

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

127784

AK-KOYUNLU DEVLET TEŞKİLÂTI

127784

DOKTORA TEZİ

KÂZİM PAYDAŞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İLHAN ERDEM

ANKARA 2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
SÖZLEŞME VE İZLENİM

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

AK-KOYUNLU DEVLET TEŞKİLÂTI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı Soyadı

İmzası

Prof...Dr...Melek...DELİLBAŞI.....

Prof...Dr...Kâzım...Yaşar...KOPRAMAN

Prof...Dr...Mürsel...ÖZTÜRK.....

Doç...Dr...İlhan...ERDEM.....

Doç...Dr...Yılmaz...KURT.....

.....

M. Delibaşı
K. Yaşar
M. Öztürk
I. Erdem
Y. Kurt

Tez Sınav Tarihi...05.09.2003

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	X
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

I-KAYNAKLAR	XIV
A-KİTÂBELER	XIV
B-MESKÛKÂT.....	XV
C-VAKFİYELER.....	XV
D-DİPLOMATİK BELGELER	XVI
E-VEKAYİNÂMELER	XIX
F-SEYAHATNÂMELER	XXXIII
G-MENÂKİBNÂMELER VE EDEBİ ESERLER	XXXVII
H-İDÂRÎ VE ASKERÎ TEŞKİLÂTA DÂİR KAYNAKLAR	XXXIX
II-ARAŞTIRMALAR	XLII

BİRİNCİ BÖLÜM

AK-KOYUNLULAR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ..... 1

1-Tur Ali Bey..... 1

2-Kutlu Bey ve Ahmed Bey..... 2

3-Kara Yülük Osman Bey.....	2
4-Ali Bey.....	5
5-Cihangir Mirza.....	6
6-Uzun Hasan Bey.....	7
7-Yakub Bey.....	11
8-Baysungur.....	13
9-Rüstem Bey.....	15
10-Ahmed Bey.....	15
11-Elvend Bey ve Murad Bey.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

AK-KOYUNLULAR'DA YÖNETİM YAPISI..... 18

A- HAKİMİYET ANLAYIŞI	18
B- HÜKÜMDARLIK	28
1- Hükümdarın Özellikleri :.....	34
a-Cesaret ve Kahramanlık.....	34
b-Akıl ve Bilgelik.....	37
c-Adâletli Olma.....	38
d-Cömertlik.....	43
2- Hükümdarlık Alâmetleri :	46
a-Taht.....	46
b-Unvan ve Lâkablar	47
c-Sikke.....	52

d-Nevbet	57
e-Hutbe	60
f-Bayrak ve Sancak	63
g-Tırâz /Hil'at	65
h-Hükümet Merkezi (Payitaht)	68
i-Saray	71
j-Otağ-ı Humayun (Saltanat Çadırı)	73
k-Tuğ	74
l-Çetr	75
m-Damga (Tuğra)	76
n-Mühür (Yüzük)	78
3- Hükümdarın ailesi :	80
a-Hatunlar	80
b-Şahzâdeler.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARAY HAYATI.....	100
A- ÂDETLER, ANANELER VE MERÂSİMLER.....	100
1- Veliâht Tayini :	100
2- Sarayda Rehin Bulundurma :	101
3-Elçi Teâtisi :	104
4-Casusluk :	115

5-Hediye :	119
6-Fetihnâme (Zafernâme) Gönderilmesi :	124
7-Tebrikleşme :	132
8-Mahmil :	133
9-Karşılama ve uğurlama Merâsimleri :	137
10-Saygı Tezahürleri :	140
11-Sevinç Tezahürleri :	142
12-Sığınma :	145
13-Hoşnutsuzluk Gösterisi (Protesto) :	148
14-Mâtem Merasimleri :	149
B- SARAY GÖREVLİLERİ	151
1-İnaklar :	151
2-Yasavul :	152
3-Alemdâr :	154
4-Bukavul :	154
5-Pervâneci :	156
6-Emir-i Ahûr :	158
7-Eşik Ağası :	160
8-Kuşçu ve Parsçı :	162
9-Ayakçı :	162
10-Cârcî :	163
11-Ferrâşlar :	163
12-Saray Hekimleri :	165
13-Müneccimler :	166

14-Mutribler :.....	168
15- Rikabdâr :	168
16-Şıracı (Şarabdar) :	169
17-Kütüphane Görevlileri :.....	169

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

A-DİVANLAR.....	170
1-Büyük Divan :.....	170
2-Kengeş Meclisi (Meşveret Divanı) :	173
3-İnşa Divanı :	176
4-İstifa divanı :.....	177
5-Divan-ı Arız :.....	179
B-DEVLET RİCÂLİ.....	180
1-Vezirler :.....	180
a. Büyük Vezir	180
b- EyaletVezirleri	182
2-Emirler (Ümerâ) :.....	185
3-Lala :	192
4-Sadr :	196
5-Daruga :.....	200

6-Nakîb :	206
C- ADLÎ KURUMLAR	207
1-Hükümdar ve Divân-ı Mezâfîm :	207
2-Başkadılık (Kazâi'l-Kuzât) :	208
3-Askerî Kazâ (Kadıasker/ Kadı Muasker) :	208
4-Kadılık :	210
5-Müftülük :	211
6-Hisbe :	211
a-Muhtesib	211
b-Muhtesib'in Kazâî Faaliyetleri	215

BEŞİNCİ BÖLÜM

MÂLÎ TEŞKİLÂT VE ARÂZÎ YÖNETİMİ	216
A- ARÂZÎ TÜRLERİ VE YÖNETİMİ:	216
1-Vakıf arâzîler:	216
2-Suyurgal :	218
a-Kadı İsa'nın suyurgalları kaldırma girişimi	227
b-Yakub Bey'in Ölümünden Sonra Suyurgalların Durumu	233
c-Ahmed Bey'in Reformları	234
3-Tiyul :	236
4-Kışlak ve Yaylak :	238

B-İKTİSADİ DURUM:	242
1-Zirâat :	242
2- Ticâret :	245
3- Vergiler :.....	261
a-Harac.....	261
b-Tamga	262
c-Bâc	267
d-Kopçur.....	269
e-Mevâşî	270
f-Alefe veUlefe	271
g-İhrâcât	272
h-Resm-i Yaylak	273
i-Resm-i Kışlak	273
j-Bikâr	274
k-Bevvâbi.....	274

ALTINCI BÖLÜM

ASKERÎ TEŞKİLÂT276

A-AK-KOYUNLU ORDUSUNUN BAŞLANGIÇTAKİ DURUMU276

B-AK- KOYUNLU ORDUSUNUN İNSAN UNSURU278

1-Başkumandan (Hükümdar) :.....278

2-Şahzâdeler :279

3-Emirler (Ümerâ) :.....	280
4-Tavacı :.....	281
5-Nökerler :.....	284
C- TEŞKİLÂT VE SAVAŞ TARZI.....	288
1-Ordunun Sefere Çıkması ve Konaklaması :.....	291
2-Ordunun Muharip Kısmı:.....	294
3-Muharip Olmayan Sınıf :.....	296
4-Ordunun Mevcudu :.....	297
5-Techizat (Donanım) :.....	300
a-Hafif Silahlar	300
b-Ağır Silahlar	301
c-Ordunun Giyim ve Kuşamı	303
d-Nakliye Araçları.....	304
6-Av:.....	306
7-Esirlik :.....	307
8-Posta (Yam) :.....	315

YEDİNCİ BÖLÜM

DİNİ VE FİKRÎ HAYAT, SANAT FAALİYETLERİ317

A-AK-KOYUNLU DEVLETİNDE DİN317

1-Sünnîlik ile ilişkiler :.....	317
2-Şîîlik ile ilişkiler :	321
3-Tasavvuf Zümreleri ile ilişkiler :,.....	325

4-Türkmen Babaları ile ilişkiler :.....329

5-Hristiyanlar ile ilişkiler :331

B-FİKİR VE SANAT HAYATI.....332

1-Eğitim :.....332

2-Edebiyat ve Diğer İlimler :.....334

3-Minyatür ve Resim :.....342

4-Hat :.....342

5-İmar Faaliyetleri :.....343

SONUÇ.....345

ÖZET.....348

SUMMARY.....349

BİBLİYOGRAFYA.....350

EKLER.....364

ÖNSÖZ

XIV. yüzyılda kurulan Ak-Koyunlu Devleti, XV. yüzyılda önemli bir güç haline gelmiş ve özellikle Uzun Hasan Bey döneminde adından sıkça söz ettirmişti.

Ak-Koyunlular üzerinde bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmalar, genellikle siyasi yapıyla sınırlı kalmıştır. Bu çalışmadaki amaç ise Ak-Koyunlu Devleti'nin teşkilât yapısını derinlemesine inceleyerek Ak-Koyunlu devlet teşkilâtının temelini oluşturan saray hayatı, hükümet teşkilatı ve askerî teşkilâtın ortaya çıkış koşulları ve kurumların nasıl geliştirildiğini tarihî gelişim içerisinde incelemektir.

Ak-Koyunlular'ın özellikle İlhanlılar, Timurular ve Kara-Koyunlular'ı örnek alarak geliştirdikleri ve daha sonraları Safevîler tarafından Şah Tahmasb'a kadar fazla bir değişiklik yapılmadan sürdürülmüş olan devlet teşkilatları konusunda, bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmadığından bu sahada büyük bir boşluk bulunmaktaydı. Bu boşluğu göz önünde bulundurarak "Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı"nı tez konusu olarak seçmiş bulunmaktayız.

Yedi bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde Ak-Koyunlular'ın siyasi tarihi ikinci bölümde hakimiyet anlayışı, hükümdar ve hükümdarın özellikleri; üçüncü bölümde saray hayatı; dördüncü bölümde hükümet teşkilâtı; beşinci bölümde mâlf durum; altıncı bölümde askerî teşkilât ve yedinci bölümde ise fikir ve sanat faaliyetleri incelenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen değerli hocalarımdan başta tez konusunun seçimi ve tezimin yönetimi olmak üzere, metot itibarıyla bana yol gösteren, daima teşvik edici sözleriyle yardımlarını esirgemeyen ve konunun anlaşılır hale gelmesi için ayırdığı zamandan dolayı Sayın Doç. Dr. İlhan ERDEM'e şükran ve minnetlerimi sunarım.

Ayrıca tezin izlenmesi sırasında değerli tavsiyeleri ile yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI ve Sayın Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde kaynaklar konusunda zaman zaman görüşlerine baş vurduğum kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. İsmail AKA'ya yardımlarından dolayı müteşekkirim. Yine tezimin bazı eksikliklerinin giderilmesinde ve tasnifinde yapmış olduğu tavsiyeler ile kaynaklar konusundaki yardımlarından dolayı değerli hocamız Sayın Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN'a; göstermiş oldukları yakın ilgi ve yardımlarından dolayı kıymetli hocam Sayın Doç. Dr. Yılmaz KURT'a en içten duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin tashihlerinde bana yardımcı olan kıymetli ve çalışkan arkadaşım Arş. Gör. Mustafa UYAR'a; Rusça tercüme konusunda yardımlarını gördüğüm değerli arkadaşım Mehmet MÜRSELOV'a; yurt dışındaki kaynakların temininde yardımcı olan arkadaşım Dr. H. İbrahim GÖK'e; Arapça tercümelerde yardımcı olan Arş. Gör. Salih TUR'a; Arapça kaynak temininde göstermiş oldukları yardımlardan dolayı Sayın Dr. Altan ÇETİN ve Sayın Dr. Nihat YAZLITAŞ'a; yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. Hatice ORUÇ ve Arş. Gör. Murat KEÇİŞ'e teşekkürü bir borç bilirim. Bu arada kitapların araştırmacılara ulaştırılmasında gösterdikleri titizlik ve gayretten dolayı TTK Kütüphanesinin değerli görevlisi Sayın Mustafa SÖNMEZ'e; ihtiyaç duyduğum bazı kitapların temininde gösterdikleri yardımlardan dolayı DTCF Kütüphanesi çalışanlarına; Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi görevlilerine; İSAM Kütüphanesi görevlilerine; Süleymaniye Kütüphanesi görevlilerine ve tezin hazırlanmasına imkan sunan A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü idaresine en içten duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

Kâzım PAYDAŞ

Ankara 2003

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.t. : Adı geçen tez.
Bkz. : Bakınız.
BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
CHI : The Cambridge History of Iran.
Çev. : Çeviren.
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
DTCFD : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
Edit : Editör.
EI : Encyclopedia of Islâm.
GAL : Geschichte der Arabischen Literatur.
İA : İslâm Ansiklopedisi.
JRAS : The Journal of the Royal Asiatic Society.
Krş. :Karşılaştırmız.
Neşr. : Neşreden.
n. : Dipnot
OTAM :Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.
s : Sayfa.
SAD : Selçuklu Araştırma Dergisi.
SI : Studia Islamica.
TAD :Tarih Araştırmaları Dergisi.
Terc. : Tercüme.
THİTM : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
TSD : Tarih Semineri Dergisi.

TM :Türkiyat Mecmuası.

vd. : Ve devamı,

Yay. :Yayımlayan.

GİRİŞ

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

I-KAYNAKLAR:

Ak-Koyunlu tarihi ile ilgili en önemli kaynaklar Farsça yazılmıştır. Farsça'dan başka Arapça ve bir kısmı da Türkçe olan kaynaklarda da Ak-Koyunlular hakkında bilgi mevcuttur. Bunların yanında Ermenice ve diğer batı dillerinde yazılmış olanlar da önemlidir. Bu kaynakları şu şekilde tasnif edebiliriz:

A-KİTÂBELER

Çalıştığımız konu ile ilgili olarak yeterince olmasa da yine de bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan A. Şerif Baygu'nun "Ahlat Kitâbeleri"¹ ve "Erzurum Tarihi"² adlı çalışmalarında sözü edilen yerlerde Ak-Koyunlular ile ilgili kitabeler incelenmiştir. Ak-Koyunlu kitabelerinden bazılarına, Albert Gabriel'in "Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale" adlı eserinde yer verilmiştir³. Bunların yanında Şevket Beysanoğlu'nun "Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi" adlı eser de önemlidir⁴. Bu çalışmada yazar, Diyarbakır ve civarında bulunan Ak-Koyunlu kitabelerini de ele almıştır.

¹A. Şerif Baygu, **Ahlat Kitabeleri**, İstanbul 1932.

²A. Şerif Baygu, **Erzurum Tarihi**, c. I-II, İstanbul 1936.

³Albert Gabriel, **Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale**, I, Paris 1940.

⁴Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c. II, Ankara 1998.

B-MESKÛKÂT

Sikkeler hem maddî, hem de siyasî yöne sahiptirler. Bu bakımdan hükümdarların saltanat dönemleri ile ilgili olarak hem hâkimiyet, hem de dönemin ekonomik durumunu anlamamız açısından çok önemlidirler. Ak-Koyunlu sikkeleri hakkında bilgi veren çalışmaların başlıcaları şu önemli araştırmacılar tarafından yapılmıştır: Ahmed Tevhid⁵, H. L. Rabino⁶, İbrahim-Cevriye Artuk⁷, Michael Broome⁸, Nicholas Lowick⁹, Şerefettin Erel¹⁰. Bu konuda en kapsamlı çalışmayı ise S. Cemal Turabî Tabâtabâf yapmıştır. O, bulunan Ak-Koyunlu sikkelerinin tümünü inceleyerek bir başlık altında yayımlamıştır¹¹.

C-VAKFIYELER

Ak-Koyunlu vakfiyeleri ile ilgili olarak henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamasına rağmen, bazı çalışmalarda az da olsa Ak-Koyunlu vakfiyeleri ele alınmıştır. Bunlardan A. Şerif Baygu'nun "Erzurum Tarihi"¹² ve "Ahlat Kitabeleri"¹³,

⁵Ahmed Tevhid, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, c. IV, İstanbul 1321.

⁶H. L. Rabino, "Coins of Jalair, Karakoyunlu, Mushasha and Akkoyunlu Dynasties", *The Numismatik Chronicle*, seri X, London 1950.

⁷İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki Sikkeler Katoluğu*, c. II, İstanbul 1974.

⁸Michael Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, London 1985.

⁹Nicholos Lowick, *Islamic Coins and Trade in Medieval World*, edited by Joe Cribb, Norfolk 1990.

¹⁰Şerefettin Erel, *Nadir Birkaç Sikke*, Sayı IV, İstanbul 1973.

¹¹S. Cemal Turabî Tabâtabâf, *Sikkehâ-yı Akkoyunlu*, Tebriz 1355.

¹²A. Şerif Baygu, *Erzurum Tarihi*, I-II, İstanbul 1936.

İsmet Miroğlu'nun "Akkoyunlu Beylerinden Ferruşsad Bey'in Vakfiyesi"¹⁴, Mehdi İlhan'ın "Âmid (*Diyarbakır*)"¹⁵ ve Alpay Bizbirlik'in "16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar"¹⁶ adlı çalışmaları önemlidir,

D-DİPLOMATİK BELGELER

Tarihî kaynak olarak birçok çeşidi bulunan belgelerden dönemimiz ile ilgili olarak diplomatik yazışmalar, kanunlar, suyurgallar, fermanlar ve mektuplar büyük bir öneme sahiptir. Çalışmamız ile ilgili olarak bu belgeler dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik durumu hakkında bize eşsiz bilgiler vermektedir. Ak-Koyunlu mektuplarının bazılarını da içeren Ahmed Feridun Bey'in *Münşeatü's-Selatin*'i konumuz açısından önemlidir¹⁷. Mükrimin Halil Yinanç'ın yaptığı etraflı araştırmalar, Feridun Bey mecmuasındaki belgelerin bir kısmının tahrif edilmiş olduğunu ortaya çıkarmıřtır¹⁸. Fakat bununla birlikte, Ak-Koyunlular hakkında önemli araştırmalar yapmış olan V. Minorsky, Uzun Hasan Bey ile ilgili olan mektupların çok değerli ve doğru belgeler

¹³A. şerif Baygu, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.

¹⁴İsmet Miroğlu, "Akkoyunlu Beylerinden Ferruşsad Bey'in Vakfiyesi", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c. XV, Sayı 19'dan Ayırbasım, Ankara 1993.

¹⁵M. Mehdi İlhan, *Âmid (Diyarbakır)*, Ankara 2000.

¹⁶Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002.

¹⁷Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selatin*, c. I, İstanbul 1274.

¹⁸Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 119.

olduğunu belirtmiştir¹⁹. Eserden, Ak-Koyunlu hükümdarlarının diğer devletlerin hükümdarları ile tebrikleşmeleri ve elçi teatileri hakkında önemli bilgiler elde ettik.

Ak-Koyunlu yazışmalarının bulunduğu diğer önemli bir kaynak da Tacî-zade Sa'dî Çelebi'nin *Münşeât*'dir. Eser, Necatî Lugal ve Adnan Erzi tarafından neşredilmiştir²⁰. Ak-Koyunlu ve Osmanlılar'ın birbirlerine gönderdikleri bu mektuplardan hükümdarların birbirlerini tebrik etmeleri ve her iki devletin hükümdarlarının birbirlerine hitap şekilleri hakkında çok önemli bilgiler elde etmiş bulunuyoruz.

Ak-Koyunlu yazışmalarının bulunduğu diğer önemli bir eser, İranlı tarihçi Abdühüseyn-i Nevâî tarafından yayımlanmıştır²¹.

Fermanlar ise Hüseyin Müderrisî Tabâtabâî²² ve H. Busse tarafından yayımlanmıştır²³. Fermanlardan hükümdarların hitap şekilleri ve unvanları hakkında önemli bilgiler elde ettiğimiz gibi, Ak-Koyunlu vergileri hakkında da çok önemli bilgilere sahip olduk.

¹⁹Michel M. Mazzaoui, *The Origins of The Safawids*, Wiesbaden 1972, s. 19 n. 1.

²⁰Tacî-Zade Sa'dî Çelebi, *Münşeât*, Neşredenler: Necatî Lugal Adnan Erzi, İstanbul 1956.

²¹Abdühüseyn-i Nevâî, *Esnâd ü Mukâtebât-i Tarihi-yi İran ez Timur tâ Şah İsmail*, Tahran 1341.

²²Hüseyin Müderrisî Tabâtabâî, *Farmânhâ-yi Türkmân-i Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Tahran 1352.

²³H. Busse, *Untersuchungen Zum Islamischen Kanzleivsen und hand Turkmenischer und Safewidischer Urkunden*, Cairo 1959.

Konumuz açısından büyük bir öneme sahip olan Ak-Koyunlu Kanunnameleri'nden *Hasan Padişah Kanunnâmeleri* Ö. Lütfi Barkan tarafından yayımlanmıştır²⁴. İlk başlarda halkın da rıza ve isteği ile çoğu alanlarda Hasan Padişah Kanunu'nu aynen kabul eden Osmanlılar, zamanla sadece miktarlarda, bazı vergi çeşitlerinde ve ölçüler ile para birimlerinde farklılık gösteren bu kanunları, yine halkın arzusu ile kendi kanunlarının kalıbına sokmuşlardır.

Osmanlı Kanunnâmeleri içerisinde korunarak günümüze kadar ulaşan *Hasan Padişah Kanunları*, Ak-Koyunlu Devleti'nin ekonomik yapısı, ticareti ve vergileri hakkında bilgi elde etmemizde büyük bir öneme sahiptirler.

Ak-Koyunlu Devleti'nde suyurgalların bağışlanması ile ilgili belgeler de dönemin sosyal ve ekonomik yapısı açısından çok önemlidir. V. Minorsky tarafından İngilizce tercümesi ile birlikte yayımlanan *Kasım b. Cihangir'in suyurgal*²⁵, Ak-Koyunlu Devleti'nde tatbik edilmiş olan suyurgalın yapısı hakkında bize önemli bilgiler sağladı.

Avedis K. Sanjian'ın derleyip çevirdiği Ermenice elyazması metinleri ise yarı belgesel kaynaklar olarak değerlendirebiliriz²⁶. Ak-Koyunlu Devleti'nin büyüklü

²⁴Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih vesikaları*, Sayı 1-2, İstanbul 1941; Ö. L. Barkan, "Osmanlı devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, İstanbul 1980.

²⁵V. Minorsky, "A Soyurghal of Qasım b. Cihangir Aqqoyunlu (903-1498)", *BSOAS*, IX, 1939.

²⁶Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969.

küçük kent merkezlerinde Ermeni yazıcılar tarafından kaleme alınan bu metinler, iktisadî, siyasal ve toplumsal tarihe ilişkin bilgiler içermektedir²⁷. Eserden özellikle Ak-Koyunlu Devleti'nin farklı dinlere mensup insanlar ile olan ilişkileri hakkında da önemli bilgiler elde ettik.

E. VEKAYİNÂMELER

Konumuz ile ilgili olarak en önemli kaynaklar vekayinâmelerdir. Bu konuda en önemli bilgiler şüphesiz Ak-Koyunlu vakayinâmelerinde bulunmaktadır. Bunun yanında diğer çağdaş devletlerin vekayinâmelerinde de sınırlı da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Çalışma konumuz ile ilgili olan vekayinâmelerin önem sırasına göre şu şekilde tasnifi mümkündür.

1-AK-KOYUNLU VEKAYİNÂMELERİ

a- Ebubekr-i Tihranî

Tihranî'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz pek azdır. Müellif İsfahan'ın köylerinden Tihran'da doğmuştur. Müellif yalnız bir müverrih değil, muktedir bir münşî ve müderris olmasına rağmen, hiçbir eserde onun hayatına dair fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır²⁸. Müellif hakkında bildiklerimizin çoğu onun eserinden elde edilen bilgilerden oluşmaktadır. Tihranî'nin Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu divanlarında münşilik yaptığı, Kayıtbay'a yazdığı Arapça mektuptan onun Arapça'yı da iyi bildiği

²⁷John E. Woods, **The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire, Mineapolis and Chicago**, 1976, s. 19 ; Türkçe'ye Çev. Sibel Özbudun, **Akkoyunlular**, İstanbul 1993.

²⁸Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, Neşr. Necati Lugal- Faruk Sümer, c. I, Ankara 1993, s. VII.

ayrıca eserinde naklettiği bazı şiiirlerin kendisine ait olmasından onun şairlik yeteneğine de sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tihranî'nin Farsça kaleme aldığı *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eseri Ak-Koyunlu tarihinin en önemli kaynağıdır. Müellif mukaddimede, hem kendi lâkabının hem de Hasan Bey'in yurdu olan bölgenin isminin ikinci kelimesi *Bekr* olduğu için eserine *Kitab-ı Diyarbekriyye* adını verdiğini ve bu adın güzel bir tesadüf sonucunda ebced hesabı ile, konunun ekserisinin yazılmış olduğu 875 (1470-1471) yılına denk geldiğini belirtmiştir²⁹.

Farsça olan eser Necati Lugal ve Faruk Sümer tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir. Eserin bizim de kullandığımız dipnotlu mükemmel bir çevirisi 2001 yılında Mürsel Öztürk tarafından yapılmıştır³⁰.

Çalışmamızın en önemli kaynağı olan Diyarbekriyye'den Ak-Koyunlu Devleti'nin askerî teşkilâtı ve diğer müesseseleri hakkında birçok orijinal bilgi elde ettik. Bunların yanında eserden şahzadelerin konumu, nevbet, hatunların durumu, sarayda rehin bulundurma, sevinç törenleri ve elçilik ile ilgili son derece kıymetli olan bilgilerden de istifade ettik.

b-Ebü'l-Hayr Eminüddin Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-Huncî el-İsfehânî

Şiraz'da doğdu, hayatı hakkındaki bilgiler eserleri arasında dağınık şekilde bulunmaktadır. Aslen Fars eyaleti'nin Lâr bölgesindeki Hunc kasabasından olan ailesinin soyu meşhur Süfî Rûzbihân-ı Bakî'ye ulaşır. Huncî Şiraz'da başladığı eğitimi sırasında Şâfiî âlimi Eminüddin-i Şirâzî ve Celaleddin Devvânî gibi hocalardan ders

²⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. XVI.

³⁰Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2001.

aldı. 892/1487'de gittiği Tebriz'de Ak-Koyunlu sarayını ziyareti sırasında Sultan Yakub Bey'e biat ettiğini bildirdi. Bu tarihten itibaren sarayda oturdu ve hükümdarın çeşitli seferlerine katıldı³¹.

Çalışmamızın en önemli kaynağı olan *Kitâb-ı Diyarbekriyye*'nin bir devamı niteliğinde olan ikinci önemli kaynağımız, Fazlullah'ın özel vekayinâmesi *Târih-i Âlem'ârâ-yı Emîni*'sidir. *Emîni* mahlasını kullanan Huncî'nin Sultan Yakub döneminde yazmaya başladığı bu Farsça eser, hükümdarın ölümünden sonra oğlu Baysungur döneminde tamamlanmış ve ona ithaf edilmiştir. Cüveynî'nin *Cihângüşâ*'sı örnek alınarak yazılan eserin bilinen iki nüshasından biri 926/ 1520_yılında istinsah edilmiş olup Süleymaniye kütüphanesindedir (Fâtih, nr. 4431), diğer nüshası ise Paris Bibliotheque Nationale, ancient Fond. Persan no. 101'de bulunmaktadır.

Eser V. Minorsky tarafından özet olarak İngilizce'ye tercüme edilmiştir³². 1987 yılında ise bu İngilizce çeviri Rusça'ya çevrilmiştir³³. Eser 1992 yılında J. E. Woods tarafından neşredilmiştir³⁴. Müellif'in bu önemli eseri 1998 yılında Derya Örs tarafından Doktora Tezi olarak hazırlanmıştır³⁵.

³¹Tahsin Yazıcı, "Huncî", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 374.

³²V. Minorsky, *Persia in A. D. 1478-1490 An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alam-ara-yı Amini*, London 1957.

³³Fazlulâh b. Ruzbihân-i Huncî, *Tarih-i Alem-ârây-i Emîni*, Çev. V. Minorsky, Editörler Z. M Bunyatov - O. A. Efendiyev, Bakü 1987.

³⁴Fadlullah b. Ruzbihan Khunji-i İsfehani, *Tarikh-ı Alam-arayı Amini*, Persian text edited by John E. Woods, London 1992.

³⁵Derya Örs, *Fazlulâh b. Ruzbihân-i Huncî ve Tarih-i Alem-ârây-i Emîni'si*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Müellif, eserinde tarihi olayların anlatımına 883/1478 yılından, yani Uzun Hasan Bey'in vefatından ve Sultan Halil'in tahta çıkışından itibaren başlamakta ve 11 Safer 896 (24 Aralık 1490) 'da Sultan Yakub'un ölümüyle son vermektedir³⁶. Uzun Hasan Bey'in oğlu Yakub Bey dönemindeki olayların görgü tanığı olan İsfehani, Uzun Hasan Bey'den sonra Sultan Halil'in Ak-Koyunlu tahtına çıkışı, Yakub Bey'in ona karşı saltanat mücadelesine girişmesi ve bu mücadelede Ak-Koyunlu emirlerinin tutumu ile ilgili vermiş olduğu kıymetli bilgilerin yanında, askerî, idari ve diğer müesseseler ile ilgili olarak da son derece önemli veriler sunmaktadır. Bunlardan başka Ak-Koyunlu Devleti'nde toprak ile ilgili önemli bir uygulama olan suyurgallar hakkında da bize önemli bilgiler vermektedir.

2- SAFEVÎ VEKAYİNÂMELERİ

a-Hasan-ı Rumlu

Türklerin Rumlu boyundan olan Hasan-ı Rumlu 937/1530-1 yılında Kum'da doğdu. Safevî ordusunda görev aldı³⁷. *Kitab-ı Diyarbekriye*'den çok yararlanan Hasan-ı Rumlu'nun eseri *Ahsenü't-Tevarih*, Safevî tarihi yanında Ak-Koyunlu tarihi için de önemlidir.

Eserin yazma nüshalarından ve üzerinde yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre eser on iki cilt olarak yazılmış, ancak sadece son iki cildi bugüne ulaşabilmiştir. Bu iki ciltten ilki 807-899 (1405-1494), diğeri ise Safevîler'den I. Şah İsmail ve I. Şah

³⁶Derya Örs, a. g. t., s. 41.

³⁷R. M Savory, "Hasan-ı Rumlu", *The Encyclopaedia of Islam*, Volume III, London 1971, s. 253.

Tahmasb'ın saltanat dönemleriyle II. Şah İsmail'in saltanatının ilk dönemini içine alan 900-985 (1495-1577) yılları arasındaki olayları anlatmaktadır³⁸.

Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan Farsça eserin son cildini (XII. cilt) 1931 yılında C. N. Sedon neşretmiştir³⁹ ve 1934'te de İngilizce'ye çevirmiştir⁴⁰. Eserin XI. cildinin tenkitli neşri ise Abdülhüseyn-i Nevâf tarafından yapılmıştır⁴¹. Nevâf, Sedon tarafından neşredilen Farsça metni ve daha sonra Tahran'da ofset olarak basılan XII. cildi de ayrıca iki yazma nüshasından faydalanarak tashih edip yeniden yayımlamıştır⁴².

Eserden Ak-Koyunlu beylerinin Yakub Bey'in ölümünden sonraki durumları, Ak-Koyunlu şahzadelerinin hükümdar olmak için aralarında yaptıkları mücadeleleri, Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in İstanbul'dan Tebriz'e gelmesi ve onun suyurgalları kaldırması konusunda oldukça önemli bilgiler elde ettik. Bunların yanında lalalık, hükümdar adına hutbe okunması gibi konumuz açısından çok önemli bilgilerden de istifade ettik.

b-Kadı Ahmed Gaffârî

Kadı Ahmed Gaffârî meşhur Şafîî kadısı Abdü'l-Gaffâr el-Kazvinî'nin torunlarından biriydi ve babaları da Rey kadısıydı⁴³. Ak-Koyunlu tarihi için de önemli

³⁸Adnan Karaismailoğlu, "Ahsenü't- Tevarih", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 180.

³⁹Hasan Beg Rumlu, *Ahsenü't- Tevarih*, c. XII, Neşr. C. N. Sedon, Baroda 1931.

⁴⁰C. N. Sedon, *A Chronicle of Early Safewids being the Ahsenü't- tewarikh of Hasan-i Rumlu*, Baroda 1934.

⁴¹Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. XI, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâf, Tahran 1349.

⁴²Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. XII, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâf, Tahran 1357.

⁴³C. A. Storey, *Persian Literature*, London 1936, s. 114.

olan eseri *Cihân-ârâ* genel bir tarih olarak Şah Tahmasb'a ithaf edilmiştir⁴⁴. Gaffarî Farsça olan eserinde Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular'a da ayrı bahisler tahsis etmiştir.

Eser Hasan-ı Nerâkî tarafından neşredilmiştir⁴⁵. Eserden Ak-Koyunlular'ın dost ve düşman hükümdarlarına gönderdikleri zafernâmeler, elçilik, hükümdar adına hutbe okunması, şahzedelerin durumu, yaylak ve kışlaklar hakkında çalışmamız açısından son derece önemli olan bilgiler elde ettik.

ç-Yahya b. Abdullâtif-i Kazvinî

885/1481 yılında doğan Kazvinî 960/1552 'de Kazvin sünñfleri'nin reisi olarak ihbar edildiği için İsfehan'da Şah Tahmasb'm emri ile hapsedildi ve 962/1555 yılında orada öldü. Çalışmamız açısından önemli olan eseri *Lübbü't-Tevarih* 948/1542 yılında tamamlanmıştır. Farsça olan eser genel bir tarihtir ve Şah İsmail'in dördüncü oğlu Behram adına yazılmıştır⁴⁶.

Lübbüt-Tevarih Seyyid Celâleddin-i Tahrânî tarafından yayımlanmıştır⁴⁷. Eserden Uzun Hasan Bey'in adaletli olduğu, onun suyurgallar bağışladığı ve aldığı yerlere oğullarını ataması ile ilgili bizim için çok önemli olan konular hakkında bilgiler elde ettik. Bunlardan başka hükümdarlık alâmetleri olan hutbe ve sikke hakkında da bilgiler mevcuttur.

⁴⁴C. A. Storey, a. g. e., s. 116.

⁴⁵Gaffarî, *Tarih-i Cihan-ârâ*, Neşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahrân 1343.

⁴⁶C. A. Storey, a. g. e., s. 111.

⁴⁷Yahyâ-yi Kazvinî, *Lübbü't- Tevârih*, Yay. Seyyid Celâleddin-i Tahrânî, Tahrân 1315.

3-TİMURLU VEKAYİNÂMELERİ

a-Gıyaseddin Hondmır Muhammed Bin Hamidüddin Mırhond

Anne tarafından *Ravzatu's-Safâ*'nın yazarı Mırhond'un torunu olan Hondmir 880/1475-6 yılında Herat'ta doğdu ve daha sonra da Sultan Hüseyin'in en büyük oğlunun hizmetine girdi⁴⁸. Onun en önemli eseri olan ve bizim de kullandığımız *Habîb'us-Siyer* umumi bir tarihtir. Eser yaratılıştan Şah İsmail'i Safevî'nin ölüm yılına kadar olan dünya olaylarını içermektedir⁴⁹.

Farsça olan eserin birkaç neşri ve yazması bulunmaktadır⁵⁰. Biz Celâleddin-i Humâyî'nin neşrini⁵¹ kullanmış bulunuyoruz. Eserin üçüncü cildi W. M. Thackston tarafından Farsça'dan İngilizce'ye tercüme edilmiştir⁵². Biz bu çeviriyi de Farsça metin ile karşılaştırmalı olarak kullandık. Eserden Yakub Bey'in ölümünden sonra şahzadeler arasında meydana gelen hâkimiyet mücadelesi ve bu mücadelede emirlerin elde ettikleri güç ile sık sık hükümdar değişikliğine sebep olmaları hakkında önemli veriler elde ettik. Eserde elçi kabulleri, taht, hutbe, saray ve sikke gibi çalışmamız açısından son derece önemli olan konulardan da istifade ettik.

⁴⁸C. A. Storey, a. g. e., s. 101; Edward G. Browne, a. g. e., c. III, s. 434.

⁴⁹M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverihler*, İstanbul 1991, s. 408.

⁵⁰C. A. Storey, a. g. e., s. 105.

⁵¹Gıyasüddin Hondmir, *Habîb'us-Siyer*, Yay. Celâleddin-i Humâyî, Tahran 1333.

⁵²Handemir, *Habîb'us-siyer*, c. III, İng. tercüme ve notları hazırlayan W. M. Thackston, Harvard University 1994.

b-Mevlana Şerafeddin Ali Yezdî

Hicri dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ünlenen Şerafeddin Ali, Zerdüştler'in en önemli merkezlerinden olan Yezd şehrinde doğduğu için "Yezdî" nisbesiyle tanınmıştır⁵³. Daha sonra Şahruh'un gözdesi olan Şerafeddin Ali, Şahruh'un ikinci oğlu Mirza İbrahim'in yakınları arasında yer aldı⁵⁴. Onun en önemli eseri olan ve 828/1424-5 tarihinde tamamlanan *Zafername*⁵⁵, Timur'un Ak-Koyunlu Beyi Kara Yülük Osman Bey ile olan ilişkisi açısından önemlidir.

c-Devletşah

Devletşah, XV. asırda yetişen en tanınmış İran edebiyat tarihçisidir. Timur ve çocukları devrinde büyük bir nüfuz kazanmış aristokrat bir Türk ailesine mensup olduğundan kendisine emir lâkabı verilmiştir. Ömrünün bir çok yıllarını Timur sülâlesine mensup şahzadelerin saraylarında geçirdikten sonra, kendi arzu ve irâdesinin dışında bazı sebepler ile, resmî vazifesini bırakmış ve Horasan'da, babasından kalan mâlikânesine çekilerek, çiftçilik ile geçinmeğe başlamıştır⁵⁶.

Devletşah'ın şöhretini temin eden başlıca eseri, *Tezkiretü's-şu'arâ*'sıdır. Abu Tahir Hatuni'nin bugün meydanda bulunmayan tezkiresi ile Avfi'nin *Lubab al-Albab*'ını görmüş olan Devletşah, ilk defa olarak İran şâirlerinin umûmî bir tezkiresini vücuda getirmek istemiş ve bu maksat ile bir çok ilmi, edebî ve tarihî mâhiyette eserlere müracaat ederek ve muasırları hakkında da şahsî mâlûmatını kullanarak bu eseri

⁵³M. Şemseddin Günaltay, a. g. e., s. 371.

⁵⁴C. A. Storey, a. g. e., s. 283.

⁵⁵C. A. Storey, a. g. e., s. 284.

⁵⁶M. Fuad Köprülü, "Devlet-Şah", İA., c. III, İstanbul 1945, s. 560.

meydana koymuştur⁵⁷. Türkiye kütüphanelerinde nüshalarına rastlanmayan tezkirenin dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası vardır. Eser ilk defa Bombay'da (1305/1887), daha sonra da E. G. Browne tarafından Londra'da yayımlanmıştır. *Tezkiretü's-şuarâ* özetlenmiş olarak Hoca Süleyman Fehîm Efendi tarafından 1223'te (1808) *Sefinetü's-şuarâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir⁵⁸. Eseri daha sonra Necati Lugal de Türkçe'ye tercüme etmiştir⁵⁹. Biz eserin bu tercümesini kullandık. Eserden Uzun Hasan Bey'in özellikleri hakkında önemli bilgiler elde ettik.

4-OSMANLI VEKAYİNÂMELERİ

a-Âşıkpaşazâde

Asıl adı Dervîş Ahmed olan Âşıkpaşazâde, muhtemelen Elvan Çelebi'de doğmuştur⁶⁰. 1481 yılında 82 yaşında iken İstanbul'da vefat etti⁶¹. Âşıkpaşazâde tarihi adı ile tanınan ve çoğunlukla *Tevârih-i âl-i Osman* adıyla anılan eseri önemlidir⁶². Biz Atsız tarafından günümüz diline yapılan sadeleştirmesini kullandık⁶³. Eser daha çok Ak-Koyunlu siyasî tarihi açısından önemlidir.

⁵⁷M. Fuad Köprülü, a. g. m., s. 561.

⁵⁸Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 247; Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 244.

⁵⁹Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ)*, Çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

⁶⁰Franz Babinger, a. g. e., s. 38.

⁶¹M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul 2002, s. 55.

⁶²Franz Babinger, a. g. e., s. 39.

⁶³Âşıkpaşazâde, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, Hazırlayan: Atsız, İstanbul 1992.

b-Mehmed Neşri

Hayatı hakkında bilgi azdır, küçük yaşta Bursa'ya gelmiştir. Neşri'nin Bursa'da müderris olduğu muhakkaktır ve 926/1520'de orada ölmüş olması muhtemeldir. Neşri *Cihânnümâ* adlı sekiz kısımlık bir dünya tarihi yazmıştır. Bunlardan yalnız Osmanlı hanedanının tarihini içeren altıncı kısım zamanımıza kadar muhafaza edilebilmiştir⁶⁴. Eser F. Reşit Unat ve M. Altay Köymen tarafından yayımlanmıştır⁶⁵. Eserde Uzun Hasan Bey döneminin siyasi olayları ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

c-Hoca Sadettin Efendi

Sadettin Mehmed b. Can Hâfız Mehmed b. Hâfız Cemâleddin aslen İsfahanlı bir Fars ailesindedir. Ancak Hafız Mehmed Çaldıran seferi (920/ 1514) dolayısı ile oğlu Hasan Can ile birlikte İstanbul'a gelmiştir⁶⁶. Hoca Sadettin'in ünlü eseri *Tacü't-Tevarih*, İsmet Parmaksızoğlu tarafından beş cilt olarak günümüz diline aktarılarak hazırlanmıştır⁶⁷. Eserden konumuz açısından önemli olan elçilik hakkında bilgiler elde etmiş bulunuyoruz.

d-Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede

Selanik'te doğdu. Selanik Mevlêvîhanesi şeyhi Mehmed Efendi'nin yanında öğrenim gördü ve 1656 yılında İstanbul'a geldi. 1665 yılında müneccimbashılık görevine

⁶⁴Franz Babinger, a. g. e., s. 42.

⁶⁵Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, Neşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara 1995.

⁶⁶Franz Babinger, a. g. e., s. 137.

⁶⁷Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.

atandı. Onun tanınmasına sebep olan eseri *Câmi'üd-Düvel*, dünyanın var oluşundan 1673 yılına kadar geçen sürede Peygamberleri, Halifeleri, İslâm öncesi ve sonrası yaşamış devletler ile Anadolu Beyliklerini, Ak-Koyunlu ve Osmanlı Devleti'ni Arapça olarak dünya olayları içinde anlatır. Eser daha sonraları Şair Nedim'in başkanlığındaki bir kurul tarafından 1720-1730 yılları arasında Türkçe'ye tercüme edilmiştir⁶⁸. Bu tercüme İstanbul'da 1285 yılında basılmıştır. Eserin Fâtih devrinin sonuna kadar gelen Osmanlı tarihi kısmı (1299-1481) Ahmed Ağırakça tarafından 1995 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır⁶⁹. Biz bu tercümelerin ikisini de kullandık. Eserden Ak-Koyunlu hükümdarlarının özellikleri ve casusluk gibi konular hakkında bilgiler elde ettik.

e-Şerefhan Bitlisi

Bitlis hâkimi ve tarihçidir. Önceleri Şerefeddin olarak bilinen Şerefhan Bitlisi, İran Şahları hizmetinde çalıştı. Osmanlılar'ın İran ile savaşı başlayınca 1578 yılında Bitlis Sancak Beyliği'ne getirildi. *Şerefnâme* 1596 yılına kadar geçen süredeki Osmanlı ve İran tarihini içermektedir. Eser, Farsça olarak iki cilt halinde III. Murad adına yazılmıştır. 1667 yılında Osmanlıca'ya çevirisi yapılan yazma halindedir. Yayımı 1859-1868'de yapıldı⁷⁰. Bu eser, M. Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir⁷¹. Biz bu çeviriyi kullanmış bulunmaktayız. Eser daha çok Ak-Koyunlu siyasî tarihi hakkında bilgi vermektedir.

⁶⁸M. Orhan Bayrak, a. g. e., s. 265.

⁶⁹Ramazan Şeşen, a. g. e. s. 316.

⁷⁰C. A Storey, a. g. e., s. 336; M. Orhan Bayrak, a. g. e., s. 338.

⁷¹Şeref Han, *Şerefnâme*, Çev. M. Emin Bozarslan, c. I-II, İstanbul 1971-1974.

5-MEMLÛK VE DİĞER TÜRK DEVLETLERİ VEKAYİNÂMELERİ

a-İbn Tağribirdî, Abû al-Mahâsin Cemâl al-Din Yûsuf (812/1409-874/1470)

İbn Tağribirdî 1409 veya 1410 yılında Kahire'de doğdu. Memlûkler devrinin, evlâd en-nâs'tan olan tarihçisi İbn Tağribirdî, İbn Hacer, el-Aynî, el-Makrizî, İbn Arabşah gibi zamanın büyük âlimlerinden ders aldı. el-Makrizî'nin etkisiyle tarih ilmine merak sardı. Bu arada askerî eğitim gördü. XV. yüzyılın ortalarında el-Aynî ve el-Makrizî'nin ölümlerinden sonra Mısırda en büyük tarihçi olarak İbn Tağribirdî kalmıştı. İbn Tağribirdî Memlûk askerî aristokrasisine mensub bulunması ve alt derecedeki memlûkten en yüksek rütbedeki emir ve sultanlara yakın olması sebebiyle, bizim için çok değerlidir⁷².

İbn Tağribirdî'nin en önemli eseri el-Nücûm el-Zâhira fi Mülûk Mısır ve'l-Kâhira'dır. Eser 641 yılında Mısır'ın fethiyle başlar, 873/1467 yılına kadar gelir. Eserde Eyyûbiler ve Memlûklar devirleri etraflı olarak anlatılır.⁷³ Arapça olan eserin birkaç neşri mevcuttur. Bu neşirlerden biri William Poper tarafından yapılmıştır⁷⁴. 1348/1929 yılında Kahire'de I-XII ciltleri basılmıştır. Daha sonra 1930-1972 yılları arasında geri

⁷²Kâzım Yaşar Kopruman, **Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri**, Ankara 1989, s.XIX; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.19.

⁷³Ramazan Şeşen, a. g. e., s. 220.

⁷⁴Carl Brocclmann, **Geschichte Der Arabischen Litteratur**, II, Leiden 1949, s. 51-52; İbn Tağribirdî, Abû al-Mahasin Cemâl-al-Din Yûsuf, **en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire**, Yay. William Poper, 1909-1936; Donald Presgrave Little, **An Introduction To Mamluk Historiography**, Wiesbaden 1970, s. 87.

kalan kısmı da basılarak 17 cilt halinde tamamı neşredildi⁷⁵. Bu eserde, Ak-Koyunlu siyasî tarihi hakkında bilgiler mevcuttur.

İbn Tagrıberdi'nin diğer önemli bir eseri olan *Havâdis ed-Duhûr fi medâ el-Eyyâm ve eş-Şuhûr*⁷⁶, William Poper tarafından neşredilmiştir⁷⁷. Arapça olan eserden elçilik, hediye ve hilat gibi konularda önemli bilgiler elde ettik.

2- Arabşah Ahmed Bin Muhammed Bin Abdullah

Arabşah 791/1389 yılında Şam'da doğmuştur. Timur Şam'ı aldığı zaman (M.1400) bilginler, doktorlar, meslek ve sanat sahiplerinden bir çoğunu Semerkand'a göndermişti⁷⁸. İbn Arabşah da ailesiyle birlikte oraya gönderilmişti. Daha sonra Şam'a giden Arabşah burada 1438 yılına kadar kaldıktan sonra Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşti. Yakın dostu olan İbn Tağrıberdi ile sık sık görüştü. Dönemin Memlûk sultanı el-Melikü'z Zahir Seyfeddin Çakmak'ın yakın adamlarından biri oldu⁷⁹.

İbn Arabşah'ın Arapça olan önemli eseri *Acâib el-Makdur* birçok dile çevrilmiştir⁸⁰. Eserin Türkçe'ye tercümesi Nazmizâde tarafından yapılmıştır⁸¹. Biz bu

⁷⁵Ramazan Şaşan, a. g. e., s. 220.

⁷⁶Carl Brocelman, GAL, II, s. 52.

⁷⁷Carl Brocelman, GAL, Supplementband, II, Leiden 1937, s. 39.

⁷⁸M. Şemseddin Günaltay, a. g. e., s. 360-361.

⁷⁹Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah Şehâbeddin", DİA, c. XIX, s. 314.

⁸⁰Carl Brocelman, GAL, Supplementband, II, s. 25.

⁸¹İbn Arabşah, *Tarih-i Timur: Acâib el-Makdur*, Terc. Nazmizâde, İstanbul 1277.

tercümeden faydalandık. Eserden Kara Yülük Osman Bey'in Kadı Burhâneddin ile olan ilişkisi ve Ak-Koyunlular'ın yaylak hayatı hakkındaki bilgilerden istifade ettik.

b-Aziz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî

Yazar XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşadı. Hayatı hakkında bilinenler, kendi tarihinde verdiği bilgilerle, Şehâbeddin İbn Arabşah'ın *Acâib el-Makdur* adlı eserine dayanmaktadır. İbn Arabşah, Esterâbâdî'nin Celâyirîliler'den Sultan Ahmed b. Üveys'in gözde nedimlerinden biri olduğunu, şöhretini duyan Kadı Burhâneddin'in Sultan Ahmed'den onu kendisine göndermesini istediğini, bu isteğin reddedilmesi üzerine Esterâbâdî'nin bir gece kaçarak Sivas'a gittiğini söylerse de bu rivayet gerçekte bağdaşmamaktadır. Zira Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*'de bazı hadiseler dolayısıyla Sultan Ahmed'le olan ilişkilerini anlattığı halde, böyle bir olaydan bahsetmez. Esterâbâdî'nin Sultan Ahmed'le olan münasebeti, Timur'un 795'te (1393) Bağdad'ı alması üzerine efendisiyle birlikte Meşhed'e kaçmasından ibarettir. Meşhed'i de ele geçiren Timurlular, Esterâbâdî'yi buradan alıp Hille'de bulunan Timur'un oğlu Mîrân Şah'a götürdüler. Bir süre sonra ordu ile birlikte Diyarbakır'a hareket eden Esterâbâdî, Diyarbakır'la Mardin arasında konakladıkları bir sırada geceleyin kaçmayı başardı ve Ergani yoluyla Sivas'a Kadı Burhâneddin'in yanına gitti. Kadı Burhâneddin'in öldürülmesinden sonra Mısır'a giden Esterâbâdî hayatının sonuna kadar orada yaşadı⁸².

Esterâbâdî'nin bilinen tek eseri olan *Bezm u Rezm*, Kadı Burhâneddin'in emriyle kaleme alınmış özel bir tarih mahiyetindedir. Farsça olan eser Kilisli Muallim

⁸²Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr", *DİA*, c. XI, s. 438; C. A. Storey, a. g. e., s. 410-411.

Rifat tarafından M. Fuad Köprülü'nün mukaddimesiyle birlikte yayımlanmıştır⁸³. Bizim de istifade etmiş olduğumuz eserin Türkçe tercümesi, Mürsel Öztürk tarafından yapılmıştır⁸⁴. Eser Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk dönemleri açısından çok önemlidir

F-SEYAHATNÂMELER

Konumuz ile ilgili detaylı bilgi veren seyahatnâmeler, Uzun Hasan Bey zamanında Venedikliler'in Osmanlılar'a karşı Ak-Koyunlu yardımını elde etmek amacıyla gönderdiği elçilerin yazdıklarından oluşmaktadır. Venedik'in gönderdiği elçilerden Ambrosio Contarini, Josafa Barbaro ve Caterino Zeno'nun⁸⁵ verdikleri bilgiler son derece önemlidir. Bu seyyahlar, asıl vazifeleri olan elçilik görevi yanında, ülkenin ticarî durumu, pazarları, tarımı ve binaları hakkında gözlemlerde bulunarak notlar tutmuşlardır.

1471-1478 yılları arasında Ak-Koyunlu ülkesini ziyaret eden Venedikliler'in seyahatleri boyunca tuttıkları notlar, "Six Narratives of Travel in Persia by Italians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries" adındaki bir ciltte, *Hakluyt Society* serisinde İngilizce olarak yayımlanmıştır⁸⁶.

Seyyahlar, Ak-Koyunlu Devleti'nin askerî, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında çok önemli bilgileri elde ederek bu bilgilerin günümüze kadar gelmesini sağlamışlardır. Bunların en önemlileri şunlardır:

⁸³Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, Neşr. Kilisli Muallim Rifat, İstanbul 1928.

⁸⁴Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.

⁸⁵Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Volume III, s. 380.

⁸⁶Edward G. Browne, *a. g. e.*, s. 381.

Johannes Schiltberger: Aslen bir Alman olan Schiltberger 1396 Niğbolu muharebesinde Osmanlılar'a esir düşmüş ve daha sonra da Osmanlılar'ın Timur ile yaptığı savaşta Timur'a esir düşmüştür. Schiltberger, Osmanlılar'a esir düştükten sonra tuttuğu notlar ile eserini oluşturmuştur. Schiltberger, Ak-Koyunlular'ın Kara Yülük Osman Bey zamanındaki kışlak hayatı hakkında bilgi vermektedir. Eser Türkçe'ye de çevrilmiştir⁸⁷.

Caterino Zeno: Venedik elçisi olan Caterino Zeno Avrupa-Ak-Koyunlu işbirliğinin gerçekleşmesi için Venedik senatosu tarafından görevlendirilmiştir. Bu görev sebebi ile 1471-1473 yılları arasında Ak-Koyunlu sarayında elçi olarak bulunmuştur. Uzun Hasan Bey'in Osmanlılar ile yaptığı Otlukbeli muharebesine katılmıştır. Caterino Zeno'nun bu seyahatnamesinden Ak-Koyunlular'daki saray hayatı, askerî durum ve elçilerin hükümdar ile görüşmesi hakkında çok kıymetli bilgiler ortaya çıkarmış bulunmaktayız.

Caterino Zeno'nun Venedik Cumhuriyeti'ne Ak-Koyunlu sarayından yazdığı mektuplar ve tuttuğu notlar, 1873 yılında C. Grey tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir⁸⁸.

Giosafatte Barbaro: Venedik elçisi olan Barbaro 1473-1478 yılları arasında Venedik'in Caterino Zeno'dan sonra Ak-Koyunlu sarayına gönderdiği elçisidir. Barbaro'nun Ak-Koyunlu ülkesine yaptığı seyahat, bir yabancı'nın gözlemlerini içermesi açısından son derece önemlidir. Barbaro, Uzun Hasan Bey'in sarayında bulunduğu süre

⁸⁷Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1997.

⁸⁸Caterino Zeno, "Travels in Persia", Trans C. Grey, **A Narrative of Travels of Italian in Persia**, London 1873.

içinde bir çok olaya şahit olmuştur. Onun verdiği bilgilerden Ak-Koyunlu saray hayatı, şehirlerinin sosyal ve ticarî durumu, askerî yapısı hakkında son derece önemli bilgiler elde ettik.

Barbaro'nun seyahat notları G. Ramusa tarafından 1559'da *Viaggio di Josafa Barbaro nella Persia* adı ile yayımlanmıştır. Bu eser daha sonra W. Thomas tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir⁸⁹.

Ambrosio Contarini: Venedikli seyyah ve elçi olan Contarini, 1474-1475 yılları arasında Ak-Koyunlu sarayında bulunmuştur⁹⁰. Contari'nin Seyahatnamesinden Ak-Koyunlu Devleti'nin sosyal ve iktisadi hayatı, Uzun Hasan Bey'in kişiliği ve Ak-Koyunlu askerî yapısı hakkında son derece önemli veriler tespit ettik. Contarini'nin Seyahatnamesi S. A. Roy tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir⁹¹. Contari'nin bu Seyahatnamesi özet olarak Rusça'ya da çevrilmiştir⁹². Barbaro ve Contari'nin İran'a yaptıkları bu önemli seyahatlerinin kayıtları bir cilt halinde 1973 yılında Roma'da basılmış ve 1974 senesi başlarında da satışa verilmiştir⁹³.

⁸⁹Giosafatte Barbaro, "Travels of Josafa Barbaro", Trans. W. Thomas, **Travels in Tana and Persia**, ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873.

⁹⁰Y. M. Mahmudov, **Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar**, Bakü 1989.

⁹¹Ambrosio Contarini, "The Travels of the Magnificent M. Ambrosio Contarini", Trans. S. A. Roy, **Travels in Tana and Persia**, ed. Lord Stanly of Alderly, London 1873.

⁹²**Seyyahlar, Azerbaycan Hakkında**, Hazırlayan: Z. İ. Yampolskiy, c. I, Bakü 1961.

⁹³Mahmut Şakiroğlu, "Lochhart, L. Maorozzo Della Rocca, R., Tiepolo, M. F., I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini (= Venedik Elçileri Barbaro ve Contarini'nin İran'a Seyahatleri). Roma MCML-XXIII, XIII+ 415 sayfa. I. harita. Ayrıca belge fotokopileri. Yayımlayan: Istituto İtaliano Per il Medio ed Estremo

Venedikli Tacir: Ak-Koyunlu Devleti'nin yıkılışı döneminde ve Safevî Devleti'nin ilk dönemlerinde Ak-Koyunlular'ın hâkim olmuş oldukları topraklarda bulunmuş olan Venedikli bir tacirin yazdığı seyahatname, çalışmamız açısından önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Venedikli tacir seyahatnamesinde, Uzun Hasan Bey'in hanımı Despina Hatun'a büyük bir yer ayırmıştır. Bu seyahatnameden çalışmamız için hatunların konumu, Ak-Koyunlular'ın Tebriz'deki binaları hakkında değerli bilgiler elde ettik. Seyahatnamenin İtalyanca metni, *Viaggio d'un mercante che fu nella persia, secondo volume delle Navigazioni et viaggi di M. Gio. Batista Ramusio, Venetia 1559* künyesi ile yayımlanmıştır. Eser C. Grey tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir⁹⁴.

Giovan Maria Angiolello: Eğriboz'un fethi sırasında esir edilerek Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın maiyetine verilen ve sonradan Venedik'e dönmeye muvaffak olan Giovan Maria Angiolello'nun⁹⁵, Uzun Hasan Bey ve dönemi hakkında yazdığı eser olan *A Short Narrative of the Life and Acts of the King Ussun Cassano*,⁹⁶ 1873 yılında C. Grey tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Oriente. 'II Nuovo Ramusio' Serisinin VII. cildi: Raccolta di Viaggi, testi e documenti relativi ai reporti fra L'Europa e l'Oriente a cura dell'Ismeo hk.", **Bellesten**, c. XLII, Sayı 165, Ankara 1978.

⁹⁴Anonymous, "The Travels of a Merchant in Persia", Trans C. Grey, **A Narrative of Italian Travels in Persia**, London 1873.

⁹⁵Adnan Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinde notlar ve Vesikalar II.", **Bellesten**, c. XIV, Sayı 56, Ankara 1950, s. 607.

⁹⁶Giovan Maria Angiolello, "A Short Narrative of the Life and Act of the King Ussun Cassano", Trans. C. Grey, **A Narrative of Italian Travels in Persia**, London 1873.

G-MENÂKİBNÂMELER VE EDEBÎ ESERLER

1- Muhyî-yi Gülşenî

Tarihî kaynak olarak önemli bir yer tutan menâkıbnâmeler de çalışmamız ile ilgili olarak başvurduğumuz materyaller arasında yer almıştır. Konumuz ile ilgili olarak tek ve büyük bir öneme sahip olan *Menâkıbnâme*, Muhyî-yi Gülşenî'nin eseridir. Bu eser aslında Halyetiye tarikatının bir kolu sayılan Gülşenîyye'nin kurucusu İbrahim Gülşenî ve etrafındakilerin hal tercümelerini içine almaktadır.

İbrahim Gülşenî Diyarbakır'da dünyaya geldi. Hayatı hakkında bilinenler, geniş ölçüde oğlu Ahmed Hayâlî'nin halifesi olan Muhyî-i Gülşenî'nin *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî* adlı eserine dayanmaktadır⁹⁷. Osmanlıca olan eser, Tahsin Yazıcı tarafından neşredilmiştir⁹⁸.

Konumuz açısından İbrahim Gülşenî'nin *Menâkıbnâmesi* büyük bir öneme sahiptir. Yakub Bey döneminin görgü tanığı olan İbrahim Gülşenî'nin *Menâkıbnâmesi*'nden, dönemin sosyal hayatı ile ilgili önemli bilgiler elde ettik. Gülşenî'nin Sultan Yakub üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu bilen halk, Gülşenî'ye baş vurmuş, o da adeta halkın sözcülüğünü yapmıştır. Bu bakımdan Gülşenî sık sık ahalinin sıkıntılarını sultana ileterek bunların çözümü için çabalamıştır.

2-Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî

23 Şaban 817'de (7 Kasım 1414) Hırasan'ın Câm şehrinin Harcird kasabasında doğdu. Câm şehrine nisbetle ve Ahmed-i Nâmeki-yi Câmî'nin hatırasına saygısının bir ifadesi olarak Câmî mahlasını almıştır. Câmî ilk tahsiline babasının yanında başladı.

⁹⁷Nihat Azamat, "İbrahim Gülşenî", *DİA*, c. II, İstanbul 2000, s. 301.

⁹⁸Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî*, Neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982.

Devrinin meşhur âlimlerinden Mevlânâ Cüneyd-i Usulf'den Arap dili ve edebiyatının temel eserlerini okudu. Câmî 877'de (1472) hacca gitmek için Herat'tan ayrıldı. Hac dönüşünde, Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in Tebriz'de kalmasını istemesine rağmen oradan ayrıldı ve Herat'a döndü⁹⁹. Câmî'nin hayatını ve eserlerini ele alan bir çalışma, Ali Asgar Hikmet tarafından yayımlanmıştır¹⁰⁰. Bu eser M. Nuri Gençosman tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁰¹. Câmî Tebriz'de kalmamış fakat bununla birlikte Uzun Hasan Bey ve ondan sonra yerine geçen oğlu Yakub Bey'in son günlerine kadar, Ak-Koyunlu hanedanı arasındaki dostluk bağlarını pek sağlam tutmuştur. Bu dostluğun izleri Câmî'nin münşeatında, kasidelerinde, *Hatimetü'l-hayat* adlı divanında, Uzun Hasan Bey ve Yakub Bey haklarındaki övücü kasidelerinde açıkça görülmektedir. Ali Asgar'in bu eserinden Ak-Koyunlu hükümdarlarının özellikleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmış bulunuyoruz¹⁰².

3-Sam Mirza

973/1517 yılında doğan Sam Mirza, Şah İsmail-i Safevî'nin oğludur. Ak-Koyunlu dönemi şairleri hakkında da bilgi verdiği eseri *Tuhfe-i Sami*'yi 957/1550 yılında yazdı¹⁰³. Farsça olan eser Vahid Destgirdî tarafından neşredilmiştir¹⁰⁴. Edebi bir

⁹⁹Edward G. Browne, a. g. e., c. III, s. 507; Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmî", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 94-95.

¹⁰⁰Ali Asgar Hikmet, *Câmî*, Tahran 1320.

¹⁰¹Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, Çev. M. Gençosman, İstanbul 1994.

¹⁰²Bkz. Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 57-58-59 vd.

¹⁰³Edward G. Browne, a. g. e., c. III, s. 459-460.

eser olan *Tuhfe-i Sami*'den, özellikle Sultan Yakub döneminde, Ak-Koyunlu sarayında bulunan şairler hakkında önemli bilgiler elde ettik.

H-İDÂRÎ VE ASKERÎ TEŞKİLÂTA DÂİR KAYNAKLAR

1-Celâleddin Devvânî

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber kaynakların verdiği farklı bilgilere göre 827-830 (1424-1427) yılları arasındaki bir tarihte İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyaya geldi. Devvânî tahsilini tamamladıktan sonra Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın oğlu Ebu Yusuf tarafından sadâret görevine getirildi¹⁰⁵.

Ak-Koyunlular'ın Tebriz'i ele geçirmesinden sonra Irak'a giden Devvânî bir müddet sonra tekrar Şîraz'a dönerek bundan sonraki hayatının büyük bir kısmını burada geçirdi. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri zamanında yetişip önemli görevler üstlenen Devvânî yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biridir¹⁰⁶.

Devvânî'nin çalışma konumuz ile ilgili çok önemli iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri *Arznâme* diğeri de *Ahlâk-ı Celâlî*'dir.

a-Arznâme

Arznâme, Devvânî'nin 1476 yılında Fars eyaleti valisi Sultan Halil'in huzurunda Şîraz'da düzenlenen bir geçit töreninde gördüklerini yazmasıyla oluşmuştur.

¹⁰⁴Sam Mirza Safevî, *Tuhfe-i Sami*, Neşr. Vahid Destgirdî, Tahran 1314; Adnan S. Erzi, "Bibliyografya: Nihat Sami Banarlı-XV. asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı tarihi ve Sam Mirza Tuhfe-i Sami", *Belleten*, c. IV, Sayı 13, s. 284.

¹⁰⁵Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 257.

¹⁰⁶Harun Anay, *a. g. m.*, s. 258.

Eser Farsça kaleme alınmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde (Revan Köşkü, nr. 2042, vr, 13b-33a) Devvânî'nin talebesi Müeyyedzâde Abdurahman Efendi hattıyla bir nüshası bulunan *Arznâme* ilk defa Kilisli Rifat tarafından neşredilmiştir¹⁰⁷. Daha sonra da İrec Afşar tarafından neşredilmiştir¹⁰⁸. Minorsky tarafından İngilizcè'ye tercüme edilmiştir¹⁰⁹.

Kaynaktan Ak-Koyunlu Devleti'nin askerî ve bürokratik örgütlenişi hakkında elde ettiğimiz kıymetli bilgilerin yanında, Ak-Koyunlu devlet personeli listesi ve Ak-Koyunlu idarî düzeni konusunda da çok önemli bilgilerden istifade ettik.

b-Ahlâk-ı Celâlî

Kelâm, felsefe ve tasavvuf âlimi Celâleddin Devvânî'nin, Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in isteği üzerine oğlu Sultân Halil için Farsça kaleme aldığı ve "Levâmi'ul-işrâk fî mekârimi'l-ahlak" adını verdiği eser, sonraları *Ahlâk-ı Celâlî* diye tanınmıştır¹¹⁰. İran'da Farsça kaleme alınmış, Nasîrüddin-i Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsîrî*'sinden sonra en iyi bilinen ve gözde eser Devvânî'nin bu kitabıdır¹¹¹.

¹⁰⁷Devvânî, "Arznâme", Millî Tetebbûlar Mecmuası, II/5., Yay. Kilisli Rifat, İstanbul 1335.

¹⁰⁸Devvânî, Arz-ı Sipâh-ı Uzun Hasan, Yay. İrac Afşar, Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat, III, Tahran 1335.

¹⁰⁹V. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1476", BSOAS, XI, London 1939.

¹¹⁰M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Celâlî", DİA, c. II, İstanbul 1989, s. 16.

¹¹¹Edward G. Browne, a. g. e., c. III, s. 442-443; G. M. Wickens, "Aklaq-e Jalali", Encyclopedia Iranica, Volume I, London and New York 1987, s. 724.

Eser bir mukaddime ile üç bölümden meydana gelmiştir. "Tehzibü'l-ahlâk" başlığı altında ahlâkın düzeltilmesi ve güzelleştirilmesi konusuna ayrılan ilk bölüm on "Lem'a"dan oluşur. "Tedbîrü'l-Menzil" başlıklı aile ahlâkı ve idaresinin işlendiği ikinci bölüm altı lem'a, "Siyâsetü'l-müdün" adlı siyasi ve sosyal ahlâk konularının işlendiği üçüncü bölüm ise yedi lem'adır. Ahlâk-ı Celâli'nin sonunda Eflâton, Aristo ve diğer bazı filozofların hakîmane öğütlerini ihtiva eden ifadeler bulunur¹¹².

Eserin yazması Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır¹¹³. Sanatlı ve ağıdalı bir dille yazılmış olan eserin bizim de kullandığımız İngilizce tercümesi W. T. Thompson tarafından yapılmıştır¹¹⁴. Kaynak Ak-Koyunlu devlet yönetimine ilişkin önemli veriler içermektedir. Devvânî'nin bu eserinden bir hükümdarda bulunması gereken özellikleri, teb'asına karşı olan vazifeleri, hükümdarla yapılan konuşmalarda dikkat edilmesi gereken hususlar ile görev verilecek kişilerin vasıfları hakkında çok önemli bilgiler elde ettik. Devvânî ayrıca hükümdarın hâkimiyetini sürdürmesi için gerekli olan özelliklere dikkat etmesi hususunda da öğütlerde bulunmuştur. Çalışmamız açısından son derece önemli olan bu bilgilerden önemli ölçüde istifade ettik.

2-Anonim Tezkiretü'l-Mülûk:

Minorsky tarafından Farsça'dan İngilizce'ye tercüme edilerek yayımlanan Safevî Devleti'nin bürokrasi el kitabı *Tezkiretü'l-Mülûk*¹¹⁵, Ak-Koyunlu kurumları için

¹¹²M. Nazif Şahinoğlu, a. g. m., s. 16.

¹¹³Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1438, 218/b 299 b.

¹¹⁴W. T. Thompson, *Practical Philosophy of the Muhammadan People*, London 1839; G. M. Wickens, a. g. m., s. 724.

¹¹⁵Anonymous, *Tadhkirat al-Muluk*, Translated and Explained by V. Minorsky, London 1943.

son derece önemlidir. Çünkü Safevîler devletlerini kurduktan sonra uzun süre Ak-Koyunlu kurumlarını değiştirmeden yönetimlerinde kullanmışlardı. Bu bakımdan *Tezkiretü'l-Mülûk* sık sık baş vurduğumuz bir kaynak oldu.

II-ARAŞTIRMALAR

Ak-Koyunlular Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olmalarına rağmen, bu devletin teşkilâtına dair bugüne kadar bir eser meydana getirilmemiştir. Bununla birlikte Ak-Koyunlu teşkilâtının bazı kısımları hakkında araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan ilk söz edeceğimiz İ. H. Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devlet Teşkilâtı'na Medhal" adlı eseridir¹¹⁶. Eserde Ak-Koyunlu devlet teşkilâtına dair verilen bilgiler çok faydalı olmakla beraber yüzeyseldir. Bununla birlikte eser çalışmamız açısından bir temel niteliğindedir. Biz kurumları tarihi gelişim süreci içerisinde vermeye çalıştık.

İlhan Erdem tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan "Ak-Koyunlu Askerî Teşkilatı"¹¹⁷, çalışmamız açısından büyük bir öneme sahiptir. Şimdiye kadar Ak-Koyunlu askerî teşkilatı hakkında yapılan en kapsamlı çalışmadır. Ak-Koyunlu askerî teşkilâtını yazarken bu çalışmadan önemli oranda istifade ettik.

Ak-Koyunlu tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan bir çalışma da Walther Hinz tarafından yapılan "Uzun Hasan Bey ve Şeyh Cüneyd" adlı eserdir¹¹⁸. Eser aslında siyasî olayları ele almakta, fakat bununla birlikte Ak-Koyunlu devlet teşkilâtı hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

¹¹⁶İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.

¹¹⁷İlhan Erdem, *Ak-Koyunluların Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

¹¹⁸Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tefik Bıyıkhoğlu, Ankara 1992.

Amerikalı araştırmacı John E. Woods'un "The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire" adlı eseri şimdiye kadar Ak-Koyunlu tarihi hakkında yapılan en önemli çalışmalardan biridir. Eserde Ak-Koyunlu siyasî tarihi esaslı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun yanında Ak-Koyunlu devlet teşkilâtı ile ilgili de önemli bilgiler içermektedir. Eser Türkçe'ye de çevrilmiřtir¹¹⁹.

Metin Sözen'in "Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi" adlı çalışması Ak-Koyunlu kültürü açısından önemlidir. Eserde Anadolu'da Ak-Koyunlular tarafından yapılmış olan cami, hamam, köprü gibi mimari yapılar incelenmiştir. Eserde, Ak-Koyunlular tarafından yapılmış fakat bugün mevcut olmayan yapılar hakkında da bilgiler verilmiřtir¹²⁰.

Bizans Tarihçisi Miller'in "The Last Greek Empire" adlı eseri Ak-Koyunlular'ın Trabzon Rum İmparatorluğu ile ilgili ilişkileri açısından önemlidir. Eserde Trabzon Rum İmparatorluğu'nun prenseslerinin Ak-Koyunlu hükümdar ve şahzadeleri ile yaptıkları siyasî evlilikler hakkında bilgiler mevcuttur. Ak-Koyunlu kaynaklarının bu konuda yeterince bilgi vermemelerinden dolayı eser çalışmamız açısından kıymetlidir¹²¹.

Ak-Koyunlu ticareti ile ilgili olarak Halil İnalçık'ın "An Economic and Social History of the Ottoman Empire" adlı eseri Ak-Koyunlular'ın Osmanlılar ile yaptıkları

¹¹⁹John E. Woods, *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976; Türkçe Terc. Sibel Özbudun, *Akkoyunlular*, İstanbul 1993.

¹²⁰Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981.

¹²¹W. Miller, *Trabzioned: The Last Greek Empire*, London 1926.

ipek ticareti açısından önemlidir. Eser Türkçe'ye de çevrilmiştir, biz bu çeviriyi kullanmış bulunuyoruz¹²².

Jr. Speros Vryonis'in "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century" adlı çalışmasında az da olsa Ak-Koyunlu askerî yapısı hakkında bilgiler mevcuttur¹²³.

Selâhattin Tansel'in "Osmanlı kaynaklarına göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti" adlı çalışmasında Ak-Koyunlu askerî yapısı hakkında kıymetli bilgiler mevcuttur¹²⁴.

Ak-Koyunlular hakkında önemli bir çalışma da Iraklı araştırmacı Abbas al-Azzavî tarafından yapılmıştır¹²⁵. Eserden Ak-Koyunlu hükümdarlarının kişiliği, Uzun Hasan Bey'in yapmış olduğu kanunların etkisi gibi konular hakkında bilgiler elde ettik.

Ak-Koyunlu toprak yönetimi, vergiler ve mâlî durumu hakkındaki bilgileri, Ak-Koyunlular'ın da hüküm sürmüş oldukları İran tarihi konusundaki çalışmaları ile tanınan A. K.S. Lambton'un eserlerinde bulmak mümkündür. Lambton, "Landlord and Peasant

¹²²Halil İnalçık, **An Economic and History of the Ottoman Empire 1300-1914**; Türkçe'ye Çev. Halil Berktaş, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. I, İstanbul 2000.

¹²³Jr. Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century**, Berkeley, Los Angeles and London 1971.

¹²⁴Selâhattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, Ankara 1999.

¹²⁵Abbas al-Azzavî, **Tarih al-Irak Beyne İhtalaleyn el-Hükûmet el-Türkmaniyye**, c. III, Bağdad 1357.

in Persia"¹²⁶ adlı çalışmasında, İran'da Ak-Koyunlu Devleti ve onlardan önce kurulmuş olan devletlerin mâlî durumu, vergileri, toprak yönetiminin uygulanma biçimi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Biz eserden, Ak-Koyunlular'ın bu devletlerden nasıl etkilendikleri hakkında önemli bilgiler elde ettik. Lambton'un diğer önemli bir çalışması olan "Continuity and Change in Medieval Persia"¹²⁷ adlı eserinde Ak-Koyunlular'ın sosyal ve ekonomik yapısı açısından da önemli bilgilere ulaşılmış bulunmaktadır.

Çalışmamız ile ilgili önemli makaleler de yazılmıştır. Bunlardan V. Minorsky'nin "The Aqqoyunlu and Land Reforms"¹²⁸ adlı çalışmasında yazar, Yakub Bey döneminde suyurgalların kaldırılması ile ilgili bize önemli bilgiler sağlamaktadır. Makale Cüneyt Kanat tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir¹²⁹.

Rus tarihçilerinden İ. Petrushevsky'nin "Ak-Koyunlu Ahmed'in Dahili Siyaseti" adlı Rusça makalesi Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in Osmanlı İdari sistemini Ak-Koyunlu Devleti'nde uygulamaya çalışması ve suyurgalları kaldırarak merkezi sistemi güçlendirme çabalarını ele almaktadır. Makaleden suyurgal uygulaması ile bu uygulamanın devlete olan olumsuz etkisi açısından önemli bilgiler elde ettik¹³⁰.

¹²⁶A. K S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, Toronto 1953.

¹²⁷A. K S. Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, London 1988.

¹²⁸V. Minorsky, "The Aqqoyunlu and Land Reforms", **BSOAS**, XIV, 1955.

¹²⁹Minorsky, "Ak-Koyunlular ve Toprak Reformları", Çev. Cüneyt Kanat, **Belleten**, c. LXII, Sayı 235, Ankara 1999.

¹³⁰İ. P. Petrushevsky, "Vnutrennyaya Politika Ahmeda Akkoyunlu", **İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana, Seriya İstoriya, Filosofiyai Pravo**, no:2, Bakü 1942. (Akkoyunlu Ahmed'in Dahili Siyaseti, **Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi**, no:2, Bakü 1942)

İlhan Erdem'in "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı"¹³¹ adlı makalesi, Ak-Koyunlu ordusunun mevcudu hakkında verdiği bilgiler bakımından önemlidir. Yine İlhan Erdem'in diğer bir çalışması olan "Akkoyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri"¹³², adlı makalesi de Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk dönemleri için önemlidir.

Azeri araştırmacılardan O. A. Efendiyev'in Rusça "Soyurkal Sistemi, Ak-Koyunlu ve ilk Safevî Hükümdarlarının Merkezileştirme Siyaseti" adlı makalesi Ak-Koyunlu Devleti'nde önemli bir uygulama olan Suyurgal sisteminin uygulanması ve Safevî Devleti'nde de fazla bir değişiklik yapılmadan devam ettirilmesi hakkında önemli bilgiler elde ettik¹³³.

Yine Azerî tarihçilerinden S. M. Onullahi'nin "XIII-XVII. Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi" adlı çalışmasından Ak-Koyunlu Devleti'nin ticarî hayatı ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler elde ettik¹³⁴. Bir başka Azerî araştırmacı Y. M. Mahmudov'un

¹³¹İlhan Erdem, "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", OTAM, Sayı 4, Ankara 1993.

¹³²İlhan Erdem, "Akkoyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", DTCFD, XXXIV/ 1-2, 1990.

¹³³O. A. Efendiyev, "Institut Suyurgal Tsentralistiskaya Politika Praviteley Akkoyunlu i Pervih Sefevidov", Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke. Bartoldovskiye Çteniya 1975, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1979 ("Soyurkal Sistemi, Akkoyunlu ve İlk Safevî Hükümdarlarının Merkezileştirme Siyaseti", Yakın ve Orta Doğuda Feodal Toprak Sahipliğinin Şekilleri ile ilgili Makaleler Topluluğu, Moskova 1979).

¹³⁴S. M. Onullahi, XIII-XVII Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi, Bakü 1982.

"Azerbaycan'ın Avrupa Ülkeleri İle Olan Âlakaları"¹³⁵ adlı çalışmasında Uzun Hasan Bey döneminde Venedik ile olan ilişkiler ele alınmıştır.

Şerafettin Turan "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Bey Mücadelesi ve Venedik" adlı makalesinde Ak-Koyunlular'ın Venedikliler ile olan ilişkilerini Venedik kaynaklarına dayandırarak esaslı bir şekilde incelemiştir. Makale elçilik, hediye ve Ak-Koyunlu sarayı hakkında önemli bilgiler içermektedir¹³⁶.

Şahin Fazıl Farzalı'nın Hunbaha vergisi ile ilgili makalesi Ak-Koyunlular'ın esirlik uygulaması hakkındaki bilgiler açısından önemlidir¹³⁷.

Jean Aubin'in "Les Relations Diplomatiques entre les Aqqoyunlu et les Bahmanides" adlı makalesinden Ak-Koyunlular'ın Hindistan ile olan ticarî ilişkisi, elçilik ve hediye konusunda çok önemli bilgiler elde ettik¹³⁸.

Halil İnalçık'ın "Khan and The Tribal Aristocracy" adlı çalışması dolaylı da olsa Ak-Koyunlu askerî yapısı açısından önemlidir. Makale, Ak-Koyunlu askerî

¹³⁵Y. M. Mahmudov, **Azerbaycan'ın Avrupa Ülkeleri ile âlakaları (Akkoyunlu Devri)**, Bakü 1986.

¹³⁶Şerafettin Turan, "Fatih Sultan Mehmed ve Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", **TAD**, III, 1965.

¹³⁷Şahin Fazıl Farzalı, "Hunbaha vergisi ve Sultan Mehmet Fâtih'in 1473 Tarihinde Ak-Koyunlu Sarayı'na Gönderdiği İki Mektup Hakkında", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, c. III, Ankara 1999.

¹³⁸Jean Aubin, "Les Relations Diplomatiques entre les Aqqoyunlu et les Bahmanides", **Iran and Islam**, ed. C. E. Bosworth, Edinburgh University Press 1971.

yapısının önemli bir unsuru olan nökerlik hakkında önemli bilgiler içermektedir¹³⁹. Aynı şekilde A. Caferoğlu'nun "Türk tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi" adlı makalesi de nökerlik konusundaki önemli çalışmalardandır¹⁴⁰.

Safevîler, Ak-Koyunlu Devlet teşkilâtını, uzun bir süre herhangi bir değişiklik yapmadan ya da çok az bir değişiklik yaparak kendi devletlerinde uygulamışlardır. Ak Koyunlu devlet teşkilâtının Safevi devlet teşkilatı üzerindeki etkilerini, R. M. Savory'nin "Some Notes on The Provincial Administration of Early Safewid Empire"¹⁴¹ ile "The Principal offices of the Safewid State during the Reign of İsmail I"¹⁴² adlı makalelerinde görmek mümkündür.

A. K. S. Lambton'un "Two Safawid Soyurghals" adlı makalesi de Ak-Koyunlu Devleti'nde Suyurgal uygulamasının Safevî Devleti'nde devam ettirilmesi bakımından bize önemli bilgiler sağlamıştır¹⁴³.

Bu çalışmalardan başka Ak-Koyunlular hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Biz bunların en önemlilerini ele aldık. Bu konuda daha geniş bilgi için tezimizin sonundaki bibliyografyaya bakılabilir.

¹³⁹Halil İnalçık, "The Khan and The Tribal Aristocracy", **Harvard Ukrainian Studies**, V. III/IV, 1979-1980.

¹⁴⁰Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzadeler Müessesesi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, c. IV, Ankara 1952.

¹⁴¹R. M. Savory, "The Principal Offices of Safawid State During the Reign of İsmail I", **BSOAS**, XXIII.

¹⁴²R. M. Savory, "The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Tahmasp I", **BSOAS**, XXIV.

¹⁴³A. K. S. Lambton, "Two Safawid Soyurghals", **BSOAS**, XIV.

BİRİNCİ BÖLÜM

AK-KOYUNLULAR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Ak-Koyunlu Devleti 907-8/1501 yılında Safevîler tarafından yıkılana kadar İran ve Doğu Anadolu'yu yönetmiş olan bir Türkmen devletidir. Devlet, Oğuz Han'ın torunu ve 24 Oğuz boyundan birine kendi ismini veren Bayındır¹ Han'ın neslinden gelen Bayındır hanedanı tarafından yönetildi. Ak-Koyunlu adının anlam olarak nereden kaynaklandığı üzerinde, tıpkı rakip boy Kara-Koyunlular'inki gibi, çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bir görüşe göre bu isimler totemik sembollere karşılık gelmektedir. Fakat bu zayıf bir ihtimaldir, zira Reşidüddin'e göre Türkler'de totem hayvanlarının etinin yenmesi yasaktı. Diğer bir öneri de bu isimlerin kendi sürülerinde hakim olan renge işaret etmesiydi².

1-Tur Ali Bey:

Ak-Koyunlular hakkında kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında Trabzon-Rum Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri akın ile söz edilmeye başlanılmıştır. Ak-Koyunlular 1341 yılı içinde bir defa daha Trabzon'u tehdit etmişler, 1343 yılında, diğer bir akın, Trabzonlular'ı yeniden dehşet içinde bırakmıştı. Bu akınları hangi Ak-

¹Kaşgarlı Mahmud tarafından *Dîvânü lugati't-Türk'te* Bayındur şeklinde üçüncü sırada zikredilir. Reşidüddin ise boyun adını Bayındır şeklinde göstermiş ve bu ismin "daima nimetle dolu olan yer" mânasına geldiğini belirtmiştir. Yine ona göre Bayındır Oğuzlar'ın Üçok kolunun birinci boyu olup, ongunu sungur ve şölenler de yiyeceği et payı da koyunun "sol karı yağrını" (sol kürek kemiği) kısmı idi. Bkz. Faruk Sümer, "Bayındır", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 245.

²R. Quiring-Zoche, "Aqqoyunlu", *Encyclopaedia Iranica*, V. II, London and New York 1987, s. 163.

Koyunlu beyinin idare ettiği bilinmemektedir. Fakat 1348 yılında Trabzon topraklarına komşu diğer beylerin de iştirakiyle yapılan büyük akın dolayısıyla, muasır Trabzon-Rum tarihçisi Panaretos açık olarak Kara Yülük Osman Bey'in dedesi Tur Ali Bey'in adını vermektedir³.

2-Kutlu Bey ve Ahmed Bey:

Tur Ali Bey'den sonra 1363 yılında Ak-Koyunlular'ın başında Kutlu Bey bulunmaktaydı⁴. Ak-Koyunlular bu dönemde Bayburt civarında yaşamaktaydılar. Kutlu Bey'den sonra yerine geçen Ahmed Bey Kadı Burhaneddin'e tavizler verdi. Bu duruma kızan Mutahharten, Ak-Koyunlular'a saldırdı. Mutahharten lehine sonuçlanan çatışmalardan sonra, Ahmed Bey, sığınma amacıyla Burhaneddin'e baş vurmak zorunda kaldı. Sultan Ak-Koyunlular'ı himaye etmek için elinden geleni yaptı. Hepsine ilgi ve yakınlık göstererek çeşitli bağışlarda bulundu⁵.

3-Kara Yülük Osman Bey:

Ahmed Bey'den sonra Ak-Koyunlu hükümdarlığına Kara Yülük Osman Bey geçti. 1396'da da geniş bir birliğin başında Kadı Burhaneddinin yanına gitti. Burhaneddin Kara Yülük Osman'a birkaç önemli görev verdi. Fakat, daha sonra Burhaneddin onunla anlaşmazlığa düřtü⁶. Kadı Burhaneddin, Kayseri valiliğine tayin

³Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmaları", **Belleten**, XVII/70, Ankara 1954, s. 188-189.

⁴M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", İA, c. I, s. 254.

⁵Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 343.

⁶John E. Woods, **The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire**, Chicago 1976, s.

etmiş olduğu kız kardeşinin oğlu Şeyh Müeyyed'in kendisine isyan etmesi üzerine şehri kuşatmış, fakat bütün çabasına rağmen şehri alamamıştı. Bunun üzerine anlaşma yolu ile Kara Yülük Osman Bey'i aracı yaparak alma yoluna gitti. Osman Bey Şeyh Müeyyed ile görüşerek suçluların affedileceği ve bağışlanacağı sözüyle onu ikna edip, Kadı'nın huzuruna getirdi. Fakat Kadı, sözlerini ve vaatlerini tutmadı. Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bunun üzerine Osman Bey ondan ayrıldı⁷. Fakat Kadı Burhaneddin onu cezalandırmak için bir ordu ile peşine düştü. Ancak Kara Yülük Osman Bey yanında az adamı olmasına rağmen Sivas yakınlarında, Karabel mevkiinde yapılan savaşta Burhaneddin'i yenerek öldürdü⁸. Bundan Sonra Kara Yülük Osman Bey Sivas'ı işgal etti. Ancak Sivaslular'ın yardımını istedikleri Yıldırım Bayezid, oğlu Süleyman Bey'i kuşatma altındaki kenti kurtarmaya gönderdi. Bu durumda Ak-Koyunlular kuşatmayı kaldırıp Erzincan'a giderek Mutahharten'e sığındılar. Osman Bey Emir Mutahharten ile baş başa görüşerek aralarındaki ayrılığa son verdi⁹. Daha sonra Osman Bey, Mutahharten ile birlikte Avnik'te bulunan Timur'un yanına gitti. Burada Timur tarafından iyi karşılandılar. Mutahharten ve Kara Yülük Osman Bey, Timur'un Osmanlılar'a karşı giriştiği saldırıda ona rehberlik

51; Türkçe Çev. Sibel Özbudun, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, İstanbul 1993, s. 80.

⁷Ebû Bekr-i Tihranî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, Yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993, s. 43-44; Türkçe Çev. Mürsel Öztürk, **Ebu Bekr-i Tihranî Kitabı Diyarbekriyye**, Ankara 2001, s. 40.

⁸İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri ", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt XXXIV, Sayı 1-2 1990'dan ayrıbasım, Ankara 1990, s. 100 (Kara Yülük).

⁹Tihranî, a. g. e., s. 46-47 ;Terc., 42; Woods, a. g. e, s. 51; Terc., s. 80.

etmişlerdi¹⁰. Osman Bey, Ankara savaşında Timur ordusunun sağ cenahında Emirzadeler Cihangir ve Ebubekr ile mevzi almıştı. Saldırı esnasında ise Osmanlı kuvvetlerinin kırılmasında önemli rol aldı. Timur Anadolu'yu terk ederken Osman Bey'e emirlik menşûru verdi. Kara Yülük Osman Bey Diyarbakır'a gelerek devletini burada tesis etti¹¹. Timur'un Doğu Anadolu'dan ayrılmasından sonra Kara Yülük Osman buradaki siyasî birliğin olmamasının avantajını kullanarak, Urfa, Kemah, Erzincan, Harput, Erzurum ve Mardin'i ele geçirdi¹².

Kara Yülük Osman Bey, Şahruh'un 1421 yılında Kara-Koyunlular'a karşı yaptığı birinci seferde, onun maiyetine girerek, Eleşkird muharebesinde İskender Bey'e ve diğer Kara Yusuf oğullarına karşı cesaretle harp etmiş ve 1429'da Şahruh'un ikinci seferinde de maiyetinde bulunarak, onun İskender ile yaptığı Selmas meydan muharebesine iştirak etmiştir. Osman Bey, 1435'te üçüncü defa Azerbaycan'a gelen Şahruh'un önünden kaçan İskender'in yolunu kesmiş,¹³ Çağataylar'ın yaklaşması üzerine de İskender, geçmesine izin verilmesi için kendisine baş vurmuş, fakat onun bu isteği kabul edilmediğinden, Erzurum yakınlarında aralarında büyük bir çarpışma olmuştur. Ak-Koyunlular yenilmiş, yaralanan Kara Yülük Osman Bey ise getirildiği Erzurum'da ölmüştür¹⁴. O, oğlu tarafından buraya gömüldü. İskender, Ak-Koyunlular'ın bu mağlubiyetinden sonra Erzurum'u aldı ve mezarı açtırıp Kara

¹⁰Tihranî, a. g. e., s. 47-48; Terc., s. 43.

¹¹Hüseyin Mircaferi, *Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân*, İsfahan 1375, s. 346.

¹²H. D. Yıldız, "The Akkoyunlu" A Short History of Turkish-Islamic States, Translated By A. E. Uysal, Ankara 1994, s. 213.

¹³M. H. Yinanç, a. g. m. s. 259.

¹⁴İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Ankara 2001, s. 24 (Türkmen Hakimiyeti).

Yülük Osman Bey'in kafasını gövdesinden ayırarak Mısır Sultanı Baybars'a gönderdi¹⁵.

4- Ali Bey:

Osman Bey'den sonra yerine oğlu Ali Bey geçti. O, Ak-Koyunlular'ın başına geçtikten sonra, Âmid'in yönetimini oğlu Cihangir'e bıraktı, diğer oğlu Hüseyin'i Memlûkler ile ilişkilerini geliştirmek için Mısır'a gönderdi. Fakat Kara Yülük Osman Bey'den incinmiş olan Melik Eşref, Hüseyin Bey'i tutukladı. Ali Bey aynı zamanda Şahrüh'un oğlu Cuki Mirza'ya da Ak-Koyunlu ulusunun bağlılığını bildirdi¹⁶. Memlûkler Ali Bey'in oğlunu tutukladıktan sonra bir orduyu da Âmid üzerine gönderdiler. Bu ordu Karacadağ civarını yakıp yıkarak yağmaladı. Cihangir Mirza yapılan bütün nasihatleri dinlemeyerek Mısırlılar'ın karşısına çıktı. Fakat yapılan muharebede, Cihangir'in bütün çabalarına rağmen Ak-Koyunlular yenildiler. Cihangir de esir edilerek Kahire'ye gönderildi. Ali Bey bu haberi alınca büyük bir üzüntü içine düştü. Bu sırada İskender'in Ak-Koyunlu topraklarına girmesi üzerine onunla savaşmak üzere Harput'a gitti ise de ertesi sene Âmid'e döndü¹⁷.

Bu olaydan kısa süre sonra Ali Bey'in karşısına çeşitli güçlükler çıkmaya başladı. Bir taraftan Kara-Koyunlular'a karşı durmaya çalışırken diğer taraftan da kardeşi Hamza Bey ile mücadeleye girmeye mecbur oldu. Hakimiyeti elinde tutamayan Ali Bey, hükümdarlığı Hamza Bey'e kaptırarak önce Osmanlılar'a daha

¹⁵Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara 1992, s. 113; M. H. Yinanç, *a. g. m.*, s. 259.

¹⁶Tihranî, *a. g. e.*, s. 120; Terc., s. 83; Hüseyin Mircaferi, *a. g. e.*, s. 347; Hinz, *a. g. e.*, s. 113.

¹⁷Tihranî, *a. g. e.*, s. 119-120-121-122-123-124; Terc., s. 82-83-84 vd.; Hinz, *a. g. e.*, s. 113.

sonra da Mısır Sultanı Çakmak'a iltica ederek yardım istedi. Fakat aradığı yardımı bulamadı, bunun üzerine Suriye'ye giderek ölünceye kadar orada kaldı¹⁸. Bu arada Memlûkler Erzincan'ı Yakub Bey'den alarak, serbest bıraktıkları Cihangir Mirza'ya verdiler¹⁹.

5-Cihangir Mirza:

Hamza Bey ile saltanat mücadelesine girişen Cihangir Mirza, sonunda onun ölümünden sonra Ak-Koyunlu hükümdarı oldu²⁰. Cihangir zamanında Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular arasındaki gerginlik, Ak-Koyunlular'a sığınan Cihanşâh'ın yeğeni Elvend'den dolayı arttı. Kara-Koyunlular 1450'de Erzincan'ı ele geçirdiler. Fakat Cihangir'in Elvend'i teslim etmeyi ret etmesi Mardin, Urfa ve Malatya'nın Kara-Koyunlular tarafından ele geçirilmesine yol açtı. Cihangir annesi Saray Hatun'u yardım almak ya da en azından bir barışın yapılmasını sağlamak için bir heyet ile Mısır'a gönderdi. Fakat bu teşebbüs başarısız oldu²¹. Daha sonra da Cihangir, Cihanşâh ile bir barış antlaşması yaparak Cihanşâh'ın hakimiyetini kabul etti. Bu barış antlaşması Uzun Hasan Bey'in bilgisi dışında yapıldı, Uzun Hasan Bey bu anlaşmayı hıyanet olarak gördüğünden Cihangir'den ayrılarak Kara-Koyunlular ile savaşmaya devam etti. 1452 yılında da Cihangir'in Âmid'den ayrıldığını öğrenince ani bir baskın ile şehri ele geçirdi²².

¹⁸M. H. Yinanç, a. g. m., s. 259.

¹⁹Tihranî, a. g. e., s. 142 ; Terc., s. 95-96; Hinz, a. g. e., s. 114.

²⁰Tihranî, a. g. e., s. 168; Terc., s. 109 ; M. H. Yinanç, a. g. e., s. 259.

²¹H. D. Yıldız, a. g. m., s. 214-215.

²²R. Quiring-Zoche, a. g. m., s. 165; M. H. Yinanç, a. g. e., s. 259; Hinz, a. g. e., s.

6-Uzun Hasan Bey:

Uzun Hasan Bey Âmid'i ele geçirdikten sonra, şehrin anahtarlarını bir boyun eğme nişanesi olarak derhal Kahire'ye gönderdi. Sultan Çakmak bu davranıştan memnun olarak bu zaptı uygun bulup anahtarları tekrar Uzun Hasan Bey'e gönderdi²³. Sultan Çakmak'ın bu davranışı, Cihanşâh'ın altı ay kadar önce Cihangir ile uzlaşma girişimine cevaptı²⁴. Cihangir ve Üveys Beyler'in uzun müddet Diyarbakır'ı Uzun Hasan Bey'den geri alma teşebbüslerine Hasan Bey başarı ile karşı koyarak onları yenilgiye uğrattı²⁵.

Uzun Hasan Bey annesi Saray Hatun'un araya girmesi sonucunda Cihangir ile anlaştı. Buna göre Âmid Uzun Hasan Bey'e, Mardin şehri ise Cihangir'e bırakıldı²⁶. Uzun Hasan Bey bundan sonra Hasankeyf'in Eyyubî önderi el-Kâmil Ahmed'e boyun eğdirdi. Başarıları Memlûk ve Osmanlılar tarafından tanınınca Uzun Hasan Bey Erzincan'daki Kara-Koyunlular'ın üzerine yeni saldırılara başladı²⁷. Uzun Hasan Bey 1458 yılında Karamanoğlu ülkesine saldıran Dulkadiroğlu Arslan Bey'i geri dönmeğe mecbur etti ve 1459'da da Gürcistan'a sefer ederek altı kaleyi ele geçirdi. Kendilerinin Selçukîler soyundan olduğunu iddia eden ve birkaç asırdan beri yaşayan Eğil Beyleri'nin emaretine son verdi²⁸. Uzun Hasan Bey'in bu şekildeki

²³Hinz, a. g. e., s. 115.

²⁴Woods, a. g. e., s. 91-92; Terc., s. 145.

²⁵M. H. Yinanç, a. g. m., s. 259.

²⁶Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscript*, Cambridge 1969, s. 222; Tihranî, a. g. e., s. 235; Terc., s. 144; Woods, a. g. e., s. 92; Terc., s. 146; Hinz, a. g. e., s. 115.

²⁷Woods, a. g. e., s. 93; Terc., s. 146.

²⁸M. H. Yinanç, a. g. m., s. 259.

başarıları güneyde Memlûkler, doğuda Timurlular ile Kara-Koyunlular ve batıda Osmanlılar'ın şüphelerini çekti. Ak-Koyunlular'ın en yakın komşuları olmalarından dolayı onların genişlemesinden en çok tehdit edilenler Kara-Koyunlular'dı²⁹. Diğer taraftan Uzun Hasan Bey 1458 yılında ele geçirdiği Şebinkarahisar'dan sonra 1459 yılında Osmanlılar'a gönderdiği elçilik heyetinde olumlu bir cevap alamadığından Koyulhisar'ı da almıştı. Bunun üzerine Fâtih Sultan Mehmed, güçlü bir ordu ile Trabzon'un üzerine yürüdü ve ilk olarak Koyulhisar'ı Ak-Koyunlular'dan aldı³⁰. Bu arada Uzun Hasan Bey'in amcazâdesi Hurşit Bey'in kuvvetleri ile Gedik Ahmet Paşa idaresindeki kuvvetler arasında mühimce bir savaş olmuşsa da Hurşit Bey kuvvetleri savaşı kaybetmişlerdi. Fâtih Sultan Mehmed, bu durumda Trabzon işini bir tarafa bırakarak Uzun Hasan Bey ile çarpışmak üzere Erzincan'a yürüyerek Yassıçimen denilen yerde ordugâhını kurdu. Fakat Uzun Hasan Bey kendisini yeterince güçlü hissetmediğinden annesi Saray Hatun'u bir elçilik heyeti ile Fâtih Sultan Mehmed'e göndererek barış talebinde bulundu. Fâtih Sultan Mehmed Saray Hatun'un ricalarını kırmayıp Uzun Hasan Bey ile savaşmaktan vazgeçerek Trabzon üzerine yöneldi. Uzun bir kuşatmadan sonra da şehri ele geçirerek Trabzon Rum İmparatorluğu'na 1461 yılında son verdi³¹. Bundan sonra Uzun Hasan Bey 1462'de Gürcistan'a ikinci

²⁹H. R. Roemer, "The Türkmen Dynasties", *The Cambridge History of Iran*, Volume VI, Cambridge 1993, s. 172 (Dynasties).

³⁰V. Minorsky, "Uzun Hasan", *The Encyclopaedia of Islam*, Volume X, Leiden 2000, s. 964 (Uzun Hasan); Hinz, a. g. e., s. 117-118.

³¹Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, c. III, Ankara 1992, s. 50-51; Âşıkpaşazâde, *Âşık paşa oğlu Tarihi*, Haz.: Atsız, İstanbul 1992, s. 135; Selâhattin Tansel, *Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1999, s. 265.

defa bir sefer yaptı³². Bu seferde Ahıska'ya dek gidip Karadeniz sahiline kadar olan yerlerde bir çok ganimet elde ederek ve Gürcü kalelerini yıkarak Erzincan'a dönmüştür³³.

Bu dönemde Kara-Koyunlular Uzun Hasan Bey'e karşı son derece temkinli davranmaktaydılar. Esasen bu dönemde Cihanşâh Uzun Hasan Bey'e karşı bir yatıştırma politikası uygulamaktaydı. Cihanşâh'ın bu politikası, Kara-Koyunlu Duharlu aşiretinin Bayburt kalesini işgal edip Uzun Hasan Bey'e teslim ettiği 1463 yılında büyük bir imtihan verdi. Cihanşâh bu ihanete büyük bir tepki göstermeyerek, Uzun Hasan Bey'in Bayburt üzerindeki hakimiyetini tanıdı³⁴. Cihanşâh 1466-67'de Bağdad'ı ele geçirdi ve bu başarı ile Ak-Koyunlular'ın üzerine gitme vaktinin geldiğine karar verdi³⁵. Çünkü artık Horasan hariç bütün İran'a hakim olan Kara-Koyunlu hükümdarı kudretinin zirvesine ulaşmış, İslâm dünyasının en kudretli hükümdarları arasında yer almıştı³⁶. Cihanşâh 16 Mayıs 1467'de Tebriz'den ordudaki asker sayısını ve techizatını düzenlemeden Diyarbakır tarafına yöneldi³⁷. Cihanşâh'ın üzerine geldiğini öğrenen Uzun Hasan Bey askerlerini toplayarak hazırlıklara girişti. Bu sırada kardeşi Cihangir Mirza da oğulları Murad ve İbrahim ile birlikte ordusunu toplayarak ona katıldı³⁸. Cihanşâh da Hoy yakınındaki Sökmen ova yaylağına geldiğinde, eğlence ile vakit geçirirken Adilceviz valisinin habercisinden Hasan

³²M. H. Yinanç, a. g. m., s. 260.

³³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 393; Terc., s. 237.

³⁴Woods, a. g. e., s. 108-109; Terc., 173.

³⁵Woods, a. g. e., s. 109; Terc., s. 173.

³⁶İsmail Aka, *Türkmen Hâkimiyeti*, s. 67-68.

³⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 407; Terc., s. 246.

³⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 417; Terc., s. 252; Hinz, s. 42.

Bey'in 12.000 kişilik bir ordu ile üzerine geldiğini öğrendi³⁹. Fakat Uzun Hasan Bey'in Cihanşâh'a göndermiş olduğu mektuplar barışçı gözükmüş olmalı ki, o yazı Hoy bölgesinde geçirdi⁴⁰. 11 Kasım 1467 tarihinde Uzun Hasan Bey ani bir baskınla, Cihanşâh'ın ordugâhını basarak Kara-Koyunlular'ı büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu baskında Cihanşâh ile birlikte Şahzade Mehmed de öldürüldü⁴¹.

Uzun Hasan Bey'in Cihanşâh üzerindeki bu beklenmeyen zaferi büyük bir etki meydana getirdi. Böylece Ak-Koyunlular, Kara-Koyunlular'ın İran'daki topraklarını ele geçirerek Timurlular'ın komşusu oldular⁴². Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunlular'ın yerine geçmesinin, aşiretinin eski dostu olan Timuroğulları tarafından iyi karşılanacağını ümit ediyordu. Fakat Ebusaid, iki düşman Türkmen aşireti arasındaki mücadeleden yararlanarak Batı İran'ı geri alabileceğini hesap ediyordu. Bunu da Cihanşâh'ın oğlu Hasan Ali teşvik ediyordu. Hasan Ali'nin ricası üzerine Ebusaid Uzun Hasan Bey'e savaş ilanı ile Irak-ı Acem'i aşır, Azerbaycan'a girerek Ak-Koyunlular'ın hakim olduğu aşağı Aras ve aşağı Kür bozkırlarında yol aldı. Soğuklar geldiğinde Uzun Hasan Bey Ebusaid'in önünden çekildi⁴³. Ebusaid Karabağ'da kışlamayı düşündü, fakat onun Aras'a yürüyüşü felaket oldu ve Mahmudabad'da Uzun Hasan Bey tarafından kuşatıldı⁴⁴. Burada yapılan savaşta

³⁹Tihranî, a. g. e., c. II. s. 409; Terc., s. 247; İsmail Aka, **Türkmen Hâkimiyeti**, s. 68.

⁴⁰Roemer, "Dynasties", s. 173.

⁴¹Tihranî, a. g. e., c. II. s. 425; Terc., s. 257; Hinz, a. g. e., s. 43-44.

⁴²Roemer, "Dynasties", s. 174.

⁴³Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1993, s. 431.

⁴⁴Minorsky, "Uzun Hasan ", s. 964-965.

Ebusaid'in ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Ebusaid de Sultan Halil Mirza, Zeynel Mirza ve Şah Ali Bayramî tarafından esir edildi⁴⁵.

Ak-Koyunlular, Kara-Koyunlular'dan sonra Timurlular'ı da yenmeleri ile büyük bir güce ulaştılar ve Uzun Hasan Bey payitahtını 1469'da Tebriz'e taşıdı⁴⁶. O, bu başarılarından sonra Mısır Memlûkleri ve Osmanlı topraklarını da alma hazırlıklarına girişti. Bu amaç için de Venedik'in Osmanlılar'a karşı işbirliği teklifini kabul etti. Venedik'in ateşli silahlar sağlaması için anlaşmaya vardı. 1472'de Gürcistan'a üçüncü seferini düzenledi⁴⁷. 12 Ağustos 1473 tarihinde Tercan yakınlarındaki Otlukbeli'nde Osmanlılar ile yaptığı savaşı kaybetti⁴⁸.

Ak-Koyunlu Devleti için çok önemli olan bu savaştan sonra Uzun Hasan Bey artık herhangi önemli bir faaliyet içerisine girmedi ve 1477 tarihinde çıktığı son Gürcistan seferinden sonra hastalanarak 1478 yılında vefat etti⁴⁹.

7- Yakub Bey:

Uzun Hasan Bey'den sonra yerine en büyük oğlu Sultan Halil geçti. Fakat bir süre sonra ona karşı saltanat mücadelesine girişen Yakub Bey Ak-Koyunlu hükümdarı oldu⁵⁰. Yakub Bey Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra Çağatay ve Kara-Koyunlular'ın ele geçirdikleri Kirman'ı Sûfi Halil komutasında gönderdiği Ak-

⁴⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 490; Terc., s. 296.

⁴⁶Hinz, a. g. e., s. 56.

⁴⁷M. H. Yinanç, a. g. m., s. 260.

⁴⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 581; Terc., s. 352; Minorsky, "Uzun Hasan", s. 966.

⁴⁹Hinz, a. g. e., s. 57.

⁵⁰R. Quiring-Zoche, a. g. m., s. 116.

Koyunlu ordusuyla tekrar ele geçirdi⁵¹. Uzun Hasan Bey'in ölümünden dolayı meydana gelen karışıklığı değerlendiren Memlûkler, Emir Yaşbek komutasında Urfa'yı kuşattılar. Bunun üzerine Yakub Bey, Memlûkler'i Ak-Koyunlu toprağından atmak için Bayındır ve Biçenoğlu Süleyman Beyler'i Urfa'ya gönderdi. 1480 tarihinde burada yapılan savaşı Memlûkler kaybettiler⁵². Muharebede esir düşen Yaşbek, Bayındır Bey'in emri ile birkaç gün sonra idam edildi. Bayındır Bey, Yaşbek üzerinde kazandığı bu zaferden sonra, Yakub Bey'e karşı isyan etti. Fakat Bayındır Bey, Sûfi Halil ve Süleyman Bey karşısında yenilgiye uğradı ve idam edildi⁵³. Yakub Bey, Bayındır Bey'in öldürülmesinden sonra hakimiyetini iyice güçlendirdi. 1485 yılında da Ahalkelek, Ahıska ve Atskuri gibi kentleri ele geçirdi⁵⁴.

1488/893 yılında ise Uzun Hasan Bey'in ölümünden kısa bir süre önce başlamış olan Muşşa hareketleri sonucunda Irak'ın yarısı kaybedilmişti. Bunun üzerine Mansur Bey Pürnek komutasındaki ordu Huzistan'daki önemli Muşşa merkezi Şuşter'i kuşatıp ele geçirdi. Fakat Muşşa reisi Seyyid Muhsin, Ak-Koyunlu hükümdarı ile anlaşmaya vararak beyliğinin Ak-Koyunlular'ın eline geçmesini engelledi⁵⁵.

Yakub Bey döneminde önemli bir huzursuzluk da Safevîler tarafından meydana getirildi. Şeyh Haydar'ın babası Şeyh Cüneyd, Çerkesler üzerine yaptığı sefer esnasında Şirvanşah Halil tarafından 1460 Martı'nda öldürülmüştü⁵⁶. Babasının

⁵¹Minorsky, *Persia*, s. 42-43.

⁵²Minorsky, *Persia*, s. 44-45; R. Quiring-Zoche, *a. g. m.*, s. 163.

⁵³Woods, *a. g. e.*, s. 143; *Terc.*, s. 236-237.

⁵⁴Minorsky, *Persia*, s. 51-52; Woods, *a. g. e.*, s. 151; *Terc.*, s. 243.

⁵⁵Woods, *a. g. e.*, s. 154, *Terc.*, s. 246.

⁵⁶Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *DİA.*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 124.

ölümünden sonra doğan Haydar dayısı Uzun Hasan Bey'in Azerbaycan'ı ele geçirişinden bir süre sonra Safevîler'in başına geçti⁵⁷. Şeyh Haydar 1488 yılında babasının intikamını almak için Şirvânşâhlar'ın topraklarında bir çok yıkımda bulundu. Bunun üzerine Sultan Yakub'un emriyle Süleyman Biçen komutasındaki Ak-Koyunlu ordusu Şeyh Haydar'ı Temmuz 1488 yılında yenilgiye uğratarak öldürdü⁵⁸. Bu olaydan iki yıl sonra Yakub Bey 24 Aralık 1490/11 Safer 896 tarihinde salgın hastalığından öldü⁵⁹. Yakub Bey, Ak-Koyunlu Devleti'ni 12 yıl başarıyla yönetti. Osmanlılar ile bu dönemde önemli bir çarpışma olmadı. Bunda II. Bayezid'in, babası Fâtih kadar savaşçı olmamasının da etkisi vardı⁶⁰.

8-Baysungur:

Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlular'ın güçlü şahzâdeleri arasında hakimiyet mücadelesi başladı. Ak-Koyunlu aşiret liderleri de destekledikleri şahzâdeler vasıtasıyla devletin gücünü ellerinde tutmaya başladılar. Bu mücadelede Sûfi Halil, Yakub Bey'in oğlu Baysungur'u Mayıs 1492 de tahta oturtarak ilk mücadeleyi kazandı⁶¹. Sûfi Halil'in, Sultan Halil'in oğlu Ali'yi idam ettirmesi Bayındırlılar arasında bir tepkiye yol açtı ve onlar, Uzun Hasan Bey'in oğlu Mesih Mirza çevresine toplanarak Baysungur'u tahtan indirdiklerini ilan edip Sûfi Halil ve

⁵⁷Woods, a. g. e., s. 154; Terc., s. 247.

⁵⁸Minorsky, *Persia*, s. 78-79-80-81; Fâruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992, s. 14; Roemer, "Dynasties", s. 183.

⁵⁹Woods, a. g. e., s. 158; Terc., s. 250.

⁶⁰Roemer, "Dynasties", s. 182.

⁶¹R. Quiring-Zoche, a. g. m., s. 167.

Musullular'a karşı ayaklandılar. Bunun sonucunda meydana gelen çarpışmalarda, Mesih Mirza ile birlikte Bayındır emirlerinin birçoğu öldürüldü. Bu katliamdan kaçabilen Maksud Bey'in oğlu Rüstem Bey yakalanarak Nahçıvan yakınlarındaki Alıncak kalesine hapsedildi⁶². Geriye kalan Bayındırlı emirleri bozgunun yayıldığını görünce, Uğurlu Mehmed'in Mahmud Bey adındaki oğlunu savaş meydanından çıkararak, Sultan Yakub devrinden beri Bağdad hâkimi olan Şah Ali Bey'in yanına götürdüler. Onu da aralarına alarak Mahmud Bey'i tahta oturtmak tasarısı ile asker topladılar⁶³. Şah Ali Bey de Uğurlu Mehmed'in oğlu Mahmud'u sultan ilan etti. Bunun üzerine Baysungur onun üzerine yürüdü. Mahmud ve Şah Ali Bey Derguzin yakınlarında bozguna uğradılar. Şah Ali Bey muharebede öldü, Mahmud ise sonradan yakalanıp idam edildi⁶⁴.

Sufi Halil'in tahakkümünden usanan emirlerin birçoğu, Diyarbakır valisi Süleyman Biçen ile birleşerek onu mağlup ederek katlettiler⁶⁵. Süleyman Bey bu başarıdan sonra Mirza Baysungur'u büyük bir saygı içinde, töre gereğince tahtına oturtup gönlünü aldı. Saltanat işlerine yeniden düzen verip vezirlik görevini üzerine alarak kendi başına ülkeyi yönetmeye başladı⁶⁶. Fakat Süleyman Bey'in davranışları da Sûfi Halil'inkinden pek farklı değildi⁶⁷. Bunun üzerine Ayba Sultan, Maksud Bey'in oğlu Rüstem'i Alıncak kalesinden kurtardı. Süleyman Bey Biçen, Ayba Sultan

⁶²Woods, a. g. e., s. 161-162; Terc., 252; Minorsky, Persia, s. 113.

⁶³Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 336.

⁶⁴Woods, a. g. e., s. 162; Terc., s. 253.

⁶⁵M. H. Yinanç, a. g. m., s. 261.

⁶⁶Hoca Sadettin, a. g. e., c. III, s. 338.

⁶⁷Woods, a. g. e., s. 163; Terc., s. 254.

üzerine yürüdüyse de daha sonra Diyarbakır'a çekildi fakat burada öldürüldü. Baysungur Şirvan'a kaçtı.

9-Rüstem Bey:

Baysungurdan sonra Rüstem Bey 28 Mayıs 1492'de yeni Ak-Koyunlu hükümdarı oldu ⁶⁸. Rüstem Bey hakimiyetini güçlendirmek için Şirvânşâhlar'a sığınmış olan Baysungur'u ortadan kaldırmaya karar verdi. Baysungur'a karşı giriştiği mücadelesinde de Safevîler'i kullanmaya çalıştı. Bunun için de Yakub Bey'in hapsedtiği Şeyh Haydar'ın üç oğlu Ali, İbrahim ve İsmail'i, Fars'taki İstahar kalesinden çıkartarak onların müridlerinden yararlanma yoluna gitti⁶⁹. Bu arada Baysungur'un Tebriz'e yürümesi üzerine yapılan savaşta Rüstem Bey'in adamları tarafından ele geçirildi ve daha sonra da öldürüldü⁷⁰. Baysungur bu şekilde 13 Ağustos 1493'te ortadan kaldırıldı, fakat yerini daha büyük bir tehlike oluşturan Şeyh Haydar'ın oğlu Ali aldı. Rüstem onu da Eylül 1493'te ortadan kaldırdı. Bu durum Safevî müridlerinin üçüncü şeyhlerini de kaybetmelerine yol açtı ancak bu olay onların maneviyatlarını kırmadı. Bu sebeple de İsmail ve İbrahim'i Ak-Koyunlular'dan kaçırarak emin bir yerde sakladılar⁷¹.

10- Ahmed Bey:

Rüstem Bey de saltanatta uzun süre kalamadı. 1497 tarihinde İstanbul'da bulunan Uğurlu Mehmed'in oğlu Göde Ahmed Tebriz'e gelerek Ak-Koyunlu

⁶⁸Minorsky, *Persia*, s. 113-114.

⁶⁹Faruk Sümer, *Safevî Devleti*, s. 14.

⁷⁰Hoca Sadettin, *a. g. e.*, c. III. s. 339.

⁷¹Faruk Sümer, *Safevî Devleti*, s. 14-15.

hükümdarı oldu⁷². Fakat Ahmed Bey'in nifak unsuru olarak gördüğü bazı emirleri öldürmesi üzerine Ayba Sultan kendisine de sıranın geleceğini düşünerek Göde Ahmed'e karşı harekete geçti. Aralarında yapılan savaşı Göde Ahmed kaybetti ve muharebe sonunda öldürüldü⁷³.

11- Elvend Bey ve Murad Bey:

Sultan Ahmed'in öldürülmesinden sonra Ak-Koyunlu Devleti tamamıyla çöküntü içine girdi. Uzun Hasan Bey'in oğlu Yusuf Bey'den olan iki torunu Elvend ve Mehmed Beyler ile Sultan Yakub'un oğlu Sultan Murad birbirlerine rakip olan muhtelif ümera tarafından, çeşitli yerlerde hükümdar ilân edildiler. Bundan dolayı da aralarında şiddetli çarpışmalar oldu⁷⁴. 1499 yazı başlarında Ak-Koyunlu Elvend, Mehmed ve Sultan Murad aralarında mücadeleye giriştikleri bir sırada, on ikinci yaşını kutlayan İsmail b. Haydar Safevî Gilan'daki sığınağından iktidar talebinde bulundu⁷⁵. Bundan sonra Mehmed İsfahan'da, Yakub Bey'in oğlu Murad ile 1500 yılında giriştiği bir muharebede öldürüldü. Bu mücadeleler devam ederken İsmail Gilân'dan ayrıldı. İsmail bu esnada henüz 12 yaşını bitirmiş bulunuyordu. Bu sıralarda Ak-Koyunlu hükümdarları da ondan büyük değillerdi. Bu sultanlardan Murad 10 yaşında idi⁷⁶. 1501 yılında Elvend Bey Şah İsmail'e yenildi⁷⁷. Böylece Safevîler'in Tebriz'e ilerlemesi için engel kalmadı. Bunun sonucunda Şah İsmail,

⁷²R. Quiring-Zoche, a. g. m., s. 167.

⁷³Hoca Sadettin, a. g. e., c. III. s. 342.

⁷⁴M. H. Yinanç, a. g. m., s. 261.

⁷⁵Woods, a. g. e., s. 173; Terc., s. 265.

⁷⁶Faruk Sümer, Safevî Devleti, s. 16.

⁷⁷Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s.90.

Ak-Koyunlu Devleti'nin başkentini ele geçirdi⁷⁸. 20 Haziran 1503 tarihinde Hemedan yakınlarında Sultan Murad Safevîler ile yaptığı savaşı kaybetti ve böylece İran'daki Ak-Koyunlu toprakları elden çıktı⁷⁹. Elvend Bey de 1505'te yerleştiği Diyarbakır'da öldü⁸⁰. Sultan Murad'ın Irak-ı Arab'daki saltanatı Diyarbakır'ın Safevîler'in eline geçmesinden sonra 12 ay daha devam etti. Şah İsmail'in 1508'de Bağdad üzerine yürümesi üzerine, Sultan Murad Haleb'e kaçtı⁸¹.

⁷⁸Woods, a. g. e., s. 175, Terc., s. 265.

⁷⁹Yahyâ-yı Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, Yay. Seyyid Celâleddin-i Tahrânî, Tahrân 1343, s. 243; Woods, a. g. e., s. 175; Terc., s. 267; Refet Yinanç, a. g. e., s. 90.

⁸⁰Faruk Sümer, "Ak Koyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 40, s. 32 (Akkoyunlular).

⁸¹Woods, a. g. e., s. 177; Terc., s. 268.

İKİNCİ BÖLÜM

AK-KOYUNLULAR'DA YÖNETİM YAPISI

A- HAKİMİYET ANLAYIŞI

Ak-Koyunlular'ın hâkimiyet anlayışında Bozkır karakterli Türk devlet geleneğinin ağırlığı mevcut idi. Bu anlayışa göre hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanmıştı⁸². Buna göre hâkimiyetin menşei ilâhîdir. Bu bakımdan da Türk hükümdarı âdeta Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Bu hâkimiyet anlayışının Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri, yüzyıllar boyunca Türk devlet idaresinin temel düsturu olarak kaldığı da malûmdur⁸³. İslâmiyet'in kabulünden sonra da bu anlayış devam etmiştir. Ak-Koyunlu hükümdarları, Tanrı'nın kendilerine verdiği yetki ile onun düşmanlarına karşı savaştıkları inancına sahiptiler. Trabzon Rum ordusunun Yusuf-i Duharî'yi öldürüp kabilesini yağma etmesi üzerine, ona karşı savaşan Kutlu Bey, Tanrı'nın ve Müslümanlar'ın temsilcisi olarak hareket etmişti⁸⁴.

Hükümdarlık yetkisi Tanrı tarafından verildiği için de, hükümdarın onun yardımıyla başarılı olduğu inancı mevcuttu. Kara Yülük Osman Bey, düşmanlarına karşı yaptığı savaşlarda Tanrı'nın destek ve yardımlarını yanında bulduğuna ve bu sebeple de başarılı olduğuna inanıyordu⁸⁵. Böylece Türkler'in İslâmiyet'i

⁸²İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 236.

⁸³Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 66.

⁸⁴Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal-Faruk Sümer, c. I, Ankara 1983, s. 12; Türkçe'ye Çev. Mürsel Öztürk, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Ankara 2001, s. 21.

⁸⁵Tihranî, a. g. e., c. I, s. 31; Terc., s. 34.

kabullerinden sonra, hükümdarlıklarına dini bir meşruiyyet kazandırma çabaları Ak-Koyunlular'da da görülmeye başlamıştı. Bu yüzden Gürcüler'e karşı savaşımaya başlayan Uzun Hasan Bey'i, dönemin ünlü düşünür ve şâirlerinden Câmî "Gâziler ve Savaşçılar Sultanı" unvanı ile anmıştır⁸⁶. Devvânî ise onun "el-gâzi fi sebillillah el-mücahid li i'lâyı kelimettillah" Allah yolunda gâzi, Allah'ın adını yücelten mücahid olduğunu belirtmiştir⁸⁷. Bu sebeple de Ak-Koyunlular'ın hâkimiyet anlayışında "Gâzi" ve "Gazâ" kavramlarının önemli yer tuttuğu görülmektedir. Uzun Hasan Bey döneminde şiddetli bir şekilde hissedilen bu hissiyat, oğlu Yakub Bey döneminde de aynı şekilde devam ettirildi. Yakub Bey de gazâ amacıyla Gürcistan üzerine seferler yaptı⁸⁸.

Ak-Koyunlular, buldukları topraklar üzerinde kendilerinden önce kurulmuş olan devletlerin hâkimiyet anlayışlarından da etkilenmişlerdi. Kuruluş döneminde Timurlular ile yakın ilişki içinde idiler. Bu sebeple onlardan etkilenmişlerdi. Timurlular zamanında da hükümdar Tanrı'nın gölgesi olarak kabul görmekteydi. Bu hâkimiyet anlayışında yargılama ve cezalandırma yetkisinin,

⁸⁶Ali Asgar Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*, Çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul 1994, s. 57-58.

⁸⁷Celâleddin Devvânî, *Arznâme*, Milli Tetebbular Mecmuası, Yay. Kilisli Rifat, c. II, İstanbul 1331, s. 275 (Arznâme).

⁸⁸Fazlullâh b. Rûzbihan Hunci-i İsfahani, *Tarih-i Alem Aray-ı Emîni*, Persian text edited by John E. Woods, London 1992, s. 218; V. Minorsky, *Persia A.D 1478-1490 (An Abridged Translation of Fadlullah b. Rûzbihan Khunji's Tarikh-i Alem-Ârâ-yı Amîni)*, London 1957, s. 50 (Persia).

Tanrı'nın gölgesi olan bir hükümdarın varlığında sürdürüldüğü inancı mevcut idi⁸⁹. O dönemde, hükümdarlar için yazılan Nasihatnâme veya Siyasetnâme gibi eserler ve devlet yönetiminde nasıl hareket edeceklerini bildiren devlet felsefesi ile ilgili olan yönetim kitapları mevcuttu. Bu etkilenmenin bir sonucu olarak Celâleddin Devvânî Sultan Halil için *Ahlâk-ı Celâlî*⁹⁰ adlı siyaset kitabını kaleme almıştı⁹¹.

Devvânî dürüst hükümdarı imam olarak görmüştür. Ayrıca her dürüst yönetim, halifeliğin başı olmakla ve diğer bazı ayrıcalıklarla yetkilendirilmişti. Bununla Celâleddin, halife olarak kendi hükümdarı Uzun Hasan Bey'i göstermekteydi. Egemenlik ise seçkin birine ihsanda bulunulan mükemmel bir hediye idi⁹². Ak-Koyunlu hükümdarı hükümdar olmadan önce kutsanmıştı⁹³. Bu

⁸⁹A. K. S. Lambton, "Some Reflections on the Persian Theory of Government", *Studia Islamica*, c. V, s. 145 (Government).

⁹⁰*Ahlâk-ı Celâlî* ile çağdaş olan bir çalışmada Herat'ın Timurlu prensi Hüseyin b. Baykara için Hüseyin Kasafi tarafından 1494-1495'te yazılan *Ahlâk-ı Muhsin*'dir. Nasireddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nasiriye*'sinden örnek alınarak yazılan bu çalışma, *Ahlâk-ı Celâlî*'den sonra İran'da ahlâkî konular üzerine yazılan üçüncü önemli eserdir. Bkz. A. K. S. Lambton, "Government", V, s. 147; G. M. Wickens, "Aklâq-e Mohsenî", *Encyclopaedia Iranica*, Volume I, London and New York 1987, s. 724.

⁹¹Bkz. Celâleddin Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1438, 218/b-299/b; *Practical Philosophy of the Muhammadan People*, being a translation of the *Akhlâk-i Jalâly*, by W. F. Thompson, London 1839 (Ahlâk).

⁹²Devvânî, *Ahlâk*, s. 377; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, New York 1991, s. 181(Medieval).

⁹³Devvânî, *Ahlâk*, s. 4.

anlayışla, Uzun Hasan Bey hükümdarlık için Tanrı tarafından seçilmiş bir kişi idi⁹⁴. Bu sebeple de onun egemenliği yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi idi⁹⁵. Aynı şekilde Tihranî de, onu Tanrı'nın gölgesi olarak görmekte ve Tanrı gölgesinin ikilik kabul etmediğini belirttikten sonra⁹⁶, cihanın bütün padişahlarının ona boyun eğmesini dilemektedir⁹⁷. Tanrı'nın gölgesi olan Uzun Hasan Bey'in, hilafet rütbeli ve Süleyman mekanlı⁹⁸ olduğunu belirterek, onun hükümdarlığını peygamberliğin payesine eşit tutmuştur. Tihranî aynı zamanda hükümdarının Tanrı tarafından tayin edildiğini, Tanrı tarafından yardım gördüğünü⁹⁹ ve hükümdarlığının eski zamanlardan beri beklenildiğini belirterek Uzun Hasan Bey'in hâkimiyetine dinî bir meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır¹⁰⁰. Daha erken dönemlerde Karahanlılar'da

⁹⁴Benzer şekilde Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmü'l-Mülk de Devvânî'den önce XI. asırda İslâmî kaide ve usûllere bazı kıymetler atfetmekte ve sultanın seçimini Allah'a bırakmakta ise de onun nazariyesi son derece dünyevi ve sistemi de, fırsatçı ve kuvvet esasına dayanan bir karakter ve yapıdadır. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, Hazırlayan: M. Altay Köymen, Ankara 1990, s. 11-12; Bernard Lewis, "İslâm Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahâlisinin Tesiri", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, II/2-4, İstanbul 1960, s. 214.

⁹⁵Devvânî, Ahlâk, s. 418.

⁹⁶Tihranî, a. g. e., c. I, s. 9; Terc., s. 19.

⁹⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 10; Terc., s. 19.

⁹⁸Hakkında Kur'an'ı Kerim'de 53 ayet bulunan Süleyman Peygamber, edebiyatta iktidarın ve gücün timsali olarak gösterilir. Bkz. Mürsel Öztürk, a. g. e., s. 16, n. 23.

⁹⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 6; Terc., s. 16-17.

¹⁰⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 7; Terc., s. 17.

görülen, beylerin hâkimiyetlerini Tanrı'dan aldıkları inanışının¹⁰¹ Ak-Koyunlular'da da aynı şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Diyarbakır surları üzerindeki Ak-Koyunlular'a ait olan bir kitabede Uzun Hasan Bey'in hükümdarlığının Tanrı tarafından teyit edildiği ve ondan yardım aldığı belirtilmektedir¹⁰². Devvânî, Uzun Hasan Bey'i çağın anahtarlarını elinde tutan, insan ırkının menfaatlerine rehberlik eden, dinî ve dünyevî idarenin ihtişamının sultanı, Tanrı'ya düşmanlığı engelleyen, zulüm ve saldırganlıkta bulunanların son kalıntılarını söken, sultanların en büyüğü olarak görmektedir. Buna paralel bir şekilde Tanrı'nın, onun halifesi olarak gördüğü Hasan Bey Bahadır Han'ı ebedî bir şekilde başarılı kılabileceğini söyleyerek hükümdarının arkasındaki ilahi desteği belirtmiş ve onun düşmanlarının hüsrana uğrayacağını vurgulamıştır. Ayrıca, ilahî desteğin diğer işaretleri arasında, Tanrı'nın cömertliği sayesinde erdemli bir oğul ile kendisinin ödüllendirildiğini belirtmektedir¹⁰³. Bütün bu anlayışların¹⁰⁴ sonucu olarak Uzun Hasan Bey kendisini

¹⁰¹Reşat Genç, a. g. e., s. 68.

¹⁰²مله الملك العادل المؤيد المنصور السلطان حسن بن على بن عثمان خلدالله ملكه و حمد واله بتاريخ شهر شوال من شهور سنة ثلاثة و ستين و سمانماية من هجرته امر بع

Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, c. II, Ankara 1990, s. 441.

¹⁰³Devvânî, Ahlâk, s. 5-6.

¹⁰⁴Ak-Koyunlular aynı zamanda Sasani hâkimiyet anlayışının tesirinde de kalmışlardı. Sasaniler'de hükümdarlık teorisi dünyanrı adeletli ve düzenli yönetimi ile ilişkili idi. Hükümdar yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisi idi. Bu Ortaçağ İslâm dünyasındaki hâkimiyet anlayışına paralellik gösterir. Bkz. A. K. S. Lambton,

bütün Müslümanlar'ın hükümdarı olarak görmüştür. Diyarbakır Ulu Camii'nde Şafilere'nin namaz kıldıkları tarafın kible cihetinde, cami pencereleri üstündeki kitabesinde bu anlayış açıkça görülmektedir¹⁰⁵. Esasen bu hâkimiyet anlayışı eski Türkler'de de mevcuttu. Bozkır karakterli Türk hâkimiyet anlayışında kağan, büyük gökyüzü Tanrısı (Tengri)'nın dünyevi sureti idi. Bu düşünce, Türkler'in Yakın-Doğu'ya girip Müslüman olmasından sonra Tanrı'nın dünyevi sureti olma özelliğinin büyük hanın ailesinin erkek üyelerine verildiği şekilde bir prensibe dönüştürüldü. Bu sebeple, hanedanlar şecerelerini Oğuz Han'a bağlamak için girişimlerde bulundular. Bu girişimler Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular'da da görülmektedir¹⁰⁶. Eski Türk hâkimiyet inancında görülen bu anlayış Ak-Koyunlular'da XV. yüzyılda en canlı biçimde sürdürülmekte idi. Esasen bu dönemde bir Oğuzculuk ve nesebini

"Justice in The Medieval Persian Theory of Kingship", *Studia Islamica*, XVII/1962, s. 97 (Kingship).

فجرة امر بعمله و النمة اليه من ماله مولانا السلطان الملك العادل العالم العبد المؤيد¹⁰⁵

الفاضل المظفر المنصور البایندور حسام الدنيا ولدين سلطان الاسلام والمسلمين قاتل

الفجرة و المتمردين ابولنصر حسن بهادر ابن علي ابن عثمان حلاله ملكه و سلطانه و

علي العالمين عدله واحسانه وذلك في سنة اربعة و سبعين ثمانمائه علي يد العابد الشيخ

الله Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, c. II, Ankara 1936, s.

145.

¹⁰⁶Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and The Hidden Imam*, Chicago 1984, s. 99.

Oğuz Han'a bağlama hareketi başlamıştı. Nitekim biz II. Murad döneminden itibaren Osmanlılar'da da bu hareketin başladığını görüyoruz¹⁰⁷.

Bu anlayışın bir sonucu olarak, Ak-Koyunlu hâkimiyet anlayışında hükümdarın asil bir nesepten gelmesi gerekiyordu. Bir başka deyişle, yöneticinin soyu hanlar hanı Oğuz Han'a dayanmak zorunda idi. Bundan dolayı da *Kitab-ı Diyarbekriyye*'de, Ak-Koyunlular'ın soyunun Oğuz Han'a dayandığı gösterilmiştir¹⁰⁸. Esasen Ak-Koyunlu hâkimiyet anlayışında Tanrı, yardımcı hükümler aile üzerine, seçilmiş hizmetçilerinden birisini getirir ve onu soylular sınıfına yüceltirdi¹⁰⁹. Bu anlayışa paralel olarak, hükümdarın mensup bulunduğu ailenin seçkin bazı özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bunun sonucu olarak da Bayındır hanedanının seçkin bir nesepten geldiğini gösteren altı özelliği *Târih-i âlem-âra-yı Eminî*'de belirtilmiştir.

Bunlar sırasıyla şöyledir:

1-Onların atalarının tümü hükümdardır ve soyları düşük sınıflı insanlarınkine kadar gitmez.

2-Bir fâtihin eli asla onların (Bayındırlar'ın) kocalarına ve hanımlarına değmemiştir. Hiçbiri köle bir kızıdan doğarak gözden düşürülmemişlerdir

3-Onların ataları, peygamberler ile devamlı savaşmış Yemenliler ve Arap kralları gibi, asla ilahî tebliğ sahiplerine karşı olmamışlardır.

¹⁰⁷İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri (1258-1308)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 438-439.

¹⁰⁸Tihranî, a. g. e., c. I, s. 11, vd.

¹⁰⁹Devvânî, *Ahlâk*, s. 377.

4-Onlar dalâlete düşmemişlerdir. Büveyhiler'deki gibi Şîî, Abbasîler'deki gibi Mutezile, Mervanîler arasındaki gibi yanlış dini eğilimler onlarda görülmemiştir.

5-Bayındırlılar Kirman, Fars¹¹⁰ ve Horasan'ın bir çok yöneticilerinde olduğu gibi kötü alışkanlık olan yerleşik hayata geçmemişlerdir.

6-Onlar askerî baskıya maruz kalmamışlar ve kendi kılıçlarının keskin ikna edici gücünü kullanarak, kendi ayakları üzerinde durmuşlar, ayrıca bazı halifeler ve daha sonraki Cengizî hanedanlara benzemeyerek daima kendi kabilelerinde (il-ulus) rütbece üstün olmuşlardır¹¹¹.

Ak-Koyunlular Oğuz Han'ın soyundan geldiklerini ve Bayındır Han'ın torunları olduklarını her vesile ile hissettirmişlerdir. Bunları mezar taşlarında, meselâ Kiği'deki Pir Ali'nin mezar taşlarında Bayındır Han'ın torunları olduklarını belirtmişlerdir¹¹². Ayrıca paralarında Bayındır damgasını kullanarak¹¹³, hâkimiyetlerinin meşruluğunu göstermeye çalışmışlardır.

Onlar Bayındırlar'ın diğer hükümdarlardan üstün olduklarını da ileri sürmüşlerdir ki, bu düşüncenin temelinde, yine kendilerini Türkler'in tek hâkimi

¹¹⁰Şimdiki İran'ın güneyinde, kuzeyden Irak-ı Acem, güneyden Basra körfezi, doğudan Kirman ile çevrili bir eyâlet olup, merkezi Şiraz'dır. Ortaçağda beş idare bölgesine ayrılıyordu: İstahr, Ardaşir-Hurre, Darabeird, Sâbur, Fannâ-Husirrav. Geniş bilgi için Bkz. C. L. Huart, "Fars", İA, c.IV, İstanbul 1945, s.470; Hamdallah Mustawfi, Nuzhat-al-qulub, edited by G.Le Strange, London 1915, s.113 vd.; G. Le Strange, The lands of the Eastern Caliphate, Cambridge 1905, s.248 vd.

¹¹¹İsfahani, a. g. e., s. 22-23-24-25; V. Minorsky, Persia, s. 20-21.

¹¹²Ali Kemali, Erzincan, Ankara 1932, s. 247.

¹¹³S. C. Turabî Tabâtabâî, Sikkeha-yi Akkoyunlu, Tebriz 1355, s. 30.

olarak görmeleri yatmakta idi. Bayındırlar, hükümlerinin meşru temelleri olarak şu özelliklerini öne sürmekteydiler:

1-Kara-Koyunlular'ın birçoğunun yaptığı gibi yanlış iman ikrarına yenilmediler.

2-Onlar asla sapkın inançlı mulhidlerle ilişkili olmadılar. İslâm hukukunu anlamak ve fermanların çıkarılması için eğitim aldılar. Bu eğitimin bazı bakımlardan eksik olması durumunda bağımsız ulemâların fetvalarına baş vurdular.

3-Onlar cesurdular.

4-Onlar hâkimiyetleri altındakilere saygı gösterdiler

5-Aç gözlülükten sakınan Sultan ve askerleri, dostlarının ve düşmanlarının şerefine saygı gösterdiler. Esir aldıklarına kötü muamelede bulunmadılar.

6-Onlar şefkatli ve merhametli idiler ve kendi uyruklarının vücutlarının kanallarından yaşamın suyunu başka yöne çeken diğer hükümdarlara benzemeyerek, başkalarına ait olanlara saldırmadılar.

7-Onlar Azerbaycan, Kirman, Fars, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve Hindistan kıyılarına kadar uzanan topraklarda yaşayan bütün teb'aları için endişeli ve cömerttiler¹¹⁴.

Ak-Koyunlu hükümdarlarının diğer hükümdarlardan üstün oldukları anlayışının Uzun Hasan Bey döneminde en açık bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Uzun Hasan Bey bu düşünce ile kendisini Türkler'in hükümdarı saymış, Osmanlı ve Memlûk ülkesinde Türkler'e gayri Müslim muamelesi edilip, onlardan haraç alındığını söylemiştir¹¹⁵. Osmanlılar ile mücadeleye girerken, kuvvet

¹¹⁴İsfahani, a. g. e., s. 26-27-28-29; V. Minorsky, *Persia*, s. 21.

¹¹⁵İsmail Aka, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti" *Türk Kültürü*, Sayı 325, Ankara 1990, s. 302 (Akkoyunlu).

ve azâmetini her vasıtaya baş vurarak ve muhtelif vesilelerle Osmanlılar'a anlatmak isteyen Uzun Hasan Bey, büyük bir ihtimalle kendisi tarafından yazdırılarak, Sivas beyler beyi Hamza Bey'e gönderilen mektupta, üstün özelliklerini sayarak Timur'dan da üstün olduğunu îma etmiştir. Mektuba göre Timur bir kuyumcunun oğludur, Uzun Hasan Bey ise yüksek bir soydandır. Hesap ve nesebinde padişahlık olan Uzun Hasan Bey huzuruna gelenlere değerine göre şefkat ve merhamet gösterir¹¹⁶.

Mektupta, Osmanlılar'ın Timur karşısında uğradıkları felaket zımnen hatırlanmakta, maddî ve manevî kuvvet bakımından çok daha üstün olan, ondan çok daha büyük işler başarmış bulunan Ak-Koyunlu hükümdarına karşı Osmanlılar ikaz edilmekte, aynı zamanda göz dağı verilmektedir. Gerek soy ve sop bakımından, gerekse şahsi kabiliyet bakımından bütün Türkler'in hükümdarı olduğu da aynı mektupta ayrıca belirtilmektedir¹¹⁷. Bu hâkimiyet anlayışı ile Uzun Hasan Bey komşu devletlerinin topraklarını ele geçirip onları ortadan kaldırarak, bütün Önasya Türklüğü'nü Bayındırlı bayrağı altında birleştirmek istiyordu¹¹⁸.

Ak-Koyunlular, Memlûkler'e karşı da Bayındırlar'ın sahip olduğu üstün özellikleri dile getirmeye başlamışlardır. Uzun Hasan Bey 1472 tarihinde Behisni valisine gönderdiği bir mektupta, efendilerinin kölelikten gelmeleri dolayısıyla "saçma bir sapkınlık" olarak gördüğü Memlûk rejimini tümüyle yıkmayı

¹¹⁶Selâhattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, Ankara 1999, s. 302 .

¹¹⁷Bekir Sıtkı Baykal, "Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu Harbi'nin Başlaması", **Bellekten**, Sayı 82, Ankara 1957, s. 268.

¹¹⁸M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, c. I, İstanbul 1953, s. 492.

amaçladığını belirtmektedir. Memlûklere tabi olan Şah Budak Dulkadir'e gönderilen bir mektupta ise topraklarını teslim etmesi, Kahire'deki sultana olan bağlılığına son vermesi, Uzun Hasan Bey'i hâkim ve Müslümanlar'ın efendisi olarak tanınması istenmiştir¹¹⁹. Uzun Hasan Bey bu hareketiyle hükümdarların asil bir nesepten gelmesi gerektiğini ve hâkimiyetin ancak seçilmiş kişilere verildiğini gösterme çabasında idi. Uzun Hasan Bey bu ve diğer bazı sebeplerle 1473 yılında büyük bir Ak-Koyunlu ordusunun başına geçerek Osmanlılar'a karşı yürüdüğünde Rumeli'de Türkçe'yi çıtıklı konuşan Çıtaklar'dan dolayı Fâtih'e "Çıtaklar şahı" demişti. Batı Türklüğü'nün ve Oğuzlar'ın öz varisi ve hükümdarı olduğunu ileri süren Uzun Hasan Bey, Erzincan bölgesinde 5 Ağustos 1473 günü ilk çarpışmada tutsak düşen Osmanlı beylerinden Turhan oğlu Ömer Bey'e: "Osmanoğlu'nun ayağını aldım ola mı? Zira Osmanlı ordusunun yüzü akı ve sıkışıp kaldığı anda tek dayanağı Rumeli askerî idi. Anların hod işlerin bitirdüm ve adların varlık yaprağında yitürdüm. Şimdengirü Rum tahtı benim ve kayserlik sarayı konağım olmak gerekir." diyerek güttüğü büyük Türk hâkimiyeti mefkuresini göstermiştir¹²⁰.

B- HÜKÜMDARLIK:

Ak-Koyunlular'da hükümdar, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi devletin başı olarak onay makamı idi. O her türlü tayin ve azillerde bulunur, savaşlarda orduya başkomutanlık yapardı. Bunun yanında teb'asını adâletle yöneterek güvenle yaşamalarını sağlamakla da vazifeli idi. Bu vazifelerini yerine getirirken ülke işlerini görüş ve tedbir sahiplerine danışarak, gurur ve kibre kapılmayarak yapması

¹¹⁹John E. Woods, a. g. e., s. 269; Terc., s. 195.

¹²⁰Hoca Sadettin Efendi, Tacül't-Tevarih, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, c. III, Ankara 1992, s. 123; M. Fahrettin Kırzioğlu, a. g. e., c. I, s. 49.

gerekiyordu¹²¹. Hükümdar, teb'asını ilgilendiren meseleler için hazırlıklı ve gerekli iyileştirmeyi gerçekleştirmek için ilahî destek ile şereflendirilmiş kişi idi¹²². Bu bakımdan iki çeşit hükümdarlık bulunmaktaydı: Bunlardan birincisi, dürüst hükümdarlıktı. Bu hükümdarlıkta hükümdar teb'anın sorunlarını giderirdi. Bu hükümdarlık Tanrı'nın hâkimiyetini her bölgeye yaymak için, *Kurucu*'nun biçimlendirdiği metod ile iş yapan yönetimdeki Tanrı'nın naibi ve gölgesidir. Yanlış yönetim olarak adlandırılan ikinci hükümdarlıkta ise amaç, Tanrı'nın hizmetçilerine boyun eğdirmek ve onun topraklarına saldırmaktı¹²³.

Ak-Koyunlular'da hükümdara "Hazret-i A'lâ", "A'lâ-Hazret"¹²⁴ veya "Sahip Kıran"¹²⁵ olarak hitap edilmekte idi ki, son hitap şeklinde Timurlular'dan¹²⁶ esinlenilmişti¹²⁷. Ak-Koyunlular'da hükümdarlık, diğer pek çok eski Türk

¹²¹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 124; Terc., 85.

¹²²Devvânî, *Ahlâk*, s. 324.

¹²³Devvânî, *Ahlâk*, s. 379.

¹²⁴İsfahani, a. g. e., s. 32-59.

¹²⁵Tihranî, a. g. e., c. I, s. 8-11. vd.; Terc., 18.

¹²⁶Kıran yıldızların, kirân al-sa'dayn iki uğurlu yıldızın (Müşteri ve Zühre) ve kirân al-nahsayn iki uğursuz yıldızın (Zühal ve Merih) bir burcda bulunduğu zamanı ifade eder. Bahis mevzuu tâbirde kıran kelimesi ile sadece "kirân al-sa'deyn" kastedilmektedir. Unvan daha önce Timur hakkında kullanılmıştır. Denildiğine göre, o uğurlu bir buluşma anında doğmuş idi. Bkz. T. W. Haig, "Sâhib-Kırân", *İA*, c. X, İstanbul 1967, s. 66.

¹²⁷Bkz. Mevlana Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, Neşreden, Muhammed Abbasî, c. I, Tahran 1336, s. 34; A. Nimet Kurat, "Timurîlerden Sultan Ebu Said Kürkân'ın Uzun

devletlerinde olduğu gibi bir hanedan üyesinin şahsında gerçekleşmekte idi. Bu bakımdan, Bayındır hanedanının her erkek üyesi hükümdar olma hakkına sahipti. Hanedanın diğer üyelerinin kendisine boyun eğdikleri zat da hükümdardı. Ak-Koyunlu Devleti'nde hükümdarın belirlenmesi birkaç şekilde olmakta idi:

Devletin hanedanın ortak malı olmasından dolayı, çeşitli mücadelelerden sonra rakiplerini yenerek başarılı olan bir Bayındır hanedanı üyesi, hükümdar olabilirdi. Bu başarı onun kabiliyet, hırs, cesaret ve diğer bazı özelliklerine bağlı idi. Meselâ; Kara-Yülük Osman Bey kardeşlerine nazaran daha yetenekli olmasından dolayı, Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştu¹²⁸.

Bir çok hanedan üyesi arasında yapılan saltanat mücadelesinde, mücadele sonunda diğerlerine karşı ortak hareket eden iki üyeden biri, aralarındaki ittifaka son verip diğerine üstün geldikten sonra hükümdar olabilirdi. Uzun Hasan Bey amcası Sultan Hamza'ya karşı ağabeyi Cihangir Mirza ile birlikte hareket etmiş¹²⁹, daha sonra Uzun Hasan Bey Cihangir'in hâkimiyetine son vererek Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştur¹³⁰.

Yeni hükümdarın hâkimiyetini tanımayan şahzadelerden biri, taht mücadelesine girişerek hükümdar olabilirdi. Uzun Hasan Bey'den sonra babasının yerine hükümdar olan Sultan Halil¹³¹, kardeşi Yakub Bey'in muhalefeti ile

Hasan'a Bitiği", Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940, s. 126.

¹²⁸Tihranî, a. g. e., c. I, s. 31; Terc., s. 34.

¹²⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 149; Terc., s. 99.

¹³⁰Woods, a. g. e, s. 91; Terc., 144-145.

¹³¹Gaffarî, Tarih-i Cihan-ârâ, Neşr. Hasan-ı Nerakî, Tahran 1343, s. 253.

karşılaşmış ve neticede öldürülmüştü. Yakub Bey de bu mücadelenin galibi olarak hükümdar olmuştu¹³².

Velihtlık tayini ile hükümdar olunabilirdi. Bu da her zaman diğer hanedan üyeleri arasında kabul görmeyebilir ve bir süre sonra bu şekilde hükümdar olmuş kişiye karşı isyan edilebilirdi. Osman Bey'in kendisinden sonra hükümdar tayin ettiği Ali Bey kısa bir süre sonra diğer hanedan üyelerinin muhalefeti ile karşılaşmış, neticede tahtını kaybetmişti¹³³. Fakat, bazen böyle bir muhalefet ilk başta güçlü olmayabilirdi. Kutlu Bey ölmeden önce Ak-Koyunlu hükümdarlığına büyük bir ihtimalle Ahmet Bey'i aday göstermişti¹³⁴. Ahmed Bey'in Ak-Koyunlu hükümdarı olduktan sonra itirazlar ile karşılaşmasına rağmen ilk başlarda iç meselelerden ziyade diğer hükümdarlarla çatışması onun hükümdarlığına bu dönemde ciddi bir muhalefetin olmadığını göstermektedir¹³⁵. Fakat daha sonra onun ve Pir Ali'nin kıskançlıkları dolayısıyla ilk ciddi muhalefet, küçük kardeşi Kara-Yülük Osman'ın ondan uzaklaşması ile başladı¹³⁶.

Ak-Koyunlu Devleti'nde hükümdarlık için kesin bir veraset kuralı olmadığı için, hükümdarlık seçimi çoğu kez kanlı çarpışmalara neden olmakta idi. Daha da önemlisi hükümdar her an tahtını kaybedebilirdi. Bu nedenle hükümdarın hâkimiyetini sürdürmesi için daima uyanık olması gerekiyordu¹³⁷. Ayrıca devlet

¹³²Yahya-yi Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, Neşr. Seyyid Celâleddin-i Tahranî, Tahran 1315, s. 222; İsfahani, a. g. e., s. 162-163.

¹³³Hinz, a. g. e., s. 113.

¹³⁴Woods, a. g. e., s. 49; Terc., s. 78.

¹³⁵Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, a. g. e., s. 273-344.

¹³⁶Tihranî, a. g. e., s. 38-39-40; Terc., s. 38-39.

¹³⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 145; Terc., s. 97.

işlerinde rey ve tedbir sahipleriyle istişare ederek¹³⁸, bazen de tarihî olayları hatırlayarak meydana gelmiş olan olaylardan ders alıp, devlet işlerini buna göre düzenlemesi gerekiyordu. Aksi durumda herhangi bir şekilde tahtını kaybetmesi kaçınılmaz olurdu¹³⁹.

Hükümdarın egemenliği kabul edildikten sonra, diğer hanedan üyelerinin hepsi, bu hükümdara tabî olmak üzere, ülkenin birer kısmında emirlik edebilirlerdi¹⁴⁰. Hükümdar egemenliğini devam ettirmek için kendisine yakın olan adamlarını devletin çeşitli görevlerine atardı. Yakub Bey, ağabeyi Sultan Halil'i öldürdükten sonra¹⁴¹, kendi adamlarını devletin önemli görevlerine tayin etti¹⁴². Ayrıca daha önce babasının yapmış olduğu gibi ulemâya, kadılara, seyyidlere tımarlar verdi. Teb'ası ile ilgilenerek insanların gönlünü almaya çalıştı¹⁴³. Bütün bu girişimler onun egemenliğinin sürdürülmesinin gereklerindendi. Devvânî, Acem'in yüksek mevkideki adamlarının yok edilmesiyle onları yetiştiren iklimin değiştirilemeyeceğini, bu sebeple de bunlara yükümlülük verilerek köle yapılmaya

¹³⁸Tihranî, a. g. e., c. I, s. 124; Terc., s. 85.

¹³⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 5; Terc., s. 16.

¹⁴⁰M. Halil Yinanç, "Ak-Koyunlular", İA, c. I, s. 263.

¹⁴¹İsfahani, a. g. e., s. 168; Chronography of Bar Hebraus, II Zeyl, İng. Terc. A. W. Budge, London 1932, s. XIVII.

¹⁴²Abbas al Azzavi, Târîhu'l-Irak beyne İhtilâleyn el-Hükûmat el-Türkmâniyye, c. III, Bağdat 1939, s. 261; V. Minorsky, Persia, s. 38.

¹⁴³Gıyasüddin Hondmir, Habibu's-Siyer, Yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333 s. 431; İng. Terc. W. M. Thackston, Handemir Habibu's-siyer, c. III, Harvard University 1994, s. 563.

çalışılmasını istemektedir. Bu şekilde hükümdarın, onların bağılıklarından emin olacağını, hattâ bunların tüm teb'anın en itaatkarı kılınacağını belirtmektedir¹⁴⁴.

Hükümdar devlet işleri ile ilgili olarak beyler ve emîrlere ile meşveret yapmasına rağmen, her zaman son sözü yine kendisi söylerdi. Hükümdarın kudret ve hâkimiyet gücüne bağlı olarak diğer devlet âyanı bu emre bağlı kalırlardı¹⁴⁵. Devvânî'ye göre, bir hükümdarda arzulanan başlıca özellikler ise şunlardı: a-) Ahlâkî kültür ile elde edilebilen amacın yüksekliği. b-) Uzun deneyimle birleşmiş kişiliğin mükemmelliği ve muhakeme gücü. c-) Sebat, sadakat, doğru mantık ve azim. Bunlar erdemli ve iyi teşebbüslerde başarının temelidir. d-) Sıkıntıya dayanma gücü; çünkü sabır güvenlik ve başarı için bir anahtardır. e-) İnsanların malları için aç gözlü olmaması. f-) Yeterli bir orduya sahip olması. g-) Her zaman saygı duyulan üstün bir soy; fakat bu özellik vazgeçilmez olmayan ama arzulanan bir durumdur. h-) Askerlerin çokluğuna gelince o da ilk dört özellikle elde edilebilir. Amacın yüksekliği, sabır, yargı, kararlılık ve azim esas temel özelliklerdir. Bu anlayışla hükümdar dünyanın hekimidir ve bir hekim hastalığın sebepleri ve tedavi biçimini bilmek zorunda olduğu için, onun hüküm sürdüğü yerlerin hastalıklarını bilmek ve onlara çare bulmak onun görevidir¹⁴⁶. Yine bir hükümdardan şu üç özelliğe dikkat etmesi beklenmekte idi: 1-) Zamanın değişen şartlarına ayak uydurması 2-) Teb'asına karşı şefkatli ve kibar olması. 3-) Önemsiz kişilere büyük sorumluluklar vermemesi¹⁴⁷.

¹⁴⁴Devvânî, *Ahlâk*, s. 453.

¹⁴⁵Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 127; Terc., s. 87.

¹⁴⁶Devvânî, *Ahlâk*, s. 382-383-384.

¹⁴⁷Devvânî, *Ahlâk*, s. 404-405.

Devrin anlayışına göre adaletli yönetim için 10 altın kural daha gereklidir. Bunlar: 1-) Hükümdar her meselede kendisi için yapılamayacak şeyleri kendi teb'ası için de uygun görülemeyeceğini düşünmelidir. 2-) Hükümdar ihtiyaç sahibi olanların ihtiyaçlarının giderilmesinde gecikmemelidir. Devvânî, Aristo'nun bu konuda İskender'e adâlet için feryat edenlerin durumlarını düşünmede çabuk olmasını tavsiye ettiğini belirtmektedir. 3-) Hükümdar zamanını ahlâksızlık ve şehvetle harcamamalıdır. Çünkü bu, hükümdarlığın çöküşünün en büyük sebeplerinden biridir. 4-) Hükümdar bütün faaliyetlerini şiddet ve öfke ile değil, nezaket ve incelik içerisinde yapmalıdır. 5-) Hükümdar teb'asını yönetirken Tanrı'nın memnuniyetini amaç edinmelidir. 6-) Hükümdar Tanrı'ya karşı gelerek dünyayı memnun etmemelidir. 7-) İnsanlar bir karar için ona geldiklerinde o adâlete başvurmalıdır. Çünkü Tanrı'nın yaratıklarına merhamet göstermek Tanrı'dan merhameti elde etmenin yoludur. 8-) Hükümdar erdemlilerin arasına inmeli, onların tavsiye ve teşvik edici sözlerinden korkup sakınmamalıdır. 9-) Hükümdar, herkese hak ettiklerini vermeye devam etmelidir. 10-) Hükümdar yanlıştan sakınmayı sadece kendisi için yeterli görmemelidir. O hükümdarlığını öyle yönetmeli ki, ne memurlar, ne askerler ve ne de teb'a birbirlerine yanlış yapmanın vasıtalarını bulmasınlar¹⁴⁸.

1- Hükümdarın Özellikleri

a- Cesaret ve Kahramanlık

Ak-Koyunlular'da hükümdarın cesur olması devletin gelişmesi yanında, ulusun güvenliği için de gerekli idi. Bayındır hanedanında cesaret hükümdarlık için

¹⁴⁸Devvânî, *Ahlâk*, s. 405-406-407.

en önemli gösterge olarak görülmekteydi¹⁴⁹. Hükümdar cesur olursa düşmanlarına karşı koyabilirdi. Ak-Koyunlu Devleti'nin ünlü hükümdarı Osman Bey yaşamı boyunca düşmanları ile üç yüz savaş yapmıştı. Bunların çoğunda cesareti sayesinde başarılı olmuştu. Onun karşısında düşmanları yenilip geri çekilmişlerdi¹⁵⁰.

Ak-Koyunlular amansız düşmanları Kara-Koyunlular karşısında aciz kalınca Ahmed Bey önce orduyu sonra da beyliği Osman Bey'e bırakmıştı¹⁵¹. Ak-Koyunlu hükümdarı Ahmed Bey'in hükümdarlığı bırakmak zorunda kalmasının sebebi, hiç şüphesiz, Osman Bey'in cesaret ve kahramanlığı idi. Osman Bey'in bu vasfı Tihranî tarafından güzel bir şekilde tasvir edilmiştir¹⁵².

Hükümdar cesaretli olduğunda, askerleri de onun bu davranışından etkilenerek onu takip etmişlerdir. Uzun Hasan Bey kendisine gerekli olan desteği fazla zorluk çekmeden sağlayabilmişti. Büyük emirler ve askerler, onun yiğitlik ve

¹⁴⁹İsfahani, a. g. e., s. 26; V. Minorsky, *Persia*, s. 21.

¹⁵⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 31; Terc., s. 34; İlhan Erdem, *Akkoyunlu Askeri Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s. 56 n.3.

¹⁵¹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 36; Terc., s. 37.

¹⁵²Tihranî, Osman Bey'den önce Kara-Koyunlular'ın gücü ve kuvvetinin dorukta olduğunu fakat ondan sonra yükseklerin alçak olduğunu galibiyetin tersine döndüğünü, Ak-Koyunlular'ın yüreğini güçlülük duygusu, Kara-Koyunlular'inkini ise zayıflığın istila ettiğini vurguladıktan sonra, yiğitliğin ve mertliğin hakkını vermiş olan Osman Bey'in gücünün ve saldırısının bir aslaninkine benzediğini belirterek onun bu özelliği sayesinde Ak-Koyunlu cesaretinin etkisinin Kara-Koyunlular üzerinde görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Tihranî, a. g. e., c. I, s. 38-39; Terc., s. 38.

cesareti karşısında tereddütsüz ona bağlanmışlardı¹⁵³. Onun cesur ve kahraman olduğunu şark tarihçileri de belirtirler¹⁵⁴. Uzun Hasan Bey yiğitlik ve kahramanlığı ile askerlerinin sevgi ve güvenini kazanmış ve Ak-Koyunlu hükümdarlığını da bu şekilde elde edebilmişti¹⁵⁵. O, bu üstün cesareti sayesinde Kara-Koyunlu Cihanşâh'ı¹⁵⁶ ve Horasan-Türkistan hükümdarı Ebû Said'i yenerek devletini bir imparatorluk haline getirmişti¹⁵⁷.

Uzun Hasan Bey'in oğlu Yakub Bey de cesareti ve kahramanlığı sayesinde ağabeyi Sultan Halil'i yenerek Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştu¹⁵⁸. Devvânî ise bu konuda Aristo'nun Büyük İskender'e bir öğüdünü örnek vererek kan dökme konusunda aşırı cesur olmamayı önermektedir¹⁵⁹. Bundan başka Devvânî, cesaretin yanında bazı vasıfların bulunduğunu belirtmekte ve bunları da; yüce gönüllülük, soğukkanlılık, metanet, ihtişam, tahammül, lütufkarlık, gayret ve merhamet olarak sıralamaktadır. Yüce gönüllü kişi şeref yada kötü ünü dikkate almaz, zenginlik yada fakirliğe önem vermez ayrıca övgü yada eleştiriden etkilenmez. Soğuk kanlılık, zorluklar ve tehlikeler ile karşılaştığında istikrarını sürdürmektir; bununla kişi

¹⁵³Caterino Zeno, "Travels in Persia", Trans. C. Grey, *A. Narrative of Travels of Italian in Persia*, London 1873, s. 5.

¹⁵⁴Abbas al-Azzâvî, *a. g. e.*, c. III, s. 254.

¹⁵⁵Caterino Zeno, *a. g. e.*, s. 6.

¹⁵⁶Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 426; Faruk Sümer, *Kara-Koyunlular*, Ankara 1984, s. 143.

¹⁵⁷Şerefhan, *Şerefnâme*, Çev. M. Emin Bozarlan, c. II, İstanbul 1971, s. 120; Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 490; Terc., s. 296.

¹⁵⁸İsfahani, *a. g. e.*, s. 168; V. Minorsky, *Persia*, s. 38.

¹⁵⁹Devvânî, *Ahlâk*, s. 455.

korkuya hiçbir yer bırakmaz. Matânet, dertlere ve ıstıraplara dayanma gücüdür. Bu tür olumsuzlukların ne zihni etkilemesine ne de herhangi bir bitkinliğe sebep olmasına izin verilmez. İhtişam, yaşam yada hislerin itibarını korumak için gerekli olabilecek husumet için hiçbir aşırılığa yer vermemektir. Tahammül, ün ve beğeninın konusu olan yetenekleri kazanmak için çok özen gösterme niteliğidir. Lütufkarlık, kişinin daha düşük durumdaki insanlar üzerinde haksız yere bir üstünlük benimsememesidir¹⁶⁰.

b- Akıl ve Bilgelik:

Akıl ve bilgelik hükümdarın önemli özellikleri arasında yer alır. Hükümdar akıllı ve bilge olduğu zaman hem tahtını koruyabilmiş hem de teb'asını bu vesile ile müreffeh bir yaşama kavuşturabilmiştir. Kara Yülük Osman Bey, iyi tedbir ve akıllı ile kendisinden önce zayıflamış olan Ak-Koyunlu emirliğini güçlendirmiştir¹⁶¹.

Tihranî'ye göre bir padişaha ve ülkesine zarar gelmemesi için padişahın daima akıllı olması gerekir. Bunun yanında akıllı noksan olan şahıslara karşı da bilhassa uyanık olmalıdır¹⁶². Ak-Koyunlu Devleti'nin en kudretli hükümdarları olan Uzun Hasan Bey'in akıllı olduğu, hem doğulu hem de batılılar tarafından kabul edilen bir hakikattir¹⁶³. Devvânî onun akıllı olduğunu belirtir¹⁶⁴. Devletşah ise onun akıllı ve ilerisini gören bir padişah olduğunu belirtir¹⁶⁵. Hükümdarın akıllı olması

¹⁶⁰Devvânî, *Ahlâk*, s. 69-70-71.

¹⁶¹Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 11; Terc., s. 20.

¹⁶²Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 145; Terc., s. 97.

¹⁶³Ahmed Lütfullah Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar*, c. III, İstanbul 1285, s. 165; Abbas al-Azzâvî, *a. g. e.*, s. 254; *A Narrative of Italian Travels in Persia*, s. IV.

¹⁶⁴Devvânî, *Ahlâk*, s. 7.

¹⁶⁵Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Çev. Necati Lugal, c. IV, İstanbul 1977, s. 554.

durumunda ülkenin gelişip önemli bir güç haline gelebildiği, Uzun Hasan Bey'in şahsında açıkça görülmektedir. Onun askerî özelliği yanında, akıllı ve dirayetli bir özelliğe sahip olması dikkat çekicidir¹⁶⁶.

Hükümdar aklını kullanmadığı zaman, etrafındakileri gücendirerek yalnız kalmıştır. Sultan Halil de bu şekilde davranarak ülkesinde fitne ve fesadın çıkmasına neden olduğu için tahtından oldu¹⁶⁷. Devvânî vücudun doğa tarafından, ruhun da mana tarafından kurulduğunu, şehrin toprak tarafından, toprağın da hükümet tarafından, hükümetin ise bilgelik ile kurulduğunu belirtir¹⁶⁸.

c- Adâletli Olma

İlk Türk devletlerinden itibaren bir hükümdardan beklenen, önemli vasıflardan biri de âdil olmaktır. Bu vasfın öneminin farkında olan Ak-Koyunlu hükümdarlarının çoğu, darb ettikleri sikkelerin üzerine "âdil" olduklarını bildiren ibareler yazdırtmışlardır¹⁶⁹. Bu durum Ak-Koyunlu kitabelerinde de aynı şekilde görülmektedir. Diyarbakır surunun kuzey tarafında duvarın iç yüzeyinde Uzun Hasan Bey'e ait bir kitabede gösterişli unvanlar yerine, "âdil" ibaresi ile iktifa edilmesi dikkat çekicidir¹⁷⁰. Buna benzer olarak pek çok kitabede sultanın âdil olduğu kaydedilmiştir. Meselâ, yine Diyarbakır surları üzerinde, Dağ Kapısı'ndaki altı köşeli

¹⁶⁶H. R. Roemer, "The Türkmén Dynasties", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson and Lourance Lochort, Volume VII, Cambridge 1968, s. 181 (Dynasties).

¹⁶⁷Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 256-257.

¹⁶⁸Devvânî, *Ahlâk*, s. 408.

¹⁶⁹S. C. Turabî Tabâtabâî, *Sikkeha-yı Akkoyunlu*, Tebriz 1355, s. 28-60-84.

¹⁷⁰Basri Konyar, a. g. e., c. II, s. 144.

Mervanî burcundan Urfa kapısına doğru 50 metre ilerdeki surun iç yüzeyinde¹⁷¹, yine Urfa kapısının güneyindeki büyük burcun batı yüzeyinde "Âdil Padişah Sultan Hasan" ibareleri mevcuttur. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, sultanın adının yanında "âdil" ibaresi daima birlikte kullanılmıştır. Bu da bize hükümdarlık vasfı olarak adâletin önemini göstermektedir¹⁷².

İnsanlar arasında hükümdarın adâletli olması ona bağlanmanın en önemli unsurunu oluşturmakta idi. Uzun Hasan Bey'in adâletinin insanlar arasında görülmesi¹⁷³, adâletinin zirveye ulaşması, hukukun onun döneminde en iyi bir şekilde canlanması ve kadıların onun zamanında büyük itibara sahip olmaları, bir hükümdar olarak Uzun Hasan Bey'in adâletin önemini farkında olduğunu göstermektedir¹⁷⁴. Adâletli olmak hükümdarlar arasında önemle üzerinde durulan bir vasıftı. Osmanlı padişahı II. Bayezid'in Uzun Hasan Bey'e yazdığı bir mektupta; Ak-Koyunlu hükümdarı fethettiği yerlerden dolayı övülmüş ve bu başarılarını adâletli olmasına ve halkı gözetmesine borçlu olduğu belirtilmiştir¹⁷⁵. Esasen hükümdarın adâletli olması hakkında Ak-Koyunlu Devleti'nin kuruluşu döneminde üzerinde önemle durulmuştu. Tihranî, Kara Yülük Osman Bey'in emirliğini adâletle kurduğu için devletin temeli sağlam ve kalıcı olmuştur diyerek, devletin varlığını sürdürebilmesi için hükümdarın adâletli olmasının önemini vurgulamıştır¹⁷⁶. Uzun

¹⁷¹Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 441.

¹⁷²Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 442.

¹⁷³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 7; Terc., s. 17.

¹⁷⁴Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 219; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 252.

¹⁷⁵Tâcizade Sadî Çelebi, Mûnşeât, Neşr. Necâti Lugal -Adnan Erzi, İstanbul 1956, s. 41.

¹⁷⁶Tihranî, a. g. e., c. I, s. 11; Terc., s. 20.

Hasan Bey'in adâleti sayesinde Ak-Koyunlu Devleti'nin gücünün zirveye ulaştığı birçok şâir, âlim ve tarihçiler tarafından sık sık dile getirilmiştir¹⁷⁷. Ak-Koyunlular'da adâletin daima hükümdar ile birlikte zikredilmesi, hâkimiyetin sürdürülmesinin adâletli olmaya bağlı olduğunu göstermektedir¹⁷⁸. Bu dönemde hükümdarın adâleti zalimler için *feryat* anlamına gelmekteydi¹⁷⁹. Ayrıca devrin kaynaklarında, hükümdarların ülkeleri feth etmeleri kötülük, zülüm ve düşmanlığın sebep olduğu rezaletleri ortadan kaldırıp adâletin yayılmasını sağlamak için yapıldığı belirtilerek adâletin hükümdarlık ile olan sıkı bağı gösterilmiştir¹⁸⁰. Uzun Hasan ve Yakub Bey dönemi şâirlerinden Câmî, Yakub Bey'in ölümünden sonra yazdığı ve üçüncü defterini Osmanlı Sultanı II. Beyazıt'a ithaf ettiği "Silsiletü'z-zehep" adlı mesnevisinde, Sultan Yakub'un güzel siyasetiyle, mazlumların gönlünü alma ve zulmü ortadan kaldırma hususundaki hizmetlerini anarak, onun adâletiyle zalimlerin arkasının kesildiğini belirtir¹⁸¹. Ünlü tarihçi Hondmir, Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in (Göde), Osmanlı padişahının yanından geldikten sonra, ülkesinde adâleti uygulamaya çalıştığını yazar¹⁸².

Ak-Koyunlu Devlet yönetiminin fikir babası olan Devvânî ise, eserinde adâlet konusuna geniş bir yer vererek bu kavramın önemini ortaya koymuştur. O,

¹⁷⁷Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 57; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 252.

¹⁷⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 406; Terc., s. 245.

¹⁷⁹Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 58.

¹⁸⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 431; Terc., s. 260.

¹⁸¹Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 61.

¹⁸²Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

Aristo'nun¹⁸³ bir sözünü şöyle aktarır "Adâlet erdemin bir bölümü değil, fakat erdemin tümüdür; ve onun zıddı olan adâletsizlik ahlâksızlığın bir bölümü değil, fakat ahlâksızlığın tümüdür."¹⁸⁴. Ona göre adâlet en kapsamlı biçimiyle hükümdarın şahsında tecelli eder. Zira hükümdarın adâleti olmaksızın, hiç kimse kendi adâletini göstermeye güç bulamazdı yada en azından böyle yapmasının önünde bitmez tükenmez engeller ile karşılaşır¹⁸⁵. Bundan dolayı, eğer bir hükümdar adâlete uyarsa teb'asının itaatinde hak sahibi olur; ve eğer baskı uygularsa, onlarla birlikte her suçun sorumluluğunu paylaşır. Devvânî'ye göre âdil bir hükümdar ahiret gününde Allah'a tüm insanlardan daha yakın olacak; zalim olan ise en uzak olacaktır. Ayrıca O, adâletin önemine şu şekilde dikkat çekmiştir: "Bir saatlik adâlet yetmiş yıllık ibadetten daha iyidir"; çünkü bir saatlik adâletin etkisi her taraftaki teb'aya uzanır ve uzun bir süre devam eder¹⁸⁶. O, eserinin başka bir yerinde adâlet ile ilgili olarak şunları söyler: "Adâlet, hiç kimsenin zulme uğramadığı yerde baskıdan çekinmek değil, fakat beşeriyetle bizim ilişkilerimizde bütünlük ve ılımlılık yolunu göz önünde tutmaktır"¹⁸⁷. Devvânî adâletin gerçekleştirilmesinde işbirliğinin

¹⁸³İslâm siyasî nazariyeleri Yunan siyasî fikirlerinin, hasseten Eflâton ve Aristo'nunkilerin Müslümanlar tarafından tanınmaya başlaması ile yeni bir şekil almaya başladı. Plato'nun "Cumhuriyet" inde mevcut fikirler, X. Asırda yaşamış bir Türk filozofu olan Farabi tarafından İslâm kaidelerine göre tadil ve intibak ettirildi ki, onun bu çalışması daha sonraki müellifler üzerinde derin bir tesir husule getirmiştir. Bkz. Bernard Lewis, a. g. m., s. 213.

¹⁸⁴Devvânî, **Ahlâk**, s. 136.

¹⁸⁵Devvânî, **Ahlâk**, s. 141.

¹⁸⁶Devvânî, **Ahlâk**, s. 142.

¹⁸⁷Devvânî, **Ahlâk**, s. 327.

önemine değinmekte ve adâlet yolundaki işbirliğinin sadece adâletin neyi kapsadığı konusunda biz bilgilendirildiğimiz zaman gerçekleşebileceğini söylemektedir. Bunun da herkes için gerekli olduğunu, özellikle de dünyanın doğasına şifa olarak görülen ve insanların tümünü ilgilendiren meselelerden sorumlu olan hükümdarlar için gerekli olduğunu belirtir¹⁸⁸.

Devvânî iki türlü medeniyet olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi, iyi amacın hareket tarzı olan ve dürüstlük olarak nitelediği adâletli durum; diğeri ise kötü amacın hareket tarzı olan ve ahlâksızlık olarak nitelediği adâletsiz durum¹⁸⁹. O, ayrıca âdil olmayanların hal ve tavırlarını, adâletli olanların hal ve tavırlarından anlaşılabilceğini belirterek, bu karşılaştırma yoluyla adâletsizliğin bütün alanlarının daha iyi kavranıp yok edilebileceğini öne sürer. Bu durumun da bütünüyle mutluluğa erişme ve kötülüğe direnmenin prensibi olduğunu¹⁹⁰ belirtmektedir. Devvânî'ye göre bir hükümdar adâlet ilkesiyle hareket ettiği sürece her sınıftan insanları kendi mevkilerinde muhafaza ederek, onları şiddet ve zülumden alıkoyar ve hükümdarlığının sağlam bir şekilde yürütülmesini sağlar. Eğer tersi olursa, her zümre bencilliğin cezbediciliğine dalıp gider ve ifrat ile tefrit durumunda birliğin bağı çözülene dek birbirlerini incitmede artış gösterirler. Devvânî, tecrübeye dayanarak bütün devletler adâlet yolunda yürüdüklerinde çok gelişirler demekte¹⁹¹ ve şu atasözünü aktarmaktadır: "Hükümdarlık inançsızlık ile yürür fakat adâletsizlikle yürümez."¹⁹². Âdil hükümdar adâlet ilkesine sıkı bağlılık ile teb'asını kendi çocukları

¹⁸⁸Devvânî, *Ahlâk*, s. 328.

¹⁸⁹Devvânî, *Ahlâk*, s. 365.

¹⁹⁰Devvânî, *Ahlâk*, s. 366.

¹⁹¹Devvânî, *Ahlâk*, s. 384.

¹⁹²Devvânî, *Ahlâk*, s. 386.

ve arkadaşları gibi düşünür, para hırsı ve açgözlülüğünü kontrol altına alır. Âdil olmayan hükümdar güç ve zorlama prensiplerine yapışır kendi teb'asına yük hayvanı gibi davranır, onları köleler gibi düşünür. Bu durumda kendisi aslında para hırsının ve şehvetin kölesidir. Devvânî bu durumu şöyle açıklamaktadır: "İnsanlar kendi atalarından çok, çağdaşlarına benzerler". Bu sebeple yaşlıların rehberliği, âdil bir hükümdara yol gösterdiği sürece her kişi istikametini adâlete ve erdemi elde etmeye yönelir; aksi takdirde, insanlar benzer şekilde yalana, açgözlülüğe ve her türlü ahlâksızlığa düşerler. Bundan dolayı, hükümdar adâletli olursa, teb'asının erdeminden payını alır, fakat adâletsiz olursa onların işleyebilecekleri her suçta, suç ortağı olur¹⁹³.

d- Cömertlik:

Cömert olmak Ak-Koyunlular ve onlardan önceki hükümdarların önemli bir erdemi idi. Hükümdar cömert olduğunda, etrafındakiler de bundan istifade ederek ona olan bağlılıkları artardı. Bu durumun farkında olan Ak-Koyunlu hükümdarları sık sık emîrlere, askerlere ve teb'alarına hediyeler ve mallar vererek onların bağlılıklarını artırmışlardır¹⁹⁴. Devvânî hizmette bulunanları kuvvetle sindirmenin yanında cömertlik ile teşvik edilmelerinin de gerektiğini belirtmektedir¹⁹⁵.

Hükümdarın cömert olması eski Türk devlet geleneğine bağlı olarak hükümdardan beklenen bir erdemdi. Kutadgu Bilig'de hükümdara hitaben "Hazinesini aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir, bu şekilde onlar her arzunu yerine getirirler."

¹⁹³ Devvânî, *Ahlâk*, s. 381.

¹⁹⁴ Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 65; Terc., 52.

¹⁹⁵ Devvânî, *Ahlâk*, s. 308.

denilerek hükümdarın cömert olması öğütlenmektedir¹⁹⁶. Bu prensibin Ak-Koyunlular döneminde devam ettiğini görmekteyiz. Osman Bey'den sonra yerine geçen Ali Bey, cömertlikle ülkesini yönetmeye çalıştı¹⁹⁷. Fakat buna karşılık Uzun Hasan Bey'den sonra tahta geçen Sultan Halil'in cömertlikten yoksun olması etrafındakilerin ondan uzaklaşmasına sebep oldu. Kısa bir zaman içerisinde de Azerbaycan'ın emir ve askerleri onun yönetimini küçümseyerek Yakub Mirza'ya eğilim gösterdiler. Bunun sonucunda hem tahtından, hem de hayatından oldu¹⁹⁸.

Timur çocuklarına ve kendisinden sonra gelecek cihan hükümdarlarına verdiği öğütte, emir ve askerlerine altın ve mücevher sarfetmekten çekinmediğini, onları sofrasına oturttuğunu, buna karşılık onların da savaşlarda kendisi için canlarını verdiğini belirterek hükümdarların başarısı için cömertliğin gerekli olduğunu belirtmiştir¹⁹⁹. Öyle görünüyor ki, cömertlik hükümdarlığın teminatıdır. Ak-Koyunlu vezirlerinden Kadı İsa'nın Yakub Bey döneminde *suyurgalları* kaldırma girişimlerinden memnun olmayan *Tarih-i âlem-ârâ-yı Emîni*'nin müellifi Fazlullah b. Ruzbihan, bununla ilgili olarak Kadı İsa'ya: "Halkın harap, askerinin ıstırap içinde olunca hazinede toplanan fazladan bir kaç dinar, ne bela ordusunu ne de düşman ordusunu defeder."²⁰⁰ diyerek cömertliğin saltanatın teminatı olduğunu anlatmıştır.

¹⁹⁶Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Seri I, Sayı A2, Ankara 1966, s. 270 (Kutadgu).

¹⁹⁷Hondmir, a. g. e., s. 429; Thackston, a. g. e., s. 562.

¹⁹⁸Hondmir, a. g. e., s. 431; Thackston, a. g. e., s. 562.

¹⁹⁹Şerafettin Ali, **Timur ve Tüzükâtı**, Müt. Mustafa Rahmi, İstanbul 1339, s. 38; (Tüzükâtı).

²⁰⁰İsfahani, a. g. e., s. 414; V. Minorsky, *Persia*, s. 105.

Ayrıca Fazlullah, hükümdar cömert olmazsa saltanat tahtını koruyamayacağını, İbn-i Alkamî gibi bir vezirin çabasıyla²⁰¹, el-Mutasım'ın düştüğü duruma düşeceğini belirtmiştir²⁰². Devvânî de benzer bir şekilde, hükümdarın cömertlikte zaaf göstermesi durumunda devletin yıkılmasına sebep olacağını belirtmiştir. Onun verdiği bilgiye göre cömertlik ve eli açıklığın temel noktası diğer insanların sahip olduklarına göz dikmemek ve daha önce ihsan ettiklerini hatırına getirmemektir²⁰³. Bundan başka Devvânî, cömertliğin adâletle birlikte sergilenmesi durumunda böyle bir davranışın adâlet açısından daha değerli olacağını belirtmektedir²⁰⁴. O, cömertliğin aşırılığa kaçmamasını tavsiye etmektedir. Çünkü cömertlik, savurganlık

²⁰¹ Abbasî Halifesi el-Mutasım Billah'ın veziri İbn Alkâmî Abbasî halifelerine karşı olan eski düşmanlığından dolayı onların hilafetini yıkmak istemiş, bu sebeple de halifeye ülkenin emniyette olduğunu, fazla asker için para harcanmaması gerektiğini söyleyerek bu paraların hazinede toplanmasını sağlamıştı. Bu durum karşısında ordu komutanları nefrete kapılıp etrafa dağılmışlardır. Moğollar Bağdad'a geldiklerinde onlara karşı koyabilecek ne asker, ne de komutan vardı. Neticede Moğollar Bağdad sokaklarını kan gölüne çevirdiler. Halifeyi esir edip aç bırakarak ölüme terk ettiler. Bir gün halife açlığın şiddetinden Hülâgu'nun adamlarından yardım isteyerek hükümdarın sofrasından ihsan buyurmasını istedi. Hülâgu bir tabağı altın ile doldurup ona götürmelerini ve eğer "Bu altındır, yenmez." derse, bunları kendisini koruması gereken askerlere neden vermediğini sormalarını emretti. Halife hatasını anladıysa da vezirin hilesi onun sonunu getirmişti. Bkz. İsfahani, a. g. e., s. 415-416; Şerafettin Ali, *Tüzükâtı*, s. 67.

²⁰²İsfahani, a. g. e., s. 414.

²⁰³Devvânî, *Ahlâk*, s. 455.

²⁰⁴Devvânî, *Ahlâk*, s. 144.

ve para hırsı arasında bir orta yoldur. Bu konuda ölçü aşılmamalıdır. Bu tarzdaki bir cömertlik, huzursuzluğa karşı korunmuş bir adâlettir²⁰⁵.

2- Hükümdarlık Alâmetleri:

Bir hükümdarın hükümlan olduğunu gösteren birçok maddî ve manevî alâmet mevcuttur. Ak-Koyunlular'ın, dönemin gereği olarak bu unsurlara önem verdikleri görülmektedir.

a-Taht:

Taht, hükümdarlığın en önemli hâkimiyet sembolü olarak başta gelir. Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey teb'ası arasındaki davalara altın bir tahta oturarak bakmaktaydı²⁰⁶. Hükümdar olmanın en önemli işareti, hükümdarlık tahtına oturmaktır. Uzun Hasan Bey ölümcül hastalığa yakalandığı zaman, en büyük oğlu Sultan Halil, annesi Selçukşah Begüm tarafından Şiraz'dan Tebriz'e çağrılmıştı²⁰⁷. Tebriz'e gelen Sultan Halil, babasının ölmesi üzerine yeni hükümdar olarak tahta çıkma törenini gerçekleştirdi. Bu tören Sahib Abad meydanında yapıldı. Tören esnasında Sultan Halil'den yaşça çok küçük olan Yakub Bey, Sultan Halil'in hemen yanında oturmuştu. Diğer şahzâdeler ve emîrlere ise derecelerine göre ayakta durmuşlardı. Tebriz'de o güne kadar görülmeyen soğuğa rağmen Sultan Halil'in tahta çıkma törenini gerçekleştirmek istemesi, tahtın hükümdarlık alâmeti olarak önemini göstermektedir²⁰⁸.

²⁰⁵Devvânî, *Ahlâk*, s. 143.

²⁰⁶Woods, a. g. e., s. 122; Terc., s. 187.

²⁰⁷Gaffarî, a. g. e., s. 253.

²⁰⁸İsfahani, a. g. e., s. 106; V. Minorsky, *Persia*, s. 26.

Sultan Halil'den sonra Ak-Koyunlu tahtına Yakub Bey oturdu²⁰⁹. Sultan Yakub da bazen elçileri tahtına oturarak kabul etmekteydi²¹⁰. Sultan Yakub'dan sonra ise Ak-Koyunlu tahtına Sofu Halil ve Musullu emîrlerinin çabaları ile oğlu Baysungur oturdu²¹¹.

Taht, Ak-Koyunlular'da devletin son dönemlerine kadar hâkimiyet alâmeti olarak önemini korumuştur. Ak-Koyunlu Göde Ahmed'in öldürülmesinden sonra, Şirvanşah'a sığınmış olan Yakub Mirza'nın oğlu Sultan Murad, Ayba Sultan tarafından hükümdar ilan edilmişti. Ayba Sultan, Sultan Murad kendisine katılana kadar, onun hükümdarlığını resmileştirmek için Kum'da bir saray çadırı kurdurmuş ve çadırın önüne bir taht yerleştirmişti. Ayba Sultan her sabah tahtın bulunduğu yere gidip biat etmeye gelen emîrlerle meşgul olmuştur. Buradan da anlaşılacağı gibi yeni hükümdar, hükümdarlığının ilanını takiben tahtına oturmakta ve emîrler de huzura gelip bağlılıklarını sunmaktaydılar²¹².

b- Unvan ve Lâkâblar:

Lakâb'ın lûgat anlamı ile halk arasında kullanılan manası değişmektedir. Lakâb'ın dilbilgisindeki manası kişinin kusur ve ayıpları ile hitap edilmesidir. Ancak Lakâb'ın kişiyi iyi sıfatlarla nitelendirilmesi olarak kullanılabilceği ifade edilmektedir. Memlûkler ise Lakâb ile sıfatı birbirinden ayırdılar. Tekil sîgasıyla gelen "fazıl" ,"şeyh", "alim" gibi medih lafızlarını Lakâb olarak nitelendirdiler. Terkid sîgasıyla gelen medih lafızları ise, yani bir kelimedenden daha çok gelen "mevle

²⁰⁹Gaffarî, a. g. e., s. 254; Hoca Şadettin, a. g. e., c. III, s. 334.

²¹⁰Hondmir, a. g. e., s. 432; Thackston, a. g. e., s. 563.

²¹¹Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 130.

²¹²Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

emîrû'l-mu'minîn" gibi birden fazla kelimededen oluşan medhiyeleri ise sıfat olarak nitelendirdiler²¹³. Lakâb bir veya birkaç kelimededen oluşan mürebkeb bir sözcük olabilir, fakat bu ne tarihle nede anlambilim'le ilgilidir. İslâm toplumunun gelişmesi ve daha karışık hale gelmesiyle birlikte, şeref payesi bildiren Lakâblar da uzun ve süslü hale gelmeye başladı²¹⁴. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinden olan, unvan ve lâkablari²¹⁵, Ak-Koyunlu hükümdarları da diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi kullanmışlardır. Bu unvan ve lâkablari çoğu, sikke ve kitabelerde görülmektedir.

Ak-Koyunlu hükümdarlarının kullandıkları unvan ve lâkablari şunlardı: Kara Yülük Osman Bey: "el-Emîrû'l-Kebir"²¹⁶; Celâleddin Ali: "el-Sultan ül-Melik Eşref Ebu'n-Nasr"; Nureddin Hamza: "es-Sultanü'l-Âdil Hamza Bahadır"; Mu'izzü'd-Din Cihangir: "es-Sultanü'l-Adil Cihangir"²¹⁷; Uzun Hasan Bey: "Adil Hasan Beg"²¹⁸ es-

²¹³Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâb el-İslâmiyye fi et-Tarih ve el-Vesâik ve el-Âsâr*, Kahire 1957, s. 1.

²¹⁴C. E. Bosworth, "Lakab" *The Encyclopaedia of Islam, Volume V*, Leiden 1986, s. 618.

²¹⁵Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullandıkları Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri", *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1994, s. 150 (Hükümdarlık).

²¹⁶Şevket Beysanoğlu, *a. g. e.*, c. II, s. 478.

²¹⁷Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale, Texte I*, Paris 1940, s. 294; İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki Sikkeler Kataloğu*, c. II, İstanbul 1974, s. 836; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-f İslâmiyye Kataloğu*, c. IV, İstanbul 1321, s. 477.

²¹⁸S. Cemal Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 30.

Sultanü'l-Adil Hasan Bahadır Ebu-Nasr²¹⁹. Bu unvan ve lâkablari kullanan Ak-Koyunlu hükümdarları arasında Uzun Hasan Bey'e ait olanlar dikkat çekicidirler. Tihranî Uzun Hasan Bey'i, zamanın afetlerinden eman içinde' olan "Hazret-i saltanat-penah sahip kıran" olarak nitelemektedir²²⁰. Uzun Hasan Bey ve Yakub Bey döneminin ünlü şâiri Camî, Uzun Hasan Bey'i "Mu'izzüd-Dîn Hasan" lâkabı ile anarak onu hac ve gazâ işlerinin düzenleyicisi olarak göstermektedir²²¹. Tarih-i Emîni'nin yazarı Fazlullah b. Ruzbihan ise Uzun Hasan Bey'i, "Hakanü'l-Afâkin Alîhazreti Sahib kırân mu'ayin el-Hilâfe ve's-Sultanete ve'd-Din Ebü'l-Nasr Hasan Han"²²², " es-Sultan b. es-Sultan mu'ayin el-Hilâfe ve'l-Adl ve Ealahum neseben es-Sultan b. es-Sultan b. es-Sultan ma'ayîn el-Hilâfe ve'l-Adl ve'r-Râye ve'l-millete ve'd-Din Ebu'l-Nasr el-Muzaffer Hasan Bahadır Han" gibi unvan ve lâkablari ile anar²²³. Fazlullah eserinin başka bir yerinde Uzun Hasan Bey'i, "Hakan-ı Said" unvan ve lâkabı ile anar²²⁴.

Uzun Hasan Bey'in, Diyarbakır Ulu Camii'ndeki kitabesinde, "Mevlânâ es-sultan el-Melik'ül âdil el-âlim, el-âbid, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, el-Bayındır, Hüsâm'üd-Dünyâ ve'd-Dîn, Sultân'ül-İslâm ve'l-Müslimîn, kâtilu'l-fecere ve'l-mutemerridîn" lâkab ve unvanlarıyla anılır²²⁵. Uzun Hasan Bey, kazanmış olduğu zaferlerle hükümranlığını uluslararası boyuta getirdikten sonra, bu tür

²¹⁹Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, Sayı 4, İstanbul 1973, s. 10.

²²⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 514.

²²¹Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 58.

²²²İsfahani, a.g.e., s..30.

²²³İsfahani, a. g. e., s..31.

²²⁴Minorsky, *Persia*, s. 25.

²²⁵Basri Konyar, a. g. e., c. II, s. 145.

unvanları alarak Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetinin meşruluğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Urfa Kalesi'nin şehre bakan cephesinde Uzun Hasan Bey bir satırdan ibaret olan Arapça kitabede, "Sultan el-Melikü'l-Azam Ebu el-Nasr Hasan Bahadır Ali b. Osman Beg Bayındır Han"²²⁶ lâkab ve unvanlar ile anılmıştır. Yine Uzun Hasan Bey'in Harput kale kapısından girdikten sonra, önceden ikinci kapı olduğu anlaşılan burçta bir kitabesi mevcuttur. İki satırlık kitabede, "fi zamanı Sultânı'l-A'zam Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Han"²²⁷ unvan ve lâkablari mevcuttur. Usturcan yakınlarındaki 1476 tarihli başka bir kitabesinde ise, "Padişah-ı İslâm, es Sultânu'l-A'zam malik-i rikâbu'l-ümem Ebu Nasr Hasan Bahadır Han"²²⁸ gibi unvan ve lâkablari kullanarak, Müslümanlar'ın tek hükümdarı olma yolundaki amacını ortaya koymuştur. Uzun Hasan Bey, fermanlarında daha çok "Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır"²²⁹ ad ve lâkablari kullanmıştır. Bunun yanında komşu devletler tarafından "Hasan Han"²³⁰, "Uzun Hasan el-Bayındır"²³¹ gibi ad ve unvanlar ile anılmıştır.

²²⁶ ما امر بعمارته السلطان الملك الاعظم ابوالنصر حسن بحادر Anonim, Urfa

hakkında Tabii, Coğrafi, İctimaî, İktisadî, Tarihî, Mülki Malumatı Cami-i Sâlnâme, 1927, s. 73; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archeological Survey*, V. IV, London 1990, s. 10.

²²⁷Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, s. 73.

²²⁸Woods, a. g. e., s. 265 n. 68.

²²⁹Hüseyin Müderrisi Tabâtabâî, *Femanhay-i Türkmânân-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Kum 1352, s. 63; H. Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safewidischer Urkunden*, Cairo, 1959, s. 151.

²³⁰İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 304.

Uzun Hasan Bey'den sonra Ak-Koyunlu tahtına geçen Halil Sultan da çeşitli lâkap ve unvanlar kullanmıştır. Bunlardan tarihi ve kesildiği yer belli olmayan Halil Sultan'a ait gümüş bir sikke üzerinde "es-Sultan el-Melik el-Muzaffer Ebu'l feth Halil Bahadır" unvan ve lâkablari kullandığı görülmektedir²³².

Hükümdarlık alâmetlerinin önemli unsurlarından olan lâkab ve unvanlar Ak-Koyunlu hükümdarı Yakub Bey döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir. Yakub Bey fermanlarında "Ebu'l Muzaffer Yakub Bahadır"²³³, "Yakub b. Hasan b. Ali b. Osman"²³⁴ gibi sade lâkablari kullanmıştır. Yakub Bey'in fermanlarında şatafatlı unvan ve lâkablari kullanmaması dikkat çekicidir. Bunun yanında Yakub Bey sikkeleri üzerinde "es-Sultanü'l-Adil Yakub Han"²³⁵, "Ebu'l-Muzaffer Yakub Bahadır Han"²³⁶, "es-Sultanü'l-A'zam Ebu'n-Nasr Sultan Yakub Han" gibi hükümdarlık alâmetleri olan unvan ve lâkablari kullanmıştır. Yakub Bey'in mezar kitabesinde ise "feridun" lâkabı görülmüştür ki buda Ak-Koyunluların İran medeniyeti tesiri altında kaldığını göstermektedir²³⁷. Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu Devleti'nin şahzâdeler arasında bir hâkimiyet mücadelesi alanı olduğu dönemlerde de hükümdarlığını ilan eden şahzâdeler unvan ve lâkab kullanmaya özen gösterdiler. Yakub Sultan'dan sonra hükümdarlığını ilan eden

²³¹Münecimbaşı, a. g. e., s. 183.

²³²S. Cemal Turabî Tabâtabâî a. g. e., s. 57.

²³³Hüseyin Müderrisi Tabâtabâî, a. g. e., s. 83; V. H. Busse, a. g. e., s. 154.

²³⁴Hüseyin Müderrisi Tabâtabâî, a. g. e., s. 78.

²³⁵İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 839; Ahmed Tevhid, a. g. e., s. 481.

²³⁶S. Cemal Turabî Tabâtabâî a. g. e., s. 58; Metin Sözen, *Anadoluda Akkoyunlu mimarisi*, İstanbul 1981, s. 162 (Anadolu).

²³⁷Hasan el-Bâşâ, a. g. e., s. 421.

Baysungur, "Ebu'l-feth Baysungur Han"²³⁸, "es-Sultanü'l-Adil Baysungur"²³⁹, "es-Sultanü'l-Azam Baysungur Han"²⁴⁰ unvan ve lâkablarını kullanmıştır. Ak-Koyunlu hükümdarı olduktan sonra Rüstem Bey de benzer olarak "el-Sultanü'l-Adil Ebu'l-Muzaffer Rüstem Bahadır"²⁴¹ unvan ve lâkablarını kullanmıştır. Rüstem Bey fermanlarına "Ebu'l-Muzaffer Rüstem Bahadır"²⁴² lâkabları ile başlamıştır. Ak-Koyunlu Devleti'nin son hükümdarlarından Göde Ahmed b. Uğurlu Mehmed de bir yıl gibi kısa saltanatında darb yeri ve senesi belli olmayan gümüş bir sikke üzerinde "Adil Sultan Ahmed"²⁴³, "es-Sultan Ahmed Bahadır"²⁴⁴ unvan ve lâkablarını kullanmıştır. Elvend Bey "Ebu'l-Muzaffer Elvend Bahadır"²⁴⁵, "Adil sultanü'l-A'zam Elvend"²⁴⁶ gibi unvan ve lâkablar kullanmıştır.

c- Sikke:

Hilâfete ve umûmiyetle hükümdarlığa mahsus olan alâmetlerden biri de sikkedir. Sikke halifenin yahud hükümdarın ismini havi demirden bir mühürün nü kud üzerine basılmasıdır²⁴⁷. Tahta çıkan hükümdarlar bağımsızlıklarını ilan etmek

²³⁸İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 840; Ahmed Tevhid, a. g. e., s. 486.

²³⁹S. Cemal Turabî Tabâtabâî, a. g. e., s. 80.

²⁴⁰S. Cemal Turabî Tabâtabâî a. g. e., s. 81.

²⁴¹İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, 840; Ahmed Tevhid, a. g. e., s. 487.

²⁴²Hüseyin Müderrisi Tabâtabâî, a. g. e., s. 108.

²⁴³İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 842; Ahmed Tevhid, a. g. e., s. 498.

²⁴⁴S. Cemal Turabî Tabâtabâî a. g. e., s. 132.

²⁴⁵Hüseyin Müderrisi Tabâtabâî, a. g. e., s. 119.

²⁴⁶Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 483.

²⁴⁷Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Terc., Zeki Megamiz, c. I, İstanbul 1328, s. 114.

için, üzerinde adının, unvanının ve lâkablarının bulunduğu sikkeler darbetmişlerdir. Bu açıdan sikke bir yönüyle siyasî, diğer taraftan meta değerinde olduğu için ekonomik değer ifade eder. Para vasıtasıyla, hem hükümdarın unvan ve lâkablarını, hem de zamanın ekonomik durumunu öğrenmek mümkün olur. Öte yandan, para hükümdarın siyasî statüsünü, yani bağımlı veya bağımsız bir hükümdar olmasını belirlemek bakımından önemli bir belge sayılır²⁴⁸. Ak-Koyunlu hükümdarları da diğer Türk hükümdarları gibi bağımsızlık alâmeti olan sikkeler darb etmişlerdi. Ak-Koyunlular'da ilk sikke darbeden Tur Ali Bahadır olmuştur²⁴⁹. Kara Yülük Osman Bey'in Âmid'de darbedilen ve senesi belli olmayan gümüş sikkesi üzerinde "Emir-i Kebir Osman Bahadır" ibareleri bulunmaktadır²⁵⁰.

Diğer hâkimiyet sembollerinden farklı olarak sikke, ekonomik bir değeri ifade ettiği için toplumsal ve ticarî kaygılar esas alınarak darbedilirdi. Timurlular ve Kara-Koyunlular'ın Basra Körfezi üzerinde sikke darb etmeleri ile alâkalı kanıtların nâdir olmasına rağmen, Uzun Hasan Bey'in gümüş bir sikkesinin burada darb edildiğine dâir kayıt bulunması Ak-Koyunlular'ın hükümdarlık alâmeti yanında diğer sebeplerden dolayı da sikke darb ettiklerini göstermektedir²⁵¹.

Bir hükümdarın hâkimiyetini tanıyan başka bir hükümrân da hâkimiyetini tanıdığı Sultan adına para bastırmak zorunda idi. Meselâ, Uzun Hasan Bey'in Timurlu hükümdar Ebu Said'i yenmesinden sonra Herat hâkimi Sultan Hüseyin

²⁴⁸Salim Koca, "Hükümdarlık", s. 150.

²⁴⁹İbrahim Artuk, "Sikke", İA, c. X, İstanbul 1967, s. 630.

²⁵⁰İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 835.

²⁵¹Nicholos Lowick, *Islamic Coins and Trade in Medieval World*, edited by Joe Cribb, Norfolk 1990, s. x1-326.

Baykara sikkayı, hâkimiyetini tanıdığı Uzun Hasan Bey adına darb etmişti²⁵². Ak-Koyunlular 874/1469 yılında Esterâbâd'a girdikleri zaman o beldenin yöneticileri Uzun Hasan Bey'in adına dirhem ve dinarlar bastırılmışlardı²⁵³. Yine Uzun Hasan Bey, Cihanşâh Mirza ve tâbilerini yendikten sonra, Şiraz ve Kirman hâkimi olan Emir-i azâm Seydi Ali Bey bu sebeple Uzun Hasan Bey adına sikke darb etmişti²⁵⁴. Bunun yanında Uzun Hasan Bey'in biraderzadesi Kasım b. Cihangir'in Mardin hâkimi olarak 903/1497 yılında kendi adına sikke bastırması, hanedanın farklı bir kolunun yarı bağımsız bir devlet olduğunun göstergesidir²⁵⁵.

Ak-Koyunlu şahzâdeleri de hâkim buldukları eyâletlerde kendi adlarına sikke bastırılmışlardır. Basıldığı yer ve tarihi belli olmayan Zeynel Bahadır'a ait olan gümüş sikkenin ön yüzünün iç çevresinde kelimeyi tevhid, ön yüzünün dış çevresinde ise Dört Halifenin isimleri bulunmaktadır²⁵⁶. Diğer bir Ak-Koyunlu şahzâdesi olan Halil Sultan'ın oğlu Ali Mirza'nın da tarih ve darb yeri bilinmeyen bir sikkesine rastlanılmıştır²⁵⁷.

Ak-Koyunlular genellikle gümüş sikkeler darbetmişlerdi. Bunların yanında üzerinde Ak-Koyunlu damgası bulunan birkaç bakır sikke de bulunmuştur. Bu da nâdir de olsa Ak-Koyunlular'ın bakır sikke de darbetmiş olduklarını

²⁵²Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 27.

²⁵³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 514; Terc. s. 312.

²⁵⁴Tâci-Zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 25.

²⁵⁵V. Minorsky, "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu", BSOS, c. IX, 1939, s. 941(Soyurghal).

²⁵⁶Şerafettin Erel, Nâdir Birkaç Sikke, Sayı IV, İstanbul 1973, s. 10.

²⁵⁷Şerafettin Erel, a. g. e., Sayı IV, s. 12.

göstermektedir²⁵⁸. Ak-Koyunlu hükümdarlarının hepsi hâkimiyetlerini ilan etmelerinin akabinde bunun göstergelerinden biri olarak sikke darbetmişlerdir. Örneğin 1478'de Ak-Koyunlu tahtına çıkan Sultan Halil, adına hemen sikke darbetmişti.²⁵⁹ Bundan kısa bir süre sonra ise on beş yaşındaki Yakub Bey Sultan Halil'i yenerek Tebriz'e yürümüş ve Ak-Koyunlu tahtına oturmuştu²⁶⁰. Ancak Halil Sultan'ın oğlu Elvend'in yanında bulunan emîrlere, Sultan Yakub'un kendi adına sikke darbetmesine karşı olmadıklarını, fakat Şiraz'ı fethetmeye çalışırsa karşı koyacaklarını bildirmişlerdi. Elvend Bey'in yanında bulunan emîrlere bu davranışlarıyla, sikkenin hâkimiyet sembolü olmasından dolayı, Yakub Bey'in hükümdarlığını tanımaktaydılar²⁶¹. Bu hadiseyi takiben de Mirza Elvend, amcası Yakub Bey adına sikke darbederek elçiler gönderdi. Bu elçilerin getirdiği mesajda, babası zamanında Şiraz'ın kendisine verildiği, şimdi de Şiraz'ın kendisine bırakılmasının yanlış olmayacağı belirtilmekte idi. Neticede Yakub Bey adına sikke darbetmesi ve hükümdarlığının tanınması karşılığında Şiraz'ı Elvend Mirza'ya bıraktı. Bu hadise de bize hükümdarlık alâmeti olarak sikkenin önemini göstermektedir²⁶². Yakub Bey döneminde Ak-Koyunlu damgasının bulunduğu sikkelerin ön yüzüne Kur'an-ı Kerim'den ibareler yazılmaya başlanmıştır²⁶³.

²⁵⁸Michael Broome, *A Hand Book of Islamic Coins*, London 1985, s. 141.

²⁵⁹S. Cemal Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 57.

²⁶⁰Şerefhan, *a. g. e.*, c. II, s. 123.

²⁶¹İsfahani, *a. g. e.*, s. 172.

²⁶²İsfahani, *a. g. e.*, s. 173; V. Minorsky, *Persia*, s. 39.

²⁶³Michael Broome, *a. g. e.*, s. 141.

Ak-Koyunlu hükümdarları nâdir de olsa altın sikke de darbettirmişlerdi. Örneğin Celâleddin Ali'nin Mardin'de darbettirmiş olduğu altın sikkesi²⁶⁴ üzerinde "el-Muzaffer Ali Han" unvan ve lâkâbı bulunmaktadır²⁶⁵. Esasen, Uzun Hasan Bey'den sonra hemen hemen her Ak-Koyunlu hükümdarı Memlûk hükümdarı Baybars sikkelerinin modelinde altın sikkeler darbettiler. Bunlar o dönem Ak-Koyunlular ile müttefik olan Venedik Cumhuriyeti'nin altın sikkelerinin ağırlığına denk idiler. Darb yeri ve tarihi belli olmayan Uzun Hasan Bey'in iki sikkesi çok açık olarak Baybars'ın Memlûk altın sikkelerinden kopya edilmiştir. Belki de bu sikkeler, tedavülde çok saygınlık için bastırılmışlardı²⁶⁶. Bu düşüncenin bir sonucu olarak da Yakub Bey'in oğlu Murad Bey, altın sikke darbettirmişti²⁶⁷.

Yakub Bey'in ölümünden sonra kargaşa döneminde de sikkenin hükümdarlık alâmeti olarak görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu karışık dönemde Ak-Koyunlu tahtı için mücadeleye giren her şahzâde hâkimiyetini ilan etmek için sikke bastırmıştır. Bu dönemde Baysungur, üzerinde Ak-Koyunlu damgası olan gümüş sikke bastırmıştı²⁶⁸. Aynı şekilde Rüstem Bey²⁶⁹ ve Uğurlu Mehmed'in oğlu Sultan Ahmed de gümüş sikkeler darbetti²⁷⁰.

²⁶⁴İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 836.

²⁶⁵Şerafeddin Erel, **Nâdir Birkaç Sikke**, İstanbul 1963, s. 11.

²⁶⁶Michael Broome, a. g. e., s. 141.

²⁶⁷İbrahim-Cevriye Artuk, a. g. e., c. II, s. 842.

²⁶⁸S. Cemal Turabî Tabâtabâî, a. g. e., s. 81.

²⁶⁹Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 480.

²⁷⁰Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 481.

Ak-Koyunlu Devleti'nin zayıflayarak merkezî kontrolünü kaybetmesinden dolayı 900/1494 yılından sonra Mazenderan gibi yerlerde farklı sikke tipleri kesen darphaneler ortaya çıktı²⁷¹.

d- Nevbet :

Muayyen vakitlerde resmî yerlerde çalınan mızıka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine "nevbet-i Sultanî" de denilirdi. Osman Gazi'nin hizmetlerine mükâfat olarak Selçuklu Sultanı'nın beylik alâmeti olarak gönderdiği şeyler arasında Şark hükümdarlarının çaldırdıkları davul, zurna gibi mızıka takımı da vardı. Osmanlı Padişahları bunlara daha birtakım musiki âletleri de eklemek suretiyle belli zamanlarda çaldırır ve ilk hükümdarlar nevbet çalındığı müddetçe Selçuklu hükümdarına hürmeten ayakta dururlardı²⁷². Ak-Koyunlular'da da diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi hükümdarlar bağımsızlık alâmeti olarak nevbet çaldırılırdı. Ak-Koyunlu ordusunda ise hükümdar, şahzâdeler ve emîrlerin maiyetlerindeki kuvvetlerin, tabihane ve nakkare denilen bandoları vardı²⁷³. Ak-Koyunlular'da nevbet, hâkimiyet sembolü olarak çalındığı gibi, başka durumlarda da çalınırdı; örneğin Uzun Hasan Bey Venedik elçisi Barbaro'dan, Venedikliler'in Karaman kıyılarında birçok yeri ele geçirdiklerine dâir mektup aldığında, hemen bütün ordugahta nevbet çaldırarak müttefik Venedik'in parlak bir zafer kazandığını ilan etmişti²⁷⁴.

²⁷¹Michael Broome, a. g. e., s. 142.

²⁷²M.Zeki Pakalın, a. g. e., c.II, s.683.

²⁷³Celâleddin Devvânî, Arznâme, s. 304; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, Ankara 1988, s. 289 (Medhal).

²⁷⁴Hinz, a. g. e., s. 55.

Nevbet, Ak-Koyunlular'da önemli bir hâkimiyet sembolü olarak görüldüğünden, üzerinde önemle durmuşlardır. Uzun Hasan Bey, Cihanşâh'ı yendikten sonra eski Kara-Koyunlu topraklarına kendi emîrlerini tayin etmişti. Fakat Ak-Koyunlular'ın düşmanları Kara-Koyunlular ve Çağataylar el ele vererek, zayıflamış olan ordu-yu hümayunu bozguna uğrattıklarına ve Cihanşâh'ın henüz buluğa ermemiş oğlu Ferruh-zâd'ı padişahlığa tayin ettiklerine dâir yalan haberleri Sultaniye ve diğer yerlere hızla yaymışlardı. Bu haberi alan Seyyid Azıd, hemen askerlerini toplayıp Kazvin önlerine gelip şehir komutanını kaleden çıkarmak amacıyla kale kapısı önünde saf tutmuştu. Kalenin komutanı olan Hasan Çelebi'nin bu duruma aldırış etmediğini görünce, tahrik amacıyla debdebeli bir şekilde nevbet aletleri olan davul, kös ve zurnalar çaldırmıştı. Bu durum, Hasan Çelebi'yi kızdırmış ve yanına adamlarını alarak Seyyid Azıd'ın adamlarına karşılık vermiş, tehdit dolu mesajlar gönderip onları korkutarak şehir dışına çıkartmıştır. Hasan Çelebi ilk başta Seyyid Azıd'la savaşmak istememiş, fakat Seyyid Azıd'ın bir hâkimiyet sembolü olan nevbet çaldırmasını hoş görmeyerek ona karşı çıkmıştır. Hasan Çelebi'nin bu şiddetli tepkisi bize nevbet çaldırmanın izne bağlı olduğunu ve ciddiyetle ele alındığını göstermektedir²⁷⁵.

Müslüman ülkelerde nevbet çaldırma hükümdarın ve şahzâdelerin hakkı idi. Fakat, izne bağlı olarak hükümdar tarafından bazı önemli şahsiyetlere de davul çaldırma hakkı verilebiliyordu. Uzun Hasan Bey'in Kara-Koyunlu Hasan Ali'ye karşı giriştiği muharebede, padişâhzade Yadigar Mehmed Sultan'a da bayrak, davul ve kös verilmişti²⁷⁶. Sultan Halil'in Fars valisi iken yaptırmış olduğu askerî törende, büyük seyyidlerin ve tanınmış olan ulemânın bayrak ve davulları olduğu

²⁷⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 501; Terc., s. 303.

²⁷⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 513; Terc., s. 311.

görülmektedir²⁷⁷. Ak-Koyunlular'da nevbet çaldırma hakkına sahip olanlar savaşa nekkâreleri ile gitmekte idiler. Tercan muharebesinde (12 Ağustos 1473) Uzun Hasan Bey geri çekildiği zaman, bütün mızıklar zâyi olduğu halde Yakub Bey'in bandosuna bir şey olmamış, akşamüstü de Yakub Bey nevbetini çaldırmişti. Ak-Koyunlular arasında bu hal, Yakub Bey'in gelecekte hükümdar olacağına bir işaret sayılmıştı²⁷⁸. Benzer uygulama Memlûkler'de de görülmektedir. Ak- Koyunlular ve Memlûkler arasında Urfa önlerinde yapılan savaşta, Memlûk darugası ve Haleb nâibi Özdemir ve diğer emîrlerin birçoğu, kôs ve nekkâreleri ile esir edilmişlerdi²⁷⁹. Otlukbeli savaşında ise Osmanlılar, Ak-Koyunlular'ın önemli beylerini esir aldıkları gibi, onların sancak, davul, borazan gibi nevbet aletlerini de ele geçirmişlerdi²⁸⁰. Kısa bir süre sonra da Uzun Hasan Bey'in davulu ve nekkâresi Osmanlı padişahının huzuruna getirilmişti. Böylece bir hâkimiyet sembolü olan nevbet, onu icra eden aletlerin ele geçirilmesi ile hükümdarın savaş alanındaki hâkimiyetine de son verildiği anlamına gelmekte idi²⁸¹.

Nevbet çaldırmak savaş işareti olarak da kullanılmıştı. Meselâ, 14 haziran 1488 tarihinde Safevî şeyhi Haydar'ın isyanını bastırmak için Süleyman Biçen'in yönetimi altına verilen orduya, nevbet aletleri olan davullar ve köslere vurularak

²⁷⁷Devvânî, *Arznâme*, s. 291; V. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1476 ", *BSOAS*, Vol. X, 1939, s. 153 (Review).

²⁷⁸İsfahani, a. g. e., s. 99; V. Minorsky, *Persia*, s. 25.

²⁷⁹İsfahani, a. g. e., s. 196-197; V. Minorsky, *Persia*, s. 45.

²⁸⁰R. R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarılığı", *Türkiyat Mecmuası*, c. VI, İstanbul 1939, s. 305.

²⁸¹Selâhatin Tansel, a. g. e., s. 321.

düşman üzerine hareket etme işareti verilmişti²⁸². Savaşın Ak-Koyunlular tarafından kazanıldığı ve Safevîler'in yok edildiği de yine davullarla ilan edilmişti²⁸³. Benzer olarak, daha önce Sultan Halil ve Yakub Bey arasındaki saltanat mücadelesinde, 15 Temmuz 1478 Çarşamba günü iki ordu birbirine yaklaştığı zaman davullar, kösler savaşın işaretini vermişti²⁸⁴.

Nevbet, emirlere bir başarı ödülü olarak da verilmekte idi. Gürcüler üzerine Şubat 1489 tarihinde yapılan seferde, Hacı Bey Musullu'ya gösterdiği başarıdan dolayı nakkare verilmişti²⁸⁵. Benzer bir şekilde Gilan valisine de Ak-Koyunlu saltanat nevbethânesinden bir davul bağışlanmıştı²⁸⁶. Ak-Koyunlu şahzâdeleri de dilediklerine davul çalma hakkı verebilmekteydiler. Yakub Bey döneminin saray tarihçisi Fazlullah'ın dayısı, Emir Mesud Şah'ı Uğurlu Mehmed'e övmüş, Uğurlu Mehmed de Mesud Şah'ı 1.000 tümenlik düzenli bir maaş, bir bayrak ve bir davul vererek kendi dîvânına atamıştı²⁸⁷.

e- Hutbe :

Camilerde namazda minberler üzerinde halife için okunan duaya hutbe denirdi. Hutbenin aslı şöyle idi: İslâmiyetin ilk zamanlarında namazda imameti bizzat halifeler ifa ederler ve namazı Hz. Peygambere salâvat ve sahabe-i kirama rıdvan dualarıyla bitirirlerdi. Daha sonra Müslümanlar her tarafa valiler atayınca bu valiler buldukları yerlerde namazda imamlık ve namazın nihayetinde halifeye dua

²⁸²İsfahani, a. g. e., s. 293; V. Minorsky, *Persia*, s. 77.

²⁸³İsfahani, a. g. e., s. 298; V. Minorsky, *Persia*, s. 79.

²⁸⁴İsfahani, a. g. e., s. 154; V. Minorsky, *Persia*, s. 36.

²⁸⁵İsfahani, a. g. e., s. 349; V. Minorsky, *Persia*, s. 91.

²⁸⁶İsfahani, a. g. e., s. 308; V. Minorsky, *Persia*, s. 82.

²⁸⁷İsfahani, a. g. e., s. 133.

etmeye başladılar. Valilerden bu yolda ilk hareket eden zat Hz.Ali'nin hilafeti zamanında Basraya vali olan Abdullah bin Abbas idi. Müşârün-ileyh minberde durarak: "Allahümmansur Aleyyâ" dedi. Daha sonra hulafaya dua etmek âdet oldu.Hatta bir yerde bir halifeye dua etmek o halifenin o yerde hâkimiyetine alâmet ittihaz edildi.Bağdad'da halifelerin hâkimiyetleri azaldığı zamanlarda, sultanlar ve emirler bu duada hulefaya ortak olmaya başlayarak hutbede evvelâ halife-i zamanın, daha sonra kendi isimlerini zikr ettirdiler. Daha sonra halifenin ismini büsbütün kaldırarak yalnız kendi isimlerini zikr ettirdiler²⁸⁸.

Hutbe Ak-Koyunlular tarafından da hâkimiyet sembolü olarak görülmüştür. Uzun Hasan Bey büyük kardeşi Cihangir'den Diyarbakır'ı alınca²⁸⁹ ahâli de Uzun Hasan Bey'in hâkimiyetini tanıyarak onun adına hutbe okutmuştu²⁹⁰. Uzun Hasan Bey 1464 yılında, kardeşleri ile savaşan Karamanoğlu İshak'a yardım etmek amacıyla çıktığı Karaman seferinde Kayseri, Develi, Beyşehir ve Konya şehirlerini alarak Emir İshak'a teslim etti. Uzun Hasan Bey, göstermelik de olsa bu yerlerde ve Karamanlılar'ın diğer şehirlerinde Sultan Hoşkadem adına hutbe okutarak Memlûk hükümdarına bağlılığını belirtmiştir²⁹¹.

Uzun Hasan Bey'in Osmanlı padişahı II. Bayezid'e gönderdiği tarihi belli olmayan bir mektuba göre, Şiraz ve Kirman hâkimi Emir-i A'zam Seydi Ali Bey'in kendisi adına hutbe okutup sikke darb ettiği belirtilmektedir. Seydi Ali Bey bu hareketiyle Uzun Hasan Bey'in hâkimiyetini tanımıştı. Bu da bize hutbenin hükümdarlık alâmeti olarak önemini göstermektedir. Aynı mektupta Uzun Hasan

²⁸⁸Corci Zeydan, a. g. e., c. I, s. 114.

²⁸⁹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 231; Terc., s. 142.

²⁹⁰Hinz, a. g. e., s. 25.

²⁹¹İbn Tagribirdi, *Havâdis ud-duhûr*, Neşr. William Popper, Berkeley 1932, s. 486.

Bey, Timurlular'dan Hüseyin Baykara'nın da kendisi adına hutbe okuttuğunu, bu davranışına karşılık olarak onun Ak-Koyunlu valisi olarak tanındığını belirtmektedir²⁹². 17 Ocak 1477 tarihinde Tiflis'i ele geçiren Uzun Hasan Bey hâkimiyet sembolü olarak burada kendi adına hutbe okutmuştu²⁹³. 1473 tarihinde ise Ak-Koyunlu Emirü'l-Hac'ı Rüstem ve Gâzi Ahmed İbn-i Dihye, Medine'deki Cuma hutbesinin "Adil hükümdar, iki kutsal kentin hizmetkârı Hasanü't-Tavîl" şeklinde kendi hükümdarlarının adına okunmasını sağladılar. Ancak Mekke'de, Şerif'in adamlarınca tutuklanıp zincire vurularak Kahire'ye gönderildiler. Bu olay bize, bu dönemde Ak-Koyunlular'ın İslâm dünyası liderliğine soyunduklarını, fakat halifeliği elinde bulunduran Memlûkler'in buna şiddetle karşı koyduklarını ve ayrıca hutbenin Müslüman devletleri arasındaki önemini göstermektedir²⁹⁴. Yakub Bey, Halil Sultan'ı yendikten sonra, hâkimiyetini bütün Ak-Koyunlu topraklarına yaymaya başladığı zaman Sultan Halil'in Fars valisi olan oğlu Elvend, amcası Yakub Bey'in adına hutbe okutup, sikke bastırarak yerinde kalabilmişti²⁹⁵. Ak-Koyunlular'da hutbenin hükümdarlık alâmetleri arasındaki önemi devletin sonuna kadar sürdü. Yakub Bey'in ölümünden sonra²⁹⁶ Ak-Koyunlu Devleti'nde başlayan gerileme sürecinde Rüstem'in taraftarları zamanla ona karşı itaatsizleşerek ondan ayrıldılar. Bu arada askerî grubun öncüsü Nûr Ali, 1469 yılında Kahire'den döndükten sonra, Osmanlı padişahı II. Bayezid'den damadı Ahmed Bey'in (Göde Ahmed) Ak-

²⁹²Tâci-Zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 27.

²⁹³W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1932, s. 138; Gaffarî, a. g. e., s. 253; V. Minorsky, *Review*, s. 147.

²⁹⁴Woods, a. g. e., s. 120; Terc., 185-186.

²⁹⁵İsfahani, a. g. e., s. 172-173; V. Minorsky, *Persia*, s. 39-40.

²⁹⁶Gaffarî, a. g. e., s. 254.

Koyunlu tahtına geçmesine izin vermesini istemişti. Bayındır reislerinin içtenliğine ikna olan Bayezid, genç adayı bir askerî birlik ile Erzincan'daki Rüstem karşıtı olanların yanına gönderdi²⁹⁷. Rüstem ve Ayba Sultan Aras vadisi boyunca ilerleyen Bayındır-Osmanlı kuvvetini karşılamak üzere Tebriz'den yürüyüşe geçince, Ahmed Bey ile evlilik yoluyla akraba olan Hüseyin Ali Hanî başkenti işgal etti ve Haziran 1497'de Ahmed Bey'in adına hutbe okuttu. Böylece Ak-Koyunlu Devleti'nin yeni hükümdarını ilan etmiş oldu²⁹⁸. Ahmed Bey'in altı aylık yönetiminden sonra öldürülmesi üzerine bu defa, Ayba Sultan, Yakub Mirza'nın oğlu Murad adına hutbe okutup onu sultan ilan etti²⁹⁹.

f- Bayrak ve Sancak:

Bayrak, hükümdarın maddî hâkimiyet alâmetlerindedir. Kaynakta alem olarak anılan Ak-Koyunlu Devleti'nin bayrağının rengi beyazdı³⁰⁰. Bayrakların muharebelerde tuttuğu mevki çok büyüktür. Çünkü halk muharebelerde ancak

²⁹⁷Osmanlı tarihçisi Hoca Sadettin'e göre, Ak-Koyunlu beyleri ülkedeki karışıklığı Ahmed Bey'e bildirdiler. Ahmed Mirza da atadan kalan ülkesini kurtarmak için harekete geçti. Bayındırlı beylerinden gelen mektupları II. Bayezid'e arz edip izin istedi, fakat Sultan Bayezid ona bu izni vermedi. Ahmed Bey de gizlice Azerbaycan'a gitti. Bkz. Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 340.

²⁹⁸Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, c.XII, Neşr. C. N. Seddon, Baroda 1931, s. 13 (Ahsen B); Yahya-Yi Kazvinî, a. g. e., s. 227; Woods, a. g. e., s. 168.

²⁹⁹Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

³⁰⁰Celaleddîn Devvâni, Arznâme, s. 293; Rıza Rızazade Langurdi, "Ak-Koyunlu", Dairetü'l-Ma'arif-i Bozorg-i İslâmi, c. I, Tahran 1374, s. 502; İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 271.

bayrakların sâyesi altında toplanırlar, bayrakların zevaliyle de kendileri dağılırlar³⁰¹
Bu sebeple Ak-Koyunlular savaşlarda bayraklarını devletin sembolü olarak taşımışlardır. Tihranî ise bayrağı savaş aracı ve zafer işareti olarak tasvir etmiştir³⁰².

Ak-Koyunlular ordu seferleri esnasında bayraklarının yanında sancak da taşımışlardır. Hükümdarların, şahzâdelerin ve emîrlerin sancakları bulunmakta idi. Fâtih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan Bey'i yenmesinden sonra kaleme alınan yarığa göre, Uzun Hasan Bey'in Dîvân Beyi Mehmed Bey ve Cemşid Bey kumandasındaki beş bin kişilik kuvveti Erzincan'da iken, Fâtih Sultan Mehmed de bunlara karşı Turhan Bey kumandasında beş bin kişi göndermiştir. Ömer Bey de bunları yenerek sancaklarını alıp geri dönmüştür³⁰³. Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan Bey'in kendi hassa sancağı olduğu ve bu sancağın altında Ak-Koyunlu savaşçıların olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılar'a karşı alınan savaş düzeninde Uzun Hasan Bey'in oğlu Zeynel Mirza'nın ve Uğurlu Mehmed'in sancakları bulunmakta idi. Fâtih Sultan Mehmed yarığında, Uzun Hasan Bey'in ileri karakol beylerinin geri sürülerek, bunların sancakların bulunduğu yere kadar püskürtüldükleri belirtilmektedir ki, bu da bize sancakların geride muhafaza edildiği fikrini vermektedir³⁰⁴.

Savaşın sonuna doğru Osmanlı birliklerinin Ak-Koyunlu ordu merkezini vurarak Ak-Koyunlu bayrağını teslim almaları kesin sonucu vermiştir. Osmanlılar'ın bayrağı ele geçirmeleri ve babasının savaş alanını terk etmesi, sol kanattaki Uğurlu Mehmed'i Fâtih'in ordugahı üzerine yürüttüğü başarılı baskıyı sürdürmenin yararsızlığına inandırmış ve o da muharebe alanını terk etmiştir. Bu malûmattan da

³⁰¹Corci Zeydan, a. g. e., c. I, s. 158.

³⁰²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 378-379; Terc., s. 229.

³⁰³R. R. Arat, a. g. m., s. 303.

³⁰⁴R. R. Arat, a. g. m., s. 304.

anlaşılacağı gibi, bayrağın düşman tarafından ele geçirilmesi bozguna önemli rol oynamaktadır³⁰⁵.

g- Tırâz /Hil'at:

Halifelere mahsus alâmetlerden sayılan Tırâz, Rum ve İnan devletlerinde eski hakimiyet alâmeti olarak kullanılmıştı. Hükümdarlar kendi isimlerini veya lâkablarını kendilerine hâs olarak ipekten imal edilen elbiseye kumaş nescedildiği zaman koyarlardı. Bu yazılar veya alâmet-ı mahsusaya altın sırma ile, yahut kumaşın rengine uygun olmayan ipekle yapılırdı. İşte bu yazılara ve alâmet-ı mahsusaya Tırâz namı veriliyordu³⁰⁶. Hükümdar tarafından devlet erkânına verildiği zaman, "hil'at" adını alırdı. Hükümdar, mükâfatlandırmak istediği devlet erkânına, vasal hükümdarlara, yabancı devlet elçilerine ve onların vasıtasıyla hükümdarlarına hil'at verirdi³⁰⁷. Hil'at sadece elbiselerden ibaret olmayıp, belirli kostümlerden başka, verilen kişinin önem ve derecesine göre "külâh", "kemer", "hamâ'il", "eğır takımı"ve "para" gibi bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerini de içine alıyordu³⁰⁸. Hil'at, Ak-Koyunlu Devleti'nde de hükümdarlık alâmetlerinin önemli unsurlarından biri olarak görülmüş ve çeşitli vesilelerle verilmiştir. Ak-Koyunlular'ın ilk dönemlerinde diğer hükümdarlardan hil'at alınmıştır. Ak-Koyunlu Ahmed Bey Mutahharten'e yenildiğinde Kadı Burhaneddin'e sığınmış, Kadı Burhaneddin de onu iyi karşılayarak ona hil'at vermişti³⁰⁹. Bu dönemde Ak-Koyunlular beylik konumunda

³⁰⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 581; Terc., s. 352; Woods, a. g. e., s. 133; Terc., s. 198.

³⁰⁶Corci Zeydan, a. g. e., c. I, s. 120.

³⁰⁷M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. III, Ankara 1992, s. 84.

³⁰⁸Salim Koca, "Hükümdarlık", s. 153.

³⁰⁹Aziz B. Erdeşir-i Esterabâdî, a. g. e., s. 343.

oldukları için hil'at veren değil, hil'at alan durumunda idiler. Bununla da Ak-Koyunlular diğer hükümdarların hâkimiyetini tanımakta idiler. Menfaatleri hangi hükümdarda ise ona yönelmişlerdir. Kara-Yülük Osman Bey, 1400 yılında Emir Mutaharten ile birlikte Timur'un yanına gitmişti. O, Avnik'te Timur'un huzuruna çıktığında iyi karşılandı ve Timur onu koruması altına aldığıının belirtisi olarak kendisine hil'at verdi³¹⁰. Hil'at dostluk ve memnuniyetin belirtisi olarak da verilmekte idi. Kara Yülük Osman'ın Memlûk sultanına isyan etmiş olan Çekim'i 25 Nisan 1407 yılında yenip öldürmesi³¹¹ ve ardından emir Çekim'in ve İbn Şöhri'nin kesik başlarını kendi Türkmenleri ile Mısır'a göndermesi üzerine Memlûk Sultanı buna çok sevinmiş ve başları getirenlere hil'at giydirmişti³¹².

Kara-Yülük'den sonra Ak-Koyunlular'ın başına geçen Ali Bey, Mısır sultanından hil'at alıp Ak-Koyunlu hükümdarı olarak tanındı³¹³. Cihangir Mirza ve Uzun Hasan Bey babaları Ali Bey'in emirlikten çekilmesinden sonra, destek almak amacıyla Mısır Sultanı'nın yanına gittiklerinde, Memlûk Sultanı onlara üç bin Eşrefî dinar bağışladı, ayrıca onlara hükümdarlık alâmeti olan hil'atler ve altın kılıçlı kemerler verdi. Tihranî bu hükümdarlık alâmetlerinin Cihangir ve Hasan Beyler'in gücünü artırdığını belirtmektedir³¹⁴.

³¹⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 48; Terc., s. 43.

³¹¹Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, s.37.

³¹²Kâzım Yaşar Koprıman, **Aynî'nin İkdu'l-Cuma'ında XV. y. y.'a ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi, no: 149, Ankara 1971, s. 60.

³¹³M. H. Yinanç, a. g. m., s. 259.

³¹⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 154; Terc., s. 102.

Ak-Koyunlular hil'ati Uzun Hasan Bey'in hükümdarlığının ortalarında bile hâlâ Memlûk hükümdarlarından almaktaydılar. 1469 yılı ortalarında Uzun Hasan Bey, Memlûk Sultanı Kayıtbay'a sözde bağlılığını bildirmek için elçi göndermişti. Kahire'ye gelen Ak-Koyunlu elçisi, Hasan Ali'den alınan Batı Azerbaycan kalelerinin anahtarlarını ve Uzun Hasan Bey'in Memlûk sarayından hil'at talebini getirdi. Kayıtbay da bu talepleri kabul ederek büyük fetihler yapmak üzere olan Uzun Hasan Bey'e gereken desteği verdi. Uzun Hasan Bey Memlûk sultanından hil'at talep ederken onun hâkimiyetini tanıdığını göstermişti. Fakat bu davranış bizce, Uzun Hasan Bey'in ülkesini genişletirken bunu engelleyebilecek olan Memlûkler'in tepkisini çekmemek için yapılmış bir yumuşatma hareketi idi³¹⁵.

Cihanşâh'ın öldürülmesinden sonra Sincar hâkimi Şah Ali ve Emir Saadetyar, Uzun Hasan Bey'e itaat göstererek huzuruna çıktıklarında Uzun Hasan Bey bu davranışlarından dolayı onlara hil'atler verdi³¹⁶. Ak-Koyunlu sarayını ziyaret eden Venedik elçisi Barbaro'ya Uzun Hasan Bey'in hil'at vermesi, hil'atin Ak-Koyunlular'da da diğer Türk-İslâm ülkelerinde olduğu gibi elçilere de verildiğini göstermektedir³¹⁷. Benzer olarak, diğer bir Venedik elçisi Contarini'ye de Ak-Koyunlu ülkesinden ayrılırken Uzun Hasan Bey tarafından hil'at verilmişti³¹⁸.

Hil'at, Ak-Koyunlu Devleti'nin önemli şahsiyetlerine bir ödül olarak da verilmekteydi. Ak-Koyunlu emîrleri, Şeyh Haydar'ın isyanını bastırıp 1488

³¹⁵İbn Tağribirdi, *Havâdis ud-duhûr*, s. 699.

³¹⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 457; Terc., s. 277.

³¹⁷Giosafat Barbaro, "Travels of Josafa Barbaro", Trans. William Thomas, *Travels in Tana and Persia*, London 1873, s. 53.

³¹⁸Ambrosio Contarini, "The Travels of the Magnificent Ambrosio Contarini", Trans. S. A. Roy, *Travels in Tana and Persia*, London 1873, s. 135.

Ağustos'unda Şirvan'dan Tebriz'e döndüklerinde, Sultan Yakub bu başarılarından dolayı emirlere hil'atler vermişti³¹⁹.

h- Hükümet Merkezi (Payitaht):

Herhangi bir devlet kurulduğunda muhakkak onun bir başkentinin de olması gereklidir. Ak-Koyunlular siyasî gelişmelerine paralel olarak iki başkente sahip olmuşlardı. Ak-Koyunlular'ın ilk payitahtı Diyarbakır idi³²⁰. Payitahtın hükümdarların hayatında önemli bir yeri mevcuttu. Çünkü payitahtı olmayan bir devlet ve hükümdar düşünülemez. Payitahtını kaybeden hükümdar, hâkimiyetini de kaybederdi. Bu durumun farkında olan Uzun Hasan Bey, Cihangir Mirza Diyarbakır'dan (Âmid) çıkıp yağma için gittiğinde³²¹ bu fırsatı kaçırmayarak eski bir hırka giyip kılıcını koltuğunun altına gizleyerek dört süvarisiyle yola çıktı ve Diyarbakır'ı hile ile ele geçirdi³²². Böylece Ak-Koyunlu payitahtını ele geçiren Uzun Hasan Bey aynı zamanda Ak-Koyunlu hükümdarı da olmuştu. Başkentinin düşmesinden dolayı hükümdarlığını kaybeden Cihangir Mirza, Urfa'daki kardeşi Üveys ile birleşerek gerçekleştirdiği sayısız teşebbüsüne rağmen Ak-Koyunlu payitahtını bir daha ele geçiremedi. Bunun sonucunda, hükümdarlıktan feragat edip Hasan Bey'e tâbi bir şekilde Mardin yöneticiliği ile yetinmek zorunda kaldı³²³. Diyarbakır'ı payitaht olarak seçen Ak-Koyunlular, kenti tümüyle onarmışlardı. Uzun Hasan Bey ise kenti yeni yapılarla donattı³²⁴.

³¹⁹İsfahani, a. g. e., s. 307; V. Minorsky, *Persia*, s. 82.

³²⁰M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 254.

³²¹Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts*, London 1969, s. 222.

³²²Tihranî, a. g. e., s. 230-231; Terc., 142.

³²³Hinz, a. g. e., s. 25.

³²⁴Metin Sözen, *Anadolu*, s. 60.

Uzun Hasan Bey, Kara-koyunlu Cihanşâh'ı ve Timurlular'dan Ebu Said'i yendikten³²⁵ sonra 1469'da devletin merkezini Tebriz'e nakletti³²⁶. Yeni merkez göçebe karakter ve ruhuna uygun olmakla beraber, bu hareketle Uzun Hasan Bey'den evvel Cengiz torunlarının ve İlhanlılar'ın³²⁷ başından geçen gelişme de başladı. Uzun Hasan Bey başkentini Tebriz'e taşımakla kendini İran coğrafyasına ve İran hayatına uydurdu; böylece, muzaffer taraf İran'ın cazibesine kapılarak erimeye başlayacaktı³²⁸.

³²⁵Hondmir, a. g. e., s. 426; Thackston, a. g. e., s. 561.

³²⁶Uzun Hasan Bey bu şekilde hareket etmekle sadece Kara-Koyunlular'ın başkentini ele geçirmedi. O, ayrıca İlhanlılar ve onların varisi olan Celayirliler'in de eski bir gelenek olarak seçtikleri bir yeri kendine ikamet seçti. Bu prosedür İran'daki hâkimiyetin gücünü sembolize etmekteydi. Uzun Hasan Bey bu davranışıyla Anadolu'dan İran'ın içine akan ikinci büyük Türkmen dalgasının yeni bir safhasına da öncülük etti. Böylece İran'ın gelişmesine de büyük bir katkı sağladı. Bkz. H. R. Roemer, "Dynasties", s. 175.

³²⁷Tebriz Moğollar'ın eline hemen hemen savaş yapılmaksızın geçtiğinde, dikkate değer kültürel hayatı yanında, zengin bir ticâret şehri olmakla beraber, çok az bir siyasî önem taşıyordu. Abaka'nın burayı imparatorluğun merkezi yapma kararı, bu bölgenin merkezi olan şehrin kaderi üzerinde kesin bir dönüm noktası teşkil etti. Tebriz'in başşehir ve hükümet merkezi olarak seçilmesi ile herşeyden önce Moğol hâkimiyeti altında bütün İran-siyasi bir merkez halini aldı. Bkz. Karl Jahn, "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", Çev. İsmail Aka, AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XIII/24 (1979-1980), s. 59-60.

³²⁸Hinz, a. g. e., s. 56.

Hükümdar olabilmek için başkentini ele geçirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Selçukşah Begüm, Uzun Hasan Bey'in son Gürcistan seferinden dönüşünde, hastalığının ağırlaşmasından endişeye kapıldı; çünkü, başkent Tebriz'de bulunan şahzâdeler gençtiler. Sultan Halil ise Şiraz'da idi. Diğer şahzâdelerin bu avantajlı durumuna son vermek için Selçukşah Begüm, Sultan Halil'e haber göndererek Tebriz'e gelmesini bildirdi, bu duruma çok sevinen şahzâde süratle hareket ederek Tebriz'e geldi³²⁹ ve başkentte olmanın avantajını değerlendirerek, babasının ölümü üzerine hükümdarlığa geçti³³⁰. Sultan Halil'den sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olmak için Sultan Halil'i öldüren Yakub Bey, hükümdarlığını resmileştirmek ve yönetimi ele almak için Tebriz'e gitmek zorunda kalmıştı³³¹. Yine, Yakub Bey'den sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olma mücadelesini kazanan Baysungur da, tahta çıkmak için başkent Tebriz'e gitmişti³³².

Hükümdar için başkent her zaman önemini korudu. Başkentsiz bir hükümdar düşünülemediği gibi hükümdarsız bir başkent de düşünülemezdi; bu bakımdan hükümdar ile başkent bir bütünlük arz etmekteydi. Ak-Koyunlu Devleti'nin sonlarına doğru, Rüstem Bey başkent Tebriz'i ele geçirdikten sonra ancak hükümdar olabilmiş ve beş buçuk yıl hükümdarlık yapmıştı. O, Anadolu'dan gelen, Ak-Koyunlu şahzâdesi Göde Ahmed b. Mehmed Uğurlu tarafından 1496

³²⁹İsfahani, a. g. e., s. 100; V. Minorsky, *Persia*, s. 25.

³³⁰Gaffarî, a. g. e., s. 253; Şerefhan, a. g. e., s. 123; Hondmir, a. g. e., s. 430; Thackston, a. g. e., s. 562.

³³¹Hondmir, a. g. e., s. 431; Thackston, a. g. e., s. 562.

³³²Hondmir, a. g. e., s. 436; Thackston, a. g. e., s. 565.

yılında öldürüldü³³³. Göde Ahmed Bey de başkent Tebriz için yola çıktı ve oraya giderek hükümdarlığa başladı³³⁴.

i- Saray:

Saray da hâkimiyet sembolleri arasındaydı³³⁵. Ak-Koyunlu hükümdarlarının payitahtları olduğu gibi, içinde devlet işlerini ve diğer faaliyetleri sürdürdükleri sarayları da mevcuttu. Ak-Koyunlular'ın ilk payitahtı Diyarbakır'da hükümdarın ve yakınlarının kaldıkları saraylar mevcuttu. Şeyh Cüneyd Diyarbakır'a geldiğinde Uzun Hasan Bey'in sarayında kalmıştı³³⁶.

Uzun Hasan Bey payitahtını Tebriz'e naklettikten sonra bu yeni duruma paralel olarak sarayını da orada kurdu. Venedik elçisi Barbaro Tebriz'e gittiğinde Uzun Hasan Bey onu sarayında kabul etmişti. Barbaro burada Uzun Hasan Bey ile görüştüktan sonra saraya yakın olan misafirhâneye gönderilmişti. Barbaro, misafirhâneye gidilirken sarayın dörtgen bir kapıya sahip olduğunu ve buna yakın ikinci bir kapının bulunduğu, bu kapının önünde, elinde küçük bir değnek ile bir kapıcının durduğunu söylemektedir. Yine Barbaro, misafirhane ile saray arasında bir yol bulunduğunu ve yerin mantarlarla kaplı olduğunu, çayıra benzer bir bahçenin ortasında daima su ile dolu olan küçük bir havuzun ve bu havuzun içinde bir fiskiyenin olduğunu belirtmektedir. Barbaro, Uzun Hasan Bey'in huzuruna ikinci

³³³Minorsky, *Persia*, s. 114.

³³⁴Hondmir, *a. g. e.*, s. 443; Thackston, *a. g. e.*, s. 568.

³³⁵Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet sembolleri", *Belleten*, Sayı 224, Ankara 1996, s. 62 (Hâkimiyet Sembolleri).

³³⁶Hinz, *a. g. e.*, s. 27.

defa burada çıkarılmıştı. O, Uzun Hasan Bey'in huzurunda iken bazı şarkıcı ve udcuların geldiğini belirtmektedir³³⁷. Barbaro, diğer bir sefer de saraya yemek için davet edilmişti; sarayda halılar üzerinde sofralar kurulduğunu, orada bulunanlara gümüş tabaklar içerisinde yemek ikram edildiğini belirtmektedir³³⁸.

Ak-Koyunlular bu yeni başkentlerinde saraylarını Sahib Âbad denilen yerde kurmuşlardı. Burası Tebriz'den bir dere ile ayrılmıştı³³⁹. Venedikli tacirin anlattığına göre Tebriz'de Büyük Sultan Hasan Bey'den önce pek çok hükümdar geniş ve çok güzel saraylar inşa etmiş, fakat hiçbirinin sarayı Ak-Koyunlu sarayının muhteşemliğini geçememişti ve o zamana kadar İran'da bu sarayın bir benzeri yoktu. Tacir bunları anlatarak hayranlığını dile getirmiştir. Saray, kuzeyde şehre yakın çok güzel bir bahçe ve geniş bir alanda kurulmuştur. Sarayın yakınlarında aynı meydanda çok güzel ve zarif bir cami vardır³⁴⁰. Bu cami, pek büyük olduğu gibi yerler ve duvarlar mermer kaplama ve mavi-altın sarısı çinilerle süslenmişti³⁴¹. Ayrıca Ak-Koyunlu sarayının bulunduğu Sahib-Âbad meydanında bir küçük köşkten başka, Uzun Hasan Bey Camii'nden sadece bir duvar ile ayrılmış olan büyük ve çok kullanışlı bir hastane de vardı. Ak-Koyunlu hükümdarları bu köşkten halk eğlencelerini seyrederlerdi. Hastaneye hattâ hastane duvarına bile atların yanaşmaması için, avlunun kenarları bir demir zincir ile çevrilmişti³⁴². Venedikli

³³⁷Barbaro, a. g. e., s. 51-52

³³⁸Barbaro, a. g. e., s. 53.

³³⁹Hinz, a. g. e., s. 93.

³⁴⁰Anonymous, "The Travels of A Merchant in Persia", Trans. C. Grey. **A Narrative of Italian Travels in Persia**, London 1873, s. 173.

³⁴¹Hinz, a. g. e., s. 93.

³⁴²Hinz, a. g. e., s. 95.

tacirin Uzun Hasan Bey zamanında yapıldığını anlattığı *Heşt-Behişt Sarayı*³⁴³ diğer kaynaklardan öğrendiğimize göre, Yakub Bey zamanında tamamlanmıştır. Ancak sarayın yapımına büyük bir ihtimalle Uzun Hasan Bey zamanında başlanılmış fakat tamamlanmamıştır. Yakub Bey dönemi saray tarihçisi İsfehani'ye göre *Heşt-Behişt Sarayı*, Sahib Âbad bahçesinde 1486 yılında tamamlandı³⁴⁴. İsfehani'nin bu yerinde tespitini Şerefhan da destekler. Ona göre ise Uzun Hasan Bey'in oğlu Yakub Bey, Tebriz'de bu sarayın yapımını başlattı ve kısa sürede tamamlattı³⁴⁵. Bizce, bu kadar güzel bir sarayın kısa bir sürede tamamlanması mantıklı değildir. Diğer taraftan Uzun Hasan Bey'in bu saray yakınında camisinin olması, onun burada bazı yapılar yaptırmış olduğunu göstermektedir. Yakub Bey döneminin görgü tanığı İsfehani'nin sarayın Yakub Bey zamanında tamamlandığını söylemesi olaya açıklık getirmekte ve sarayın yapımına Uzun Hasan Bey zamanında başlanıp Yakub Bey zamanında tamamlandığı fikrini desteklemektedir.

j- Otağ-ı Humâyun (Saltanat Çadırı) :

Eski Türk devletlerinde hükümdarlık alâmetleri arasında yer alan otağ³⁴⁶, büyüklere mahsus çadır, oda anlamına gelmekteydi³⁴⁷. Otağ Ak- Koyunlular'da da mevcuttu. Ak-Koyunlular'da saltanat çadırı olarak bilinen otağ-ı Humayun, hükümdarın gideceği yere önceden gönderilirdi³⁴⁸. Venedikli elçi Contarini'ye göre,

³⁴³Merchant, a. g. e., s. 173.

³⁴⁴İsfahani, a. g. e., s. 226; V. Minorsky, *Persia*, s. 53.

³⁴⁵Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 129.

³⁴⁶Reşat Genç, a. g. e., s. 146; Salim Koca, "Hâkimiyet Sembolleri", s. 68.

³⁴⁷Gerhard Doerfer, *Türkische Und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, s. 66.

³⁴⁸Contarini, a. g. e., s. 133.

hükümdarın saltanat çadırı fazlasıyla güzeldi ve bu çadırda normal bir evde imiş gibi rahat bir şekilde uyunabilirdi. Çadır herhangi bir oda için hizmet edilecek gibi kapılara sahip ve kırmızı keçe ile kaplı idi³⁴⁹. Venedikli diğer bir elçi olan Barbaro'nun Tebriz'de Uzun Hasan Bey'in sarayının yanında gördüğü ve bir kare şeklinde olduğunu belirttiği çadır da büyük bir ihtimalle Ak Koyunlu saltanat çadırı idi³⁵⁰.

Saray çadırı olarak da bilinen saltanat çadırı, hükümdarlık alâmeti olarak Ak-Koyunlular'ın son dönemlerinde de kullanıldı. Ahmed Bey'in (Göde) öldürülmesinden sonra Ayba Sultan, Şirvan şahına sığınmış olan Yakub Mirza'nın oğlu Murad'ı hükümdar yapmak için faaliyete girişti. Bunun için de bir ulak ile onu çağırttı. Bu arada Ayba Sultan Kum'da bir saray çadırı kurdurdu. Bu çadırın önüne bir taht koydu ve onun üzerine de bir taç yerleştirdi. Murad Bey'i hükümdar tanıyanlar bu çadıra geldiler ve Ayba Sultan da onlarla ilgilenererek Sultan Murad kendisine katılana kadar ev sahipliği yaptı³⁵¹.

k- Tuğ:

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Ak-Koyunlu Devleti'nde de tuğ hükümdarlık sembolü idi. Ak-Koyunlular'da hükümdar ve önemli emîrlerin tuğlarının olduğu anlaşılmaktadır. Ak-Koyunlular'ın Otlukbeli muharebesinde tuğ ve mızrakları, tüfek saçmalarının isabetleri sonucunda delik deşik olmuştu³⁵². Bu savaşta, Timur Oğulları'ndan Mehmed Bakır Mirza, Zeynel Mirza ve Muzaffer

³⁴⁹Contarini, a. g. e., s. 134.

³⁵⁰Barbaro, a. g. e., s. 57.

³⁵¹Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

³⁵²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 580; Terc., s. 351.

Mirza'ların tuğ ve mızıkları vardı. Ak-Koyunlular'ın birçok alanda olduğu gibi bu alanda da Timurlular'dan etkilenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Uzun Hasan Bey'in Otlukbeli savaşında yenilmesi ile esir alınan Ak-Koyunlu emîrlerinden Hasan Ağa Yimili Bey'in tuğu, sancağı da ele geçirilmişti³⁵³.

Savaşlarda, tuğun olduğu yerde sahibi de bulunurdu. Sultan Halil ve Yakub Beyler arasında yapılan saltanat mücadelesinde Sultan Halil'in ordusunun sol tarafında bulunan Bayındır Yusuf Bey, Ali Mirza, Şibli ve Hüseyin Beyler, Yakub Bey'in sağ kanadını dağıtmışlardı. Orada Melikü'l-Ümerâ Süleyman Bey ile Seyfuddin Behram'dan başka kimse kalmadığından ikisini esir ederek, bu hareketlerine karşılık ödül alma umuduyla Sultan Halil'in tuğuna yönelmişlerdi. Fakat oraya vardıklarında, Sultan'ın tuğu yerine Yakub Bey'in tuğunun orada olduğunu gördüler; yanlış tuğa yönelmenin hatasına düştüklerinden yakalanıp cezalandırıldılar³⁵⁴. Ak-Koyunlular savaşlarda başarı gösteren emîrleri Tuğ ve benzeri şeylerle ödüllendirmekteydiler. Şubat 1484 tarihinde Tiflis üzerine yapılan seferde yer almış olan Hacı Beg Musullu'ya bir tuğ ve nekkâre verilmişti³⁵⁵.

I- Çetr:

Sefer ve seyran (gezinti) esnasında ilgili görevliler (Çetrdâr) tarafından hükümdarın başı üzerinde taşınan şemsiyeye çetr adı verilir³⁵⁶. Bu hâkimiyet sembolünü Ak-Koyunlular'dan önce Selçuklular, İlhanlılar, Kara-Koyunlular gibi devletler hükümdarlık alâmeti olarak kullanmışlardı. Ak-Koyunlular da sözü edilen

³⁵³R. R. Arat, a. g. e., s. 304.

³⁵⁴İsfahani, a. g. e., s. 160-161; Minorsky, Persia, s. 37.

³⁵⁵İsfahani, a. g. e., s. 349; Minorsky, Persia, s. 91.

³⁵⁶Salim Koca, "Hâkimiyet Sembolleri", s. 67.

devletlerden etkilenerek çetri hükümdarlık alâmeti olarak kullanmışlardır. Kutlu Bey'in Gürcistan seferine çıktığı esnada çetr kullandığı anlaşılmaktadır³⁵⁷. Benzer olarak Uzun Hasan Bey de bazı seferlerinde çetr kullanmaktaydı³⁵⁸. Hükümdarların yanında şahzâdeler de çetr kullanmakta idiler. Sultan Halil Fars valisi bulunduğu sıralarda çetr kullanmıştı³⁵⁹.

Devvânî'nin Arznâme'sinde çetrin önemi belirtilerek, hükümdarın başından gökyüzüne kadar yükseldiğini vurgulaması, çetr sahibinin hâkim olduğu alanların genişliğini anlatmak istemesinden kaynaklanmaktadır³⁶⁰.

m-Damga (Tuğra):

Ferman, menşûr, fetihnâme, mektup ve antlaşma metni gibi hükümdarın İnşâ Dîvânî'ndan çıkan resmî vesikaların üst tarafına hükümranlığın alâmeti olarak çizilmiş ve yazılmış işaretlerle, isim, lâkap ve dua cümlesinden oluşan bir çeşit mühür ve imzaya tuğra adı verilmektedir. İlk Selçuklu tuğrası, Oğuz Türkmenleri'nin sembolü olan "ok ve yay" işaretinden ibâretti³⁶¹. Benzer olarak Ak-Koyunlular da resmî vesikalarında mensup oldukları Bayındır boyunun damgasını kullanmışlardı. Damga hükümdarın unvan ve isimlerini de içermekte idi³⁶². Örneğin, Uzun Hasan Bey'in Eylül 1472 tarihli Karaman oğlu Ahmed Bey'e gönderdiği hüküm üstünde ve sağ kenarında Bayındır boyunun damgasında "el-Hukmu" ve bunun altında da

³⁵⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 13, Terc., s. 22.

³⁵⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 512; Terc., s. 310.

³⁵⁹Devvânî, Arznâme, s. 286; Minorsky, Review, s. 150.

³⁶⁰Devvânî, Arznâme, s. 279.

³⁶¹Salim Koca, "Hâkimiyet Sembolleri", s. 70.

³⁶²M. Şefik Keçik, Briefe Und Urkunden aus der Kanzlei Uzun Hasans, Freiburg 1976, s. 18.

"Ebu'n-nasr Hasan Bahadır Sözümlüz" klişesi vardır³⁶³. Ak-Koyunlular'da "Sözümlüz" ibaresi genellikle damga ile birlikte kullanılmaktaydı. Aynı şekilde Timur da fermanlarında "Sözümlüz" klişesini kullanılmaktaydı. Damga Timurlular'da olduğu gibi, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerin'de de tuğra gibi kullanılmaktaydı³⁶⁴.

Ak-Koyunlular damgayı saltanatlarının sonuna kadar kullanmışlardır. Fakat bunu kullanırken Bayındır damgasının aslına sadık kalarak damgaya bazı şekiller vermeye çalışmışlardır. Örneğin, Bayındır damgası Arap harfleri ile sembolize edilmiştir. Buna ilaveten damganın yanına, hükümdarın unvan ve lâkablari da yazdırılmıştır³⁶⁵. Ak-Koyunlu hükümdarlarının hemen hemen tamamı Bayındır damgasının üzerine "Allah" yada "el-Hukmu li-llâh" ibaresini yazmışlardır. Damganın altına da ad ve unvanlarını eklemişlerdir³⁶⁶. Örneğin, Uzun Hasan Bey'e ait bir sikkenin ön yüzündeki damgada "el-Hukmu li-llâh ve li's-Sultân" ibareleri mevcuttu³⁶⁷. Yakub Bey de sikkelerinde damgayı kullanmıştır³⁶⁸. Yakub Bey'den sonra tahta geçen Baysungur'a ait bir sikkenin üzerinde damga ve ondan sonra da Baysungur'un ismi mevcuttur³⁶⁹. Ak-Koyunlu Devleti'nin son dönemlerinde de damga kullanılmaktaydı. Sultan Rüstem de Bayındır damgasını hâkimiyet sembolü

³⁶³İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 276-277.

³⁶⁴M. Şefik Keçik, *a. g. e.*, s. 21; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 278.

³⁶⁵S. C. Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 21-22.

³⁶⁶S. C. Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 23.

³⁶⁷S. C. Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 24.

³⁶⁸S. C. Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 59.

³⁶⁹S. C. Turabî Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 78-79.

olarak paralarında kullanmıştır³⁷⁰. Rüstem Bey'den sonra Ak-Koyunlu tahtına geçen Göde Ahmed³⁷¹ ve Murad Beyler de aynı şekilde sikkeleri üzerinde damga kullanmaya devam etmişlerdir³⁷².

Osmanlı padişahları nâme ve fermanlarında damga yerine tuğra resmiyle isimlerini yazdıkları gibi, Ak-Koyunlu hükümdarları da nâmelerinde Bayındır damgasını kullanmışlar, isimlerini de bu damganın içine yazmışlardı³⁷³. Ak-Koyunlular Bayındır damgasını bayraklarında da kullanmaktaydılar. Uzun Hasan Bey'in bayrağında Sultan Hasan Bahadır ismi Ak-Koyunlu damgası şeklinde yazılmıştır³⁷⁴.

n- Mühür (Yüzük):

Hatm, "nihayet" ve "tamam olmak" manasına geldiği gibi, "parmağa takılan alete ve yüzüğe" de hatem denir. Yüzük üzerine bir takım kelime ve şekiller nakşedilir, sonra balçık veya mürekkeb bir macunun içine batırılıp kağıtların üzerine basılırsa, kelimelerin çoğunun izi kalır. Bunun gibi bir iş "hatemin son ve ahir manasını ifade etmiş olacağına" ihtimallidir, yani "kağıt mühürlü olduktan sora artık yazılan şey sahih ve nâfizdir", manasına gelir; bir mektupla amel etmek sadece bu alâmetlerle tamamlanmaktadır, mühürsüz³⁷⁵ olan ise hükümsüzdür, tamam değildir.

³⁷⁰S. C. Turabî Tabâtabâî, a. g. e., s. 87.

³⁷¹S. C. Turabî Tabâtabâî, a. g. e., s. 129.

³⁷²S. C. Turabî Tabâtabâî, a. g. e., s. 140.

³⁷³İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984 (Beylikler), s. 198.

³⁷⁴İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 277 n. 1.

³⁷⁵Hz. Peygamber İslâmiyet'e davet etmek için Kayser ve Kisra'ya nameler göndermek istediği zaman, Hz. Peygamber'e : "Bunlar ecnebidirler mühürsüz mektub

Bunlara ilaveten, hükümdarların kendi yüzüklerini görev verdikleri şahıslara vererek, onları görevlendirdikleri hususunda tam yetkili kıldıklarını ifade etmek için de yüzüklerini verdikleri olmaktadır³⁷⁶. Bu bakımdan hükümdarın ismi veya vasıflarından bir şeyin üzerine hakkedildiği yüzüğü eline alan kişi, özel veya resmî bir işin görülmesi için hükümdar tarafından memur edilmiş demektir³⁷⁷. Yüzüğü Halifeler de hâkimiyet sembolü olarak kullanmışlardır³⁷⁸

Ak-Koyunlular'da yüzüğün hâkimiyet sembolü olarak kullanılmasına Uzun Hasan Bey döneminde rastlamaktayız. Uzun Hasan Bey, Cihânşah'ı yendikten sonra Bitlis'in alınması için emirlerinden Süleyman Biçenoğlu'nu görevlendirdi. Süleyman Bey, Bitlis'i üç yıl kuşattıktan sonra buranın hâkimi olan Emir İbrahim ile Bitlis'in teslimi için bir antlaşmaya vardı. Bu antlaşmaya göre Süleyman Bey, Emir İbrahim'in ve ailesinin hayatına dokunmayacak; buna karşılık Emir İbrahim de kaleyi ve beylik görevini bırakıp kaleyi Süleyman Bey'e teslim edecekti. İki taraf bu şartlar üzerinde anlaşınca, durumu Sultan Hasan Bey'e arzettiler; o da kabul ettiğini

kabul etmezler" denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bir mühür ittihaz ederek üzerine "Muhammed Resulullah" ibaresini nakşetti. Arablar mührü yüzük üzerine hakkederlerdi. Bkz. Corci Zeydan, a. g. e., c. I, s. 111.

³⁷⁶Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara 2002, s. 173.

³⁷⁷İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 2; Salim Koca, "Hükümdarlık", s. 160.

³⁷⁸Ebu el-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, **Subh el-Aşâ fi Sinâ'at el İnşâ**, Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, c. III, Beyrut 1987, s. 289-292; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 1.

ve Emir'e güven ve aman verdiğini belirtmek için yüzüğünü gönderdi. Bunun üzerine Emir İbrahim kaleden çıktı ve Sultan Hasan Bey'in Tebriz'deki sarayına gitti³⁷⁹.

3- Hükümdarın ailesi:

a-Hatunlar:

Ak-Koyunlu Devleti'nde önemli bir konuma sahip olan hatunların etkisi her alanda görülmüştür. Hatunlar komşu devletler veya vasal devletler ile olan bağların kuvvetlendirilmesi için yapılan evliliklerde önemli bir misyonu yüklenmişlerdir; örneğin, Trabzon Rum İmparatoru III. Alexios kız kardeşi Maria'yı Ak-Koyunlu Türkmenleri'nin lideri Tur Ali Bey'in oğlu Fahreddin Kutlu Bey ile evlendirerek Türkmen saldırılarını durdurmayı başarmıştır³⁸⁰. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun tehlikeyi geçiştirmek için yapmış olduğu hesaplama şimdilik tutmuştu ve birkaç nesil sonrası da Komnen prensesleri ve Ak-Koyunlu liderleri arasında böyle evliliklere şahit olacaktı. Bu evlilikten, ileride Ak-Koyunlu Devleti'ni kuracak olan Kara-Yülük Osman Bey doğmuştur³⁸¹. Osman Bey de babasının yolunu takip ederek bir Trabzon prensesi ile evlendi. Fakat Osman Bey'in Trabzon imparatorunun damadı olması onu Trabzon İmparatorluğu'na karşı akın yapmasını engellemedi³⁸².

Bu duruma paralel olarak Ak-Koyunlular hanedan içerisinde de evlilikler yaparak birliklerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu amacın bir sonucu olarak

³⁷⁹Şerefhan, a. g. e., c. I, s. 449-450.

³⁸⁰W. Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire*, London 1926, s. 60; H. R. Roemer, "Dynasties", s. 155.

³⁸¹H. R. Roemer, "Dynasties", s. 156.

³⁸²W. Miller, a. g. e., s. 61.

Osman Bey'in ağabeyi Pir Ali³⁸³, Timur'un kendisini serbest bırakmasından sonra³⁸⁴ Kiği'deki dirliğine dönmüş ve burada ölmüştü. Osman Bey, onun oğlu Pilten'in Kiği'deki dirliğini tanıdı. İki aile arasındaki bağı güçlendirmek için de oğlu Ali Bey ve Pir Ali'nin kızı Saray Hatun'u evlendirdi³⁸⁵. Aşiret beyleri ile dostlukların ilerletilmesinde de hatunlar önemli bir misyon yüklenmişlerdi. Meselâ Diyarbakır'ın kuzeyindeki Eğil kasabasının hâkimleri olan Buldukani aşiretinin reisi Devletşah Buldukanî Ak-Koyunlu reisi Osman Bey'in çok iyi dostu ve müttefiki idi. 1441'de Ak-Koyunlu reisi Ali Bey Devletşah'ın kızını, oğlu Uzun Hasan Bey'e alarak aradaki dostluğu daha da kuvvetlendirdi. Bununla birlikte Devletşah'ın oğlu II. İsa, eniştesi Uzun Hasan Bey'e karşı birkaç kez isyan hareketinde bulundu; fakat Uzun Hasan Bey, İsa Bey'in kızını oğlu Uğurlu Mehmed'e alarak aralarındaki husûmete son vermiştir³⁸⁶. Yine Uzun Hasan Bey zamanında Tercil beyleri ile iyi ilişkiler içine girilmiş ve bu beyler ile de iyi dostlukların kurulup geliştirilmesi için hatunlar vasıta kılınmışlardı. Uzun Hasan Bey bunların beylerinden Ömer Bey'i çok yüceltip saygı göstermiş ve sonunda da onun kızıyla evlenerek, kayınpederine Tercil ve Atak'a ek

³⁸³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 38; Terc., s. 38.

³⁸⁴Timur, Anadolu'da Aydın ve Saruhan vilayetinde Ege denizi sahilinde kışlamış ve birçok kıymetli malı Akruk'a göndermişti. Fakat yolda Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey ile Pir Ali Bey'in oğlu Pilten Bey yol kesip bu malları muhafızların elinden aldılar. Bu sebeple babaları bulunup sorguya çekilerek hapis edilmişlerdi. Bkz. Tihranî, a. g. e., c. I, s. 52; Terc., 46.

³⁸⁵Woods, a. g. e., s. 55; Terc., s. 84.

³⁸⁶İlhan Erdem, "Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, İzmir 1991, s. 248-249 (Aşiretler).

olarak Mıhranî ve Nuşad nahiyelerini vermişti. Ayrıca sözü edilen bu Ömer Bey'e Bitlis vilayetinin yönetimi de verildi³⁸⁷.

Ak-Koyunlular'ın hatunlar vasıtasıyla geliştirmiş oldukları bu ilişkiler, komşu devletler ile yapılan savaş ve barışı bile etkileyebilmekteydi. Ak-Koyunlu hükümdarı Ahmed Bey kızını Erzincan hükümdarı Mutaherten'e verdiği için, kardeşi Osman Bey'in onunla savaşmasını istememişti³⁸⁸.

Hatunların başka devletlerle barış yapmalarını sağlayacak kadar etkili olması onların devlet idaresinde ne kadar yer aldıklarının bir göstergesi idi. Bu konuda onların önemli bir maharete sahip oldukları da görülmektedir. Osman Bey Memlûkler'e bağlı olan Harput'u kuşatıp halkını sıkıntı içerisine koyunca, Osman Bey'in büyük hanımı Selçuk Hatun, Harput valisi Süleyman Bey'in de yaralanmasından sonra onun nökerlerine iltifatta bulunarak kaleyi satmalarını istedi. Selçuk Hatun bu görüşmelerden başarı ile çıktığından satış gerçekleşmiş ve Osman Bey onlara bir çok mal vererek kaleyi yönetimine almıştı³⁸⁹.

Hatunlar barış antlaşmalarına da konu olmaktaydılar. 9 Nisan 1452 tarihinde Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh ve Ak-Koyunlu hükümdarı Cihangir arasında yapılan Âmid antlaşmasında³⁹⁰ yer alan bir maddeye göre Cihangir, kızını Cihanşâh'ın oğlu Mehmed ile evlendirecekti³⁹¹.

Hatunlar, Ak-Koyunlular'ın diğer devletler ile yaptıkları ittifakların önemli bir parçasını oluşturmaktaydılar. Trabzon İmparatoru IV. John Osmanlılar'ın

³⁸⁷Şerefhan, Şerefnâme, Çev. M. Emin Bozarslan, c. I, İstanbul 1990, s. 280.

³⁸⁸Tihranî, a. g. e., c. I, s. 38; Terc., s. 38.

³⁸⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 103-104; Terc., s. 73.

³⁹⁰Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 222.

³⁹¹İbn Tagrıbirdi, Havâdis ud-duhûr, s. 127; Woods, a. g. e., s. 89; Terc., s. 142.

kendisini sıkıştırılmaları üzerine, Uzun Hasan Bey'in yardımına başvurdu. Bu dönemde IV. John'un güzel kızı Prenses Theodora'nın güzelliğinin ünü Ak-Koyunlu sarayına ulaşmıştı. Venedikli seyyahlara göre, o dönemde bu kadar büyük güzelliğe sahip başka bir kadının olmadığı yaygın bir görüştü ve İran'ın her yerinde onun güzelliğinin ve cazibesinin büyüklüğü yayılmıştı. Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey de Prenses'in şöhretinden etkilenmişti. İttifak amacıyla yanına gelen John'un elçisine, eğer hükümdarı kızını kendisine eş olarak verirse, onu Osmanlılar'a karşı savunmak için sadece ordusunu göndermeyeceğini, aynı zamanda hazinesiyle birlikte bizzat kendisinin de onun yanında yer alacağını söyledi. John bu teklifi bazı şartlar ile kabul etti³⁹². Buna göre kızı Hristiyanlık inancını sürdürebilecek, dinî görevlerini yerine getirebilmesi için yanında görevli olan papazlar bulunacaktı³⁹³. Fakat John öldüğü için onun kardeşi ve yeni imparator David anlaşmanın gereğini yerine getirerek yeğeni Theodora'yı Uzun Hasan Bey'e gönderdi³⁹⁴. Böylece, Uzun Hasan Bey bu hanedanla evlilik yolu ile akrabalık tesis ederek Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hamisi durumuna geldi³⁹⁵. Bunun neticesinde de Ak-Koyunlular, Trabzon-Osmanlı anlaşmazlığına müdahil olmuş ve 1459'da da Uzun Hasan Bey Trabzon İmparatoru tarafından Osmanlı Devleti'ne ödenen vergiden vazgeçilmesi için İstanbul'a elçi göndermiştir³⁹⁶.

Hanedanlar arası yapılan bu evliliklerden üçüncü bir devletin de yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Venedik Cumhuriyeti Osmanlılar'a karşı Ak-

³⁹²W. Miller, a. g. e., s. 88-89.

³⁹³Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 73.

³⁹⁴W. Miller, a. g. e., s. 89.

³⁹⁵Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 47.

³⁹⁶H. R. Roemer, "Dynasties", s. 177.

Koyunlu desteğini sürdürmek için³⁹⁷ Tebriz'e bir elçi göndermeye karar verdiğinde, bu iş için en uygun kişi olarak Uzun Hasan Bey'in eşi Theдора veya Ak-Koyunlu sarayındaki adıyla Despina Hatun'un yeğeni Caterino Zeno'yu seçmişti. Venedikliler, Uzun Hasan Bey'i bu hatunun vasıtasıyla etkilemeyi düşünmekte idiler. Caterino Zeno, Tebriz'e geldiğinde teyzesi Despina Hatun ile görüşmek istediğinde bu isteği reddedildi. Çünkü Ak-Koyunlu haremdeki hatunların yabancılarla görüşmelerine izin verilmemekte idi³⁹⁸. Fakat daha sonra Uzun Hasan Bey'in özel izni ile onların görüşmesine izin verildi. Despina Hatun, onu iyi bir şekilde karşıladı ve yeğenlerinin yaşayıp yaşamadığını, hangi durumda olduklarını sorarak ailesi hakkında bilgi aldı. Caterino Zeno, yeğeni olduğu için de ona büyük bir ilgi gösterdi. Caterino'nun geliş sebebini öğrenince, Venedik Cumhuriyeti'ne gerekli desteği sağlayacağını ve nüfuzunu kullanacağına dâir yeğenine söz verdi. Gerçekten de Despina Hatun Osmanlılar'a karşı bir savaşın açılması için Uzun Hasan Bey'i ikna etmede belirli bir güce sahipti. Venedik elçisi Despina Hatun ile olan akrabaliğından dolayı Uzun Hasan Bey ile iyi bir dostluk kurmuştu. Bu dostluğun sayesinde Zeno istediği vakitte saraya girip çıkabilmekteydi. Bu imtiyaz hiçbir Hristiyan yada Müslüman'a tanınmamıştı ve buna hükümdarın akrabaları da dahildi. Uzun Hasan Bey'in bu

³⁹⁷Venedik Cumhuriyeti'nin Ak-Koyunlular ile ittifak çabalarının, sadece Osmanlılar'a karşı değil, aynı zamanda Memlûkler'e de karşı olduğunun Memlûk sarayına rapor edilmesi endişeleri arttırdı. Bu sebeple Memlûk Sultanı Kayıtbay durumu öğrenmek için 10 Şaban 877/ 10 Ocak 1473'te Venedik Docu Nicola Trono'ya bir mektup gönderdi. Bkz. John Wonsbrough, "A Mamluk Letter of 877/1473", BSOAS, Volume XXIV, 1961, s. 200-201.

³⁹⁸Caterino Zeno, a. g. e., s. 13.

hanımı daima Hristiyan dinine bağlı kaldı. Uzun Hasan Bey farklı bir dinden olmasına rağmen, ona dinini değiştirmesi için herhangi bir baskıda bulunmadı³⁹⁹.

Venedikliler'in Caterino Zeno'yu elçi olarak seçmelerinin ne kadar isabetli olduğu ortaya çıkmış, Despina Hatun, Osmanlılar'a karşı savaşması için kocasını ikna etmişti. Esasen Despina Hatun babasının ölümünden Osmanlılar'ı sorumlu tutmaktaydı. Bu sebeple de Uzun Hasan'ı Osmanlılar'a karşı bir savaşın açılması için o kadar çok zorladı ki sonunda amacına ulaştı⁴⁰⁰.

Yine, Uzun Hasan Erdebil Safevî Şeyhi'ne kız kardeşini vererek bunların manevî nüfuzundan yararlanma yoluna gitmiştir. Uzun Hasan, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh'la zorlu bir mücadeleye girmişti. Bu ortamda, kız kardeşi Hatice Begüm'ü Şeyh Cüneyd'le evlendirerek onun taraftarlarının sempatisini kazanmaya çalışmıştır⁴⁰¹. Normalde Bayındır hanedanı ile böyle bir evliliğin gerçekleşmesine izin verilmezdi, fakat Cüneyd'in atalarının Seyyid olması Bayındır hanedanı arasında böyle bir evliliğin olmasını mümkün kılmaktaydı⁴⁰². Uzun Hasan kızı Halime Begi Ağa'yı da Şeyh Cüneyd'in oğlu ve aynı zamanda yeğeni olan Haydar ile evlendirdi⁴⁰³. Daha sonra da Şeyh Haydar'ı Erdebil'deki Safevîler'in

³⁹⁹Caterino Zeno, a. g. e., s. 13.

⁴⁰⁰Caterino Zeno, a. g. e., s. 14.

⁴⁰¹Yahya-yî Kazvinî, a. g. e., s. 239; M. K. Youssef Jamâlî, **The Life and Personality of Shah Ismail I.**, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philodophy, University of Edinburgh 1981, s. 34; H. R. Roemer, "Dynasty", s. 172.

⁴⁰²İsfahani, a. g. e., s. 267; V. Minorsky, *Persia*, s. 63-64.

⁴⁰³Hondmir, a. g. e., s. 426; Thackston, a. g. e., s. 561.

başına geçirdi. Böylece Safevîler'in taraftarlarını kendisine bağlı duruma getirmeye çalıştı⁴⁰⁴.

Bayındır hanedanının mensupları önemli yerel beylerle de bu tür evlilikler gerçekleştirmişlerdi. Emir Mansur Suhrab'ın kız kardeşi, Sultan Halil ile evlendirilerek Ak-Koyunlular ile Çemişgezek Beyi arasında özel bir bağ oluşturulmuştu⁴⁰⁵. Ak-Koyunlular vasal Şirvanşahlar ile de siyasî evlilikler yapmışlardı. Böyle bir evliliği Yakub Bey gerçekleştirmişti⁴⁰⁶. Yakub Bey Ferruh Yaser b. Emir Halil Şirvanî'nin kızı Gevher Sultan Hanım ile evlenmişti. Baysungur Mirza ve Sultan Murad bu hanımdan olmuşlardı⁴⁰⁷. Ak-Koyunlu Devleti'nde siyasî evliliklerin yapılması sonucunda bazen karşı tarafın da bundan istifade ettiği olmaktaydı. Örneğin, Şeyh Haydar'ın Çerkesler üzerine yapacağı akın için Şirvan⁴⁰⁸ topraklarından geçmesi gerekiyordu. Bunun için de Ak-Koyunlu sarayından izin alması lazımdı. Şeyh Haydar, bu izni almak için annesini görevlendirdi. Bu amaç doğrultusunda hareket eden şeyhin annesi, Kum'da saray haremindedir misafir edildi. Burada oğlunun planlarını gerçekleştirmesi amacıyla her yolu deneyerek sonunda Çerkes akını için Şirvanşah⁴⁰⁹ Ferruh Yaser'e bir emir yazılmasını sağladı. Hiç

⁴⁰⁴Woods, a. g. e., s. 119; Terc., s. 120.

⁴⁰⁵Devvanî, Arznâme, s. 294; Minorsky, Review, s. 172.

⁴⁰⁶Gülşenî, a. g. e., s. 115.

⁴⁰⁷Yahya-yi Kazvini, a. g. e., s. 224.

⁴⁰⁸Kür'ün kuzeyinde Hazar denizinin batı kıyısı üzerinde bulunan bir ülke olup ortaçağın ilk devresinde Arrân'ın bir kısmını teşkil ediyordu. Bkz. W. Barthold, "Şirvan", İA, c. XI, İstanbul 1970, s. 571.

⁴⁰⁹Muhtemelen İslâm öncesi devirden beri Şirvan hükümdarlarının kullanmış oldukları unvandır. Arab valisi Yezid b. Mazyad el-Şaybânî'nin soyundan gelenler

kuşku yok ki Şeyh Haydar'ın annesi Ak-Koyunlu hanedanına mensup olmasaydı, böyle bir izin kendisine hiçbir zaman verilmeyecekti⁴¹⁰.

Ak-Koyunlu sarayındaki hatunların, Osmanlı Devleti'nde gördüğümüz uygulamalara benzer olarak, hükümdar seçiminde etkili oldukları görülmektedir. Örneğin, Uzun Hasan Bey son Gürcistan seferinden sonra kendini güçsüz hissetmeye başlamış, durumu fark eden Mehdi-yi Ulyâ, Selçukşah Begüm oğlu Sultan Halil'in hükümdar olmasını istediğinden Şiraz'da bulunan Sultan Halil'e durumu bildirmiş ve onun Tebriz'e gelerek sultan olmasını sağlamıştı⁴¹¹. Sultan Halil, Ak-Koyunlu hükümdarı olduktan sonra ileride kendi aleyhine davranabileceği kuşkusunu ve daha da önemlisi devlet işlerine karışabileceği korkusuyla, annesi ve kardeşi Yakub'u başkentten uzaklaştırmıştı. Sultan Halil'in annesine karşı bu şekilde davranması için sebepleri vardı. Çünkü, daha önceleri annesi devlet işlerine müdahale edebilmekte, Uzun Hasan Bey zamanında büyük dîvânda önemli bir yer alabilmekteydi⁴¹².

Selçukşah Begüm'ün Terken Hatun'dan ve daha önceki birçok hatundan üstün olduğu, İsfahani'nin tarihinde kaydedilerek, onun buyruklarının ulusun emîrleri tarafından uygulandığını, kocası Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra Yakub'un, Halil Sultan'dan tahtı alması ile Selçukşah Begüm'ün etkisinin zirveye ulaştığı, Mısır Sultanı'nın onu kardeşi olarak gördüğü, Osmanlı Sultanı'nın ise onu anne olarak gördüğünü belirtmektedir. Bunun yanında, Ak-Koyunlu Devleti'ne gelen

tarafından taşınmış olmalıdır, Yezid 185(801-802) yılında ölmüştü. Onun ahfadının merkezlerini Şirvan'a ne zaman ve niçin naklettikleri bilinmemektedir. Bkz. W. Barthold, "Şirvânşah", İA, c. XI, İstanbul 1967, s. 573.

⁴¹⁰İsfahani, a. g. e., s. 280; V. Minorsky, *Persia*, s. 71.

⁴¹¹İsfahani, a. g. e., s. 100; V. Minorsky, *Persia*, s. 25,

⁴¹²İsfahani, a. g. e., s. 106, 107; V. Minorsky, *Persia*, s. 26-27.

elçiler yanlarında özel bir elçiyi de Selçukşah Begüm için getirmekte idiler. Kaynağımızda hiçbir elçinin, Selçukşah Begüm için özel bir elçi getirmeksizin Ak-Koyunlu sarayına gelmediğini⁴¹³, ayrıca hayır severliğin ve kibarlığın onun genel özelliği olduğu ifade edilerek, onun yıkılmakta olan Tebriz Camii'nin tamir edilmesi için 10. 000 dinar harcadığı, camide abdest alınmasını sağlamak için su getirttiği, yüksek bir kubbe yaptırttığı ve her tarafı kiremit sıralar ile donatılmış hücreler inşâ ettirdiği de belirtilmektedir. Selçukşah Begüm hayır işlerine yardım edebildiğine göre, sarayın Ak-Koyunlu hatunlarına özel bir gelir bağladığını düşünebiliriz. Ayrıca onun Memlûk ve Osmanlı sultanları tarafından bilinip saygı görmesi, onun devlet yönetimindeki etkisinin büyüklüğü açısından önemli bir detayı oluşturmaktadır⁴¹⁴. Selçukşah Begüm, devlet işleri ile o kadar içli dışlı idi ki, ona Bağdat yolu ile hacca gitmesi için izin verilmesine rağmen devlet işlerinde aksama olur kaygısıyla hacca gitmekten vaz geçmişti⁴¹⁵.

Ak-Koyunlu sarayındaki hatunların, ancak bir hanedana mensup olanlarla yada nüfûz sahibi olan beylerle evlenmelerine izin verilirdi. Sultan Halil öldürüldükten sonra dul hanımı Kadı Hasan'ın kardeşi Çelebi Hüseyin ile evlenmişti. Selçukşah Begüm bunu öğrendiği zaman, hiddetlenmiş ve bu konuyu ele almak için Sultan Yakub Bey, Şahzâde Mesih Mirza, Yusuf Mirza ve Ali Mirza'yı çağırarak bir Kengeş meclisi düzenlemişti. Selçukşah Begüm şahzâdelere hitaben şu konuşmayı yaptı: "Bre gayretsizler bu ne iştir bir raiyet benim gelinimle evlensin. Varıp ikisini de öldürelim.". Bunun üzerine o gece onları öldürmeye karar verirler. Fakat bu

⁴¹³İsfahani, a. g. e., s. 427; V. Minorsky, *Persia*, s. 108.

⁴¹⁴İsfahani, a. g. e., s. 428; Minorsky, *Persia*, s. 109.

⁴¹⁵İsfahani, a. g. e., s. 429; V. Minorsky, *Persia*, s. 109.

durumu öğrenen Hüseyin Çelebi Gülşenî'ye durumu anlatarak ondan yardım ister⁴¹⁶. Gülşenî Kadı İsa'ya giderek ona, Uzun Hasan Bey'in de kızını Şeyh Haydar'a verdiğini, ayrıca Cihanşâh'ın da kızını II. Nimetullah'a⁴¹⁷ verdiğini, bu sebeple de Hüseyin Çelebi ve Sultan Halil'in dul hatununun öldürülmemesi gerektiğini söyler. Kadı İsa, bunu Sultan Yakub'a arz edince, Sultan Gülşenî'yi haklı bulur ve annesi ile akrabalarının bu katli gerçekleştirmelerine engel olur⁴¹⁸. Fakat bu olay uzun bir süre Ak-Koyunlu hanedanında sorun olarak kalır⁴¹⁹.

Ak-Koyunlu hatunlarının önemli oranda bir gelire sahip oldukları anlaşılmaktadır. Uzun Hasan Bey, Despina Hatun'un geçimini temin için Harput'un gelirlerini ona bırakmıştı. Despina Hatun kocasında ayrı olarak yaşamaya razı olduğu için, kızları ile birlikte uzun süre burada yaşadı. Öldüğünde de Diyarbakır şehrinde San Giorgio Kilisesi'ne gömüldü⁴²⁰.

b-Şahzâdeler:

Ak-Koyunlular'da şahzâdelere "Mirza" denilmekte idi⁴²¹. Şahzâdelerin bu şekilde adlandırılması Timurlular'ın etkisinin bir sonucu idi. Timurlular'da da şahzâdelere Mirza denilmekteydi⁴²². Bunun yanında Ak-Koyunlular'ın şahzâde ve çocuklarına "Emirzade" de denilmekte idi⁴²³.

⁴¹⁶Gülşenî, a. g. e., s. 93.

⁴¹⁷Hız. Peygamberin soyundandır. Bkz. John E. Woods, a. g. e.; Terc., s. 385.

⁴¹⁸Gülşenî, a. g. e., s. 94.

⁴¹⁹Bkz. Gülşenî, a. g. e., s. 95-96-97-98-99.

⁴²⁰Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 73-74.

⁴²¹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 166; Terc., s. 109.

⁴²²İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 199 (Timur ve Devleti).

⁴²³İsfahani, a. g. e., s. 98.

Şahzâdeler, diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi birer hükümdar adayı idiler. Ak-Koyunlular'da fethedilen yerlerin yönetimi şahzâdelere verilmekteydi. Kara Yülük Osman Bey, Kara-Koyunlular'ı mağlup ederek ele geçirdiği Kelkit-Erzincan havâlsini kendi yakınlarına vermişti. Kara Yülük, bir seferde kendisine yardımcı olan Kemah hâkimi Yakub Bey'e Kemah'a ilave olarak Karahisar'ı suyurgal olarak verdiği gibi, yeğeni Musa Bey'e Tercan'ı, Kutlu Bey'e de Bayburt'u vermiştir⁴²⁴. Ak-Koyunlu şahzâdelerinin hemen hepsinin bir vilayette hüküm sürdükleri görülmektedir. Osman Bey, oğlu Ali Bey'in elinde herhangi bir yer olmadığı için ona da Urfa'yı vermişti⁴²⁵. Şahzâdelerin hükümdara karşı gösterdikleri saygı onların önemini artırdığı gibi, hükümdar tarafından daima korunmalarına da sebep olmuştur. Kara Yülük Osman Bey, yeğeni Nur Ali Bey'i kendisine karşı çok saygılı ve emîrlere muflı olmasından dolayı takdir etmiş ve onu korumuştur. Osman Bey, bu yeğenine karşı son derece şefkatli davranmış ve hattâ onu kendi çocuklarından daha çok sevip saymış, Çemişgezek'i bu yeğenine vermişti⁴²⁶. Esasen Osman Bey, "Ülke hanedanın ortak malıdır." ilkesine bağlı kalarak aldığı yerleri şahzâdelerin yönetimine bırakmakta idi. Bu geleneğe bağlı kalan Osman Bey, ele geçirdiği Meyyafarikîn, Tercil ve bunlara bağlı sekiz kale ve üç bin hâneyi oğlu Beyazid Han'ın yönetimine vermiştir⁴²⁷.

Ak-Koyunlu şahzâdeleri, hükümdar hayatta iken bile çeşitli sebeplerle zaman zaman birbirleriyle mücadele içerisine girmişlerdir. Örneğin, Osman Bey'in çocukları Habil, Mehmed, Murad ve Mahmud Beyler'in Fırat'ı geçip Hısn-ı

⁴²⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 90; Terc., s. 65- 66.

⁴²⁵Tihranî, a. g. e., c. I, s. 92; Terc., s. 67.

⁴²⁶Tihranî, a. g. e., c. I, s. 93; Terc., s. 67.

⁴²⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 95; Terc., s. 68.

Mansur'u⁴²⁸ yağmalamaları üzerine, Ali Bey almış oldukları malları onlardan geri almış, sahiplerine geri vermiştir. Bundan dolayı, kardeşleri onu babalarına şikayet etmişler, Osman Bey de oğlu Ali Bey'e kızarak içinde azarlayıcı sözler dolu olan bir mesajı ona göndermiştir. Bunun bir sonucu olarak, Ali Bey de babasına şunları bildirmiştir: "Urfa Vilayeti Memlûkler'in denetiminde olarak bana teslim edildiği için, Mısır ve Şam askerlerinin saldırması halinde karşılık verirsem, bu benim helâkime sebep olur. Eğer kaçarsam, bundan da haysiyetim kırılır. Dolayısıyla mecburen onlarla iyi geçinmek lazımdır.". Osman Bey, oğlunun bu cevabına karşılık ona, "Şamlılar'dan korkuyorsan orayı terk et, ben orayı da koruyabilirim." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ali Bey Urfa'dan ayrılmış, Osman Bey de burayı diğer oğlu Habil Bey'e teslim etmiştir⁴²⁹.

Hükümdar olamayan şahzâdeler, ellerinde bulunan yerleri kendilerinden sonra evlatlarına bırakabiliyorlardı. Ali Bey Urfa'dan ayrılıp babasının yanına dönünce, kendisi ile annesi bir olan kardeşi Yakub Bey vasıtasıyla İbrahim Bey'in oğlu İskender Bey'in elindeki Âmid şehrini babasından istemişti. Osman Bey bu talebe çok kızmış ve Âmid şehrinin kendisine bağlı olmadığını, Timur tarafından kardeşlerine ödül olarak verildiğini ve şimdilik onun oğlu İskender'in elinde bulunduğunu bildirmişti⁴³⁰. Hükümdarlar tahta geçip hâkimiyetlerini sağlamlaştırdıca devletin önemli yerlerine oğullarını vâli olarak atamaktaydılar. Vâli olarak atanan bu şahzâdeler, bir bakıma hükümdarın hâkimiyetinin teminatı da sayılmaktaydılar.

⁴²⁸Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından biri olan Adıyaman'ın eski adı Hısnımânsur'dur. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 377.

⁴²⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 100; Terc., s. 71.

⁴³⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 101; Terc., s. 71.

Çünkü bu şahzâdeler merkeze bağlı kaldıkları sürece, buldukları bölgeleri hükümdar adına yönetmekte idiler. Bu bakımdan hükümdara karşı meydana gelen tehlikeleri de önleyebilmektedirler. Bu durumun önemini bilen Uzun Hasan Bey, hükümdarlığını sağlamlaştırmaya her yere oğullarını vâli olarak atadı. Bu atamalara göre Yakub İsfahan'a, Uğurlu Mehmed Fars'a (Daha sonra onun yerine Halil tayin edilmiştir.), Zeynel Mirza Kirman'a, Maksud Bağdat'a, Üveys de Urfa'ya gönderildi⁴³¹. Bu atamalarla şahzâdelerin fiili olarak devlet yönetiminde yer almaları sağlanmaktaydı. Bu vilayetlere atanan şahzâdeler, atandıkları bölgede adeta bir hükümdar gibi davranabilmekte, merkezdeki saraya benzer bir saray ve kendi maiyetlerinden oluşturdukları teşkilât ile kendi eyâletlerine ait bir ordu oluşturabilmekte idiler. Örneğin, Fars valisi Şahzâde Halil'in yaptırmış olduğu resmî geçitte Şahzâde Halil'in emîrleri, emîr-i dîvân'ı, darugası gibi bir hükümdara has teşkilât yapısına sahip olduğu görülmektedir⁴³².

Şahzâdelerin hükümdar olmaları kendi kabiliyetleri ve emîrlerin desteği sayesinde olduğu gibi, bazen hükümdar hatunlarından kudretli olanların etkisiyle de olabilmekte idi. Uzun Hasan Bey'in, son Gürcistan seferinden⁴³³ sonra hastalandığı ve öldüğü yolunda söylentiler çıkmıştı. Bu şayia Ak-Koyunlu tahtı üzerinde iddia sahibi iki şahzâde arasındaki düşmanlığın alevlenmesine sebep olmuştu; müddeilerden biri Uğurlu Mehmed, diğeri ise Sultan Halil idi⁴³⁴. Uğurlu Mehmed,

⁴³¹Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 221; Hinz, a. g. e., s. 47; H. R. Roemer, "Dynasties", s. 180.

⁴³²Bkz. Devvânî, Arznâme, s. 296-297-298-299-300-301; Minorsky, Review, s. 156, 162.

⁴³³Bkz. W. E. D. Allen, a. g. e., s. 340.

⁴³⁴Woods, Terc., s. 203.

Uzun Hasan Bey'in en büyük oğlu olup, Şiraz valisi idi. Babasından sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olmak istiyor ve yaş itibarı ile de bunu doğal görüyordu; fakat, karşısında buna mani olmak isteyen Uzun Hasan Bey'n sevgili zevcesi, Halil ve Yakub Bey'in valideleri olan Selçuk Begüm bulunmaktaydı. Selçuk Begüm, sürekli Uğurlu Mehmed aleyhinde konuşarak babasını oğlundan soğutmuş, hayatını da tehlikeli bir duruma düşürmüştü. Uğurlu Mehmed, Şiraz valiliğinden alınarak Bağdat valiliğine atanmıştı. Bu hareket şahzâdenin başkent Tebriz'den uzaklaştırılması için yapılmıştı⁴³⁵. Kendisini artık emniyet içinde görmeyen Uğurlu Mehmed 1474 yılında babasına isyan ederek Memlûk Devleti'ne iltica ile onlardan yardım istemişti. Uzun Hasan Bey'in Suriye üzerindeki emellerini ve bu hususta yaptığı taarruzları bilen Memlûk Sultanı, Uğurlu Mehmed'in ilticasından istifade ile şahzâdenin istediği kuvveti verip, onu Irak taraflarına göndermişti⁴³⁶. Uzun Hasan Bey, Sultaniye yakınlarında iken oğlu Uğurlu Mehmed'in Şiraz'ı ele geçirdiği haberleri gelmişti. Uzun Hasan Bey bu haberi işittiği zaman, hemen ordugahını kaldırarak Şiraz'a doğru ilerledi. Uğurlu Mehmed, babasının büyük bir ordu ile kendisine doğru geldiğini öğrendiğinde Şiraz'dan kaçtı ve bu defa Osmanlılar'a sığındı⁴³⁷. Ak-Koyunlu şahzâdesinin isyanını kendi lehine değerlendirmek isteyen Osmanlı hükümdarı Fâtih Sultan Mehmed, Uğurlu Mehmed'i iyi karşıladı. Fâtih Uğurlu Mehmed ile bir çok defa görüştü. Bu görüşmelerde Uğurlu Mehmed'e "Oğul" şeklinde hitap etmiştir.

⁴³⁵Caterino Zeno, a. g. e., s. 36; Hasan-ı Rumlu, a. g. e., c.XI, s. 532.

⁴³⁶İbn-i Kemal, a. g. e., s. 432-433; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1988, s. 104-105 (Osmanlı).

⁴³⁷Barbaro, a. g. e., s. 64; Giovan Maria Angiolello, "A Short Narrative of the Life and Acts of the the King Ussun Cassano", Trans. C. Grey. *A Narrative of Italian Travels in Persia*, London 1873, s. 94.

Uğurlu Mehmed birkaç defa Fâtih'i ziyaret ettikten sonra ondan Macaristan sınırında, bir kumandanlık için yer istemeyi düşündü; fakat Fâtih ona kendisini Ak-Koyunlu hükümdarı yapacağını söyledi. Fâtih, Uğurlu Mehmed'e ordular vererek onu Ak-Koyunlu Osmanlı sınırındaki Sivas'a gönderdi⁴³⁸. Fâtih bu şahzâdenin vasıtasıyla Ak-Koyunlu Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamıştı. Sivas'a gelen Uğurlu, buradan sık sık babasının topraklarına baskınlar yaparak zarar veriyordu. Babası, oğlunun vermiş olduğu büyük zarardan dolayı ondan intikam almak gibi bir niyete sahip değildi. Uzun Hasan Bey'in, şahzâdenin isyanından dolayı üzüntü içerisinde olduğu ve bu sebeple de melankoliden dolayı tehlikeli bir hastalığa duçar olduğu söylentisi yayılmaya başladı. Bu söylentiyi yayan insanlar sonunda Uzun Hasan Bey'in öldüğü şayiasını yaymaya başladılar. Uğurlu'ya mektuplar ve mesajlar göndererek onu Tebriz'e davet ettiler. Bu mesajlarda hükümdarlık hakkının kendisinin olduğu ve acele etmezse kardeşlerinin bu hakkı ele geçireceklerini bildirmişlerdi. Tertipledikleri desiseyi daha iyi gizleyip şahzâdeyi inandırmak için ülkede büyük bir tantana ile Uzun Hasan Bey'in ölüm törenleri gerçekleştirildi. Uğurlu daha önce kendisinin düşüşüne sebep olup ülkesinden çıkmasına sebep olan ve görünüşte kendisine dost olanlara bir kez daha inanarak Tebriz'e doğru yola çıktı⁴³⁹. Tahtının kendisine verileceğini söyleyen beylere kanan Şahzâde, Sivas'tan Erzincan'a gittiği zaman babasının sağ olduğunu ve kendisini harekete geçiren beylerin vermiş oldukları haberlerin aldatma olduğunu anladı. Fakat, bu zorunlu savaştan kaçamadığı için babasının ordusuna yenilerek 1477 yılında Erzincan'da

⁴³⁸Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 95- 96.

⁴³⁹Caterino Zeno, a. g. e., s. 38; Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 96.

öldürüldü. Ak-Koyunlu tarihinde babasına karşı ayaklanan ilk şahzâde olan Uğurlu, böylece ortadan kaldırılmış oldu⁴⁴⁰.

Bu olaya kadar Ak-Koyunlu şahzâdelerinin hayatlarına dokunulmamaktaydı. Bu tür tehlikelere karşı şahzâdeler gözetim altında tutulmakta idiler⁴⁴¹. Şahzâde Maksud'u sık sık gören Venedik elçisi Contarini, onun için "Uğurlu Mehmed ile isyan ve fesat tertipleri yaptığından daima zincire vurulmuştu." demektedir⁴⁴². Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra, Selçukşah Begüm'ün çabaları sonuç vermiş ve oğlu Sultan Halil, Ak-Koyunlu Devleti'nin ümerâ ve erkânının kararıyla hükümdar olmuştur⁴⁴³. Sultan Halil Ak-Koyunlu tahtına oturduktan sonra, babasının sağlığında Bağdat hâkimi olup sonra zindana atılan Maksud Mirza'yı Uğurlu Mehmed'i desteklediği için öldürmeye karar verdi. Şahzâdeyi öldürmek için de hizmetçilerini gönderdi. Onlar da şahzâdeye zehir verdiler ve bir yay kirişi ile boğdular. Ak-Koyunlu tarihinde Osmanlı tipi ilk kardeş katli de bu olay ile gerçekleşmiş oldu⁴⁴⁴. Yakub Bey'in saray tarihçisi olan İsfehanî, 1472 yılında Hicaz'a yolculuk yaptığı zaman, Şahzâde Maksud'u Bağdat valisi olarak görmüştü.

⁴⁴⁰Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 332; İbn-i Kemal, a. g. e., s. 434.

⁴⁴¹Timur'un oğullarından biri hakanlığa göz diktiğinde onun katlini, fena muamele edilmesini veya azasından birinin kesilmesini emretmekten çekindiğini, yalnız niyetinden vaz geçinceye kadar haps ettiğini görmekteyiz. Ak-Koyunlular'ın bu tür hadiseler karşısında Timurlular'ı örnek aldıkları açıkça görülmektedir. Bkz. Şerafettin Ali, *Tüzükâtı*, s. 63.

⁴⁴²Hinz, a.g.e., s. 57.

⁴⁴³Hondmir, a. g. e., s. 430; Thackston, a. g. e., s. 562.

⁴⁴⁴Gaffarî, a. g. e., s. 253; İsfahani, a. g. e., s. 104; Kazvinî, a. g. e., s. 221; V. Minorsky, *Persia*, s. 26.

Şahzâde hâlâ bir çocuk olmasına rağmen onda sultanlık tavırları mevcuttu ve şahzâdenin alçak gönüllülük ile sakinlik gibi özellikleri belirgindi⁴⁴⁵. Halil Sultan annesinin hatırı için öz kardeşleri olan Yakub Mirza ve Yusuf Mirza'yı öldürmemiş, ancak Diyarbakır'a sürmüştür. Bu ilin yönetimini ise şahzâde Yakub'a bırakmıştı⁴⁴⁶. Halil Sultan annesinin çabaları ile Ak-Koyunlu sultanı olmuş, fakat bazı kötü huyları halk ve asker arasında bilindiğinden kamuoyu ondan nefret etmeye başlamış ve amca çocuklarından bazıları Irak ve Fars bölgelerinde ayaklanmışlardı⁴⁴⁷. Halil Sultan'ın amcazadesi Murad ibn Cihangir, Irak Valiliği'ni beğenmeyerek isyan etmiş, fakat bu şahzâde hükümdarla giriştiği mücadelede öldürülmüştü⁴⁴⁸. Şahzâde Murad'ın yenilgisinden sonra, Sultan Halil rahatlamış, fakat kısa bir süre sonra Şahzâde İbrahim'in isyan etmiş olduğu haberini alınca bu şahzâdeyi etkisiz hale getirmek için harekete geçmişti. Şahzâde İbrahim'in yakalanmasından sonra Halil, onun derisinin yüzülmesini emretmiş, fakat bu sırada ona isyan eden kardeşi Yakub'un Erciş'e varmış olduğu haberini alınca da onu hayatta bırakmıştı⁴⁴⁹. Şahzâdeler bu konuları ile hükümdar tarafından dikkate alınmak zorundaydılar, aksi durumda kısa süre içinde tahtlarını kaybedebilirlerdi. Şahzâdelerin bağlılığını elde edemeyen Halil Sultan, kardeşi Yakub Bey tarafından yenilgiye uğratıldı. Bunun sonucunda da hem tahtını hem de hayatını kaybetti⁴⁵⁰.

⁴⁴⁵İsfahani, a. g. e., s. 105; Minorsky, Persia, s. 26.

⁴⁴⁶Hondmir, a. g. e., s. 430- 431; Thackston, a. g. e., s. 562; Kazvinî, a. g. e., s. 222.

⁴⁴⁷Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., s. 332.

⁴⁴⁸Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 257.

⁴⁴⁹İsfahani, a. g. e., s. 135; Minorsky, Persia, s. 31- 32.

⁴⁵⁰İsfahani, a. g. e., s. 168; Kazvinî, a. g. e., s. 222-223.

Şahzâde Yusuf, Halil Sultan'ın hükümdarlığı esnasında kardeşi Yakub Bey'in tarafında yer almış, ona destek olarak hem kendinin hem de Yakub Bey'in gücünün artmasına vesile olmuştu. Yakub Bey, sultan olduktan sonra bu davranışının mükafatını da almıştı. Onun tahta çıkmasından sonra, Şahzâde Yusuf Mirza devletin bütün işlerinde yer aldı. Şahzâdenin geçimini temin için ona Azerbaycan'da bazı yerler, İsfahan'ın bazı mıntakaları ve Keşan, Nain üzerinde belirlenmiş olan 1200 tümenlik bağış verildi. Bağışın küçüklüğüne rağmen şahzâde teb'asına âdılce davrandı. O sadece haracın geliri ile kendi kendisini idare etti. Şahzâde asla bu miktarın fazlasını reayadan talep etmedi. O, iyiliksever ve misafirperverdi. Şahzâde Yusuf Şîr ve bilimle meşgul olarak Ak-Koyunlu hanedanında, ilmî vasfı ile haklı bir üne sahip oldu. Şahzâdenin iyi bir aile yapısının oluşmasında Sahib-i A'zam Mevlana Rükneddin Mesud Kâşî'nin büyük bir etkisi vardı⁴⁵¹.

Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu şahzâdeleri emîrlerin oyuncağı durumuna geldiler. Devlette belirli bir etkiye sahip olmak isteyen her emir, desteklediği şahzâdeyi hükümdar yapmaya çalışmıştır. Bu şahzâdelerin çoğu çocuk yaşta olduğu için de devletin yönetimi bu beylerin eline geçmişti. Yeni hükümdarı beğenmeyen emîrler, her fırsatı değerlendirerek kendi adayları olan şahzâdeyi hükümdar yapmak istemişlerdir. Dolayısıyla hükümdar olan bu şahzâdelerin hükümdarlığı da uzun süreli olmamaktaydı⁴⁵². Şahzâdelerin yetiştirilme tarzları devlet yönetiminde büyük bir öneme sahip bulunmaktaydı. Çünkü bu şahzâdeler hükümdar oldukları zaman almış oldukları eğitimin etkisinde kalarak devleti

⁴⁵¹İsfahani, a. g. e., s. 432; Minorsky, Persia, s. 109.

⁴⁵²Emîrlerin şahzâdeler üzerindeki bu tahakkümleri hakkında Bkz. Hondmir, a. g. e., s. 436- 437- 438.

yönetmeye çalışmakta idiler. Meselâ, bu konuda Göde⁴⁵³ Ahmed Bey, Ak-Koyunlu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Uğurlu Mehmed babası Uzun Hasan Bey'e karşı isyan ettikten sonra Osmanlılar'a sığınmış ve Fâtih onu sarayına alarak kızı ile evlendirmişti⁴⁵⁴. Bu izdivaçtan doğan Göde Ahmed, Bayezid zamanında Osmanlı sarayında, mükemmel bir şekilde Osmanlı terbiye ve eğitimi aldı⁴⁵⁵. Bu eğitimin bir sonucu olarak Ahmed Bey, Osmanlı hükümdarlarının yönetim şeklini Ak-Koyunlu Devleti'nde uygulamayı düşündü⁴⁵⁶. Fakat Göde Ahmed Bey'in Osmanlı kanun ve geleneklerine göre hareket etme isteği Türkmen emîrleri tarafından uygun görülmedi⁴⁵⁷. Çünkü, Ahmed Bey ulemâ ve sivil bürokrasi ile birleşip Azerbaycan halk kitlelerinin desteğini kazanarak göçebe soylularının gücünü kırmayı hedeflemişti⁴⁵⁸. Bu amacını gerçekleştirme faaliyetine girişen Ahmed Bey daha önce verilmiş olan suyurgalları iptal etti. Ayrıca onun en yakın emîrlерinden biri olan Ali Han'ın oğlu Hüseyin eski bir sebepten dolayı Muzaffer Bey Pürnek'i önce tutukladı, daha sonra da öldürdü. Bu haber Şiraz valisi olan kardeşi Kasım Bey Pürnek'e ulaştığı zaman o, isyan için fırsat bekledi. Ayba Sultan'ın kışkırtma ve desteği ile de

⁴⁵³Ahmed Bey ufak tefek olmasından dolayı Göde olarak adlandırılmıştı. Bkz. M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 261.

⁴⁵⁴Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 120.

⁴⁵⁵İ. P. Petrushevsky, "Vnutrennyaya Politika Ahmeda Akkoyunlu", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana, Seriya İstoriya, Filosofiyai Pravo*, no:2, 1942, s. 33 (Ak-Koyunlu Ahmed'in İç Siyaseti, Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, no :2, Bakü 1942).

⁴⁵⁶Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. II, s. 341.

⁴⁵⁷Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 133.

⁴⁵⁸İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 32.

isyan etti. Ayba ve Kasım Pürnek'in orduları birleşerek Göde Ahmed Bey'i İsfahan'da yenilgiye uğratarak öldürdüler⁴⁵⁹. Böylece onun Osmanlı Devleti'nde gördüğü siyasî ve idarî yapıyı ülkesinde uygulama isteği, klasik zihniyete sahip emîrlere tarafından engellendi⁴⁶⁰. Göde Ahmed Bey, Osmanlı Devleti'nde yetiştiği ve boyu, eli, ayağı kısa olduğu için bazı nüktedanlar onu Rum lahanasına benzetmişlerdi. Şâirlerden biri onu kastederek şöyle demiştir: "Dünya sultanı yaptılar Rum lahanasını, kış gelince de onu toprağa gömdüler."⁴⁶¹.

⁴⁵⁹Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

⁴⁶⁰Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 299.

⁴⁶¹Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 133.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARAY HAYATI

A- ÂDETLER, ANANELER VE MERÂSİMLER

1- Veliâht Tayini:

Ak-Koyunlu hanedan üyeleri arasında önemli bir yere sahip olan şahzâdeler hükümdar tarafından veliâht olarak gösterilmişlerdi. Fakat hükümdar tarafından veliâht gösterilen şahzâde, hükümdarın ölümünden sonra ancak ulus emîrlerinin onay ve desteği ile tahta geçebilmekteydi. Kara Yülük Osman Bey, oğlu Ali Bey'i sağlığında veliâht tayin etmişti⁴⁶², onun ölümünden sonra ise bütün ulus toplanarak Ali Bey'in daha önce babası tarafından veliâht atanmasından dolayı ona itaat etti⁴⁶³. Fakat bu onay hanedanın diğer bazı üyeleri tarafından kabul görmedi. Bu sıralarda Erzincan'da bulunan Cafer b. Yakub, Ak-Koyunlu emirliği üzerinde hak iddia etmeye başladı. Akrabalarının Erzincan'a girmesine izin vermemekle birlikte, amcası Şeyh Hasan ile pazarlığa oturmazlık da etmedi. Yeğenin hırsları üzerinde oynayan Şeyh Hasan⁴⁶⁴, Ali Bey ile Yakub Beyler'in bilgisi dahilinde yeğenine haber göndererek "Bizim büyük kardeşimiz Yakub Bey'dir. Onun saltanat iddiası yoktur. En büyük oğul sensin, töre ve âdet senin padişah olman yönündedir. Gel, saltanat senin hakkındır, biz hepimiz senin yardımcıların ve destekçileriniz." diye haber gönderdiler. Bu habere aldanan Cafer Bey şehirden çıkınca yakalanarak etkisiz hale getirildi. Bu hadise bize, hükümdarlık hakkının en büyük oğula ait olduğunu, dolayısı ile veliâhtın da en büyük oğulun olması gerektiğini göstermektedir. Fakat

⁴⁶²Tihranî, a. g. e., s. 119; Terc., s. 82.

⁴⁶³Tihranî, a. g. e., s. 115; Terc., s. 81.

⁴⁶⁴Woods, a. g. e., s. 76; Terc., s. 128.

veliaht tayininde bu durumun her zaman göz önünde bulundurulmadığı anlaşılmaktadır⁴⁶⁵.

Devletin hanedanın ortak malı olmasından dolayı hükümdar olan veliaht hâkimiyetini kaybedebilirdi. Nitekim kahraman, bahadır olmasına rağmen safdil olan Ali Bey, hükümdarlığı kendisine muhalefet eden kardeşi Hamza Bey'e terk etmek hatasında bulunmuş ve bu suretle bütün kuvvet ve nüfuzu elinden çıkmıştı⁴⁶⁶.

Uzun Hasan Bey hükümdar olduktan sonra oğlu Halil Sultan'ı veliaht olarak atamıştı. Bu atamada, Sultan Halil'in validesinin etkisi bulunmaktaydı⁴⁶⁷. İsfahani'ye göre ise, Uzun Hasan Bey hasta yatağında bulunurken Yakub Bey'in vekil ve veliaht olarak düşünülmesi gerektiğini oğullarına nasihat etmişti. Fakat daha sonra bu nasihate uyulmamıştı⁴⁶⁸. Benzer şekilde Devletşah da Yakub Bey'in babasının hakiki halefi olduğunu belirtir⁴⁶⁹.

2- Sarayda Rehin Bulundurma:

Sarayda rehin bulundurma, Ortaçağ devletlerinde yaygın olan bir uygulama idi. Bu uygulama, hükümdarın hâkimiyetini sağlamlaştırarak tahtına karşı gelebilecek tehlikeleri önleme çabası idi. O dönemde bir çok devlette bulunan bu uygulama, doğal olarak Ak-Koyunlular'da da mevcuttu. İlk uygulamaya Kutlu Bey'in oğulları döneminde rastlamaktayız. Kaynakta adı belirtilmeyen Kutlu Bey'in oğullarından biri, Kadı Burhaneddin Kalmah'a geldiğinde orada bulunmaktaydı. Bu

⁴⁶⁵Tihranî, a. g. e., s. 126-127; Terc., s. 86-87.

⁴⁶⁶İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 270.

⁴⁶⁷Hoca Sadettin, a. g. e., c. III, s. 390.

⁴⁶⁸İsfahani, a. g. e., s. 101; Minorsky, *Persia*, s. 25-26.

⁴⁶⁹Devletşah, a. g. e., c. IV, s. 612.

Ak-Koyunlu şahzâdesi, Kadı Burhaneddin'in huzuruna çıkmış ve iltifat gördüğünden kardeşlerinin de Kadı'nın huzuruna çıkmalarını sağlamıştı. Bunların hepsi de bu görüşme neticesinde bağış ve yardımlara kavuşmuşlardı. Bunlara karşılık olarak Kutlu Bey'in oğulları, küçük kardeşleri Osman Bey'i Kadı'nın yanında rehin olarak bırakmışlardı⁴⁷⁰.

Cihangir, Kara-Koyunlular'ın saldırısı ile karşılaşp zor durumda kalınca, oğlu Kahire'ye giderek babasının bağlılığını Memlûk hükümdarına bildirdi. Bunun garantisi olarak da Memlûk sarayına kendisinin rehin olarak kalmasını önerdi. Memlûkler kendisine paye vererek onu Trablus'a⁴⁷¹ atadılar⁴⁷². Cihangir, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh ile mücadele yerine barış yolunu seçti. Kara-Koyunlular'a karşı herhangi bir tehlike oluşturmaması için Cihanşâh, Cihangir'den, oğlunu rehin olarak sarayına vermesini istedi. Yapılan anlaşmanın gereklerinden biri olarak da oğlu Murad'ı Kara-Koyunlu hükümdarının sarayına göndermeyi kabul etti. Böylece Cihanşâh, elinde bulundurduğu Cihangir'in oğlu vasıtasıyla Ak-Koyunlular'ı denetim altında tutmayı umuyordu⁴⁷³.

⁴⁷⁰ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, a. g. e., s. 323.

⁴⁷¹ Şu anda Lübnan'da bir kasabadır. Memlûkler zamanında ise Lübnan dağları ve Asi nehrine kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaktaydı. Bkz. Samir Al-Durabi, *A critical edition of and study on İbn Fadl Allah's Manual of secretaryship "Al-Ta'rif Bi'l-Mustalah Al-Sharif"*, 1992, s. 164; İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, *et-Tarif bi-el-Mustalah eş-Şerif*, Neşr. Semir ed Durûbî, Kerek 1992, s. 259.

⁴⁷² İbn Tagrıbirdi, *Havâdis ud-duhûr*, s. 102.

⁴⁷³ İbn Tagrıbirdi, *Havâdis ud-duhûr*, s. 127; Hasan-ı Rumlu, a. g. e., c.XI, s.322; Woods, a. g. e., s. 89; Terc., s. 142.

Yabancı saraylara rehin bırakıldığı gibi Ak-Koyunlu hanedan üyeleri arasında da rehin bırakma var olan bir uygulama idi. Cihangir ve kardeşi Uzun Hasan Bey arasında yapılan saltanat mücadelesinde, Uzun Hasan Bey'in durumunu güçlendirip üstünlük kazanması üzerine Cihangir Mirza, kardeşi ile anlaşma yollarını aramaya başladı. Bunun için de annesi Saray Hatun'u bir anlaşma yapma amacıyla Uzun Hasan Bey'e elçi olarak gönderdiğinde Uzun Hasan Bey, anlaşmanın yapılabilmesi için Cihangir'in oğlu Hamza'yı rehin vermesini istedi⁴⁷⁴. Fakat Cihangir bu ve diğer talepleri reddetti; bunun üzerine Uzun Hasan Bey Mardin vilayetini yağmaladı. Bunun sonucunda Cihangir ve Uzun Hasan Bey'in ordusu arasında büyük bir savaş oldu. Sonunda Cihangir'in ordusu yenilgiye uğratıldı. Cihangir annesi Saray Hatun'u bir anlaşma amacıyla tekrar Uzun Hasan Bey'e gönderdi. Uzun Hasan Bey, annesini karşılama görevini yerine getirdikten sonra daha önceki talebini tekrarladı ve kardeşinin oğullarından birinin kendisine gönderilmesini istedi⁴⁷⁵. Böylece rehin meselesi gittikçe ciddî bir hal almaya başladı. Cihangir'in Kara-Koyunlular'la yapmış olduğu ittifak da sonuç vermedi. Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunlular ve müttefiklerini yendikten sonra tekrar Mardin'i kuşattı⁴⁷⁶. Mardin'de halk zor durumda kalınca, yaşlı ve genç birleşerek Cihangir'in huzuruna gelerek ona, "Kardeşine uy ve rehin olarak oğlunu ona ver yoksa, eğer Uzun Hasan Bey bize karşı savaşa devam ederse ona karşı daha fazla direnmeyiz" dediler⁴⁷⁷. Ak-Koyunlular'ın çoğu Cihangir Mirza'yı terk ederek Uzun Hasan Bey'e sığındılar. Mardin'de zahire kalmayınca Saray Hatun ricaya gelerek oğulları arasında

⁴⁷⁴Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 222.

⁴⁷⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 252-253; Terc., s. 154.

⁴⁷⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 280; Terc., 171.

⁴⁷⁷Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 224.

barış yapılması için çabaladı. Uzun Hasan Bey'in "Kardeşim Cihangir Mirza'nın, oğullarından birini yanıma göndermesi gerekir." şeklindeki isteği, bu sefer Cihangir tarafından kabul edildi. Bunun üzerine Cihangir, oğlu Alihan Mirza'yı Uzun Hasan Bey'in sarayına rehin olarak gönderdi⁴⁷⁸. Fakat Cihangir'in oğlunu rehin olarak vermek istememesi, birçok yıkıma sebep olmuştu. Eğer Cihangir Mirza bir yıl önce oğlunu rehin olarak Uzun Hasan Bey'in sarayına göndermiş olsaydı bu zararların tümü olmayacaktı⁴⁷⁹.

Rehin verme olayı, bazı durumlarda geçici bir süreyi kapsamaktaydı. Bu şekilde, bir rehin verme hadisesine Yakub Bey döneminde rastlamaktayız. Yakub Bey'in Gürcüler'e karşı yapmış olduğu seferde, Gürcü kralı Quarquara'nın yenilmesinden sonra yapılan anlaşmaya göre Kral, Yakub Bey'e nal pahası olarak 500 tümen vermeyi kabul etmiş ve bu paranın toplamını ödeyene kadar da oğlunu Ak-Koyunlu sarayına rehin olarak vermeye razı olmuştu⁴⁸⁰.

3-Elçi Teâtisi :

Elçilik müessesesi tarihte kurulan devletlerin hepsinde mevcut olmuştur. İnsanın kurduğu bu devletler, tarih boyunca birbiriyle olan münasebetlerini karşılıklı olarak gönderdikleri elçiler vasıtasıyla düzenlemişlerdir. Tarihin her döneminde olduğu gibi Ak-Koyunlu Devleti zamanında da diğer devletlerle olan ilişkileri düzenlemek için elçiler görevlendirilmiştir. Ak-Koyunlu Devleti'nde elçilik denilince akla ilk gelen kişi, Saray Hatun'dur. Türk tarihinde elçilikteki mahareti ile bilinen bu ünlü hatun, bir çok devlete elçi olarak gitmiştir. Saray Hatun'un elçilikteki

⁴⁷⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 280; Terc., s. 171.

⁴⁷⁹Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 224.

⁴⁸⁰İsfahani, a. g. e., s. 225; V. Minorsky, Persia, s. 52-53.

ustalığı onun birçok devlete elçi olarak gönderilmesinde başlıca âmil oldu. Bu sebeple de Cihangir, Ak-Koyunlu hükümdarı olduktan sonra her taraftan sıkıştırılmaya başlayınca, eski koruyucusu Memlûkler'in desteğini tekrar kazanabilmek için annesi Saray Hatun'u Memlûk hükümdarı Çakmak'a gönderdi. Mısır'a gitme amacıyla yola çıkan Saray Hatun'u Haleb naipleri durdurdular ve onu Bire'ye geri döndürdüler. Bu durumu da Memlûk sultanına bildirdiler ve ondan nasıl hareket edeceklerine dâir cevap beklediler. Sultandan gelen cevapta, Cihangir'in annesine yapılan muamele ve onun Bire'ye gönderilmesinden dolayı azarlayıcı ifadeler vardı. Sultan, Saray Hatun'un Haleb'e ve oradan da Şam'a gönderilmesini istedi. Saray Hatun Kahire'ye geldiğinde ise sultan tarafından iyi karşılanarak ağırlandı⁴⁸¹.

Türk tarihinde Kara-Koyunlu, Memlûk ve Osmanlı hükümdarları ile elçilik ilişkilerini bu kadar başarılı bir şekilde yapan Mehdi-yi Ulya (Sultan anası) Saray Hatun kadar başarılı ve diplomatik faaliyet icra eden başka bir soylu Türkmen kadını gösterilemez. Bu bakımdan Ak-Koyunlular'da elçilik atamalarında elçinin önemli bazı özelliklere sahip olmasına dikkat edilirdi. Saray Hatun'un hem soyluluk hem de diplomatik özelliği sayesinde birçok mesele çözüm yoluna konulmuştu. Elçiler aslı görevlerinin yanında düşmanın durumu hakkında elde ettikleri bilgileri de hükümdarlarına bildirmişlerdir. Saray Hatun Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh'a elçi olarak gittiğinde, Cihanşâh'ın emirlerinden Rüstem-i Tarhan'ın karargahına girince onun ordusunu önemli bir güç olarak görmedi. Bu sebeple de Cihangir ve Uzun Hasan Bey'e haber göndererek eğer gelirlerse zaferin onların olacağını, bunu geciktirmenin doğru olmayacağını bildirdi. Fakat haber gelince Cihangir Mirza, Uzun Hasan Bey'in içinde savaş hisleri uyanır diye elçinin Uzun Hasan Bey ile

⁴⁸¹İbn Tagrıbirdi, *Havâdis ud-duhûr*, s. 99.

görüşmesine izin vermedi. Böylece iyi bir elçi olduğu kadar iyi bir gözlemci olan Saray Hatun'un yerinde tespiti değerlendirilemedi⁴⁸².

Başarılı bir diplomat olan Saray Hatun, oğulları arasındaki meselelerin çözümünde de elçilik vazifesini ele almıştı. Bu meselelerin çözümü için de büyük çaba sarf etmişti. Cihangir Mirza'nın yardım talebi amacıyla Cihanşâh'ın sarayına gitmesinden rahatsız olan Uzun Hasan Bey, Osman adında birini elçilik vazifesi ile görevlendirdi. Elçi Osman bu rahatsızlığı Cihangir'e bildirmeye giderken Mardin'de ölmüştü. Onun ölüm haberi Uzun Hasan Bey'e, elçisinin zehirletildiği şeklinde verilince⁴⁸³, Saray Hatun durumu aydınlatmak için Uzun Hasan Bey'e elçi olarak gidip, elçi Osman'ın öldürülmediğini bildirerek iki oğlu arasında meydana gelebilecek bir çatışmayı önlemiştir⁴⁸⁴.

Saray Hatun'un Uzun Hasan Bey'in hükümdarlığının ilk yıllarında elçilik vazifesine devam etmesi, güçlü komşularla çevrili olan Ak-Koyunlu Devleti için bu dönemde büyük bir şanstı. Fâtih Koyulhisar'ı fethedip Erzincan'a doğru ilerleyince Uzun Hasan Bey annesi Saray Hatun ve Çemişgezek Beyi Şeyh Hasan'ı elçi olarak ona gönderdi⁴⁸⁵. Elçiler Bulgar Dağı⁴⁸⁶ yanında Fâtih ile karşılaştılar. Yanlarında getirdikleri değerli hediyeleri Osmanlı padişahına takdim ettiler padişah da bunları

⁴⁸²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 209; Terc., s. 130.

⁴⁸³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 250; Terc., s. 153.

⁴⁸⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 251; Terc., s. 153.

⁴⁸⁵Âşık Paşaoğlu, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Hazırlayan: Atsız, İstanbul 1992, s. 135.

⁴⁸⁶Bayburt-Trabzon arasındaki Kemer Dağı. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, "1461 Turabuzan Fethi sırasında Fâtih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir", V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1967, s. 326.

kabul ederek Saray Hatun'a büyük bir saygıda bulundu⁴⁸⁷. Uzun Hasan Bey Fâtih'in Trabzon'u ele geçirmesini engellemek için annesini elçi olarak Fâtih'e göndermişti. Bu görevi yerine getirmek için Saray Hatun her fırsatı değerlendirmeye çalıştı. Uzun Hasan Bey'den gelebilecek tehlikeleri önlemek için elçileri de beraberinde götürmüştü. Bu sebeple Saray Hatun, Bulgar Dağı'nı yürüyerek geçen Fâtih'e "Hey oğul! Bir Trabzon için bunca zahmetler çekmek nedir?" diyerek onu engellemek istedi. Fâtih bu sözler üzerine "Ana! Bu zahmetler Trabzon için değildir. Bu zahmetler İslâm dini yolunadır ki, ahirette Hazreti Allah'a varınca utanmayalım diyedir. Zira bizim elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer biz bu zahmete katlanmazsak bize gazi demek yalan olur." dedi. Bu teşebbüsten başarısız olan Saray Hatun, Trabzon önlerine gelindiğinde Trabzon'un gelinine ait olduğunu öne sürüp, Fâtih Sultan Mehmed'den burasını kendisine vermesini istedi. Fâtih buna herhangi bir cevap vermedi. Neticede, Saray Hatun Fâtih'in burasını fethetmesine engel olamadı⁴⁸⁸. Fâtih burasını aldıktan sonra Trabzon hazinesinde bulunan mal ve eşyadan en değerlileri seçilerek Saray Hatun'a armağan edildi. Şeyh Hasan'a beğeneceği bahşişler verildikten sonra elçilerin yurtlarına dönmelerine izin verildi. Böylece geçici de olsa iki Türk devleti arasında meydana gelebilecek bir çatışma şimdilik önlenmişti⁴⁸⁹.

Elçiler devletlerarası sorunların çözümü için çalışırlarken kendi devletlerinin büyüklük ve azâmetini dile getirerek karşı tarafın psikolojik durumunu sarsmaya çalışırlardı. Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh tarafından Uzun Hasan

⁴⁸⁷Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Neşr. Faik Reşit Unat-M. A. Köymen, c. II, Ankara 1995, s. 751.

⁴⁸⁸İbn Kemal, a. g. e., s. 196; Âşıkpaşaoğlu, a. g. e., s. 136.

⁴⁸⁹Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 55.

Bey'e elçi olarak gönderilen Mehmed-i Seferçi, Ak-Koyunlu hükümdarının huzuruna gelip elçilik vazifesini yerine getirirken büyük sözler etti. Hükümdarın gözünü korkutacağını umarak, "Cihanşâh Mirza'nın 150 bin zırlı askerî var." deyince Uzun Hasan Bey, "Cihanşâh Mirza'nın ordusunun durumunu biliyorum. Onun 30 binden fazla adamı yoktur." diyerek elçinin onu yıldırma çabalarına aldırmaz etmedi⁴⁹⁰.

Bazen de elçiler hükümdarlarının savaş hazırlıklarını tamamlayıp zaman kazanmak için üzerine sefer yapılacak hükümdara gönderilerek bu hazırlıkların gizlenmesine çalışılırdı. Bunu başarmak için de elçinin bazı önemli özelliklere sahip olması gerekmekteydi. Uzun Hasan Bey, Cihanşâh üzerine sefere çıkarken bir taraftan asker toplamak için adamlarını çeşitli yerlere yollamış, bir yandan da Cihanşâh'ın şüphelerini gidermek için de Kadı Alaaddin Ali'yi değerli hediyelerle elçilik görevini yerine getirmesi için ona göndermişti. Tihranî'nin anlatımı ile bu elçi, "seyyidlerin seçkini, kadıların övüncü, zor işlerde görüş sahibi, sağlam fikirli, ilminin fazlalığı, diyanetinin ve tabiatının mükemmelliği konusunda kolu uzun olan, sözünün akıcılığı ve İslâm işlerine hâkimiyeti ile tanınan" bir şahıstı. Bu tanımdan da anlaşıldığı gibi elçinin seyyid olması onun soyuna olan saygıdan dolayı elçiye gerekli olan saygının teminini sağlamaktaydı. Zor işlerde görüş sahibi olması onun önemli konuları çözmeye gücünün belirtisi idi. Sözünün akıcılığı ile elçinin konuşma adabındaki ustalığı, karşı tarafın tepki çekmemesini sağladığı gibi olumlu sonuçların alınmasını da sağlamaktaydı. Ak-Koyunlular'ın elçi gönderirken bu özelliklere dikkat etmeleri onların alelâde bir şekilde elçi seçimi yapmadıklarını bize göstermektedir⁴⁹¹. Benzer şekilde Ak-Koyunlular'ın ilişki içinde oldukları devletler de elçi seçiminde buna dikkat ederlerdi. Çünkü gönderilen elçinin önemli bir şahsiyet

⁴⁹⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 411; Terc., s. 248.

⁴⁹¹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 415; Terc., s. 251.

olması, gönderen kişiye önemli avantajlar sağlamaktaydı. Bu sebeple Ebu Said, Uzun Hasan Bey karşısında yenileceğini anlayınca, Dar'ül Merz'in büyük komutanlarından Seyyid Kıvameddin'in oğlu Gıyaseddin Mazenderanî'yi barış istemek amacıyla Ak-Koyunlu hükümdarına elçi olarak göndermişti⁴⁹².

Elçinin soyu, konuşma adâbı, ilmî konulara vâkıf olması çoğu zaman başarısının birer unsurunu oluşturmaktaydı. Bu ve diğer bazı önemli özelliklere sahip olan elçilerin işlerini istenilen şekilde yaptıkları görülmektedir. Meselâ, Sultan Halil Esterâbâd'ı aldıktan sonra Yadigar Sultan beraber olduğu Ak-Koyunlu emîrlerini ihtiyat olarak Herat'ta bıraktı. Yadigar Sultan orada büyük bir rahatlık içinde eğlenceye daldı ve Ak-Koyunlu ordusuna dönüş izni verdi. Bunun üzerine Herat âlimleri Sultan Hüseyin Mirza'ya "Fırsat ganimettir. Şahzâde ve arkadaşları gaflet uykusundadırlar." diye haber gönderdiler. Sultan Hüseyin Mirza da bu fırsatı kaçırmayarak gece baskını ile Yadigar Mehmed'i öldürdü. Bu haber Uzun Hasan Bey'e ulaştığı zaman Hüseyin Mirza'ya karşı harekete geçti. Ak-Koyunlu ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Hüseyin Mirza barış yapmak için, evliyaların sultanı Ebu Said Ebu'l-Hayr'ın neslinden olan Şeyhü'l-İslâm-ı A'zam Şeyh Abdullah'ı samimi ifadelerle dolu bir mektupla Uzun Hasan Bey'e gönderdi. Velilik sıfatına sahip olan elçi, Kum şehrinde Uzun Hasan Bey'in huzuruna çıkınca güzel bir konuşmada bulunmuş ve bu konuşmasında doğruluk bulunduğundan, barış, din ve dünya konusundaki görüşleri makbul ve makul bulunmuştu. Bu sebeple de Uzun Hasan Bey Esterâbâd'ın Sultan Hüseyin Mirza'nın görevlendirdiği kişilere bırakılmasını buyurdu. Bunu, bir nişan ile Şeyhü'l-İslâm'ın yanına kattığı Kadı Alaaddin Ali ve

⁴⁹²Tihranî, a, g. e., c. II, s. 488; Terc., s. 295.

hediyelerle birlikte Sultan Hüseyin Mirza'ya gönderdi. Böylece savaşla sonuçlanacak bir anlaşmazlık maharetli bir elçi sayesinde önlenmiş oldu⁴⁹³.

Elçiler vazifelerini icra ederken onlara kötü davranmak devletler arası ilişkilerde hoş karşılanmayan bir tutumdur. Hatta çoğu kez böyle davranışlar savaş sebebi olmuştur. Uzun Hasan Bey yeğeni Murad Bey'i Ebu Said'e elçi olarak gönderdiğinde böyle bir tutum ile karşılaştığını görmekteyiz. Murad Bey Ebu Said'in ordugahına yaklaştığında, karargahı arabalarla çevirene kadar onu iki gün beklettiler ve daha sonra orduya aldılar. Bir topluluğu da Kalmaklılar⁴⁹⁴ kılığında sokarak "Bunlar insan yiyicidirler." dediler. Murad Bey, araba çemberine yaklaşınca onun ayağının ucunda yürüyen bir kimseyi o topluluğun eline verdiler. Onlar, onu hemen öldürüp, "yiyeceğiz" diyerek parçalarını kaptılar. Murad Bey'in hediye olarak getirdiği birkaç atı da ürküttüler. Murad Bey'in, Sultan Ebu Said ile görüştüğünden sonra yanına verilen elçi ile dönmesine izin verildi. Murad Bey, Uzun Hasan Bey'e olanları anlatınca Uzun Hasan Bey: "Atı ürkütmek, devleti ürkütmek demektir. Bir masumu, adam yiyen uydurmasıyla nitelenen bir topluluğun eliyle öldürtüp ondan sonra parça parça yapmak, benzerini kâfirlerin yapamayacağı bir haksızlıktır." diyerek ona karşı harekete geçti⁴⁹⁵.

Elçiler vazifelerini yerine getirirken canlarına kast edilmezdi. Bütün İslâm aleminde izin verilmeyen böyle davranışlara nâdir de olsa rastlanılmaktaydı. Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunlu Hasan Ali'ye karşı sefere çıktığında, onun ordusunun nicelik ve niteliğini öğrenmek istediğinden, bir kimseyi onun yanına elçi göndermek

⁴⁹³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 551-552; Terç., s. 333-334.

⁴⁹⁴Tatarların Kalmak boyu, Bkz. Mürsel Öztürk, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 286 n. 845.

⁴⁹⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 473-474; Terc., s. 286-287; Kazvinî, a. g. e., s. 220.

istedi. Hasan Ali Uzun Hasan Bey'e sığındığı sıralarda ona hizmet eden ve padişah olduğu zaman mühim iyilikler edeceği konusunda vaatlerde bulunduğu Sultan Mahmud-i Hacılu, Uzun Hasan Bey'den kendisini elçi tayin etmesini istedi. Uzun Hasan Bey de onu elçi tayin etti. Elçi Hasan Ali'nin karargahına giderek, Ak-Koyunlu hükümdarından getirdiği mektubu ve haberi arz ederek iltifatlara nail oldu. Bu sıralarda emîrlere, Hasan Ali ile olan birlikteliklerinin sağlamlığını göstermek niyetiyle elçiyi öldürmek istediler. Bunun için de hükümdarın elçi ile birlikte gelen otuz nökeri öldürmeye izin vermesini istediler; çünkü, ancak bu şekilde Uzun Hasan Bey'in kendileri ile anlaşma ümidini keseceğini belirttiler. Bu durumda kendilerinin de onunla ittifak yapamayacaklarının kesinleşeceğini söylediler. Bu istekten hoşlanan Hasan Ali, bütün İslâm aleminin çirkin saydığı, bu uğursuz işe izin verdi. Böylece Ak-Koyunlu elçisi Sultan Mahmud'u kendisine bağlı olan otuz kişi ile beraber şehit ettiler⁴⁹⁶.

Ak-Koyunlular sadece Müslüman devletler ile elçilik teatisinde bulunmadılar. Çeşitli sebepler ile zaman zaman diğer dinlere mensup olan devletler ile de bu tür faaliyetler içine girdiler. Uzun Hasan Bey döneminde Ak-Koyunlular, Venedik ve Papalık ile iyi ilişkiler içine girmiş ve karşılıklı olarak birçok elçi aralarında gidip gelmiştir. Bu temasların genel amacı, Osmanlılar'a karşı oluşturulan ittifaktı. Nitekim Papa III. Calixtus'un (1455-1458) elçisi Fransisken rahibi Lodovico da Balogna, Trabzon ve Gürcistan'dan sonra 1459'da Diyarbakır'a uğrayarak Ak-Koyunlu hükümdarını büyük Türk dedikleri Fâtih'e karşı kurulacak ittifaka katılmağa davet etti ve bu teklifi olumlu karşılayan Uzun Hasan Bey de kendi adına

⁴⁹⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 461- 462; Terc., s. 280.

Avrupa'ya elçi gönderdi⁴⁹⁷. Uzun Hasan Bey, Venedik ile girişmiş olduğu dostluk ilişkilerine devam ederek Karaman meselesinden dolayı Toroslar'a vardığında Venedik elçisi Lazaro Quirini'nin yanına gelmesi üzerine, o da Kâtip Mehmed adında yeni bir Ak-Koyunlu elçisini Venedik'e gönderdi⁴⁹⁸.

Ak-Koyunlu Devleti, elçisini göndereceği ülkenin konumuna göre belirlemekteydi. Daha önce söylediğimiz gibi, Müslüman devletlere gönderilen elçiler genelde soylu, âlim veya Peygamber soyundan gelenlerden seçilir ve bu şekilde elçinin daha fazla itibar görüp, devleti en iyi şekilde temsil etmesi sağlanırdı. Fakat gayri Müslim bir ülkeye gönderilecek elçinin Hristiyan olmasına yada Hristiyanlar ile yakın ilişkide olmasına dikkat edilirdi. Uzun Hasan Bey, Venedik'e Mehmed, Murad, Nicola ve Chefarsa⁴⁹⁹ adında dört elçi göndermişti. Bunlardan Mehmed hariç, diğer üçü Hristiyan'dı⁵⁰⁰. Benzer şekilde Venedik Cumhuriyeti de Müslüman kültürü hakkında bilgisi olan şahısları elçi olarak Ak-Koyunlu ülkesine göndermeye dikkat etmekteydi. Venedik Senatosu, Uzun Hasan Bey'e göndereceği elçiyi seçmek için çeşitli çalışmalara girişmiş ve sonunda Mekke ile Basra'da uzun yıllar kalmış ve daha sonra da Şam'da ölmüş olan M. Dragon Zeno'nun oğlu Caterino Zeno'yu bu iş için seçmişti. Zeno, babasından dolayı az da olsa Ak-Koyunlu ülkesi hakkında bilgiye sahipti. O, ayrıca Uzun Hasan Bey'in hanımı Despina'nın da yeğeni idi⁵⁰¹.

⁴⁹⁷Şerafettin Turan, "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", TAD, III, 1965, s. 66.

⁴⁹⁸Şerafettin Turan, a. g. m., s. 75.

⁴⁹⁹Caterino Zeno, a. g. e., s. 11.

⁵⁰⁰Şerafettin Turan, a. g. m., s. 90.

⁵⁰¹Caterino Zeno, a. g. e., s. 12.

Ak-Koyunlu ülkesine gelen elçilerin Türkçe yada Farsça'yı bildikleri anlaşılmaktadır. Venedik'in Caterino Zeno'dan sonra Ak-Koyunlu ülkesine gönderdiği elçisi Josafa Barbaro, beraberinde bir mektub da getirmişti. Elçi Uzun Hasan Bey'in huzuruna çıktığında, orada bu mektubu okuyacak kimse olmadığı için, hükümdar bu mektubu ona okutmuştu. Ak-Koyunlu Devleti'ne gelen elçiler saraya bitişik olan misafirhanede ağırlandıydılar. Barbaro'nun anlatımına göre, bu misafirhanede yere halılar serilmişti. Ayrıca ona göre, misafirhanenin duvarlarında altın işlemler bulunmaktaydı ve bu duvarlar altın rengi ile boyanmıştı⁵⁰².

Uzak diyarlardan gelen elçilere Ak-Koyunlu hükümdarları hediye olarak ülkelerinde giyilen kıyafetleri verdikleri gibi, para da vermekteydiler. Barbaro, Uzun Hasan Bey ile görüştüğü günün ertesinde kendisine kuşak, ipekten imal edilmiş bir havlu, bir ceket, kürklü bir cüppe ve 20 duka gönderilmişti⁵⁰³. Saraya davet edilen elçiler hükümdarın izni olmadan ayrılamazlar ve bir başkası tarafından ayrılmaya zorlanamazlardı. Venedik elçisi Barbaro, Uzun Hasan Bey tarafından saraya yemeğe çağırılmış ve daha sonra burada Hindistan'dan gelen elçilerin getirdikleri hediyelerin sunulduğu bir gösteri yapılırken, Barbaro buradan alınarak başka bir odaya götürülmüştü. Yemeği verildikten sonra gitmesi istenmiş, fakat tam misafirhaneye gidecekken hükümdar gelmiş ve onun niçin oradan ayrıldığını sormuştu. Barbaro da valinin ondan gitmesini istediğini söylemiş ve buna sinirlenen Uzun Hasan Bey de o adamı çağırarak dövdürmüştü⁵⁰⁴.

Bir çok alanda olduğu gibi devletler arası ilişkilerin düzenlenmesinde de görev alan elçiler, yeni hükümdarların tahta geçmelerinde ve yeni dostlukların

⁵⁰²Barbaro, a. g. e., s. 52.

⁵⁰³Barbaro, a. g. e., s. 53.

⁵⁰⁴Barbaro, a.g.e., s. 54-55.

tesisinde etkili olmaktadır. Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Halil, hem babasının ölümünü bildirmek, hem de Fâtih ile yeniden dostluk tesis etmek için Kadı Alaeddin Beyhakî'yi İstanbul'a elçi olarak göndermişti⁵⁰⁵. Gelen elçilere karşılık elçilerin gönderilmesi, dostlukların kurulmasında belirli bir etkiye sahip olduğundan, hükümdarlar mümkün mertebe buna dikkat ederlerdi. 1486 yılında Şerbetdâr Kayıt adlı bir elçi, beraberinde bir mektup ve çeşitli hediyelerle Ak-Koyunlu ülkesine gelmişti. Getirdiği mektup dostluk bağlarının güçlendirilmesi ve Mısır ordusunun Osmanlı ordusuyla savaşındaki başarısı hakkında bilgiler içermekteydi. Ak-Koyunlu hükümdarı, Mısır elçisi huzuruna çıktığında, bir sonraki yıl kendisinin de Mısır'a elçi göndereceğine dair söz vermişti. Bu hususta görevlendirilen Kadı İsa, bir sonraki yıl Sultan Yakub'un da Mısır'a bir elçi göndereceğini bildiren bir mektup yazarak Memlûk elçisine verdi ve elçi Ağustos ortalarında Mısır'a gitmek için ayrıldı⁵⁰⁶. Bir yıl sonra da Yakub Bey'in saray tarihçisi İsfahanî, Memlûk Sultanı Melik Eşref Kayıtbay'a Arapça bir mektup yazması için görevlendirildi⁵⁰⁷. Sultan Yakub, Osmanlı ve Memlûkler arasındaki anlaşmazlığa arabuluculuk etmek için Ahi Ferec'i görevlendirdi⁵⁰⁸. Mısır'a gidecek olan elçiye de bir mektup verildi ve elçi Mart 1487 tarihinde ülkesinden ayrılarak Mısır'a gidip sultan ile görüştü. Vazifesini icra eden elçi, ünlü hattat Yakut el-Mustasım tarafından yazılan bir Kur'an'ın da aralarında

⁵⁰⁵İsfahani, a. g. e., s. 128.

⁵⁰⁶İsfahani, a. g. e., s. 227; V. Minorsky, *Persia*, s. 53-54.

⁵⁰⁷İsfahani, a. g. e., s. 231.

⁵⁰⁸John E. Woods, "An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/Ninth Century Iranian Foreign Relations", *Journal of Near Eastern Studies*, Volume XXXVIII, 1979, s. 4.

bulunduğu nâdir hediyelerle Ak-Koyunlu ülkesine döndü. Yeni oluşan dostluktan memnun olan Kayıtbay, Ak-Koyunlu hükümdarına gönderdiği mektupta elçi Ahi Ferec'in varışından bahsederek Sultan Yakub'a saygı göstermişti⁵⁰⁹.

4-Casusluk :

Devlet yönetiminde önemli bir yer tutan casusluk, Ak-Koyunlu yönetiminde her zaman var olan bir müessese idi. Ak-Koyunlu reayası arasında tüccarlar, dervişler, sûfiler devletleri için casusluk faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Komşu devletlerin sarayında ise bu işi daha çok dokuma ticareti ile uğraşan uluslararası tacirler yada elçiler yapmaktaydılar. Bu tacirler ve elçiler sultan adına çeşitli ticarî ve kişisel hizmetleri yerine getirmenin yanında casusluk faaliyetlerinde de bulunmaktaydılar. Bunlar vazifelerini yerine getirirken sultan ile düzenli görüşmeler yaparlardı⁵¹⁰. Devvânî düşmanların meselelerini araştırmada hiçbir dikkatsiz davranışa yer olmadığını, onların hareketlerini tespit etmek için casuslar ve muhbirlerin işe alınması gerektiğini belirtmektedir⁵¹¹.

Ak-Koyunlu Devleti'nde hükümdarın casusları olduğu gibi şahzâdelerin de casusları mevcuttu. Uzun Hasan Bey düşmanları ile mücadele ederken, bir casusu vasıtasıyla Cihangir'in Diyarbakır'dan çıkarak Aladağ'daki yaylaya gittiğini öğrenmiş ve bir baskınla Diyarbakır ve saltanatı ele geçirebilmişti⁵¹².

Casusların Ak-Koyunlu Devleti bünyesinde birçok alanda faaliyet göstermeleri, devletin gelişip güçlenmesinde başlıca amillerden biri olmuştur.

⁵⁰⁹İsfahanî, a. g. e., s. 233; V. Minorsky, *Persia*, s. 55.

⁵¹⁰Woods, a. g. e., s. 11; Terc., s. 25.

⁵¹¹Devvânî, *Ahlâk*, s. 410.

⁵¹²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 230; Terc., s. 142; Hinz, a. g. e., s. 24.

Bunların düşman ordugahlarının durumunu öğrenerek hükümdarlarına bildirmeleri sonucunda, düşman gafil avlanabilmişti. Kara-Koyunlu Cihanşâh, Uzun Hasan Bey'e karşı giriştiği seferde havaların soğuması üzerine askerlerinin çoğunu serbest bırakmış ve geri dönme kararını verdikten sonra ağırlıklarını önden göndermiş, kendisi de ordunun gerisinde kalarak eğlenceye dalmıştı. Uzun Hasan Bey, Cihanşâh'ın durumunu öğrenmek için casuslarını göndermişti. Bunlardan biri, Cihanşâh'ın ordugahına giderek yüksek sesle atının elinden kaçtığını haykırmış, fakat sarhoş ve sızmış olan ordugahtakilerden kimse ona cevap vermemişti. Uzun Hasan Bey bu durumu casuslarından öğrenince fırsatı kaçırmayarak 6 bin kişilik kuvvetiyle hemen yola çıkarak 11 Kasım 1467 sabahı, alacakaranlıkta Cihanşâh'ın ordugahını basarak büyük bir zafer kazanmıştı⁵¹³. Buna benzer olarak Ak-Koyunlu ordusunun durumunu öğrenmek için düşmanları casus kullanmaktaydılar. Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunlu Rüstem Tarhan'a karşı savaşa hazırlanırken Rüstem bir dervişi casus olarak göndermiş, fakat Uzun Hasan Bey onun casus olabileceğinden şüphelendiği için, dervişi yakalatıp durumunun araştırılmasını istemişti. Sonunda, derviş Rüstem Tarhan'ın yanından casus olarak geldiğini itiraf etmiş ve bu sebeple de bağlanarak etkisiz hale getirilmişti⁵¹⁴. Fakat her zaman casuslar bu şekilde ucuz kurtulmazlardı. Meselâ, Uzun Hasan Bey Otlukbeli Muharebesi'nden önce ordugahında yakaladığı bazı Osmanlı casuslarının kafalarını vurdurup Fâtih'e yollamıştı⁵¹⁵. Bazen de yakalanan casuslardan önemli bilgiler elde edilerek ona göre savaş düzenine geçilirdi. Uzun Hasan Bey, yakalamış olduğu bu Osmanlı

⁵¹³Gaffarî, a. g. e., s. 252; Şerephan, a. g. e., c. II, s. 118; Tihranî, a. g. e., c. II, s. 422; Terc., s. 255; Hinz, a. g. e., s. 43-44.

⁵¹⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 265; Terc., s. 162.

⁵¹⁵Ş. Turan, a. g. m., s. 117.

casuslarından, Fâtih'in bütün kuvvetlerinin başında ilerlediği haberini alınca, Anadolu'ya üç saf halinde girme planından vazgeçerek, bütün kuvvetlerini topladıktan sonra kumandayı bizzat üzerine almaya karar vermişti⁵¹⁶. Muharebeden önce de Osmanlılar'ın genç paşası Murad Paşa'nın, Mahmud Paşa'nın nasihatlerini dinlemeyerek Fırat'ı geçtiğini casuslarından öğrenen Uzun Hasan Bey, onun geçeceği yolun muhtelif yerlerine adamlarını yerleştirerek tuzaklar kurabilmişti⁵¹⁷. Devvânî uzman casusların kullanılmasının önemini vurgulayarak hükümdarın onların maaş ve gayretlerine dikkat edip uyanık olmasını tavsiye etmekte, ancak bu şekilde davranıldığı zaman düşmanın durumunun belirlenebileceğini söylemektedir. Çünkü o, düşmanın ordusunu ve araçlarını bazı avantajlar olmaksızın tahrip etmenin ve yıkmamanın akla aykırı olduğunu düşünmekteydi⁵¹⁸.

Ak-Koyunlular'ın casusluk faaliyetlerine karşı düşmanlarının da sık sık bu tür faaliyetlere baş vurdukları anlaşılmaktadır. Meselâ Şeyh Haydar, 1488 yılında Ak-Koyunlular'a bağlı Şirvanşahlar'ın durumunu öğrenmek için casus göndermiş ve onlardan aldığı bilgiler ile babasının intikamını almak üzere saldırıya geçmişti⁵¹⁹. Casuslar, vazifelerini icra ederken herhangi bir hata yapmamaları gerekmektedir. Çünkü onların yakalanmaları sonucu düşmana sağlayacakları bilgi ile düşman zor bir durumdan kurtulabileceği gibi üstün bir duruma da geçebilirdi. Şeyh Haydar, Şirvan'daki saldırılarına devam ederek Gülistan Kalesi'ni kuşatmış, Şirvanşah da Ak-Koyunlular'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Veliâğa komutasındaki Ak-Koyunlu ordusu, Şeyh Haydar'a karşı harekete geçmiş, bu durum

⁵¹⁶Ş. Turan, a. g. m., s. 118.

⁵¹⁷Müneccimbaşı, *Camiüd'düvel*, Haz.: Ahmed Ağırakça, İstanbul 1985, s. 281.

⁵¹⁸Devvânî, *Ahlâk*, s. 413.

⁵¹⁹İsfahani, a. g. e., s. 281; V. Minorsky, *Persia*, s. 72.

Gülistan Kalesi'ne bir mektupla bildirilmişti. Mektupta ordunun birkaç günde Gülistan'a varacağı bildirilerek, ordu oraya vardığında mütteliklerin harekete geçmesi istenmişti. Fakat, mektubu taşıyan casus Şeyh Haydar'ın adamları tarafından ele geçirildi ve Şeyh Haydar aceleyle kalenin eteklerini terk etti⁵²⁰.

Sultan, teb'asının durumunu casusları sayesinde öğrenerek onların sıkıntılarını gidermeye çalışırdı. Bunu da daha çok toplumun her kesiminde bulunan derviş ve meşâyih vasıtasıyla yapmaktaydı. Meselâ, Ak-Koyunlu döneminin önemli şeyhlerinden olan Gülşenî aynı zamanda reaya ve sultan arasında önemli bir bağı oluşturmaktaydı. Reayanın sıkıntılarını bunların sayesinde öğrenen sultan, sorunlara çözüm bulabilmekteydi. Sultan Yakub zamanında vezirlerin reaya fazlasıyla haraç yüklemeleri sonucu, reyanın çoğunun komşu hükümdarların ülkesine firar etmesiyle Ak-Koyunlu ülkesinin bu bölgeleri harabe durumuna gelmeye başlamıştı. Gülşenî, Kadı İsa ile reyanın durumunu görüşükten sonra onunla birlikte Sultan Yakub'a gitmiş, onun durumdan haberdar olup olmadığını sormaları üzerine de sultan, durumdan haberdar olduğunu bildirmiştir. Sultan, alınması gereken tedbiri sormuş, Gülşenî de bunun kolay olduğunu ve sultan ile vezirlerin o beldenin yıllık gelirlerinden bir iki yıl feragat etmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine sultan, yıllık gelirinden feragat etmiş ve diğer vezirlerin yıllık gelirini de reyanın üzerinden kaldırmıştır. Böylece diğer ülkelere gitmiş olan reaya tekrar eski beldelerine döner ve böylece terk edilmiş olan yerler üç yılda o kadar mamur hale gelir ki, eskisinden kat kat fazla haraç verecek duruma ulaşır⁵²¹.

⁵²⁰İsfahani, a. g. e., s. 289- 290.

⁵²¹Gülşenî, a. g. e., s. 113-114.

5-Hediye :

Hükümdarlar arasında, muhtelif vesilelerle hediyeler alınıp verilmesi, eskidenberi devam edegelen bir âdetti⁵²². Hediye verme hükümdarların geleneği olduğu için onlar, yararlığını gördükleri şahsiyetlere hizmetlerinden memnun olmanın bir belirtisi olarak hediye vermekteydiler. Timur, Ocak 1401 tarihinde Dimaşk önlerine gelip şehri kuşatınca⁵²³ şehir karşı koymuştu. Meydana gelen savaşta Kara Yülük Osman Bey'in oğlu İbrahim Bey, büyük kahramanlıklar gösterip başarılar elde edince Timur'un büyük lütuflarına mazhar olmuştu. Timur memnuniyetinin belirtisi olarak ona Diyarbakır şehrini bağışladığı gibi çok iyi bir atı da hediye olarak vermişti⁵²⁴.

Hediye gönderme, bazen alay edip tahkir etme amacı taşırdı. Meselâ, Kara Yülük Osman Bey, Memlûk Sultanı Barsbay'a hil'at, ayna ve kuyruğu çatalı bir koyun göndererek onu tahkir etmişti⁵²⁵. Hükümdarlar anlaşma yaptıkları yabancı devlet adamlarına hediye vererek onların gönüllerini hoş tutmaya çalışmışlardır. Memlûk sultanı ve Kara Yülük Osman arasında yapılan bir anlaşmadan sonra Memlûk hükümdarı, Kara Yülük Osman Bey'e aralarında oluşan dostluktan dolayı memnuniyetini belirtmek için bir samur kürk ve çift işlemeli kadife üstlük, altın eğer, işlemeli üzengi ve cins bir at göndermişti⁵²⁶.

⁵²²M. Altay Köymen, a. g. e., s. 140.

⁵²³İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 26.

⁵²⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 48; Terc., s. 43.

⁵²⁵Faruk Sümer, "Ak Koyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 40, s. 13 (Ak Koyunlular).

⁵²⁶Kâzım Yaşar Koprıman, a. g. t., s. 68.

Hediyelere her zaman bir anlam verilmiyorsa da bazı durumlarda verildiği de olmaktadır. Meselâ, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh'ın Uzun Hasan Bey'e gönderdiği altın kılıçlı kemer ile çok miktardaki kumaş uğurlu sayılmıştı. Uzun Hasan Bey altın kılıçlı kemeri beline kuşanarak "Kılıçlı kemer göndermek, saltanat işidir." demişti⁵²⁷. Benzer şekilde Uzun Hasan Bey kuvvet ve kudretini îma etmek için elçisi ile, Osmanlı Padişahı Fâtih'e bir sopa ile bir torba darı göndermişti. Fakat Fâtih elçinin önünde bu darıları tavuklara yedirttikten sonra, "Benim yeniçerilerim de senin hükümdarının keçi tabiatlı ve savaşçı olmayan adamlarını işte böyle yiyip bitireceklerdir." diyerek elçiyi ülkesine geri gönderdi⁵²⁸.

Hediyelerin verilmesi birçok farklı amaç taşıdığından her zaman gönül rızası ile verilmezdi. Meselâ, Uzun Hasan Bey Osmanlı başkentine biraderzâdesi Murad Bey'i elçi göndererek⁵²⁹, vaktiyle Yıldırım Bayezid'in Osmanlı topraklarına saldırmaması karşılığında Kara Yülük Osman Bey'e vermeyi vaadettiği hediyeleri istedi. Bu elçiler hakaretvâri bir tarzda Fâtih'e: "Altmış seneden fazla bir müddetten beri her sene vermeye borçlu olduğun atlara mahsus bin eğer örtüsü, bin gâşiye ve bin sarığı istiyoruz; bu eşyanın her sene verilmesini büyük baban, efendimizin büyük babasına vaat etmişti." dediler. Fâtih bunlara: "Haydi siz rahatça gidiniz ben gelecek sene gelip, efendinizin benden istediği şeyleri beraberimde getireceğim ve borcumu ödeyeceğim." dedi⁵³⁰.

⁵²⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 385; Terc., s. 232.

⁵²⁸Ş. Turan, a. g. m., s. 96.

⁵²⁹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 382; Terc., s. 230.

⁵³⁰Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 209; Yaşar Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Bulleten*, c. XLIX, Sayı 194, Ankara 1968, s. 298.

Elçilere hediye vermek, hükümdarların örf ve adetlerinden olduğu için en çok hediye elçilere verilmekteydi⁵³¹. Elçiler huzura kabul edildikleri zaman genellikle onlara hediyeler verilirdi. Verilen bu hediyeler yiyecek olacağı gibi, o bölgede üretilen diğer giyecek veya benzeri şeyler de olabilirdi. Venedik elçisi Contarini, Uzun Hasan Bey'in huzuruna çeşitli sebeplerle çağrıldığından bazen yiyecek maddeleri de hediye olarak kendisine verilmişti⁵³². Hükümdar eğer gelen elçinin geliş amacından memnun değilse, getirdiği hediyelere de itibar etmezdi. Bu anlamda Bourgogne dükünün elçisi olarak Uzun Hasan Bey'i ziyarete gelen rahip Lodovico hediye olarak menekşe renginde üç kumaş, koyu kırmızı renginde olan üç kıymetli kadife ve ayrıca altın işlemeli üç elbise getirmiş, fakat hükümdar bu hediyelere pek ilgi göstermemişti⁵³³. Hükümdar elçileri her huzuruna çağırıldığında hediye vermeye dikkat ederdi. Contarini ve Patrik Lodovico Uzun Hasan Bey'in huzuruna çıktıklarında her birine küçük önemde birkaç süs eşyası, bir at, bir miktar para hediye olarak verilmiş ve daha sonra odalarına gönderilmişlerdi⁵³⁴. Elçilere ülkelerine gidecekleri zaman, huzura çağrılarak hem kendileri hem de hükümdarlarına götürmeleri için çeşitli hediyeler verilirdi. Contarini Venedik'e döneceği zaman, orada bulunan diğer ülkelerin elçileri ile birlikte çağrılmış ve hükümdarın huzuruna çıkmadan önce kendilerine verilmek üzere ipekten yeni yapılmış olan bazı kumaşlar gösterilmişti. Ayrıca patriğin Bourgogne düküne, Contarini'nin Venedik senatosuna, Marco Rosso'nun da Moskova düküne götürmesi

⁵³¹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 209; Terc., s. 130.

⁵³²Contarini, a. g. e., s. 136.

⁵³³Contarini, a. g. e., s. 134.

⁵³⁴Contarini, a. g. e., s. 135.

için hediyeler verilmişti. Bu hediyelerin ikisi kılıç ve diğerleri Yezd üretimi kumaşlardan oluşmaktaydı⁵³⁵.

Gelen elçi uzun süre kalacaksa kendisine giymesi için yöre kıyafetlerinin hediye edildiği anlaşılmaktadır. Ak-Koyunlu hükümdarına gönderilen Venedik elçisi Barbaro'ya Uzun Hasan Bey giymesi için bir başlık, sarması için ipekten bir kuşak, bir ceket göndermiş bunlara ilaveten 20 dukayı hediye etmişti⁵³⁶.

Hediyeler bazen ilginç hayvanlar da olabilmekteydi. Hindistan'dan Uzun Hasan Bey'in sarayına bazı hayvanlar gönderilmişti. Bunlar, birer leopar ve aslan, iki fil, bir zürafa ve farklı renklerde üç papağandan oluşmaktaydı⁵³⁷. Hükümdarlar her vesile ile hediye göndermeye çalışırlardı. Örneğin Uzun Hasan Bey, Eylül 1472 tarihinde Karaman oğlu Ahmed Bey'e gönderdiği bir hüküm ile birlikte bir sarığı da hediye olarak göndermişti⁵³⁸.

Hediye sadece hükümdarlar tarafından verilmezdi, bazen bir vali, bir emir, bir şahzâde veya basit bir vazife sahibi de hediye verebilirdi. Sözü edilen bu şahısların hükümdara sunduklarına *pişkeş* denirdi. Emîrlar kendi aralarında da hediyeleşebilirlerdi. Meselâ, Sultan Halil Fars valisi iken Emir Mansur Suhrab onun huzuruna çıkmış ve şahzâdeye bir at hediye etmişti. Şahzâde de buna mukabil onu överek teveccüh göstermişti⁵³⁹. Anlaşıldığına göre bu dönemde iyi koşabilen mükemmel niteliklere sahip atların hediye edilmesi bir gelenektir⁵⁴⁰. Yakub Bey 1487

⁵³⁵Contarini, a. g. e., s. 136.

⁵³⁶Barbaro, a. g. e., s. 53.

⁵³⁷Barbaro, a. g. e., s. 54- 55.

⁵³⁸Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu, Fasikül I, İstanbul 1938, Vesika 6.

⁵³⁹Devvânî, Arznâme, s. 294; Minorsky, Review, s. 155.

⁵⁴⁰Devvânî, Arznâme, s. 301; Minorsky, Review, s. 158.

yılında Tebriz'den İsfahan'a gittiği sırada Kaşan'a⁵⁴¹ da uğramış ve burada vâli olan şahzâde Ebu'l-'izz Yusuf Mirza, sultana muhteşem hediyeler sunarak ona olan bağlılığını belirtmişti⁵⁴². Yakub Bey de bu gezisine devam ederek Kaşan'dan hareket edip 13 Kasım'da İsfahan'a gelmiş, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü şehrin ileri gelenlerine hil'atlar, atlar ve paralar dağıtmıştı. Böylece sultanın her gittiği yerde hediyeleşme gerçekleşmekteydi⁵⁴³.

Hediyeleşme bazı ilginç olayların meydana gelmesine de sebep olmaktadır. Bu ilginç olaylardan biri Herat'tan Tebriz'e gönderilen elçilik heyeti sebebiyle yaşanmıştı. Emir Kemaleddin, Herat'tan Sultan Yakub'a elçilik vazifesi ile gönderilmiş ve giderken de Kadı İsa ve Sultan Yakub'a da birtakım hediyeler götürmesi kendisinden istenmişti. Bunlar arasında Câmî'nin külliyyatından bir nüsha da vardı. Kemalüddin bu kitabı saray kütüphanesinden alırken yanlışlıkla aynı büyüklükte ve kalınlıkta olan Fütuhât-ı Kebîr adlı eseri almış, farkında olmayarak Tebriz'e getirmişti. Emir Kemalüddin, Sultan Yakub'un huzuruna gelince hediyeler teslim edilmiş, Sultan Yakub nazikliğinden elçiye: "Bu yolculukta mesafenin uzaklığından hiç sıkıntı çektiniz mi?" diye sorunca, Emir Hüseyin: "Hizmetçinizin öyle bir yoldaşı vardı ki, bana hiç yolculuk zahmeti hissettirmedi." demiştir. Bunun üzerine Sultan Yakub bu sözün ne anlama geldiğini sorunca da Emir Kemalüddin, "Ben Kadı İsa'ya gönderilen Mevlana Câmî'nin külliyyatını getirdim, her ne zaman

⁵⁴¹İran'ın Irak-ı Acem eyâleti dahilinde İsfahan'a üç günlük mesafede bulunan eski bir şehirdir. Kaşan'ın kavun ve incirleri ünlüdür. Bkz. Hamdullah-ı Müstevfi, *Nüzhettü'l-Kulûb*, Yay. G. Le Strange, London 1915, s. 67 vd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 209.

⁵⁴²İsfahani, a. g. e., s. 252; V. Minorsky, *Persia*, s. 60.

⁵⁴³İsfahani, a. g. e., s. 253; V. Minorsky, *Persia*, s. 60.

hatırıma ufacak bir sıkıntı gelse derhal o feyizli kitaba baş vurdum." diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Sultan Yakub, "Kitabı getirin de ben de göreyim" demiştir. Emir Hüseyin adam göndererek kitabı getirtmiş, açtıkları zaman da onun Mevlana Câmî'nin kitabı olmadığını görmüşlerdi. Emir Hüseyin, bu olaydan sonra Emir Alişir'in teveccühünü kaybedip bir daha eski konumuna ulaşamamıştır⁵⁴⁴.

6-Fetihnâme (Zafernâme) Gönderilmesi:

Hükümdarlık adetlerinden biri de, kazanılan zaferlerden sonra, her tarafa dostların sevinmesi, düşmanların da üzülmesi ve çekinmesi için "fetihnâme"ler göndermektir⁵⁴⁵. Esasen haber alma vasıtalarının iptidaî bir halde bulunduğu Ortaçağ'da, düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdar kötü şayialara meydan vermemek, gerek içte ve gerek dışta kendisine hücum fırsatı bekleyenlerin ümidini kırmak için tantanalı fetihnâmelerle zaferini her tarafa bildirmek mecburiyetinde idi⁵⁴⁶. Örneğin, Uzun Hasan Bey Avnik civarında düşmanlarını yendikten sonra, düşmanın esir edildiğine dâir ordugaha bir fetihnâme göndererek zaferi müjdeledi⁵⁴⁷. Fetihnâmelerle birlikte, çoğu zaman düşmandan ele geçirilen ganimetlerden

⁵⁴⁴Hondmir, a. g. e., s. 350-351; Thackston, a. g. e., s. 525-526; Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 67- 68.

⁵⁴⁵M. Altay Köymen, a. g. e., c. III, s. 142.

⁵⁴⁶M. Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, c. I, İstanbul 1931, s. 273; İng. Terc. **Some Observations On The Influence Of Byzantine Institutions On Ottoman Institutions**, Translated, edited, and with an introduction and postscript by Gary Leiser, Ankara 1999, s. 133.

⁵⁴⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 237; Terc., s. 145.

numûneler ve genelde düşmanının kesilmiş başı da gönderilirdi. Uzun Hasan Bey, Kara-Koyunlu Cihanşâh'ı yendikten sonra Cihanşâh'ın kesik başını Horasan tarafına, Ebu Said'e gönderdi⁵⁴⁸. Kara-Koyunlu Cihanşâh bu muharebeden önce Osmanlı Padişahı Fâtih Mehmed'den Ak-Koyunlu hükümdarına karşı yardım dilemiş olduğundan⁵⁴⁹ Uzun Hasan Bey, Osmanlı hükümdarına da fetihnâme gönderdi. Fetihnâmede Cihanşâh'ın oğulları ve askerleri ile üzerine geldiği, yapılan muharebede kendisi tarafından hezimete uğratıldığı, birçok ümerâ ve süvarinin öldürüldüğü, Cihanşâh Mirza'nın kesik başının Ebu Said Gürkan'a gönderildiği belirtilmiştir. Uzun Hasan Bey, fetihnâmenin sonunda ise aralarında varılmış olunan anlaşmanın hakkaniyet ve samimiyetle muhafazasını tavsiye etmiş, ayrıca Osmanlı padişahını, Ak-Koyunlu hanedânının geleceği ve memleketlerinin genişliği için duacı olmaya davet etmişti⁵⁵⁰.

Uzun Hasan Bey Cihanşâh'ı yendikten sonra bir fetihnâmeyi de Fâtih'in oğlu II. Bayezid'e göndermişti. Tarihi belli olmayan bu fetihnâmeye göre, Cihanşâh Mirza'nın çocukları ve onlara bağlı olanlar baş kaldırmışlardı. Mescit ve diğer hayır yerlerinde kötü hareketlerde bulunmuşlardı⁵⁵¹. Oralara hayvanlar bağlayıp müezzinleri ezan okumaktan alıkoyarak minarelerden aşağı atmışlardı. Bu tür hareketlerden rahatsız olan ahâli şikâyette bulunmuş, bunun üzerine Uzun Hasan Bey de onları korumak için harekete geçmişti. Ardından Cihanşâh Mirza ve onun tâbilerini yenmiştir. Bundan başka fetihnâmede, Kara-Koyunlu topluluğu isyan ettiği

⁵⁴⁸Gaffarî, a. g. e., s. 252.

⁵⁴⁹Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, c. I, İstanbul 1274, s. 266.

⁵⁵⁰Feridun Bey, a. g. e., c. I, s. 267.

⁵⁵¹Taci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 24.

için⁵⁵², Uzun Hasan Bey'in birkaç gün Azerbaycan'da kaldığı belirtildikten sonra, asilerin defedilmesi için kendisinin büyük emîrlere Cemşid Bey, Süleyman Bey, Halil Bey ve Ali Bey Çakır'ı gönderdiği ve bu emîrlere asileri mağlup ederek bütün kaleleri onun hâkimiyeti altına aldıkları müjdelenmektedir. Fakat bu arada, Ali Şükür'ün kılavuzluğu ile Emir Yusuf'un Şiraz'a⁵⁵³ gittiği, orada Ak-Koyunlu Emiri Mahmud, Şükür'ün oğlu Pir Ali ve Seydi Ali Bey'in yanında bulunan Pir Budak'ın nökerlerinden bir kısmının onlara katıldığı da fetihnâmede zikredilmektedir. Bundan sonra Mehmedî'nin, oğlu ve Yar Ali'yi yanına alarak Kirman tarafına gittiği, orada halka zulmetmeye başladığı, bunun üzerine Uzun Hasan Bey'in kendi oğlu Halil'i kabilesinin idaresine memur ettiği söylenmekte, diğer oğlu Maksud Bey'i de yirmi bin kişi ile Bağdat tarafına gönderdiği, kendisinin de âsileri yok etmek için Şiraz'a yöneldiği belirtilmektedir. Fetihnâmede, daha sonra Uzun Hasan Bey'in üzerlerine geldiğini duyan asilerin kaçtıkları, fakat Uzun Hasan Bey'in oğlu Ebu'l-Feth Şemseddin Mehmed'in arkalarından yetişip, Hind hududunda onları yakalayıp öldürdüğü açıklanmaktadır. Ayrıca Uzun Hasan Bey'in diğer oğlu Zeynel Bahadır'ı da Mehmedî'nin oğlu ve Yar Ali'nin tedibi için bir bölük asker ile Kirman'a gönderdiği⁵⁵⁴ ve bunların yakalandığı belirtilip, düşmanlarının hiçbir surette elinden kurtulamadığı açıklanarak, Kirman, Sistan ve Hindistan'a kadar olan yerlerin kendi hâkimiyeti altına girdiği müjdelenmiştir. Fetihnâmede bunlardan başka daha önce

⁵⁵²Taci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 25.

⁵⁵³Fars eyâletinin başkenti olan Şiraz, Emeviler zamanında Irak'ın ünlü valisi Haccac'ın kuzeni yada kardeşi olan Muhammed tarafından 864 yılında kurdukları. Daha sonra Saffariler'in başkenti olmasıyla genişledi. Bkz. Hamdullah-ı Müstevfi, a. g. e., s. 114; G. Le Strange, a. g. e., s. 249.

⁵⁵⁴Taci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 26.

esir edilmiş olan Sistan emirinin de Ak-Koyunlu hükümdarına tâbi olmak şartı ile yerine iade edildiği vurgulanmış ve Horasan'a gönderilen Uzun Hasan Bey'in oğlu Yadigar Mehmed ve Emirzade Tur Ali Beyler'in de Esterâbâd ve Horasan'ın bir kısmını ele geçirdiği belirtilmiştir. Böylelikle, Hindistan'dan Hitay hududuna kadar bütün hükümdarların kendisine tâbi olduğunu iddia eden Ak-Koyunlu hükümdarı, kudret ve azâmetini bu fetihnâme ile göstermek istemiştir⁵⁵⁵.

Uzun Hasan Bey, Ebu Said'i yendikten sonra⁵⁵⁶, 30 Haziran 1468 tarihinde bir elçisini, beraberinde Ebu Said Timurî'nin kellesi ve bir zafernâme ile birlikte Kahire'ye gönderdi. Bu fetihnâmenin başında Memlûk Sultanı bir çok unvanla zikredilerek selamlanmaktadır⁵⁵⁷. Daha sonra, Uzun Hasan Bey'in Cihanşâh'ı yenip Azerbaycan memleketi önüne geldiği zaman Ebu Said'in, oğullarını, Çağatay ümerâsını, Semarkand ayanını ve Horasan askerlerini ordusuna aldığı söylenmektedir. Timurlu hükümdarının ayrıca Türkistan sınırından, Hindistan, Kaşgar, Kâbil, Kirman, Teberistan ve Mazenderan'dan da asker temin ettiği ve bu memlekete yöneldiği zikredilmektedir. Irak'ın sınırı olan Sultaniye'ye ulaştığında, Uzun Hasan Bey'in ona elçi olarak Nizameddin Murad Bey'i gönderdiği, ancak Ebu Said'in olumsuz tavır içine girdiği belirtilerek olaylar uzun uzadıya anlatılmaktadır. Daha sonra Ebu Said'in kendisine annesini gönderdiği fakat bir anlaşmaya varamadıkları, sonunda Ebu Said'in öldürüldüğü belirtilerek, bir nevi Memlûk

⁵⁵⁵Taci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 27.

⁵⁵⁶Hondmir, a. g. e., s. 427; Thackston, a. g. e., s. 561; Tihranî, a. g. e., c. II, s. 491; Terc., s. 296.

⁵⁵⁷Abdülhüseyn-i Nevâî, Esnad ü Mukâtebât-ı Târihî-yi İran ez Timur tâ Şah İsmail, Tahran 1341, s. 561-562; R. Quiring-Zoche, a. g. m., s. 165.

Sultanı tehdit edilip⁵⁵⁸ kendisine gözdağı verilmek istenmiştir⁵⁵⁹. Fakat Mısır Sultanı, Uzun Hasan Bey'in bu fetihnâmedeki ihtarlarına ve tehditlerine ehemmiyet vermeyerek, Ebu Said'in kesik başını yıkatıp saygıyla defnettirmiştir⁵⁶⁰.

Uzun Hasan Bey'in 1469 tarihinde Şahzâde II. Bayezid'e gönderdiği fetihnâmede ise, II. Bayezid'e uzun ömür ve saltanat temenni edildikten sonra, Ebu Said Mirza'nın yenilmesine müteakip Hasan Ali'nin tekrar topladığı bir takım insanlarla⁵⁶¹ isyan ettiği haber verilmiştir. Onun şehirleri harap ve ahâlisine eziyet ettiği, Azerbaycan'da tutunamayınca Hemedan'a gidip orada mâbet ve mescitleri yıktığı, meyve ağaçlarını yaktığı, her gittiği yerde imarlı bir yer bir eser bırakmadığı belirtilmektedir. Onun kötü fiillerini ve çirkin hareketlerini öğrendiğinde, kendisinin bu kötü durumu ortadan kaldırmak için oğlu Ebu'l-feth Şemseddin Mehmed Bey Bahadır'ın emrinde bir gurup ünlü emîrleri, devlet erkânını ve bir çok askeri, Hasan Ali'nin üzerine gönderdiği bahis mevzu edilmektedir. Devamında, bu değerli evladının Hemedan civarında Hasan Ali'ye yetiştiği, yapılan savaşta Hasan Ali ile birlikte üç bin kişinin öldürüldüğü ve Hasan Ali'nin başının orduya getirildiği bildirilmiştir⁵⁶². Bu zaferden sonra Azerbaycan, Irak, Fars ve Kirman memleketlerinin tümünün kendi yönetimi altına girdiği ve Hasan Ali'nin yenilgiye

⁵⁵⁸İbn Tağriberdî bu mektubun Farsça olduğunu ve kelimelerin altın ile yazıldığını, Ebu Said'in öldürüldüğünün gerçek, fakat Uzun Hasan Bey'in Mısır Sultanı'nı tehdit ettiğinin gerçek olmadığını belirtmektedir. Bkz. İbn Tağriberdî, *Havadus-u Duhur*, s. 714.

⁵⁵⁹Abdul Hüseyin-i Nevayî, a. g. e., s. 564-565-566-567.

⁵⁶⁰Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. II, Tarihsiz, Sabah yayımlarından, s. 102.

⁵⁶¹Taci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 13.

⁵⁶²Tâci-zade Sadi Çelebi, a. g. e., s. 14.

uğratılmasından sonra kendisinin Şiraz'a gittiği belirtilmektedir. Fetihnâmede ayrıca Hasan Ali Zeynel Bey'in itaat ve tâbi olduğunu bildirmek için huzuruna geldiğini, Musul hâkimi olan Emir-i A'zam Mubarazeddin Halil Bey'in onun emri ile Bağdat'a girdiği ve Bağdat'ın onun seçtiği kişilerin yönetimi altında olduğu bildirilmektedir. Daha sonra da fetihnâmenin gönderilmesinin amacı açıklanmaktadır. Buna göre dostluk, ihlas ve ihtisas arasında yüce bir derece olduğu için bu müjdeyi kendilerine vermenin cazip olduğu belirtilmektedir. Fetihnâmenin sonunda ise II. Bayezid'e saltanat ve mutluluğun sürekli, devlet ve hâkimiyetinin daim olması temennisinde bulunmaktadır⁵⁶³.

Ak-Koyunlular komşu devletlerin hükümdarlarına olduğu gibi, komşu devletlerdeki vilayet hâkimlerine de çeşitli sebeplerle fetihnâmeler göndermişlerdir. Bu fetihnâmeleri kendi sınırlarındaki bölgelerin yöneticilerine göndermelerinin amacı, onlarla ticarî ve diğer bazı sebeplerle ilişki içerisinde olmaları veya ara sıra meydana gelen sınır ihlallerinden dolayı, bu yöneticilere göz dağı vermektir. Uzun Hasan Bey 1469 yılında Niksar emiri olan Şemseddin Mehmed Bey'e gönderdiği fetihnâmede, Azerbaycan ve Irak ülkelerinin fethinden sonra kendisinin Fars'a yöneldiğinden, düşmanlarının sığınacak yer bulamadıklarından ve oğulları ile emîrlерinin düşmanlarını takip ettiğinden bahsetmektedir. Uzun Hasan Bey fetihnâmenin devamında, Huzistan⁵⁶⁴ ve Fars ülkelerinin düşmanlarından temizlenip

⁵⁶³Tâci-zade Sadi Çelebi, a. g. e., s. 15.

⁵⁶⁴Iran'ın eski Susiana'ya tekabül eden eyâleti olup, eskiden Arabistan (Arablar memleketi) adı da verilirdi; çünkü çöl halindeki yaylalarında Ka'b (bedevîlerin telâffuzu ile Ç'a'b) ve Beni Lâm göçebe kabileleri dolaşırdı. Eyâletin bugünkü sınırları şudur : kuzeyde Zagros dağ silsilesi, güneyde Cerrâhi veya Tâb ırmağı ile

kendi hâkimiyeti altına girdiğinden, Şîrâz'ın başkent olduğundan bahsettikten sonra ayrıca, Hüseyin Baykara'nın, kendisi adına hutbe okutup sikke bastırarak, tâbi olmayı kabul ettiği ve bu amaçla bir elçi gönderdiğini bildirmektedir⁵⁶⁵.

Ak-Koyunlular kazandıkları zaferlerden sonra gönderdikleri fetihnâmelerle hem güçlerini, hem de düşmanlarına karşı girişmiş oldukları bu mücadelelerinde haklı taraf olduklarını diğer devletlere göstermek istemişlerdir. Bir bakıma haksızlık yapanlara karşı mücadeleye girişmeden önce onları çeşitli şekillerde uyardıklarını, sadece bu uyarılarına uyulmadığı zaman kuvvete baş vurduklarını belirterek taraf olmayan devletleri etkileyip kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Böyle bir çabayı, Uzun Hasan Bey'in 1470 yılında II. Bayezid'e gönderdiği fetihnâmesinde görmekteyiz. Bu fetihnâmede Ak-Koyunlu hükümdarı, Timurlu Hüseyin Baykara'nın kendisine bir elçi gönderdiğini⁵⁶⁶, buna mukabil kendisinin de ona Kadı Sadeddin Ali'yi gönderdiğini, Ali Şükür'ün çocukları ve Mehmedi'nin oğlunun gittikleri her yerde ikilik çıkardıklarını bildirerek; bunların kaldırılmasını istediği halde, Hüseyin Baykara'nın bunu kabul etmediğini, sonunda bunların tedibi için Yadigar Mehmed Mirza'yı, oğlu Sultan Halil ve bir ordu ile birlikte Horasan'a gönderdiğini söylemektedir. Onların da buraları zaptettiklerini ve oğlunun buranın idaresine memur edildiğini belirterek, bir bakıma şahzâdelerinin başarıları açıklanmıştır⁵⁶⁷. Verilen bu izahattan başka, Şahrüh Mirza zamanında uzun müddet zapt edilemeyen Huremâd kalesinin emîrlерinden Ali Bey Bayramî ve Ebu Said

Kârun. Geniş bilgi için Bkz. Mirza Bala, "Huzistan", İA, c.V/I ,İstanbul 1950, s. 624;

G. Le Strange, a. g. e., s. 232 vd.

⁵⁶⁵Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 22-23.

⁵⁶⁶Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 33.

⁵⁶⁷Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 34.

Beyler tarafından fethedildiğini müjdeleyerek, daha önceki ünlü hükümdarların zamanında alınamayan yerlerin nasıl alındığı açıklanarak, kıyas yolu ile güçlerinin derecesi belirtilmek istenmiştir⁵⁶⁸.

Ak-Koyunlular'ın gönderdikleri zafernâmeler çeşitli konuları içeriyordu. Yakub Bey döneminde II. Bayezid'e gönderilen zafernamede Safevî Şeyhi Haydar'ın isyanının bastırılarak, yaptığı zulmün ortadan kaldırılması ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu zafernamede Şeyh Haydar'ın Şirvanşahlar'ın başkentine saldırarak Müslümanlar'a zülüm elini uzattığı, bunun üzerine de Şeyh Haydar'ın zulüm ve fesadını ortadan kaldırmak için kendisinin Süleyman Bey'i tayin ettiği belirtilmiştir. Gönderilen ordunun Şeyh Haydar'ı mağlup ettiği ve şeyhin bu çarpışmada öldürülerek Müslümanlar'a yapılan zulme son verildiği açıklanmıştır⁵⁶⁹.

Yakub Bey'in Gürcistan'ın fethi ile ilgili II. Bayezid'e gönderdiği fetihnâmede, Gürcistan üzerine sefere çıkıldığı ve buraların feth edildiği müjdelenerek, gazâ amacıyla yaptıkları seferlerin muzafferiyeti bildirilmiş, bu konularda duyarlı olan Osmanlı padişahının dostluğunun devamının sürdürülmesi temenni edilmiştir⁵⁷⁰.

Ak-Koyunlular'a komşu devletlerden de fetihnâmeler gönderilmişti. Meselâ Osmanlı-Memlûk anlaşmazlığı sonucunda Hersek oğlu Ahmed Paşa'nın ele geçirilmesi ve Karagöz Paşa'nın kaçıışı ile sonuçlanan Memlûk zaferi, bir fetihnâme ile 1486/ Recep 891 yılının ortalarında, Sahand yaylağında bir Memlûk elçisi tarafından Sultan Yakub'a bildirilmişti⁵⁷¹.

⁵⁶⁸Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 35.

⁵⁶⁹Feridun Bey, a. g. e., c. I, s. 303-304.

⁵⁷⁰Feridun Bey, a. g. e., c. I, s. 313.

⁵⁷¹Woods, a. g. m., s. 4.

7-Tebrikleşme:

Hükümdarlar dostluk ve memnuniyetin belirtisi olarak, birbirlerini tebrik edip hoşnutluklarını göstermek istemişlerdir. Bu tebrikleri en çok fetihlerden sonra, tahta geçtikten sonra veya bir isyanın bastırılmasından sonra yapmışlardır. Meselâ, Memlûk Sultanı el-Melik el-Mu'eyyed 26 Eylül 1415 tarihinde, Kanıbay'ın isyân etmesi üzerine Kahire'den çıkarak süratle Suriye'ye gelmiş, Kanıbay'ı yenilgiye uğratarak öldürmüştü. Memlûk hükümdarı Haleb'te iken, Ak-Koyunlu Emiri Kara Yülük Osman Bey'in oğlu, değerli hediyeler ile oraya gelerek Sultan'ı tebrik etmiştir. Sultan da Kara Yülük'ün oğlunu hil'atlayarak izzet ve ikramda bulunduktan sonra 24 Kasım 1415'te değerli hediyelerle babasının yanına göndermiştir⁵⁷². Yine buna benzer olarak II. Bayezid, Uzun Hasan Bey'i başarılarından dolayı tebrik etmiş ve bunlardan duyduğu memnuniyeti bir mektupla bildirmiştir. Bu mektupta ayrıca Gürcistan üzerine yapacağı sefer için Ak-Koyunlu hükümdarına başarılar dilemiştir⁵⁷³. II. Bayezid'in Emir-i âlem Kasım Key vasıtasıyla gönderdiği⁵⁷⁴ diğer bir mektupta, Uzun Hasan Bey fethettiği yerler dolayısıyla övülerek tebrik edilmiştir⁵⁷⁵. Uzun Hasan Bey 1457 yılında Kara-Koyunlular'ı yenip Rüstem ibn-i Tarhan'ı öldürdükten sonra Memlûk ve Osmanlı Devletleri'ne zafernameler göndermişti. Buna karşılık el-Eşref İnal, Uzun Hasan Bey'in başarısına çok sevinerek tebriklerini iletmiştir⁵⁷⁶. Yeni Ak-Koyunlu hükümdarları da komşu

⁵⁷²Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Ankara 1989, s. 151.

⁵⁷³Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 32.

⁵⁷⁴Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 36.

⁵⁷⁵Tâci-zâde Sadi Çelebi, a. g. e., s. 38-39

⁵⁷⁶Woods, a. g. e., s. 97; Terc., s. 151.

devletlerin hükümdarları tarafından tebrik edilmekteydiler. Yakub Bey'in ölümünden sonra yerine hükümdar olan Baysungur'u, Osmanlı Sultanı II. Bayezid gönderdiği elçiler vasıtasıyla tebrik etmişti⁵⁷⁷.

8- Mahmil:

Hz. Peygamber zamanında, kendileri seferlere gidişlerinde, binmiş oldukları deveye mahmil-i şerif denilirdi. Sonraları, bunu takliden, bazı hediyeleri hâmil, mahmil devesi tertip olunarak, bunun Mısır ve Şam kabileleri ile Mekke'ye gönderilmesi adet olmuştur. Mekke ve Medine'ye en büyük kervanlar Yemen'den, Irak'dan Suriye ve Mısır'dan olmak üzere dört istikametten gelirdi. Bu ülkelerden her birinin, her sene kendi hac kervanının başına mahmil adı verilen, son derece süslü bir tahtirevanı bir devenin sırtına yerleştirilmiş olduğu halde yola çıkarmaları adettendi. XIII. asırdan itibaren olmak üzere bu mahmiller, istiklallerini başkalarına göstermek ve Hadim'ul-Haremeyn olduklarını beyan etmek üzere Müslüman sultanlar tarafından gönderilmeye başlanmıştır⁵⁷⁸.

Ak-Koyunlular döneminde, Mısır mahmili diğer yerlerden gelen mahmillerden üstün tutulmaktaydı. Bu da Memlûk sultanlarının siyasî kuvvetinin bir tezâhürüydü. Memlûk hükümdarları Hadim'ul-Haremeyn (mukaddes Mekke ve Medine'nin hizmetkârı ve hâmisî) unvanını diğer devletlerin hükümdarlarının kullanmasına izin vermemişlerdir. Ak-Koyunlular hac kervanları ile beraber mahmil

⁵⁷⁷M. H. Yinanç, "Baysungur", İA, c. II, İstanbul 1944, s. 427 (Baysungur).

⁵⁷⁸Philip K. Hitti, İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, c. I, İstanbul 1989, s. 204-205; F. R. Buhl, "Mahmal", İA, c.VII, s. 151; Münir Atalar, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları, Ankara 1991, s. 215.

göndermişler fakat bu unvanları kullanamamışlardır. Dolayısıyla gönderilen bu mahmiller sadece bir gelenektir ve onlara siyasi bir üstünlük sağlamamıştır⁵⁷⁹.

Ak-Koyunlular'da, Hicaz'a mahmil gönderilmesine Uzun Hasan Bey döneminde başlanılmıştır. Uzun Hasan Bey fethettiği topraklarla güçlenip hâkimiyetini genişletince, bağımsızlığını tüm İslâm alemine ilan etme hazırlığına girişti. Uzun Hasan Bey, Timurlular'dan etkilenerek Şahruh'un daha önce yapmış olduğu gibi, bu ilanı Mekke'ye mahmil göndererek yapma yolunu tercih etti. Bunun için Uzun Hasan Bey'in emri ile bir mahmil Yezd'de hazırlatılıp donatıldı. Mahmili II. Seyyid Nimetullah hac kervanı ile birlikte Yezd'den Kum'a getirdi. Kum'a gelen Hac kafilesi Uzun Hasan Bey'in yardımcıları ile yola çıkarıldı. Uzun Hasan Bey hac emirliğine de kardeşi Üveys Bey'i atadı. Üveys Bey'in buradaki görevi hac kafilesinin dinlenme ve konaklama gibi işlerini düzenlemektir. Ayrıca kalabalık bir süvari ve piyade grubu Uzun Hasan Bey tarafından mahmile refakat etmesi için görevlendirildi. Bunun yanında, amcası oğlu Pervâneci Halil Bey ve şahzâde Maksud Bey'i destek amacıyla *mahmil-i hacda* görevlendirip mahmil ile birlikte Mekke'ye gitmek üzere Bağdat'a gönderdi⁵⁸⁰.

Memlûkler, Ak-Koyunlular'ın siyasi anlamda mahmil göndermelerine karşı çıkmışlardır. 1473 yılında Ak-Koyunlu Emir'ül-Hac'ı Rüstem ve Gâzi Ahmed ibn. Dihye, Medine'deki Cuma hutbesini "Adil hükümdar, iki kutsal kentin Hizmetkârı Hasan-ül-Tavil" adına okunmasını sağladılar. Fakat Mekke'de, Şerif'in adamlarınca tutuklanıp zincire vurularak Kahire'ye gönderilmişlerdir. Bu durum

⁵⁷⁹Woods, a. g. e., s.120; Terc. s.185; Münir Atalar, a. g. e., s. 216.

⁵⁸⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 553-554; Terc., s. 335.

Uzun Hasan Bey'in hükümranlığını Şerife onaylattırma çabalarının sonu da olsa, bundan sonra da Irak mahmili hac kafilesiyle beraber gönderilmiştir⁵⁸¹.

Uzun Hasan Bey'den sonra oğlu Yakub Bey döneminde de Hicaz'a geleneksel anlamda mahmil gönderilmesine devam edildi. Tebriz kışlağına döndükten sonra Yakub Bey, bir sonraki yıl Kâbe'ye mahmil göndermeye karar verdi. Bununla ilgili olarak, özellikle Horasan ve Mazenderanlılar kutsal yerleri ziyaret için davet edildiler. Yakub Bey'in saray tarihçisi Fazlullah, tamga ve bâc gibi vergilerin hacılar için kaldırılacağı sözü ile kutsal yerleri ziyareti teşvik amacıyla bir bildiriye kaleme almakla görevlendirildi. Bu belge Horasan, Esterâbâd ve Mazenderan'a gönderildi. Belgede ayrıca hükümdarın bu sebeple Kasım 1487 tarihinde, bir mahmilin Kâbe'ye en yakın yol olan Bağdat yolu ile gönderilmesine karar verdiği ve her iki yolda da tamga, bâc, rahdârî gibi vergilerin talep edilmemesi, memurların kervandakilerin yüklerine müdahale etmemesi yada vergi almamasını emrettiği yazılmıştır. Ayrıca valiler ve emîrler tarafından eyâletlerdeki vergilerin toplatılmaması, bir başka deyişle, eyâletlerin emîrleri tarafından kutsal yerleri ziyaret edecek olanlardan belirtilen geçiş ücretinin istenmemesi bildirilmişti. Bu fermanın kopyaları Kudât'ul-İslâmlar tarafından imzalandı ve böylece valilerin durumu hukukî olarak ele almaları sağlandı. Bütün bu kolaylıklardan başka mahmil ile birlikte yolculuk edecek hacılar için, diğer teb'anın yerine getirmekle yükümlü olduğu bazı sorumluluklar da kaldırılmıştı. Anlaşıldığına göre, bu sorumluluklar şunlardı; elçiler, *yamçılar* ve seyahat eden görevliler, hacıların hayvanlarını kullanmak için talepte bulunmayacaklardı. Onlara her türlü kolaylık gösterilmesine çalışılacaktı. Bunun için de onların şikayetleri ciddiye alınacaktı. Ferman, orman ve yol korucularına, *kutvallara*, *bâcdârlara*, *rahdârlara*, *tamgacılara*, *darugalara* ve valilere gönderildi.

⁵⁸¹Woods, a. g. e., s. 120; Terc. s. 185.

Müslümanlar İslâmî sembolün yeniden ihya edilmesine, yani mahmilin Kâbe'ye gönderilmesine sevindiler ve mahmil bir sonraki yıl Hicaz'a gönderildi⁵⁸².

Yakub Bey zamanında, 1490 yılında Hicaz'a bir mahmilin yine gönderildiğini görmekteyiz. İlbaharda saltanat erkânı Tebriz'den yaylağa hareket etmiş ve ilk durak olan Said Âbâd'da konaklarken Hicaz'a mahmil gönderilmesinin hazırlığı için emir verilmişti⁵⁸³.

Ak-Koyunlular'ın Hicaz'a mahmil göndermeleri son olarak Rüstem Han zamanında gerçekleştirildi. Bu mahmilin gönderilmesi ve yolculuk esnasında meydana gelen bazı olaylar ile ilgili bilgilere sahip bulunmaktayız. Hicretin 900/1494 yılı tamamlandığında, Hicaz'a gönderilecek mahmile Emir Zekeriya Emirü'l-Hac tayin edilerek hac kafilesinin başına getirildi. Fakat Tebriz Şeyhü'l-İslâm'ı olan Emir Abdulvehhâb bu durumdan hoşnut olmadı. Bunun için de Emir Zekeriya'nın hac yolunun durumunu bilmediğini, kendilerini susuzluktan helak edeceğini, bu sebeple de Mekûna oğlu Seyyid Mehmed'in birçok defa bu yoldan gittiği için onun Emirü'l-Hac yapılması gerektiğini söyleyerek hacıları kışkırttı. Hacılar da onun söylediklerinden etkilenip korkuya kapıldıkları için teklifi kabul ettiler. Bunlar mahmili almak için Bağdat hâkimi Yakub Bey'in dîvânına gidip bu durumu bildirdiler ve onun dilinden hac kafilesinde bulunan Ak-Koyunlu meşâyihinden Gülşenî'ye adam gönderip mahmili talep ettiler. Gülşenî bu talebi kabul etmeyerek mahmili vermemiş, hacılar da üzülp geri dönmüşlerdir⁵⁸⁴. Hicaz'a gönderilen mahmil ile birlikte Mekke'ye giden hacılar, o zaman gelenek olduğu

⁵⁸²İsfahani, a. g. e., s. 229-230; Minorsky, *Persia*, s. 54-55.

⁵⁸³İsfahani, a. g. e., s. 384; Minorsky, *Persia*, s. 99-100.

⁵⁸⁴Muhyî-yî Gülşenî, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî*, Neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982, s. 227-228.

üzere Meşhed-i Hazreti Hüseyin'i ziyaretten sonra Ravza-i İmam Ali'yi ziyaret ederlerdi. Bu geleneğe uyan Ak-Koyunlu hac kervanı, ziyaretten sonra Emirü'l-Hac Zekeriya'nın emri ile Meşhed'ten mahmil ile yollarına devam etmişti. Emir Abdulvehhâb yolda fitnelere devam etmiş ve bundan başka hac kafilesinden bâc alınmaya başlanmıştı. Bu durumu öğrenen Gülşenî, "Bu bidate kim sebep oldu?" diyerek tepki göstermiştir⁵⁸⁵. Bu durum, Uzun Hasan Bey ve Yakub Bey dönemlerinde Hicaz'a mahmil gönderilmesi esnasında gösterilen kolaylığın sonraki dönemlerde de devam ettirildiğinin belirtisidir. Bu kolaylığın gösterilmesi muhtemelen Ak-Koyunlu Devleti'nin Hicaz'da ne kadar çok kişi ile temsil edilirse diğer Müslüman devletler üzerindeki etkisinin o kadar büyük olacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Hükümdar tarafından sağlanan bu kolaylık, Emir Abdulvehhâb'ın menfi tutumuna karşı Gülşenî tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılır. Bunun için de Gülşenî, hacılardan alınan malların sahiplerine verilmesini ve artık kimseden bir şey alınmamasını talep etti. Emirü'l-Hac Zekeriya da bu isteğe olumlu cevap vererek bu kanunsuzluğun ortadan kaldırılmasını emretti⁵⁸⁶.

9-Karşılama ve Uğurlama Merâsimleri:

Tarih boyunca kurulan devletlerde karşılama merâsimleri, dönemlerinin şartlarını yerine getirecek şekilde yapılmıştır. Bahis konusu yaptığımız devlet döneminde de bu tür icraatlar gerçekleştirilmiştir. Bunlara verebileceğimiz örnekleri ise şöyle sıralayabiliriz: Uzun Hasan Bey, Şeyh Cüneyd'in Hısn-ı Keyfa'dan hareket ettiğini öğrenince onu üç konak uzaktan karşılatmıştır. İki gün sonra da yanında Ak-Koyunlu emirleri olduğu halde doğuya doğru yola çıkmış, Cüneyd ile karşılaşınca atından yere inerek onu kucaklamış ve şeyhe "Hoş geldin" demiştir. Bundan sonra

⁵⁸⁵Gülşenî, a. g. e., s. 232-233-234.

⁵⁸⁶Gülşenî, a. g. e., s. 235.

Uzun Hasan Bey ve Safevî şeyhi yollarına birlikte devam ederek maiyetleri ile birlikte, o dönemde altı kapıya sahip olan Diyarbakır kalesinin bir kapısından Ak-Koyunlu payitahtına girmişlerdir⁵⁸⁷.

Diğer bir örnek ise Uzun Hasan Bey'in 1458 yılında evlendiği Trabzon-Rum İmparatorluğu prensesi Despina Hatun'u Trabzon Rum İmparatorluğu sınırında karşılamasıdır. Hükümdarın beylerince karşılanılan bu prensesin yanında kadınlı erkekli kalabalık bir maiyet de bulunmaktaydı⁵⁸⁸.

Esir alınmış bir hükümdarın karşılanma merasimine misâl olarak Timurlu hükümdarı Ebu Said'in karşılanmasını verebiliriz. Sultan Ebu Said Mirza, Ak-Koyunlular ile yaptığı savaşı kaybedip kaçınca Uzun Hasan Bey'in oğlu Zeynel Mirza arkasından yetişerek onu ele geçirdi⁵⁸⁹. Böylece Ebu Said esir edilip Ak-Koyunlu ordugahına getirilmiş ve hükümdarın meclisine yaklaşıncı da Uzun Hasan Bey, şânına hürmet ederek Ebu Said'i karşılamak için otağından çıkmış ve onunla kucaklaşmıştı. Fakat otağa girdikleri zaman ona oturma konusunda gerekli tevazuyu göstermemiştir. Emir Şah Ali'yi onun önüne oturtmuşlar. Bunun üzerine Timurlu hükümdarı, "Burası benim yerim değil." deyince Uzun Hasan Bey, "Eğer sen kendin gelseydin, yerin daha yüksekte olurdu. Seni getirdiklerine göre yerin orasıdır." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ebu Said'in, "Bizimle sizin hanedanımız arasında yüz yıllık dostluk vardır. Düşmanlık ise sadece üç aylıktır. Eski dostluğun hakları kısa süreli bir düşmanlıkla ziyan edilmemelidir." demesine cevap olarak Uzun Hasan Bey, "Dostluk Şahruh Mirza'nın hanedanı ile bizim hanedanımız arasında idi. Bizim sizinle hiçbir zaman dostluğumuz olmamıştır. Şimdi Şahruh Mirza'nın hanedanından

⁵⁸⁷Hinz, a. g. e., s. 26-27.

⁵⁸⁸Hinz, a. g. e., s. 29.

⁵⁸⁹Kazvinî, a. g. e., s. 220; Devletşah, a. g. e., c. IV, s. 553.

Yadigar Mehmed Mirza bizim yanımızdadır. Onun ulu atasının hakları kaybolmamıştır. Ona karşı koruma, kollama ve saygı görevleri yerine getirilecektir." cevabını vermiştir. Daha sonra konuşma uzayınca da saygı ve tevazu bir tarafa bırakılarak Sultan Ebu Said'i bağlayıp götürmüşlerdir⁵⁹⁰.

Şâir ve âlimlerin karşılanmasına ise Câmî'nin karşılanması güzel bir misâl teşkil eder. 878 /1473 yılında Mevlâna Câmî, Tebriz'e geldiğinde Uzun Hasan Bey'in büyük emîrlerinden Kadı Hasan, Mevlâna Ebubekir Tihranî, Derviş Kasım Şagavul ile başkaca Ak-Koyunlu ileri gelenleri onu karşılamaya gittiler. Şâiri büyük hürmet ve ikramlarla daha önce onun için hazırlanmış olan yere getirdiler. Câmî daha sonra Uzun Hasan Bey ile görüştü. Bu görüşmede Ak-Koyunlu hükümdarı misafirine son derece saygı ve hürmet gösterdi. Padişahlara yaraşan armağanlar vererek, ilim ve sanata olan saygısını gösterdi⁵⁹¹.

Ak-Koyunlular'ın yabancı hükümdarlar tarafından karşılanmasına gelince, Fâtih'in Uğurlu Mehmed'i karşılaması Ak-Koyunlu şahzâdesine gösterilen değer açısından kayda değer bir hadisedir. Uğurlu Mehmed babasına isyan edip Osmanlılar'a sığınmak için baş vurunca bu isteği olumlu karşılandı. Uğurlu Mehmed İstanbul'a yaklaşınca Fâtih onu karşılamak için bir muhafız alayı gönderdi. Uğurlu saraya geldiğinde Fâtih onu karşılamak için emîrler ve danışmanlar gönderdi. Fâtih gönderdiği bu emîrlere, Ak-Koyunlu şahzâdesinin ikinci saraya at sırtında gelmesine izin verilmesini buyurmuştu. Ayrıca onun atından indiği zaman, kılıcı ile durmasına da izin verilmesini istemişti. Bu da şahzâde için uygulanan bir ayrıcalıktı. Uğurlu, huzura gelince Fâtih Sultan Mehmed oturduğu yerden kalktı ve nazikçe onu

⁵⁹⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 490-491; Terc., s. 296-297.

⁵⁹¹Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 59.

karşılıyarak "Hoş geldin" dedi. Daha sonra Osmanlı Padişahı onu yanına oturarak bir saate yakın onunla farklı konular üzerinde konuştu⁵⁹².

Yakub Bey, Sultan Halil'e karşı yürürken Beşirî civarında Mardin kalesi valisi olan Halid Bey, Bayındır Bey'in oğlu Mehmedi Bey ve Hısn-ı Keyfa valisi Şeyh Ali Bey Mühürdâr tarafından karşılandı. Yakub Bey 6 mart 1478 tarihinde burada Kurban Bayramı'nı kutladı⁵⁹³. Yakub Bey bu yolculuğuna devam ederek Erciş civarına geldiğinde, Sultan Halil'e karşı onu desteklemek için Erciş nehri kıyısına gelmiş olan sayısız emir ve soylular tarafından karşılandı. Buna karşılık Yakub Bey de burada büyük bir miktarda para dağıttırdı. Dağıtımı ellerindeki altın keseleri ile pervânegiler yaptılar⁵⁹⁴.

10- Saygı Tezâhürleri :

Ak-Koyunlular'da saygı, diğer bir çok Türk Devleti'nde olduğu gibi çeşitli şekillerde gösterilmekteydi. Tabii ki saygının en büyüğü hükümdara karşı gösterilmekteydi. Meselâ, Venedik elçisi Contarini'nin anlattığına göre Uzun Hasan Bey'in etrafındaki Türkmen Beyleri ona son derece itaat ederlerdi, hattâ çadırına giren en büyükleri bile söze başlamak cesaretinde bulunamazdı. Çoğunlukla hükümdar konuşurdu; bütün söyledikleri en küçük bir muhalefet görmeden tasdik olunurdu. Ordugahta öyle bir sessizlik olurdu ki insan kendini mabette sanırdı⁵⁹⁵. Diğer bir Venedik elçisi olan Barbaro, Uzun Hasan Bey'in huzuruna çıktığında, hükümdarın yanında emîrlerin derecelerine göre yerde halıların üzerinde oturduklarını belirtmektedir. Barbaro kendisinin de bu şekilde şereflice hükümdarın

⁵⁹²Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 95.

⁵⁹³İsfahani, a. g. e., s. 124-125; Minorsky, *Persia*, s. 28.

⁵⁹⁴İsfahani, a. g. e., s. 149-150; Minorsky, *Persia*, s. 34.

⁵⁹⁵Hinz, a. g. e., s. 58.

karşısında yerde oturmasına izin verildiğini belirterek, bize hükümdarın karşısında yerde oturmanın büyük bir onur olduğunu göstermektedir⁵⁹⁶.

Barbaro'nun kayıtlarından, hükümdardan bir dilekte bulunulacağı zaman diz üstü çöküp konuşulduğu anlaşılmaktadır. Onun anlattığına göre, Uzun Hasan Bey huzurunda bazı kimseleri güreştirmek istemiş, güreşçileri eşleştirdiğinde bir tanesi hükümdarın huzurunda diz üstü çökerek kısa bir zaman önce ava çıkararak başıboş hayvanları öldürdüğünü, yorgun olduğu için bu güreşten af edilmesini dilemiş, Uzun Hasan Bey de güreşçinin bu dileğini kabul ederek onu güreşecekler arasından ayırmış ve ona bir at hediye etmişti⁵⁹⁷.

Saygı ile ilgili önemli tezâhürleri Şahzâde Halil'in Fars valisi iken yaptırmış olduğu geçit resminde görmekteyiz. Bu geçit resminde emir Mansur Pürnek, şahzâde Halil'in huzuruna gelirken atından inerek yavaşça ilerlemiş ve yeri öperek şahzâdeye saygısını göstermiştir⁵⁹⁸. Buna benzer olarak, tören alanına Bayındır hanedanının üyesi Emir Mahmud Bey, etrafında bulunan sayısız askerleri ve oğlu Emir Şah Ali Bey ile gelmiş, Sultan Halil'e yaklaştıklarında Emir Şah Ali onun önünde diz çökerek, ancak bir hükümdara gösterilebilecek hürmeti ona göstermişti. Daha sonra tören alanına giren Emir Hüseyin Bey Bayındır da, ona olan saygısını sayısız asker ile gelerek şahzâdenin huzurunda alnını yere koyarak göstermiştir⁵⁹⁹.

Bir emirin hatasını hafifletmek için hükümdarın huzuruna çıkarken ihtirâmda bulunmasına dair bir örneğe Sultan Yakub Bey döneminde rastlamaktayız; Zeynel Abidin'in ölmesinden sonra onun kardeşi Şemseddin, Sari'nin hâkimi olmuş,

⁵⁹⁶Barbaro, a. g. e., s. 53.

⁵⁹⁷Barbaro, a. g. e., s. 62.

⁵⁹⁸Devvânî, Arznâme, s. 294; Minorsky, Review, s. 155.

⁵⁹⁹Devvânî, Arznâme, s. 296; Minorsky, Review, s. 155-156.

onun kuzeni Emir Abülkerim de bunu kabul etmeyerek Şems'e karşı harekete geçmişti. Şems, bu durumda Sultan Yakub Bey'e sığınmış, hükümdar da Şems'e yardım edeceğine dair söz vermişti. Fakat Ak-Koyunlu hükümdarı, Abdülkerim'e karşı emirlerini gönderdiği zaman, Gilan valisi onun af edilmesi için Süleyman Bey'in yanına seyyidler ve kadılar ile giderek Abdülkerim'in vereceği hediye ve 1200 tümen karşılığında affedilmesini Yakub Bey'e bildirmesini istedi. Yakub Bey bunu kabul edince Süleyman Bey, Abdülkerim'i alarak hükümdarın huzuruna geldi. Abdülkerim Süleyman Bey'in yanında dizlerinin üstünde emekleyerek Yakub Bey'in huzuruna çıktı ve ondan özür diledi⁶⁰⁰.

11- Sevinç Tezâhürleri :

Tarihimizde en yaygın sevinç tezâhürleri, cülûs, veliaht tayini merâsimlerinde, evlenme ve sünnet düğünlerinde görülmüştür. Ak-Koyunlu Devleti'nde görülen sevinç tezâhürlerinin düğün merasimine verebileceğimiz örneklerinden biri Uzun Hasan Bey'in oğlu Şahzâde Sultan Halil'in muhteşem düğün törenidir. Uzun Hasan Bey, oğlu Şahzâde Sultan Halil'in düğününü Erzincan'da büyük bir merasimle kutlamıştır. Bu merasimde güzel sesle söyleyip çalanlar, tatlı ahenkli makamlar eşliğinde dinleyenlere mutluluk dolu anlar yaşatmışlardır. Düğün merasimi gerçekleşikten sonra, Uzun Hasan Bey Şahzâde Mehmed Bey'i Karahisar'da bırakmış ve askerleriyle birlikte yayladan kışlağa yönelmiştir⁶⁰¹. Bu konuda verebileceğimiz diğer bir örnek, Uzun Hasan Bey'in Şahzâde Mehmed Bey'in izdivacı münasebetiyle Erzincan sahrasında tören tertibini emretmesidir. Uzun Hasan Bey'in bu töreni burada düzenlenmesinin sebebi o sahranın suyunun

⁶⁰⁰İsfahani, a. g. e., s. 240-241-242-243; Minorsky, Persia, s. 57- 58.

⁶⁰¹Tihranî, a. g. e., ç. II, s. 383; Terc., s. 231.

şarab-ı tahur (cennet şarabı) gibi hazmı kolay ve lezzetli, toprağının ise halis amber gibi olmasındandı. Tören alanı meşaleler ile aydınlatılmıştı, bu da bize törenin gece yapıldığını göstermektedir. Törende misafirler için güzel yiyecekler ve şarap hazırlanmış, bu ortam içerisinde insanlar kendilerini tamamen eğlencenin havasına kaptırarak kederlerini unutmuşlardı. Düğün töreninde ney, def, çeng gibi çalgı aletleri çalınarak insanların sevinç içerisinde eğlenmeleri sağlanmıştır⁶⁰².

Sevinç tezâhürlerine kayda değer bir misâl de, Uzun Hasan Bey'in oğlu Zeynel Mirza'nın zifafı münasebetiyle toy düzenlenmesidir. Bu törenin alanı, cennet bahçesine benzeyen, havası ise bahar mevsimi gibi temiz olan bir yaylakta kurulmuştur. Merasimde iki ok atımlığı çapı olan yaklaşık bir fersahın altıda biri kadarlık alana sahip çember biçiminde bir yer ayarlanmıştır. Emîrlar ve devlet erkânı o dairenin etrafındaki göğe benzeyen çadıra, otağa ve gölgeliğe gelmişlerdir. Burada herkes kendine tâbi olanlar ile oturup meclisler oluşturmuşlardır. Bu meclislerde şarabın kadehleri perilere benzetilen sâkiler tarafından dağıtılırken, nedimlerin onların üzerindeki gamı sildiği, hoş sesli mutriblerin şarkıları ile cennete benzetilen bir ortam içinde onlara sevinçli anlar yaşattığı anlaşılmaktadır. Ayrıca burada her köşeden çengin ve udun sesi, her mevkiden bir güzelin nağmesi, ney melodisinin ve dolu kadehin sevincinin gelmesi ile oluşturulan mutluluk anları insanların buraya akın etmesine sebep olmuştur. Nitekim kıymetli elbisesini giyen herkes bu meclise koşmuştur. Bu da bize bu tür eğlencelere gelirken kıymetli elbiselerin giyilip süslenildiği fikrini vermektedir⁶⁰³.

Bayram kutlamaları da sevinç tezâhürleri içerisinde önemli bir yer teşkil eder. Uzun Hasan Bey Kazvin ve Sultaniye arasında bir yeri Kurban Bayramı tertibi

⁶⁰²Tihranî, a. g. e., ç. II, s. 387-388; Terc., s. 233-234.

⁶⁰³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 397-398; Terc., s. 239-240.

için seçerek burada kutlama hazırlığına girişmiştir. Burada reyaya çeşitli hediyeler verilerek hükümdarla görüşmelerine izin verilmiş ve daha sonra da bir toy düzenlenmiştir⁶⁰⁴.

Sevinç tezâhürüne verebileceğimiz diğer bir örnek ise, Mevlit merasimidir. Uzun Hasan Bey, Evcan Ovası'na inişinde bu ovada Hz. Muhammed'in doğum günü olan Rebiu'l-evvel ayının on ikinci gününü ihyâ için gerekenlerin yapılmasını emretmiştir. Ulema ve salihlerin tamamı hükümdarın ordugahında herkesi kapsayan bir davet ve nimetle bir araya gelmişler, salihlerden biri peygamberin doğum hadisesini anlatırken, bir diğeri Kur'an'dan dinleyicilere kıraat ziyafeti takdim etmiş ve daha sonra da halka ziyafet verilmiştir⁶⁰⁵. Mevlid merasimi sona erdikten sonra Şahzâde Maksud'un sünnet törenine geçilmiştir. Büyük komutanlar, kadılar, vezirler, ordu başları, ümerâ ve diğer meşhur zatlara davetiye çıkarılmıştır. Düzgünlük açısından ölçüsüz tek noktası olmayan, havası gece ve gündüz değişmeyen o sahrada bir yere, göğe benzeyen çadırları, otağları ve gölgelikleri daire şeklinde kurmuşlardı. Tihranî'nin deyimine göre, çadırlar Daru's-Selam⁶⁰⁶ köşkleri gibi yeni ve altın işlemeli, tavanı ve tabanı kusursuz, her gölgeliği bir ev sahibi gibi cömert ve sevecen, her bir çadır ve otağ nam salmış komutanlar ve saadetli vezirlerden her biri için bir ev, saraya yakın olanlardan her biri için de meclis idi. Bu törende de çalgıcılar, güzel sesli şarkıcılar, çeng, ney ve ud ile şarkı ve türkü söyleyerek sevinçli

⁶⁰⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 557; Terc., s. 337-338.

⁶⁰⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 560; Terc., s. 339.

⁶⁰⁶İslâm ve Türk dünyasının hükümet merkezlerine veya önemli ve sevimli şehirlerine de lâkab vermek, yazarlarca dikkatle uygulanan bir yol olmuştur. Bağdad'a da Daru's-Selâm lâkabı verilmiştir. Bkz. İsmet Parmaksızoğlu, "Lâkab", **Türk Ansiklopedisi**, c. XXII, Ankara 1975, s. 456.

anlar yaşatmışlardır. Her bir menzil için ayrı ayrı içecek ve yiyecek ayırarak, araç ve gereçlerle donanmış bir mutfak hazırlanmıştır. Ayrıca buraya altın ve gümüş kaplar, Çin yapısı araç ve gereçler getirilmiştir. Buna mukabil, devlet erkânından davete katılanlar, törene riayet amacıyla Arap atları, hızlı katırlar, nefis ipek, kumaş, Kıbrıs yünü ve Rus ketenlerinden sayısız hediyeler tören alanına yığmışlardır⁶⁰⁷.

Doğum olayları da sevinç tezâhürlerinin oluşmasında önemli bir vesile olmuştur. Meselâ, Yakub Bey Kum şehrinde iken, Şirvanşahi'nin kızı olan eşinden bir oğlan çocuğu doğmuş ve bu şahzâdeye Baysungur adı verilmişti. Bu haber Yakub Bey'e ulaşınca kendisi acele ile Tebriz'e dönmüş ve bu sevinçle muhteşem bir toy düzenlemişti⁶⁰⁸.

12- Sığınma :

Hükümdarlara çeşitli sebeplerle sığınanlar olmuştur. Bu sığınmalarda, zorda olanlar iyi karşılanarak korunup kollanmışlardır. Ak-Koyunlu sarayına sığınanlar olduğu gibi, Ak-Koyunlular'dan da diğer saraylara sığınanlar olmuştur. Örneğin, Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey, iki oğlu Hüseyin ve Cihangir'i kurtarmak için Harput'u Baybars'ın adamlarına teslim ettikten sonra, en küçük oğlu Üveys ile birlikte Osmanlı Padişahı II. Murad'a sığınmıştı⁶⁰⁹. Sultan Murad ise kendisini iyi karşılayarak İskilip'i zemet olarak ona verdi⁶¹⁰. Ali Bey'den sonra Cihangir Mirza, Kardeşleri ve amcalarına karşı Ak-Koyunlu hükümdarlığı için mücadeleye girdi. Bu

⁶⁰⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 561-562; Terc., s. 340-341.

⁶⁰⁸İsfahani, a. g. e., s. 215-216; V. Minorsky, *Persia*, s. 50.

⁶⁰⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 140; Terc., s. 94.

⁶¹⁰İbn Kemal, a. g. e., s. 368.

mücadelede amcalarından biri olan Kasım ile bazı Ak-Koyunlu beyleri'de Dulkadirli Süleyman Bey'in yanına sığındılar⁶¹¹.

851/1447 yılının sonlarında ise İskender'in oğlu Elvend, amcası Cihanşâh Mirza'ya karşı çıkararak isyan etmiş ve sonuçta yenilerek perişan bir halde, Ak-Koyunlu Cihangir Mirza'ya sığınmıştı. Cihanşâh bir elçi göndererek onu Cihangir Mirza'dan geri istedi, fakat Cihangir Mirza, "O bize sığınmıştır, bizim onu geri vermemiz mürüvvetsizlik olur." diyerek bu isteği reddetmiştir⁶¹². Bu da Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlular arasındaki iyi ilişkileri bozmuştur. Cihanşâh Erzincan'ı ele geçirmiş, buradaki insanları da hapsetmişti. Ele geçirilen bu insanların çoğu Cihangir Mirza'nın askerlerinin akrabaları idiler. Cihanşâh Mirza, Cihangir'e haber göndererek Elvend'i geri vermesi karşılığında esirleri serbest bırakacağını, aksi halde hepsini öldüreceğini bildirdi. Fakat Cihangir Mirza, "Bize iltica eden birisini insaniyetten dolayı tehlikeye atamayız, Cihanşâh Mirza Erzincan'ı söz ve yeminle almıştır. Oradaki tutukluların hayatları ona bağlıdır. İster öldürür, isterse bağışlar, kendisi bilir." diye cevap vererek kendisine sığınmış olan birini hiçbir surette vermeye yanaşmamıştır⁶¹³. Kara-Koyunlular'dan Ak-Koyunlular'a sığınan ikinci kişi Cihanşâh'ın oğlu Hasan Ali'dir. O, Uzun Hasan Bey'e sığınmıştır. Hasan Ali Uzun Hasan Bey'in yanında sevgi görerek birkaç gününü geçirmiş, sonra babasının hizmetine tekrar girmeyi arzularak Irak tarafına yönelmiştir. Fakat yolda korkunun verdiği âni bir karar ile tekrar Uzun Hasan Bey'e sığınmış, birkaç gün sonra tekrar babasının hizmetine girme düşüncesi ile harekete geçmiştir. Fakat yolda iken

⁶¹¹Refet Yinanç, a. g. e., s. 56.

⁶¹²Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, c. XI, Tahran 1349, s. 270, Tihranî, a. g. e., c. II, s. 178; Terc., s. 114.

⁶¹³Hasan-ı Rumlu, a. g. e., c. XI, s. 271; Tihranî, a. g. e., c. II, s. 179; Terc., s. 115.

babasının saldırı haberleri üzerine tekrar Uzun Hasan Bey'e sığınmıştır. Hasan Ali öncekilerde olduğu gibi tekrar Ak-Koyunlu hükümdarı tarafından ilgi ve saygı gördü ise de bir süre sonra namazı terk etmesi, kadınlara el uzatması ve diğer kötü alışkanlıklarından dolayı Uzun Hasan Bey onu yanından kovmuştur⁶¹⁴.

Otlukbeli muharebesinden önce ise Uzun Hasan Bey, bir yandan yabancı devletlerin yardımını teminine çalışırken bir yandan da Osmanlı Padişahı'nın önünden kaçan yabancı beylere kucakını açmış ve bu mazlumların hamisi tavrını takınmıştır. Uzun Hasan Bey'in yanına sığınan şahsiyetler şunlardır: İsfandiyar oğlu Kızıl Ahmed Bey, Dulkadir oğlu Şah Mehmed, Rüstem ve Süleyman Beyler, İnal oğlu Bozca emirleri, Pazarlı Bey oğlu, Tozalı oğulları, eski Osmanlı defterdarı Mehmed Çelebi⁶¹⁵. Karaman oğlu İshak Bey ise bütün hazinesini alarak Uzun Hasan Bey'e sığınmış⁶¹⁶ ve Ak-Koyunlu topraklarında vefat etmiş olduğu için de bütün hazinesi Uzun Hasan Bey'e kalmıştı⁶¹⁷.

Ak-Koyunlu şahzâdelerinden Uğurlu Mehmed'in Osmanlılar'a sığınması ise, onun düşman bir devlete sığınması açısından önem arz eder. Uğurlu Mehmed, ilk başta Amasya valisi olan Sultan Bayezid'e başvurarak bütün ailesi ile Osmanlılar'a sığınma isteğini ilettili. Bayezid onun sığınmasını kabul ederek durumu babası Fâtih'e bildirdi. Osmanlı hükümdarı, Uğurlu'nun bir süre Amasya dışına çıkmamasını tembihledi. Ardından da bir süre sonra İstanbul'a çağrıldı. Fâtih tarafından ancak bir hükümdara gösterilebilecek şekilde karşılandı⁶¹⁸.

⁶¹⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 369; Terc., s. 223.

⁶¹⁵Bekir Sıtkı Baykal, a. g. m., s. 269.

⁶¹⁶Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 80; Neşri, a. g. e., c. II, s. 775.

⁶¹⁷Âşıkpaşazâde, a. g. e., s. 143.

⁶¹⁸Giovan Maria Angioiello, a. g. e., s. 94- 95.

Sığınan kişiyi korumak ise çok önem verilen bir mevzu idi. Bu konuya verilen önemi göstermek açısından Sultan Halil döneminde ona isyan eden Murad b. Cihangir güzel bir örnek teşkil eder. Murad b. Cihangir Save valisi iken Sultan Halil'in tahta geçmesinden sonra ona isyan etti. Halil Sultan'ın ona karşı gönderdiği Muzafereddin Mansur Pürnek'ı yendi. Bunun üzerine, Halil Sultan bizzat kendisi ona karşı harekete geçti; fakat savaş olmadan, Murad b. Cihangir kaçtı. Onu takip etmeye Şerefeddin Osman görevlendirildi. Murad bin Cihangir ise, Firuzkuh'un kalelerine giderek burada Firuzkuh hâkimi Hüseyin Kiya'ya sığındı. Fakat Hüseyin Kiya, Murad Bey ve onun maiyetindeki birkaç adamını Osman Bey'e gönderdi. O da onları öldürerek başlarını Sultan Halil'e gönderdi. Bu davranışıyla Sultan Halil'in teveccühünü uman Hüseyin Kiya, yaptığı bu hainlikten dolayı şeref ve itibarını kaybetti. Bir süre sonra da Rey valisi olan Bakr Beg Musullu, Kiya'ya karşı yürüyerek onun kalesini aldı ve herkesin onu parmağı ile göstererek kötülediği bir durumda Sultan Halil'in sarayına gönderdi⁶¹⁹.

13-Hoşnutsuzluk Gösterisi (Protesto) :

Ak-Koyunlu Devleti'nde herhangi bir memnuniyetsizlik durumunda bunu belirtmek için çeşitli davranışlarda bulunulmuştur. Meselâ, Kara Yülük'ün oğlu Ali Bey Urfa'dan ayrıldıktan sonra, kendisi ile anne bir kardeş olan ve birbirlerini çok seven Yakub Bey vasıtasıyla, İbrahim Bey'in oğlu İskender Bey'in elinde olan Âmid şehrini babasından istemiştir. Fakat Osman Bey bu isteğe çok sinirlenerek olumsuz cevap verdi. Bu olumsuzluktan rahatsız olan Ali ve Yakub Beyler tepkilerini Cuma günü camiye giderken göstermeye karar verdiler. Camiye başlarına siyah kuşak

⁶¹⁹İsfahani, a. g. e., s. 128-129-131; Minorsky, *Persia*, s. 29-30; Abbas el-Azzâvî, a. g. e., s. 257; Gaffarî, a. g. e., s. 253.

bağlayarak gittiler. Kara Yülük Osman Bey onların bu vaziyetini görünce çok kızmış ve "Benden sonra siyah ne işinize yarar, benden sonra toprak başınıza yağar." diyerek oğullarının göstermiş oldukları bu memnuniyetsizliği hoş görmemiş, daha sonra da onların Âmid'den çıkmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Yakub Bey birkaç gün saklanmış, Ali Bey de nökerleri ile beraber Osmanlı'ya gitmek için yola koyulmuştur. Harput civarına geldiğinde, ahâli onu nasihat ve öğütlerle Osmanlı tarafına gitmekten alıkoydu ve onlar, "Böyle bir babaya karşı terbiyesizlik edip başına kara bağladın. Eğer o sana kahretmişse, bunda korkacak bir şey yoktur. Babanın hizmetinde bulunmak ve kendi ocağını korumak, Osmanlı'ya gidip onlardan yardım istemekten daha iyidir." dediler⁶²⁰.

Memnuniyetsizliğe karşı gösterilen hoşnutsuzluğa verebileceğimiz diğer bir misal ise Sultan Yakub Bey döneminde gerçekleşmiştir. Yakub Bey ölümünden kısa bir süre önce ulemâya baskı uygulamaya başlayınca, Mevlana Celaleddin Devvânî buna şiddetle tepki göstermiş ve bir hoşnutsuzluk belirtisi olarak beyaz sarığını çıkarıp, "Dünya böyle kaldıkça bir daha sarmayacağım." demiştir. Mevlana Celaleddin Devvânî, Sultan Yakub öldüğü gece yumuşayarak bu hoşnutsuzluğuna son vermiş ve beyaz sarığını yeniden kuşanmıştır⁶²¹.

14-Mâtem Merâsimleri :

Selçuklular'da ve diğer Türk devletlerinde misâllerine rastladığımız mâtem merâsimleri Ak-Koyunlular'da da gerçekleştirilmiştir. Uzun Hasan'ın anne tarafından kardeşi İskender Bey ölünce, annesi ve Uzun Hasan mâtem görevlerini yerine getirmek için dünya ehlinin bidatte bulunmasından ve istek sahiplerinin

⁶²⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 101; Terc., s. 71-72.

⁶²¹Woods, a. g. e., s. 157; Terc., s. 249.

çirkinlikler göstermesinden kaçınarak kurallara daha fazla dikkat etmişlerdir. Bu mâtem esnasında başta Kazvin olmak üzere Irak halkının yakaları parçalama, yüzleri yırtma, siyahlar giyinme, akrabaların ve ahbabların soyunması gibi yasaklanmış olan işlerde bulduklarını duyan Uzun Hasan böyle işlerden uzak durdu, ayrıca orada hazır olanların da bu tür mâtem gösterilerini yapmamalarını istedi. Aynı zamanda bidat ve kötülüklerin yıkılması konusunda da hükümler çıkardı⁶²². Şahzâde Maksud, Sultan Halil'in emri ile öldürüldükten sonra, şahzâdenin taraftarları ve sevenleri onun evinde kırk gün süren bir yas uygulaması başlatmışlardı⁶²³.

Uzun Hasan zamanında mâtem merâsimlerinde aşırılıklara izin verilmemesine rağmen daha sonraki dönemlerde, az da olsa bu tür davranışların olduğu görülmektedir. Meselâ, Cihangir oğlu Emirzâde Zahiruddin İbrahim, Şirvan seferinde Şeyh Haydar'a karşı gösterdiği kahramanlıktan sonra Şirvan'ın kötü havası yüzünden ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Hastalığı iki ay sürdükten sonra 28 Eylül 1488 Pazartesi günü ölünce, Sultan Yakub ve diğer şahzâdeler üzüntülerinden elbiselerini yırtıp sarıklarını yere attılar ve koyu mavi yas elbiselerini giyip onun evine gelerek, Sultan'ın yaptırdığı bahçelerden olan Bağ-i Firdevs'e onu defnettiler. Şahzâde İbrahim'in ölümünün yedinci gününde Sultan Yakub koyu mavi giyinmiş olarak onun kabrinin başına gitmiş, ona dualar ederek ruhuna fâtiha okumuş ve merhum Emirzade İbrahim'in ağabeyi Nizamüd-din Ali Han Bey'i yastan çıkararak diğer emirzâdeler ve seçkin nökerlerle beraber hil'atler giydirmişti⁶²⁴. Şahzâde

⁶²²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 555; Terc., s. 336.

⁶²³İsfahani, a. g. e., s. 104-105; Minorsky, *Persia*, s. 26.

⁶²⁴İsfahani, a. g. e., s. 329- 330- 331; Minorsky, *Persia*, s. 86-87.

Elvend'in ciddi bir hastalıktan öldüğünün haberleri Yakub Bey'e ulaşınca, Sultan göz yaşlarını tutamayarak ağlamaya başlamıştı⁶²⁵.

B- SARAY GÖREVLİLERİ

1-İnaklar :

Türkçe bir terim olan inak, yerel kullanımda çeşitli anlamlara gelmekteydi. Devvânî'nin eserinde, "arkadaş, yoldaş" anlamlarında Arapça, Nedim'e eş olarak kullanılmıştır⁶²⁶. Bunlar hükümdarın müsahipleri olup, yolculuk ve eğlencelerde tath sözlerle hükümdarlarını eğlendirirlerdi⁶²⁷. İnaklar, Ak-Koyunlular'da genel olarak hükümdarların nedimi olarak görev yapmışlardı. Bunlar sürekli hükümdar ile birlikte olduklarından, askerî yeteneklere de sahip olmak zorundaydılar. Buzeoğlu Ahmed adındaki inakın Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza'nın nedimi olarak görev yapmış olması, bu vazifenin Ak-Koyunlular'da hükümdar nedimi olarak icra edildiğini göstermektedir⁶²⁸. İnaklar bazen hükümdar değişikliğinde yeni hükümdara katılabilmekteydiler. Uzun Hasan, Cihangir Mirza'dan hükümdarlığı alınca, Cihangir'in maiyetindeki Mehmed-i İnak Halil diğer emir ve askerlerle birlikte Uzun Hasan'a katılmıştı⁶²⁹. İnaklar hükümdar ve şahzâdelerin yanında, boy nökerleri ile

⁶²⁵İsfahani, a. g. e., s. 178; Minorsky, *Persia*, s. 41.

⁶²⁶Minorsky, *Review*, s. 170.

⁶²⁷İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274; M. Taki İmami, *İran Moğollarının Devlet Teşkilâtı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi no:140, Ankara 1971, s. 30.

⁶²⁸Tihranî, a. g. e., c. I, s. 148; Terc., s. 98.

⁶²⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 232, Terc., s. 142.

birlikte yer almışlardı. İnaklar hükümdar ve şahzâdelerin rehberleri ve arkadaşları idiler. Bunlar aynı zamanda askerî güce de sahip oldukları için emîrleri altında savaşçılar da bulunmaktaydı⁶³⁰.

İnaklar hükümdarın yakınları arasında yer aldıklarından önemli kişilerden oluşmaktaydılar⁶³¹. Bunların önemli bir özelliği de boy nökerleri gibi hükümdarın veya şahzâdelerin yakın korumalığını da yapmaları idi. Sultan Halil Fars valisi iken yaptırmış olduğu geçit resmî sırasında, töreni izlemek için yerini aldığı anda inaklar onun etrafını sarmışlardı⁶³².

Sultan Yakub'un şîr ve ilme verdiği önemden dolayı nedimleri arasında şâirler de bulunmaktaydı. Meselâ, Sultan Yakub'un Tebriz sarayında açtığı nakışhâneye giren şâir ve hattat Abdürrâhim-i Harizmî, sanattaki mahareti sebebiyle kısa zamanda kendisini sultana sevdirdi. Daha sonra da sultanın musahibi oldu⁶³³.

2- Yasavul:

Yasavul sözü Moğolca "Kanun, emir" manasına gelir ve o, sultanın şahsında buyrukları uygulayan memurdur⁶³⁴. Yasavullar, yasağçı, yasağ memuru, muhafaza memuru, saray muhafızları, saray muhafızlarının başı olarak da görev yapmakta idiler⁶³⁵. Onlar, atlı olarak ve idareci gücün temsilcisi olarak hizmet ederlerdi.

⁶³⁰Minorsky, *Review*, s. 165.

⁶³¹Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 457; *Terc.*, 277.

⁶³²Devvânî, *Arznâme*, s. 291; Minorsky, *Review*, s. 153.

⁶³³Ali Alparslan, "Abdürrahîm-i Hârizmî", *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 290-291.

⁶³⁴Anonymous, *Tadhkirat al-Muluk*, Translated and Explained by V. Minorsky, London 1943, s. 133.

⁶³⁵Bkz. Babür, *a. g. e.*, c. II, s. 666.

Görevleri arasında ise; geceleyin sarayın çevresini korumak, sultan bir yere gittiği zaman kalabalığı bir mesafede tutmak, Dîvân Beyi mahkeme kürsüsünde olduğu zaman sessizliği temin etmek ve malların müsadere edilmesi gibi vazifeler sayılabilir⁶³⁶. Yasavullar, emirlik rütbesi almamış olmalarına rağmen, birçoğu emir olmayı hak etmişti. Fakat, yine de onlar emîrlerin saygınlığını elde edemediler⁶³⁷.

Uzun Hasan ve büyük kardeşi Cihangir, Kara-Koyunlular ile yaptıkları bir muharebeden sonra muharebe alanına korucu (yasavul) dikmişlerdi. Bunlar da öldürülenlerin zırhlarını incelemişlerdi⁶³⁸. Yasavullar ilk başlarda teşrifatçı olarak görev yapmışlardı⁶³⁹. Onların ilk başlardaki bu görevleri, Safevîler döneminde de sürdürülmüştü. Yasavullar, Yasavulân-ı Sohbet ve Yasavulân-ı Meclis olarak iki grup halinde vazifelerini icra etmişlerdir. Sultanın güvenini kazananlar daha önemli vazifelere sahipti. Yasavulân-ı Sohbet asil emîrlerin oğulları arasından seçilmekte idiler. Bunlar, şahzâdelerin eğitimine tayin edilen lalaların yanında yardımcı olarak bulunmaktaydılar. Şahzâdelere, büyürken çevgen dahil askerî egzersizlerin bütün çeşitleri öğretiliyordu. Eğitimin bu sistemi, daha az ehemmiyete sahip olan Yasavulân-ı Meclis'e emanet edilmişti. Her iki Yasavul grubu da törenlerde, tören amirinin emri altında bulunmaktaydılar⁶⁴⁰.

Yasavulân-ı Sohbet, sadece saygı duyulan emîrlerin çocukları arasından seçilirdi. Onlar, daha önceki dönemlerde sekiz yada dokuz kişiydiler. Özel toplantılarda, Eşikağası Başî'nin namına onların işlevlerine sahiptiler, ayrıca halk

⁶³⁶Anonymous, *Tadhkirat*, s. 117-118.

⁶³⁷Anonymous, *Tadhkirat*, s. 15.

⁶³⁸Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 202; Terc., s. 126.

⁶³⁹Minorsky, *Review*, s. 171.

⁶⁴⁰Anonymous, *Tadhkirat*, s. 133.

meclislerinde hükümdarın yanında dururlardı. Fakat gerçek vazifeleri Eşikağası tarafından belirlenirdi. Onlar, yasavulların maaşlarını ve işlerini onaylayan büyük divânın Eşikağası Başî'nin emîrleri altında bulunmakta idiler⁶⁴¹.

3- Alemdâr :

Hükümdarın bayrağını taşıyan ve onu koruyan görevli idi. Alemdâr, savaşta daima bulunur ve genellikle hükümdarın yanında dururdu. Kara Yülük Osman, İskender Mirza ile savaşırken yaralandığında, Osman Bey'in bayraktarı (alemdâr) Osman Bey'i başka bir ata bindirmişti⁶⁴². Yine Uzun Hasan Kara-Koyunlular ile yaptığı bir savaşta alemdârının atına bir ok isabet etmesi üzerine at ürkmüş ve Ak-Koyunlu askerleri Uzun Hasan'ın bozguna uğradığını sanarak hep birlikte onun yanına koşmuşlardı. Uzun Hasan, alemdârı kendi atının terkesine bindirmek isterken, yardıma gelen Duharlu'nun oğlu, alemdârı düşmandan aldığı ata bindirerek kurtarmıştı⁶⁴³.

4-Bukavul :

Çaşnigir anlamında olan bukavul⁶⁴⁴ sabah ve akşam için yiyecek ve içecek hizmetinde bulunurdu. Bunlar hükümdardan önce onun zehirlenmesini önlemek için yemekleri tadarlardı⁶⁴⁵. Devvânî, bu konuda hükümdarın güvenmek için bir sebebi

⁶⁴¹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 64.

⁶⁴²Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 80; Terc., s. 60.

⁶⁴³Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 276; Terc., 168.

⁶⁴⁴İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274.

⁶⁴⁵Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 298; M. T.

İmami, *a. g. t.*, s. 31.

olmadığı kişilerden yiyecek almamasını ve güvenliğine dikkat etmesini öğütlemektedir⁶⁴⁶. Bu da bize bukavulların güvenilir kişilerden seçildiği fikrini vermektedir. Ak-Koyunlular'da bu aslı görevlerinin yanında, yerine göre diğer işlerde de kullanılmışlardı. Meselâ, İskender Mirza ile savaşmaya giden Uzun Hasan'ın babası Ali Bey'in yanında, Mehmed-i Bukavul adında bir emir de bulunmaktaydı. Bu emir, Bukavul unvanını daha önceki vazifesinden dolayı almış olabileceği gibi, Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk dönemlerinde görevlilerin sadece bir vazife icra etmemeleri sebebiyle, emirlik yanında çarşnıgırlık de yapmış olabilir⁶⁴⁷.

Ak-Koyunlular'da bukavullar askerî alanlarda da kullanılmışlardı. Meselâ, Sultan Yakub, Sultan Halil ile taht mücadelesine girdiğinde Muş sahrasına yönelmiş ve oradan geçmek için patika tercih edilmişti. Fakat bu yolun geçilmesi zor olduğundan bukavullar ordunun geçebileceği bir geçit açmakla görevlendirildiler. Bukavullar haber getirme gibi vazifeler de icra etmişlerdi. Sultan Yakub'un bu seferi esnasında, Vefa adındaki Bukavul Tebriz'den gelerek Sultan Halil'in Cihangir'in oğlu Murad Bey tarafından yenilgiye uğratılıp, tahtından indirildiğine dair yanlış bir haber getirmişti. Bu habere inanan Sultan Yakub, Muş tarafına yönelmişti⁶⁴⁸. Bukavullar benzer şekilde Ak-Koyunlular'dan önce Timurlular'da da aslı görevleri olan çarşnıgırlıktan farklı alanlarda kullanılmışlardı. Bunlar uzun süre askerlerin çağrılmasında görev aldılar⁶⁴⁹.

⁶⁴⁶Devvânî, *Ahlâk*, s. 456.

⁶⁴⁷Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 82; Terc., s. 61.

⁶⁴⁸İsfahani, *a. g. e.*, s. 145-146; Minorsky, *Persia*, s. 33.

⁶⁴⁹Abdullah Mervârid, *Şerefnâme*, Alm. Terc., ve faksmile Neşr. Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nama des Abdullah Marwarid in Kritischer Auswertung*, Wiesbaden 1952, s. 62.

Bukavullar mahremiyeti olan bazı görevler için de kullanılmışlardır. Kadı İsa Saveci, suyurgalları kaldırma kararı aldığında, bu iş için kardeşi Kadı Şeyh Ali ve vezir Şah Mahmud Deylemî'yi görevlendirmişti. Bunlar, 5 şubat 1489 tarihinde Ordubazar civarına geldiler, Irak ve Fars bölgelerine Bukavullar göndererek buralardaki bütün suyurgalların dondurulmasını, divândan gelecek eminlerin arzâî tahririni tamamlayana kadar kimseye bir şey verilmemesini bildirdiler⁶⁵⁰. Bukavulların bu görevde kullanılmaları, onların mutlak anlamda bu tür vazifeleri olduğunu göstermez; fakat çaşnigirlik için seçilenlerin güvenilir kişilerden olması zorunluluğu, onların böyle önemli bir işte kullanılmalarında başlıca âmil olmuştur.

Verilen misallerden de anlaşılacağı gibi Bukavulların aslî vazifeleri çaşnigirlik olmasına rağmen, onlar gizli hizmetçi diyebileceğimiz bir şekilde, muhtemelen bütün hizmetler için kullanıldılar. Onlar, sultan ve devletin üst kademelerindeki görevlilerin buyruk ve fermanlarını taşıma gibi bir çok vazifeyi de icra ettiler⁶⁵¹. Bunların sayısı da önemli bir yekûn tutmaktaydı. Sultan Halil Fars valisi iken hizmetinde iki yüz kırk dört Bukavul bulunmaktaydı⁶⁵².

5-Pervâneci :

Hükümdarın ferman ve emirlerini yazan ve bildiren bir memur⁶⁵³ olan pervâneci, Ak-Koyunlu divânlarında Pervane veya Pervançe-i Humayun denilen fermanları yazanlara denilirdi⁶⁵⁴. Ak-Koyunlu Devleti'nde pervânecilerin, aslî vazifeleri olan fermanları yazmanın yanında başka vazifeler de almış olduklarını

⁶⁵⁰İsfahani, *a. g. e.*, s. 363-364; Minorsky, *Persia*, s. 94.

⁶⁵¹Minorsky, *Review*, s. 171.

⁶⁵²Minorsky, *Review*, s. 159.

⁶⁵³G. Z. M. Babur, *Vekayi*, Hazırlayan: R. R. Arat, c. II., Ankara 1987, s. 639.

⁶⁵⁴İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 280.

görmekteyiz. Örneğin, Uzun Hasan Bey Fâtih'e yazdığı bir mektupta, Cihanşâh'a karşı kazandığı zaferi bildirmekte ve bu zaferin kazanılmasını anlatırken, "Aramızda iki yada üç saatlik bir yol kalacak gibi, ona karşı hareket ederek yedi gün yürüdüm, yolunu kestim, oğlum Halil'i üç bin atlı ile ileri gönderdim. Aynı gün de Emir Kasım Pervâneci, üç emir ve beş bin atlı ile öncü olarak geldi."⁶⁵⁵ demektedir. Bu mektuptan da anlaşılacağı gibi, pervânciliğin Ak-Koyunlu Devleti'nde sadece ferman yazıcıları olmadıkları, aslî vazifelerinden başka vazifeler de aldıkları, en azından Uzun Hasan Bey'in hükümranlılığının ilk yıllarında kurumların kökleşmemesinden dolayı böyle olduğu görülmektedir. Sultan Yakub döneminde devletin mâlî işlerinde söz sahibi olan Vezir Şeyh Necmeddin'in aynı zamanda pervâneci olduğu da görülmektedir⁶⁵⁶.

Pervâncilerin yazmış oldukları saray fermanlarına Pervâne denilmekteydi. Örneğin Ulema, 27 Ağustos 1488 Çarşamba günü Yakub Bey'in içkiyi yasakladığına dâir pervâneciyi dîvân toplantısından sonra yasağı uygulayacak olan muhtesiblere getirmişti⁶⁵⁷.

Suyurgalların verilmesine dâir yazılan fermanlarda da pervâneci unvanı görülmektedir. Cihangir b. Kasım'ın suyurgalında, Ali Munşî ismine rastlanmaktadır⁶⁵⁸. Yine Ak-Koyunlu Cihangir b. Kasım'ın suyurgalında fermanın saltanat mührü ile onaylanması için yapılan beyanın, sadrın bilgisi dahilinde pervâneci tarafından yazıldığı belirtilmiştir⁶⁵⁹. Fermanın bu kısmından,

⁶⁵⁵Feridun Bey, a. g. e., c. I., İstanbul 1274, s. 267; Hinz, a. g. e., s. 42.

⁶⁵⁶Minorsky, *Persia*, s. 92.

⁶⁵⁷İsfahani, a. g. e., s. 325; Minorsky, *Persia*, s. 85-86.

⁶⁵⁸Minorsky, *Soyurghal*, s. 934.

⁶⁵⁹Minorsky, *Soyurghal*, s. 943.

pervâncilerin onay konusunda sadra danışmak ve onun emirleri doğrultusunda hareket etmek zorunda olduğu anlaşılmaktadır.

Pervâncilerin başka görevlere terfi edilmesi, ancak sultanın emri ile yapılmaktaydı. Örneğin, Sultan Yakub'un emrinde pervâneci olan Nizameddin Kulî ve Celaledin Hüseyin Ali Bey, Tavacı Dîvânı'nın amirliğine atanmışlardı⁶⁶⁰.

Sultan Yakub'un şâirlerinden olan Kazvinli Derviş Dihkî, pervâncilerin sultanın huzurunda hazır bulduklarını ve başlarına "otağa" denilen sorguclar taktıklarını belirtmiştir⁶⁶¹.

6-Emir-i Ahûr :

Abbasilerde ve daha sonraki İslâm devletlerinde kabul edilip geliştirilmiştir. Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan Emir-i Ahûr'un emri altında hademe, seyis vesair vazife sahipleri vardı⁶⁶². Memlûklerde Emir-i Ahûr gece ve gündüz olsun daima hükümdarın seferleri için atları hazırlardı. Bunun yanında savaşa gideceklerin binek hayvanlarını da hazırlardı⁶⁶³ Emir-i Ahûrluk vazifesinin Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları⁶⁶⁴ ve Germiyan Oğulları'nda icra edildiği bilinmektedir. Benzer şekilde, Ak-Koyunlular'da da var olan bir vazife idi. Kara

⁶⁶⁰İsfahani, a. g. e., s. 388; Minorsky, Persia, s. 101.

⁶⁶¹Sam Mirza, Tuhfe-i Sami, Hazırlayan: Vahid Destgirdi, Tahran 1314 h. ş., s. 107.

⁶⁶²İ. Hakkı Uzunçarşılı, Medhal, s. 37.

⁶⁶³İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, a. g. e., s. 131.

⁶⁶⁴Anadolu Selçukluları'nda Emir-i Ahûr, Sultan'ın tam takımlı, altın işlemeli atını hazır etme, hükümdarın binek hayvanını hazırlama gibi sorumluluklara sahip bulunmaktaydı. Bkz. İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala-iye Fi'l-Umuri'l-Ala-iye, Çev. Mürşel Öztürk, c. I, Ankara 1996, s. 360.

Yülük Osman Bey Kara-Koyunlu İskender Mirza ile yaptığı savaşta yaralandığı zaman atının dizginini Ahtacı Uzun Ali çekmişti. Bu da bize Emir-i ahûrluk vazifesinin Ak-Koyunlular'ın ilk zamanlarında var olduğunu göstermektedir⁶⁶⁵.

Ak-Koyunlu kurumlarının oluşmaya başladığı dönemlerde Emir-i Ahûr'un askerî vazifeler icra ettiği görülmektedir. Uzun Hasan, Kara-Koyunlu Rüstem'le savaşmaya hazırlanırken Emir-i Ahûr Başlamış'ı gözcü olarak Mardin'e göndermiş, o da Mardin'in birçok hayvanlarını telef etmişti⁶⁶⁶. Osmanlılar'ın Ak-Koyunlu askerlerine saldırması esnasında Emir-i Ahûr Kasım, onların kılıcına karşılık kılıç kullanmıştı⁶⁶⁷.

Yakub Bey ve büyük kardeşi Sultan Halil arasında yapılan muharebede, Yakub Bey'in atının yularını Mirahûr Ali Ağa tutmuştu, bu da Emir-i Ahûr'un merâsimlerde olduğu gibi muharebe esnasında da hükümdarın atının dizginini tutarak aslî vazifesini icra ettiğini göstermektedir⁶⁶⁸. Emir-i Ahûr'un görevlerinden biri olan hükümdarın atının dizginini tutma, Anadolu Selçuklularında da görülmektedir. Emir-i Ahûrlar alaylarda hükümdarın atının yularından tutup çekerlerdi⁶⁶⁹.

Yine Yakub Bey'in Sultan Halil ile giriştiği saltanat mücadelesi esnasında yapılan muharebede Sultan Hâlıl, Yakub Bey'in ordusunun merkezine saldırmış,

⁶⁶⁵Tihranî, a. g. e., c. I, s. 81; Terc., s. 60.

⁶⁶⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 264; Terc., s. 161.

⁶⁶⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 386; Terc., 233.

⁶⁶⁸İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 272.

⁶⁶⁹Bu vazife sahibine Frenkçe'den alınarak Künd İstabl da denilirdi. Künt, Kont demek olup, İstabl da ahır manasına geldiğinden, muhtemelen Selçuklular Haçlılardan aldıkları şekille şarkın Emir Ahûru'na, "Künd İstabl" yani ahır kontu demişlerdir. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 83.

fakat Şeyh Ali Bey Mühürdâr'ın oğulları ve Emir-i Ahûr Başlamış, karşı saldırı ile Sultan Halil'in ordusunu püskürtmüşlerdi⁶⁷⁰.

Ak-Koyunlular'ın bir devamı olan Safevîler'de de Emir-i Ahûr'un hükümdarın sarayının ahırlarını teftiş etmek, sultanın atını hazır tutmak, atları tımar etmek ve hayvanların bu ihtiyaçlarını gidermek gibi sorumluluğu bulunmaktaydı. Bunun yanında, Emir-i Ahûr'un çeşitli yardımcıları vardı. Bunların başında veterinerleri, nalbantları ve seyisleri sayabiliriz. Emir-i Ahûr, hükümdara ait haralarda bulunan hayvanların bakım ve ihtiyaçlarını belirleme gibi bir vazifeye de sahipti. Çünkü, ihtiyaçlar Emir-i Ahûr'un tesbit ettiği ölçüde karşılanırdı⁶⁷¹.

Ak-Koyunlular'da Emir-i Ahûr'un, sultanın binek hayvanlarının bakımı, hazırlanması ve hükümdarın seferleri esnasında bazen onun atının dizginlerini tutmak gibi sorumlulukları olduğu görülmektedir.

7- Eşik Ağası :

Ak-Koyunlular'da eşikağası ve kapucu unvanı taşıyan iki görev bulunmaktaydı. Eşik ağası, kapucubaşı demektir; kapucu ise eşik ağasının maiyetinde olan görevli idi⁶⁷². Eşik Ağası, bir başka deyişle kapıcıbaşı hükümdarın hizmetinde, meclis toplantılarında ve sultanın halk ile olan ilişkilerinde tören protokolünden sorumlu bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu görevli, sarayın koruma işlerini ve saraya giriş çıkışları kontrol eden, saray kapılarını kontrol altında tutan muhafızları yerleştiren görevli idi⁶⁷³.

⁶⁷⁰İsfahani, a. g. e., s. 162; Minorsky, *Persia*, s. 37.

⁶⁷¹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 52.

⁶⁷²İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 275.

⁶⁷³Anonymous, *Tadhkirat*, s. 118.

Eşik Ağası, önemli beyler ve onların oğullarından seçilirdi. Bu görevli kapucuları ile birlikte sarayın harem kapısında gece ve gündüz görev yaparak yabancıların girişlerine izin vermemekteydi. Haremin dış taraflarının korunması, özellikle Eşik Ağası'nın görevleri arasında yer almıştır⁶⁷⁴.

Bu görevlinin karargahı genelde sarayın girişine bakan bir salonda bulunmakta idi⁶⁷⁵. Eşik Ağası, meclis toplantılarında yer alan görevlilerin oturacakları yerleri mevkilerine göre belirler törenleri ilan eder, sultan ile görüşecek kişileri tanzim ederdi⁶⁷⁶.

Eşik Ağasının asıl vazifesi, sarayın kontrolü ve sultanın halk ve devlet ricâli ile olan görüşmelerini düzenlemektir. Bununla birlikte onların sultanın en yakınları arasında yer almalarından ve askerî kabiliyetlere sahip olmalarından dolayı hükümdarla birlikte seferlere de katılmış oldukları görülmektedir. Ak-Koyunlular, Şeyh Haydar'a karşı sefere çıktıklarında Eşik ağası Veli Ağa da bu seferde yer almış ve savaşta büyük yararlıklar göstermiştir. O, safları yararak Şeyh'e karşı savaşmış, Şeyh'in kafasını keserek Türkmen emîrlere göstermiştir⁶⁷⁷. Bu sefer dışında, Gürcüler üzerine yapılan sefere de Eşik Ağası Veli Ağa katılmış ve 29 Ocak 1489 gecesinde Emir Halil ile Tiflis Kalesi'ni kuşatarak kaleyi top ateşi altına almışlardır⁶⁷⁸. Eşik Ağası aynı zamanda hükümdarı sefere çıktığında onun

⁶⁷⁴ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 63.

⁶⁷⁵ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 118.

⁶⁷⁶ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 47-48.

⁶⁷⁷ Minorsky, *Persia*, s. 81; Hinz, *a. g. e.*, s. 75.

⁶⁷⁸ Minorsky, *Persia*, s. 97.

konaklayacağı yere gidip orada gerekli tertibatı almak ile de görevliydi. O, sultanın konaklayacağı yerde başkasının konaklamasına engel olurdu⁶⁷⁹.

8-Kuşçu ve Parsçı:

Av esnasında hükümdarın yanında bulunan kuşçu ve parsçılar av köpekleri, doğanlar, atmacalar gibi avda kullanılan kuş ve diğer hayvanların bakımıyla ilgilenirlerdi. Türk devletlerinin pek çoğunda fazlasıyla ehemmiyet verilen av tertibatı ve teşkilâtının önemli vazifelileri olan kuşçu ve parsçı, Ak-Koyunlu Devleti'nde aynı öneme sahip bulunduğu saray memurları arasında yer almaktaydılar⁶⁸⁰.

Şahzâde Halil Sultan'ın Fars valisi iken yaptırmış olduğu geçit töreninde, seksen altı kuşçu ve yirmi sekiz de parsçı bulunmaktaydı⁶⁸¹. Parsçılar kaplan avında sultanı kollarlardı⁶⁸².

9-Ayakçı:

Sâkî, şarabdâr⁶⁸³ olarak da adlandırılan ayakçılar, eğlenceler veya düğün esnasında kadehlere şarap veya kırmızı dökmek ile vazifeli idiler⁶⁸⁴. Ak-Koyunlu

⁶⁷⁹Gülşenî, a. g. e., s. 77.

⁶⁸⁰İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274.

⁶⁸¹Devvânî, *Arznâme*, s. 302; Minorsky, *Review*, s. 159.

⁶⁸²Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i İstilâhât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul*, Tehran 1357, s. 42.

⁶⁸³Şemis Şerik Emin, a. g. e., s. 59.

⁶⁸⁴Mehmed Takî İmamî, a. g. t., s. 31-32.

Devleti'nde vazife icra ettikleri görülmektedir⁶⁸⁵. Sultan Halil'in Fars valisi iken maiyetindeki ayakçıların sayısı otuz altı idi⁶⁸⁶.

10-Cârcî:

Münâdî⁶⁸⁷ olan cârcîler, hükümdar bir beldeye girmeden önce onunla birlikte yolculuk edenlere, diyar halkının etrafında fuzuli ve uygunsuz olarak dolaşmamaları, hayvanlarını tarlalara bırakmamaları emrini ilan ederlerdi⁶⁸⁸.

Fars valisi Sultan Halil'in maiyetinde elli altı cârcî vardı⁶⁸⁹. Askerî haberciler olan cârcîler (çârçîyân), verilen emirleri orduya duyururlar ve böylece bu emirlerin yerine getirilmesini sağlarlardı⁶⁹⁰. Bunlar ayrıca, halk tellallığı ve habercilik de yaparlardı⁶⁹¹.

11-Ferrâşlar:

Sarayda her türlü ayak hizmetini görerek, dayayıp döşeyenlere Ak-Koyunlular'da ferrâş denilmekte idi⁶⁹². Bu hizmetli sınıfının Selçuklu Devleti'nde de mevcut olduğunu görmekteyiz⁶⁹³.

⁶⁸⁵Devvânî, *Arznâme*, s. 303.

⁶⁸⁶Minorsky, *Review*, s. 160.

⁶⁸⁷Şemis Şerik Emin, *a. g. e.*, s. 160.

⁶⁸⁸Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 353; *Terc.*, s. 213.

⁶⁸⁹Minorsky, *Review*, s. 160.

⁶⁹⁰Woods, *a. g. e.*, s. 11; *Terc.*, s. 25.

⁶⁹¹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 36.

⁶⁹²İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274.

⁶⁹³M. Altay Köymen, *a. g. e.*, c. III, s. 98.

Uzun Hasan oğulları Sultan Halil Mirza, Mehmed Bey ve Zeynel Mirza'yı sünnet ettirmek için büyük bir ziyafet (toy) düzenlemiş, bu düğünün hazırlanması için de sarayın döşemecileri olan ferrâşlar görevlendirilmişti. Ferrâşlar bu eğlence meclisinin zeminini döşeyip, renkli çadırları süsleyip güzelleştirerek çadır direklerini yere tutturmak için ip çekmişlerdi ⁶⁹⁴.

Yine Uzun Hasan, Kurban Bayramı vazifesini yerine getirmek için Sultaniye ve Kazvin arasındaki bir yeri seçmiş ve burada yapılacak bayram kutlamasının hazırlıklarında ferrâşlar, kilimleri sermek, çadırları kurmak ve direkleri dikmekle meşgul olmuşlardı ⁶⁹⁵. Uzun Hasan'ın oğlu Fars valisi şahzede Halil'in yaptırmış olduğu geçit resminde 110 ferrâş bu törende yer almıştı ⁶⁹⁶.

Fâtih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ı Otlukbeli muharebesinde yendikten sonra esir aldığı ferrâşların layık oldukları hizmette tutulmasını emretmişti ⁶⁹⁷.

Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, ferrâşların düğün, eğlence gibi yerlerin düzenlenmesi ve özellikle de çadırların kurulmasından sorumlu oldukları görülmektedir. Benzer şekilde Memlûkler'de de sultanın sefer eşyası ile halı ve çadırlarının muhafazası için ferrâşhaneler tahsis edilmişti ⁶⁹⁸. Timurlular'da da hükümdar, saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşya ile başşehirden ayrıldığı zaman, konaklama yerlerinde çadırını kuran ferrâşlar mevcuttu ⁶⁹⁹.

⁶⁹⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 245; Terc., s. 149- 150.

⁶⁹⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 557; Terc., s. 337.

⁶⁹⁶Devvânî, Arznâme, s. 302; Minorsky, Review, s. 159.

⁶⁹⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 582; Terc., s. 353.

⁶⁹⁸M. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul 1961, s. 130.

⁶⁹⁹İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, s. 115.

12-Saray Hekimleri :

Ak-Koyunlu sarayında görev icra eden tabiplerin mevcudiyeti, sultanların hastalıklarının tedavisi esnasında yaptıkları faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Sarayda, hekimlerin tümünün başı olan hekimbaşı da bulunmakta idi. O, sultanın özel ve genel toplantılarının tümünde, onun yanında bulunurdu. Onun görevi sultanın şahsına tıbbî bakım yapmaktı⁷⁰⁰.

Hekimler, Ak-Koyunlu sarayında büyük saygı görmekte idiler. Örneğin, Fars Valisi Şahzâde Halil Sultan'ın yaptırdığı resmî geçit töreninde şahzâdenin doktoru yönetim kademesinde yer almamasına rağmen, sadrdan hemen sonra yüksek bir pozisyonu işgal etmişti⁷⁰¹.

Tebriz'de çıkan vebaya yakalanan Sultan Yakub, ⁷⁰² yetenekli doktorlar tarafından tedavi edilmeye çalışılmıştı⁷⁰³. İsfehanî'ye göre, saray tabipleri, takip eden günlerde Sultan Yakub'a bir humma ateşi tanısı koymuşlar ve tedavi olarak kan akıtılmasını uygun görmüşlerdi. Fakat düşük sıcaklıktan dolayı endişeliydiler. Yaygın olmayan nem galip gelebilirdi. ⁷⁰⁴ Ertesi gün, doktorlar sultanı tedavi etmek için ondan kan almaya başlamışlardı. Kan alınması yüzünden safra hastalıkları baş gösterdi. Böylece, hastalık bedenin her tarafına yayıldı. Tabipler hararet yükseldiğinde güçlendirici ilaçlar vermişler ancak bu, vücuda yayılan hummayı

⁷⁰⁰Anonymous, *Tadhkirat*, s. 57.

⁷⁰¹Minorsky, *Review*, s. 170.

⁷⁰²Bazı müelliflere göre Sultan Yakub, annesi Selçukşah Begüm tarafından zehirlendi. Bu konuda bkz. Abbas al-Azzâvî, *a. g. e.*, s. 276.

⁷⁰³Minorsky, *Persia*, s. 102.

⁷⁰⁴Minorsky, *Persia*, s. 110-111.

arttırmıştı. Tabipler karaciğerin güçlendirilmesi gerektiğini düşündüklerinde de yatıştırıcılar veriyorlardı⁷⁰⁵.

Saray görevlileri hastalık durumunda, saray tabipleri ve eczanesinden ücretsiz tedavi alırlardı⁷⁰⁶. Ak-Koyunlular'ın bir çok alanda etkilendikleri Timurlu Devleti'nde Timur, tabipleri tedaviye çağırır, mahir tabiplerin yardımı ile hastalar sıhhat bulurlardı⁷⁰⁷.

13-Müneccimler :

Müneccimler yıldızlara bakarak kaderle ilgili tahminlerde bulunurlardı⁷⁰⁸. Bir işe başlanmasının uygun saati veya başlanılmaması gibi konularda müneccimlerin bilgilerine başvurulurdu. Ak-Koyunlular'dan önce kurulmuş olan devletlerde ve çağdaşı olan diğer devletlerde de müneccimlikler vardı. Meselâ Timur, müneccimin yıldızların mes'ud (bahtlı) ve meş'um (uğursuz) cihetlerini ve semadaki değişiklikleri öğrettiğini beyanla, haleflerine öğütte bulunarak bunların imparatorluğunun gelişmesinde katkılarının olduğunu belirtmişti⁷⁰⁹. Hatta, Ak-Koyunlular'dan sonra kurulan Safevîler'de de müneccimbaşılık mevcut olup, sarayda bulunurdu. Safevîler'in erken dönemlerinde müneccimlik görevi saygın bilginlere verilmişti⁷¹⁰. Diğer birçok kurumda olduğu gibi müneccimlik görevini de Safevîler, Ak-Koyunlular'dan alıp uygulamışlardı.

⁷⁰⁵Minorsky, *Persia*, s. 115.

⁷⁰⁶Anonymous, *Tadhkirat*, s. 21.

⁷⁰⁷Şerafettin Ali, *Tüzükati*, s. 53.

⁷⁰⁸İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, *a. g. e.*, s. 199.

⁷⁰⁹Şerafettin Ali, *Tüzükati*, s. 53.

⁷¹⁰Anonymous, *Tadhkirat*, s. 57.

Ak-Koyunlular'ın hâkim oldukları topraklarda, sultanların yanlarında müneccimler bulundurdıkları görülmektedir. Örneğin, Kara Yülük Osman Bey'in Mardin'i kuşatması üzerine korkuya kapılan Mardin hâkimi, Suriye valisi Emir Çekim'den yardım istemiş, o da kabul etmişti. Emir Çekim, savaş ve vuruşma niyetiyle Mardin'e yaklaşınca, Mardin Sultanı onun karargahına gitmek istediğinde müneccimi onu durdurmaya çalıştı. Müneccimi dinlemeyen Sultan, atına binerken, "Çekimi ben çağırdım. Nasıl verdiğim sözü tutmayıp onun aksini yaparım." diye cevap vermişti. O söz üzerine müneccim, sultanın atının dizginini tutarak onu geri çevirmek isteyince, sultanın Melikü'l-Ümerâsı olan Hacı Feyyaz müneccime kızarak, "Sen kim oluyorsun da sultanın atının dizginini tutuyorsun ve kesinleşmiş bir işe engel oluyorsun!" diye çıkmıştı. Müneccim, "Ben sizin selametinizi bu işte gördüm. Kabul edilmediğine göre, yakında kendi halinizi ve sultanınkini gözlerinizle göreceksiniz." demiş ve sonunda onun dedikleri çıkmıştı⁷¹¹.

Sultan Yakub'un müneccimleri mevcuttu ve bunların her biri, sultandan yüz bin akçe ulufe alırdı. Bayındır Bey'in isyanı sırasında, sultanın müneccimleri ile Ak-Koyunlu meşâyihinden Gülşenî arasında meydana gelen tartışmada müneccimler Gülşenîye, "Biz sultanın yenileceğini yıldızları gözleyerek anladık." demeleri üzerine Gülşenî, "Usturlab-ı ilâhi Bayındır Han öldürülüp, sultan galip geldiğinde bütün müneccimler yalancadır hadisi doğru çıkacaktır." cevabını vermiştir. Onlar yine inançları üzerine bazı sözler sarfedecek olmuşlar, Gülşenî, "Eğer sözünüz yalan olursa ulufenizi kestireyim mi?" demiş, bunun üzerine müneccimler, "Medet kimseye bunu söyleme, öyle yapmayın aziz başınız için." diye yalvarmışlardır. Bunun üzerine

⁷¹¹Tihranî, a. g. e., s. 61; Terc., s. 49-50.

Gülşenî onlara, "Eğer sizin ilminiz kesin olsa idi, şimdi tereddüt ve şüphe ortaya çıkmazdı." demiştir⁷¹².

14-Mutribler :

Mutribler, sarayda veya hükümdarın tertip etmiş olduğu toylarda çeşitli çalgılar çalarak, şarkı söyleyerek, eğlence meclislerinde hükümdarı ve davete katılmış olanları eğlendirirlerdi. Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Mirza'nın zifafı için düzenlenen toyda mutribler hoş sesleri ile törene katılanları eğlendirerek hoş vakit geçirmelerini sağlamışlardı⁷¹³. Sultan Halil Fars valisi iken emrinde ehl-i tarab da denilen doksan sekiz mutrib bulunmaktaydı⁷¹⁴.

15-Rikabdâr :

Rikabdâr hükümdarın kısa gezintilerinde ona eşlik ederek, elbiseleri ile ilgilenirdi. Rikabdârın en önemli işi hükümdarın aniden ihtiyaç duyabileceği ilaç, mendil, kuşak gibi şeyleri önceden hazırlamış olduğu küçük bir kutuda muhafaza ederek ihtiyaç halinde hükümdara sunmaktı⁷¹⁵. Uzun Hasan'dan sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olan Halil Sultan, Yakub Bey'i başkent Tebriz'den uzaklaştırmak için Diyarbakır'a gönderdiğinde, meydana gelen bazı hadiseler bize rikabdârların birden fazla olduğunu göstermektedir. Yakub Bey bu yolculuk esnasında Bitlis'e vardığında karla kaplı olan yolu Tavacılar açmışlardı. Rikabdârlar da kervanın geçeceği yerde

⁷¹²Gülşenî, a. g. e., s. 117-118.

⁷¹³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 397; Terc., 239.

⁷¹⁴Devvânî, Arznâme, s. 303; Minorsky, Review, s. 160.

⁷¹⁵İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 274; Anonymous, Tadhkirat, s. 138.

kardan yaptıkları hücreye yiyecekler koymuşlardı. Bu da bize onların aslı vazifelerinin yanında başka görevleri de yerine getirdiklerini göstermektedir⁷¹⁶.

16-Şıracı (Şarabdâr) :

Şıracı, hükümdarın içkilerini ve şerbetlerini hazırlayarak çeşitli eğlencelerde ona hizmet ederdi. Bunun vazifesi gül suyu, limon suyu, damıtılarak elde edilen alkollü sıvı (arak) ve turşunun hazırlanmasıydı, bunların yapılması için de emrinde olan görevliler bulunmaktaydı⁷¹⁷.

17-Kütüphane Görevlileri :

Bilindiği gibi ilmi hayat, kitap ve kütüphanelerle sıkı sıkıya bağlıdır. Kitap ve kütüphane olmaksızın ne ilim yapılabilir ne de başkasına bir şey öğretilir. Bu sebeple Ak-Koyunlular da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi kitap ve kütüphaneye önem vererek kütüphaneler kurmuşlar ve bu kütüphanelere görevliler tayin etmişlerdir. Bu kütüphane görevlileri, hükümdarın sarayında bulunan kütüphanenin kitaplarından sorumluydular. Sultan Halil Fars valisi iken sarayındaki kütüphane görevlilerinin sayısı elli sekiz idi⁷¹⁸. Ayrıca, Mardin hâkimi Cihangir oğlu Kasım ve Uzun Hasan'ın kütüphanelerinin olması⁷¹⁹, Ak-Koyunlu hükümdarlarının çoğunun kütüphanesi ve kütüphanelerinde görevliler olduğu fikrini desteklemektedir.

⁷¹⁶Minorsky, *Persia*, s. 27.

⁷¹⁷İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274; Anonymous, *Tadhkirat*, s. 68- 69.

⁷¹⁸İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 274; Devvânî, *Arznâme*, s. 302; Minorsky, *Review*, s. 160; Kâzım Yaşar Koprıman, "Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.VII, İstanbul 1994, s. 42.

⁷¹⁹İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 232.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

A-DÎVÂNLAR

Arapça, Farsça, Orduca ve Türkçe'de farklı anlamlarda kullanılan dîvân kelimesinin Farsça menşeli olduğu, Sâsânî İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapça'ya geçtiği bilinmektedir. Dîvân, devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir⁷²⁰.

1-Büyük Dîvân :

Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Ak-Koyunlu Devleti'nde de büyük dîvâna⁷²¹, "Dîvân-ı Alâ"⁷²² denirdi. Büyük dîvân, devletin en önemli müessesesi olup bütün önemli kararlar burada alınır. Devletin önemli sorunları, mansıplara yapılan tayinler, pâyıtaht dışındaki eyâletlerin gelirleri bu dîvânda görüşülür ve karara bağlanırdı. Verilen kararlar büyük vezirin mührü ile resmiyet kazanırdı.

Eyâletlerin bütün gelirlerinin toplanmasıyla yada gelirlerin yükseltip geliştirilmesiyle bu dîvân ilgiliydi. Ayrıca herhangi bir kişi kanunu temsil etme yetkisi ile görevini kötüye kullanır yada gerektiği gibi vazifesine önem vermezse, bunun engellenmesi vazifesi büyük dîvânın yükümlülüğündeydi. Büyük vezirin uyarılarına rağmen bu tür suistimaller devam ederse büyük vezir bu durumu hükümdara şikayet ederdi. Bunun sonucunda hükümdar her ne emrederse o

⁷²⁰ Abdülazîz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 377-378.

⁷²¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 275.

⁷²² İsfahani, a. g. e., s. 385; Minorsky, *Persia*, s. 100.

yapılırdı⁷²³. Dîvân memurlarının atanması sözlü olarak bile yapılabilirdi. Atamalar ve terfiler büyük vezir olmadığı zaman yapılamazdı. Herhangi bir belge de büyük vezirin mührü olmaksızın hükümdara sunulmazdı. Önemsiz vazifelerle ilgili olanların hükümdara sunulmasına gerek görülmezdi⁷²⁴. Büyük vezire Sâhib-i Dîvân da denilirdi⁷²⁵. Sâhib-i Dîvân öncelikli olarak devlet gelirlerinden sorumluydu ve bu vazife Selçuklular zamanından beri genellikle İranlılar'ın elinde bulunmaktaydı⁷²⁶. Ak-Koyunlular da bu geleneği devam ettirdiler; meselâ, Uzun Hasan Bey'in dört veziri de İranlı idi⁷²⁷. Sâhib-i Dîvân'ın emri altındaki memurlara da Sâhip denirdi. Sâhipler'in matematikte üstün vasıfları olması gerekirdi. Çünkü bunlar muhasebecilikte de kullanılmaktaydılar⁷²⁸. Uzun Hasan Bey zamanında oğlu Fars valisi Halil'in Şah İmadaddin Salman ve Hoca Kemalleddin Ali isimlerinde iki veziri ve Sâhib-i âzam unvanlarıyla da dört sâhibi vardı⁷²⁹.

Büyük dîvânda devleti ilgilendiren bütün önemli konuların ele alındığı görülmektedir. Hattâ önemli devletlerin elçileri ile bu divanda görüşülürdü. Meselâ, Uzun Hasan Bey ayağı kırık olmasına rağmen Osmanlı hükümdarının elçisi ile görüşmek için, dîvâna Halil-i Tavacı'nın omuzunda gitmişti. Ak-Koyunlu hükümdarı bütün rahatsızlığına rağmen dîvân işlerini bitirmeden dîvândan ayrılmamıştır⁷³⁰.

⁷²³ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 44.

⁷²⁴ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 45.

⁷²⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 275.

⁷²⁶ Minorsky, *Review*, s. 170.

⁷²⁷ Hinz, a. g. e., s. 87.

⁷²⁸ Minorsky, *Review*, s. 170.

⁷²⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 276.

⁷³⁰ Tihranî, a. g. e., c. II, s. 248; Terc., s. 152.

Sultan Yakub Bey döneminde büyük divanda dinî konular da ele alınmış, İslâm hukukunu uygulamak için bir çaba içerisine girilmiş, Kara-Koyunlular döneminde yaygınlaşmış olan meyhaneler kapatılmış ve İslâm hukukunu uygulamak için alınan bu kararlar da mühr-i hassa ile mühürlenerek resmileştirilmişti⁷³¹. Ayrıca valiler ile ilgili şikayetler de yazılı olarak bu dîvâna yapılabilmekteydi⁷³².

Cuma günü vezirlerin mühürlemiş olduğu vesikalar hükümdara sunulmak üzere getirilir ve burada vesikalar hükümdara okunurdu. Daha sonra mühür namlendirilerek, mühürlemesi için hükümdara verilirdi⁷³³.

Hükümdarların verdikleri tevkilerin başlarına isim ve lâkablari, sonuna da mühürleri basılırdı⁷³⁴. Hükümdarlar, fermanlarına isimlerinden hemen sonra genellikle "Sözümüz" hitabıyla başlardı⁷³⁵. Meselâ, 1470 tarihinde Uzun Hasan tarafından Hemedan'da Seyyid Şemseddin Mehmed adında birine verilen nişanı hümayun suretinin sonunda ve sol kenarında "Mevzi-i mühr-i humayun" ibaresi yazılmıştır. Yine bu nişanın arkasının sağ tarafında iki yerde "Mevzi-i mühr-i Mir-i dîvân" ve bunun altında da "Mevzi-i mühr-i vüzerâ" diye hükümdarın, vezirlerin ve dîvânın mühür yerleri gösterilmiştir. Ayrıca aynı tevkiin altında ve sağ kenarında pervânecinin ismi vardır. Bu vesikanın arkasındaki dîvânın ve vezirin mühürleri, bu beratın dîvân heyetinin mesuliyeti ve kontrolü altında bulunduğunu göstermektedir.

⁷³¹İsfahani, a. g. e., s. 49; Minorsky, *Persia*, s. 23.

⁷³²Gülşenî, a. g. e., s. 107.

⁷³³Anonymous, *Tadhkirat*, s. 171.

⁷³⁴İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 275.

⁷³⁵H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 63.

Gazan Han zamanındaki kontrol ve mesuliyet usûlünün Ak-Koyunlular'da da devam ettiği anlaşılmaktadır⁷³⁶.

Ak-Koyunlu Dîvânı'nda, Dîvân Emirliği vazifesi olduğu görülmektedir. Kitab-ı Diyarbekriyye'deki kayıta bu mansıba mensup olanın, hükümdardan sonra Saltanat Naibi gibi büyük bir mevki sahibi olup diğer emirlere tekaddüm ettiği yazılıdır⁷³⁷. Buna Emir-i Dîvân da denirdi⁷³⁸. 1489'da Sultan Halil'e karşı Yakub Bey'e katılan Ali Bey, büyük dîvâna emir-i dîvân olarak atandı⁷³⁹. Sultan Halil'in Fars valisi iken yaptırmış olduğu törene, dîvân emiri askerî yönetimin bir üyesi olarak katılmıştı⁷⁴⁰. Dîvân emirliği vazifesine Ak-Koyunlu hanedan üyelerinin de atandıkları olmaktaydı. Meselâ, Sultan Halil'in oğlu şahzâde Ali, Yakub Bey döneminde emir-i dîvân olarak atandı⁷⁴¹.

2- Kengeş Meclisi (Meşveret Dîvânı) :

Eski Türk devletlerinde mevcut olan Kengeş meclisi Ak-Koyunlu devlet yapısında da bulunmaktaydı. Kengeş, danışma yada müzâkere etme anlamlarına gelir⁷⁴². Ak-Koyunlular'da hükümdar, hükümdarın kardeşleri, oğulları, hanımları, aşiret reisleri ve askerî komutanlar, devlet ile ilgili meseleleri ele almak için Kengeş

⁷³⁶İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 276.

⁷³⁷İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 278.

⁷³⁸Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 540; Terc., s. 327.

⁷³⁹Minorsky, *Review*, s. 146.

⁷⁴⁰Minorsky, *Review*, s. 162.

⁷⁴¹İsfahani, *a. g. e.*, s. 385; Minorsky, *Persia*, s. 100.

⁷⁴²Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 103; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî, Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 77.

meclisleri düzenlerlerdi. Kengeş meclisi savaş esnasında da toplanmaktaydı. Kara Yülük Osman Bey, Kara-Koyunlu İskender'e karşı çarpışırken, İskender Mirza'ya karşı nasıl bir yol takip edileceği konusunda Kengeş meclisi tertip etti. Bu mecliste Osman Bey, oğlu Ali Bey, vezirler, emîrler ve devlet ayarı bulundu. Yapılan müzâkerelerde İskender Mirza'ya engel olma, onunla çarpışıp savaşma konusunda karar çıkmış ve uygulanmıştır⁷⁴³.

Hükümdarın bazı durumlarda meclisin kararının dışında kendi fikrini uyguladığı da olmaktadır. Kara Yülük'ten sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olan Ali Bey, kardeşleri ve devlet ileri gelenleri ile meclisi toplayarak Kara-Koyunlu İskender'e saldırma konusunu görüştü. Emîrler saldırıya razı olmadılar, fakat Ali Bey bu karara rağmen asker toplayarak harekete geçmiştir⁷⁴⁴.

Kengeş meclisi devletin önemli meselelerini görüşmek için toplanıyordu. Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh Mirza, Mahmud b. Osman Bey'in yönetimindeki Erzincan'a saldırınca Kengeş meclisi toplanarak çözüm aramış, müzâkereler sırasında Uzun Hasan "Yabancıların bize musallat olup galip gelmemeleri için bizim Mahmud Bey'e yardım etmemiz gerekir." diyerek görüşünü belirtmiş, fakat bu görüş kabul görmeyince Erzincan Ak-Koyunlular'ın yönetiminden çıkmıştı⁷⁴⁵. Öyle anlaşılıyor ki, meclis hükümdar başkanlığında toplandığı zaman, hükümdar meclisin kararı üzerinde büyük etkiye sahip oluyordu.

Savaş kararı, genellikle Kengeş Meclisi'nde verilmekteydi. Meselâ, Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında Cihanşâh'ın yeğeni Elvend'in Ak-Koyunlular'a sığınması sebebiyle anlaşmazlık çıkmış ve bunun sonucunda Cihanşâh

⁷⁴³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 111- 112; Terc., s. 78.

⁷⁴⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 127; Terc., s. 86-87.

⁷⁴⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 178-179; Terc., s. 114-115.

Ak-Koyunlular'ın üzerine otuz bin kişilik bir ordu göndermişti. Bunu öğrenen Cihangir Mirza emîrleriyle bir Kengeş meclisi düzenledi. Bu mecliste, Uzun Hasan Bey karşı koymak ve savaşmak gerektiğini belirtmiş, fakat bu görüş meclis tarafından kabul görmemişti⁷⁴⁶. Kengeş meclisi bazen sadece ordu ileri gelenlerinden oluşuyordu. Kara-Koyunlular Urfa kalesini kuşatınca, Uzun Hasan Bey Urfa önlerine gelerek ordunun ileri gelenleri ile Kengeş meclisi tertip etti. Mecliste görüş alış verişinde bulunulurken, Uzun Hasan Bey kaleden şehre girilmesi gerektiğini söylemiş, fakat mecliste bulunanların hiç biri bu görüşü kabul etmemişlerdi. Onlar "Düşmandan bin iki yüz kişi şehirdedir, biz ise üç yüzden fazla değiliz. Çok dar bir mahalde ve iyice tahkim edilmiş bir şehirde savaşmaya imkan yoktur. Ölüm sıkıntısına düşeriz." dediler. Meclisin bu kararına rağmen Uzun Hasan Bey aksini uyguladı⁷⁴⁷. Bu durum, meclisin çoğunluk kararına rağmen hükümdar başkanlığında toplanılması durumunda, mutlak anlamda bağlayıcı olmadığını göstermektedir.

Ak-Koyunlular düşman ile karşılaştıklarında savaşın yapılıp yapılmaması konusunda Kengeş meclisi düzenlemekteydiler. Mecliste düşmanın durumu kendi durumlarıyla karşılaştırılarak karar verilmekteydi. Kara-Koyunlu Rüstem Bey'in ordusu, Ak-Koyunlu ordusuna yeterince yaklaşıp üstün bir konum alınca Uzun Hasan ordunun ileri gelenleri ile görüş alış verişinde bulunmak için Kengeş meclisi düzenledi. Emîrler "İşin doğrusu, bir şeyin peşinde olan ve bunun için sağlam bir yer tutan onlar üzerimize gelmedikleri sürece bizim yerimizde kalmamızdır. Gelmek onların görevi, onları kovmak da bizim görevimizdir." dediler. Fakat Uzun Hasan meclisin bu kararını kabul etmemişti⁷⁴⁸.

⁷⁴⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 180; Terc., s. 115.

⁷⁴⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 183; Terc., s. 116-117.

⁷⁴⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 272; Terc., s. 166.

Kengeş meclisine hatunlar da başkanlık edebilmekteydiler. Yakub Bey, Sultan Halil'e karşı saltanat mücadelesine giriştiği zaman, Selçukşah Begüm, Halil'in tutumu ile ilgili olarak Kengeş meclisi topladı. Selçukşah Begüm, Sultan Halil'in boyun eğmediği ve kendisi ile iyi ilişkiler içerisine girmediğini fark ettiği için bu konu üzerinde emîrlere ile bir Kengeş meclisi düzenlemişti⁷⁴⁹.

3-İnşa Dîvânı :

Ak-Koyunlular'da Büyük Dîvân'a bağlı olan Tuğra veya İnşa Dîvânı⁷⁵⁰ İlhanlılar'da Münşî Dîvânı yada İnşâ-i Memâlik adı ile faaliyet göstermişti⁷⁵¹. Bu divanda görev icra eden münşî, dîvân beyi tarafından gönderilen emirlerin yanında hükümdarın mektuplarını, suyuğallar ve tiyullar ile ilgili fermanlarını yazardı⁷⁵². Örneğin, Uzun Hasan döneminde Fazlullah b. Ruzbihan'ın amcası Hoca Celalü'l-İslâm Saidî, dîvândan Horasan hâkimi Hüseyin Baykara'ya Ak-Koyunlu hükümdarının mektuplarını yazmıştı⁷⁵³. Yine Yakub Bey döneminde Memlûkler'in Anadolu üzerine yaptıkları sefer hakkındaki Kayıtbay'ın elçisiyle gönderdiği mektubuna cevap olarak Yakub Bey'in mektubunu Kadı İsa yazmıştı⁷⁵⁴. Bu dîvânın münşileri muktedir ve erdemli ediplerden müteşekkil oldukları⁷⁵⁵ için onlar devletin birkaç görevinde bulunabilmekteydiler. Örneğin Fazlullah "Devlet Vakanüvisi" olarak tayin olunduğu zaman bu görevinin yanında dîvâna münşî, yani kâtip olarak

⁷⁴⁹İsfahani, a. g. e., s. 142; V. Minorsky, *Persia*, s. 33.

⁷⁵⁰M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 263.

⁷⁵¹İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 220.

⁷⁵²Anonymous, *Tadhkirat*, s. 61.

⁷⁵³Minorsky, *Persia*, s. 41.

⁷⁵⁴Minorsky, *Persia*, s. 53.

⁷⁵⁵İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 279.

da vazifelendirilmişti. 1487 sonbaharında Tebriz'e Hüseyin Baykara'nın bir elçisi mektup getirmiş ve buna cevap yazılmasını da Sultan Yakub, Fazlullah'a emretmişti⁷⁵⁶. Münşiler hükümdara yakın olan şahsiyetlerden oluşmaktaydılar. İlhanlılar döneminde münşinin hükümdarın sır kâtibi olması⁷⁵⁷, Safevîler döneminde de aynı şekilde devam etmiş olması⁷⁵⁸, bize Ak-Koyunlular döneminde de münşinin hükümdarın sır kâtibi olduğunu göstermektedir.

Münşiler güvenilir kişiler oldukları için hükümdara gönderilen mektupları bile dîvânda kendisine okurlardı. Örneğin Yakub Bey'in Cihanşâh'ın amcasının kızını kendisine eş olarak istemesi üzerine, Gülşeni ona bir mektup göndererek sözü edilen hatunun sultana ancak ana olabilecek yaşta olduğunu belirtmiş ve bu evliliğin doğru olmayacağını bildirmişti; bu mektubu da Ak-Koyunlu sarayında Sultan Yakub, Rüstem ve Elvend Bey dönemlerinde nişancılık yapmış⁷⁵⁹ olan İdris-i Bitlisî, dîvân kâtibi olarak sultana okumuştur⁷⁶⁰.

3-İstifa dîvânı :

Ak-Koyunlular'da Büyük Dîvân'a bağlı olarak İstifâ (mâliye) dîvânı da yer almaktaydı⁷⁶¹. Bu dîvânın başında Müstevfi-i Memâlik yani bugünkü anlamda maliye bakanı bulunurdu. Uzun Hasan döneminde bu vazife Hoca Şükrüllah'a

⁷⁵⁶Hinz, a. g. e., s. 101.

⁷⁵⁷İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 221.

⁷⁵⁸Anonymous, *Tadhkirat*, s. 132.

⁷⁵⁹Mehmet Bayrakdar, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991, s. 6; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 291.

⁷⁶⁰Gülşeni, a. g. e., s. 152.

⁷⁶¹M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 263.

verilmişti⁷⁶². Baş Mustevffinın maiyetinde de Dîvân-ı Alâ Müstevffileri denilen maliyeciler vardı⁷⁶³. Müstevfi-i Memâlik önemli görevlere haizdi. Vilayetlerin toprakları üzerinde dîvân ile ilgili bütün gelirlerin kaydı bu dîvânda ve onun bilgisi dahilinde yazılmak zorundaydı. Bu kayıtlar ile işletmelerin gelirleri arasındaki uyumun tutarlı olması bu dîvânın sorumluluğundaydı. Müstevffilerin, vezirlerin, askerî ve sivil memurların maaşları ve resmî ödemeler Müstevfi-i Memâlik tarafından mühürlendiği zaman ödenirdi. Büyük vezir bile Müstevfi-i Memâlik'in onayı olmaksızın dîvân ile ilgili herhangi bir işlem yapamazdı. Devletin işleri ile ilgili hesaplar ve işverenlerine paranın ödenmesi Müstevfi-i Memâlik'in onayına bağlı idi⁷⁶⁴. Bunun yönetimi altında beş adet Sahib-i Rakam denilen görevliler bulunmaktaydı. Bunların vazifesi rakamları, hesapları, paraların ödenmesini, işverenler ile ilgili emirleri, emekli maaşlarını ve tiyul, muafiyetler, suyurgallar ile memurların faaliyetlerine ait kayıtları kontrol edip, dîvâna bildirmektir. Doğru olanlar Müstevfi-i Memâlik'in mühür ve imzasına sunulurdu, yanlış olanlar ise bir deftere yazılarak gönderene geri verilirdi⁷⁶⁵.

Bütçenin hazırlanması ve hesapların gözden geçirilmesi Müstevfi-i Memâlik'in yükümlülüğündeydi⁷⁶⁶. Müstevfi-i Memâlik bütün müstevffilerin atamalarını kontrol ederdi. Eyâletlerde ise mâlf temsilciler için yönergeler yazardı⁷⁶⁷.

⁷⁶²Hinz, a. g. e., s. 88.

⁷⁶³İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 279.

⁷⁶⁴Anonymous, *Tadhkirat*, s. 54.

⁷⁶⁵Anonymous, *Tadhkirat*, s. 55.

⁷⁶⁶Anonymous, *Tadhkirat*, s. 122.

⁷⁶⁷Anonymous, *Tadhkirat*, s. 123.

Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra Sultan Halil, devlet gelirleri ve ödenmemiş borçların idaresini bu konuda uzman olan Şah Şarefeddin Mahmud Can-ı Deylemî'ye verdi. Ayrıca Uzun Hasan zamanında vezirlik yapmış olan ve hanedana yakınlığından dolayı Sultan Halil'in büyük güvenini kazanmış bulunan İmadeddin Selman-ı Deylemî'yi, mâlî işleri ve özel mülkleri düzenlemek için Irak'a gönderdi⁷⁶⁸.

5-Divân-ı Ârız:

Divân-ı Ârız veyahut Divân-ı Arz denilen daire, bugünkü tabirle Milli Savunma Bakanlığı vazifesini görmekte olup, vekiline Ârız-ı Ceyş veya sadece Ârız denilmekteydi. Divân-ı Ârız, askerın maaş ve lavazamatı ile meşgul olurdu. Ordunun sayısı, kontrolu bu dîvânın sorumluluğunda idi. Bu dîvânın ordu kumandanlığı ile alâkası yoktu. Erkân-ı Harbiye reisi vazifesini gören kumandana sipehsâlar veya emirü'l-ümerâ denirdi⁷⁶⁹. Uzun Hasan büyük kardeşi Cihangir ile birlikte, Sultan Hamza'ya karşı mücadele ederken Halil Aka sipehsâlâr idi⁷⁷⁰. Safevî Devleti'nde de mevcut olan sipehsâlârın vazifesi, Ak-Koyunlu Devleti'ndeki işlevi ile aynı idi⁷⁷¹.

⁷⁶⁸İsfahani, a. g. e., s. 127-128; Minorsky, *Persia*, s. 29.

⁷⁶⁹İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 44; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 37(Continuity); Woods, a. g. e., s. 11; Terc., s. 25.

⁷⁷⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 157; Terc., s. 103.

⁷⁷¹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 36.

B-DEVLET RİCÂLİ

1- Vezirler:

a. Büyük Vezir:

Devlet memuru olarak vezir icrâî, teşrî ve kazâî selâhiyetleri kayıtsız şartsız elinde bulunduran ve hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek kimsedir⁷⁷². İlhanlılar'dan sonra İran'da kurulan Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri'nde vezirlik müessesesi, İlhanlılar devrindeki gibi olup, onlarda olduğu gibi vezire sâhib-i divân deniliyordu⁷⁷³.

Ak-Koyunlu Devleti'nde en güçlü vezir Kadı İsa olmuştur. Sultan Yakub döneminde Kadı İsa elde etmiş olduğu güçle, neredeyse taht ve taç sahibi bir hükümdar kadar kudrete sahip olmuştu. Kadı İsa bu dönemde emîrleri ve askerî liderleri kendine bağlı hale getirmişti⁷⁷⁴. Kadı İsa'nın bu duruma gelmesinde onun yetenekleri göz ardı edilemez. O, Sultan Yakub'un devletinin kuruluşunda çok önemli bir yere sahipti. Devletin diğer memurlarının atanmasında, azlinde, terfide ve tenzilinde, Sultan Yakub'un katında mutlak söz sahibi idi. Ak-Koyunlu Devleti'nin mâlî ve mülki işleri tamamen onun ellerinde bulunmaktaydı. Sultan Yakub, kendisine aynı zamanda hocalık da etmiş olan Kadı İsa'ya aşırı derecede güvenip itimat etmekte idi. Sultan Yakub'un tahta geçtikten sonra Kadı İsa'nın görüş ve tedbirlerini dinlemeden din ve dünya işlerinde hiçbir fermanı onaylamadığı söylenebilir. Bu sebeple devlet ricâlinden hiçbir kimse Kadı İsa'ya durumu arz edip onun onayını almadan bir işe kalkışmamıştır. Bundan dolayı bütün şahzâdeler,

⁷⁷²T. H, "Vezir", İA, c. XIII, İstanbul 1986, s. 309.

⁷⁷³T. H, a. g. m., s. 312.

⁷⁷⁴İsfahani, a. g. e., s. 357; V. Minorsky, Persia, s. 92.

emîrlar, kadılar, vezirler ve diğler devlet ileri gelenleri ona karşı tam bir itaat içindeydiler⁷⁷⁵.

Kadı İsa'nın devletin yönetiminde bu kadar etkili olması, zaman zaman diğler üst seviyedeki devlet görevlileri arasında rahatsızlıklara yol açmıştır. Bununla ilgili olarak çarpıcı bir örneği Gülşenî'de bulabiliriz. Zikredildiğine göre Sultan Yakub Diyarbakır'ı Şah Veli Bey'e iletir, Diyarbakır halkı ise eski yöneticileri Emir İlyâs'ı ister. Bu konuda hükümdarı ikna için halk İbrahim Gülşenî'ye başvurur. İbrahim Gülşenî, isteği Kadı İsa'ya verir ve Sultan Yakub'a Şah Veli Bey'in zalim olduğunu, bu sebeple sultana İlyas Bey'i tekrar Diyarbakır'a tayin etmesini söylemesini ister. Bunun üzerine Sultan Yakub, İlyas Bey'i Diyarbakır'a tayin eden berâtı verir. Veli Bey de koruyucusu olan Süleyman Bey'e şikayette bulunur. Bunun üzerine Süleyman Bey dîvânda Kadı İsa'ya, "Emire olan hürmet bir mollaya gösterilen kadar değildir." diyerek dîvândan kalkıp gider. On iki gün dîvân onun hatırından dolayı kapalı kalır. Çünkü Süleyman Bey, aynı zamanda Yakub Bey'in hem lâlâsı hem de kayın atası idi⁷⁷⁶. Bu hadiseden anlaşıldığına göre, Kadı İsa Sultan Yakub'tan sonra en önemli pozisyonda bulunmaktadır. Onun devlet yönetimindeki etkisi, Ak-Koyunlular'ın büyük emîrllerinden olan Süleyman Bey'in, sultanın hem lâlâsı hem de kaynatası olmasına rağmen ondan daha fazladır.

Ak-Koyunlular'da vezirlerin seçiminde, onların yeteneklerinin göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. İmadedin Selman-ı Deylemî, Sultan Halil zamanında 1478 Ocak ayından aynı yılın Ağustos ayında İsfahan'da katline kadar vezirlik yapmıştı. Selman'ın devlet ve maliye işlerindeki liyakati, o zamanki bütün eserlerde

⁷⁷⁵İsfahani, a. g. e., s. 350-351; Minorsky, Persia, s. 91.

⁷⁷⁶Gülşenî, a. g. e., s. 107-108.

hususî surette belirtilmiştir⁷⁷⁷. Devvânî, devlette vezir olmanın büyük risk ve tehlikeleri olduğunu beyanla, vezirin tek koruyucusunun onun dürüstlüğü olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu yüksek görev için seçilen kişiler, kötü sözler yada yolsuzluk suçlaması ile incitilmemelidir. Onun zihni üzerine bunların bir an için baskı oluşturmasına izin vermemeli, vezir kendisini çekiştirenlerin hilesi ile meşgul ettirilirse bundan rahatsız olmamalı ve onlara karşı da kötü niyetin işaretlerini göstermemelidir. Çünkü bu yanılğı onların entrikalarını doğrulayacaktır. Eğer mesele sözlü şikayete dönerse bunlara soğuk kanlı olarak cevap verilmelidir; çünkü, "Zafer soğuk kanlı olanla beraberdir."⁷⁷⁸.

Geleneksel olarak devletin ilk başkanı ve bürokrasinin başı olan vezirin önemi, Safevîler döneminde vekil görevinin oluşturulması ve siyasî meselelerde emir'ül-ümerânın yardımı ile büyük ölçüde azaltıldı. Şah İsmail, vezirliğe ilk atamasını tahta çıktığı yılda yaptı. Emir Zekeriya'yı bu vazifeye getirdi. Emir Mehmed Zekeriya bundan önce dört yıl Ak-Koyunlu Devleti'nde vezirlik yapmıştı⁷⁷⁹.

b- Eyâlet Vezirleri:

Ak-Koyunlu Devleti'nde büyük vezirden başka vezirler de bulunmaktaydı. Kaynağa baktığımızda, Dîvân-ı Alâ vezirlerinden başka, eyâlet vezirlerinin de olduğunu görmekteyiz⁷⁸⁰. Timurlular⁷⁸¹, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular'daki

⁷⁷⁷Hinz, a. g. e., s. 87; Minorsky, Review, s. 176.

⁷⁷⁸Devvânî, Ahlâk, s. 424-425.

⁷⁷⁹R. M. Savory, "The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Ismail I (1504-1524)", BSOAS, XXIII, 1960, s. 102 (Reign of Ismail).

⁷⁸⁰Gülşenî, a. g. e., s. 100.

eyâlet vezirleri, merkezî yönetim mensubu olan vezirden farklı ve ondan daha düşük makamda eyâlet valileri olan ve saray tarafından atanmış olan vezirlerdi⁷⁸². Bu eyâlet vezirleri önemli kişilerden oluşmaktaydılar ve bu vezirler bazen merkezdeki büyük veziri ziyaret ederlerdi. Muhtemelen bu görüşmelerde vezirler sorunlarını dile getirmekteydiler. Vezirler bu ziyaretlerinin birinde Kadı İsa'nın, nâibi olan Şerefüddin'i dövmesine şahit olurlar. Nâibi, Kadı'nın elinden Gülşenî kurtarır. Buna rağmen Şerefüddin dışarı çıktığında vezirlere, "Ben gece ve gündüz Kadı'nın işlerini görüp bela çekerim, yine bana cefâ ve azab eder. İbrahim Gülşenî geldiğinde, ta kapıya kadar gider yerini ona verir ve ne buyurursa yerine getirir." diyerek şikayette bulunur⁷⁸³.

Bu eyâlet vezirleri genel olarak merkezî yönetim tarafından atanmaktaydılar. Bundan dolayı da doğrudan merkeze karşı sorumluydular. Yani merkezdeki vezire karşı değil, hükümdara karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Meselâ, 1495-6 yıllarında Fars valisi Kasım Pürnek'in veziri Hoca Ruhullah, zülmedici yönetiminden dolayı Ak-Koyunlu hükümdarı Rüstem tarafından öldürüldü. Safevîler

⁷⁸¹Timur verdiği öğütnâmesinde her ayelette üç vezir görevlendirdiğini, birincisinin halk için olup verilen vergilerin hesabını kendisine verdiğini ve vergilerin ne hak ve ne unvan ile talep ettiklerini bildirdiğini; İkinci vezirin askerler için olduğunu; üçüncüsünün kayıp malları, arızı malları (sürekli olmayan, geçici), sahihsiz malları gözettiğini; müftü ve kadının rızasıyla bu vezirin mahkumların mallarını idare ettiğini, vefat edenlerin malını, mülkünü varislere geçirdiğini belirtmektedir. Bkz. Şerafettin Ali, *Tüzükatı*, s. 99.

⁷⁸²R. M Savory, "Some Notes on The Provincial Administration of the Early Safawid Empire", *BSOAS*, Volume: XXVII, s. 115 (Provincial).

⁷⁸³Gülşenî, a. g. e., s. 100.

de bir çok bakımdan Timurlular, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular'ın yönetim miraslarını almış olduklarından, bu eyâlet vezirleri onların döneminde de devam etti. Eyâlet vezirlerinin atanma şekli de aynı şekilde devam etti ve bunların hepsi olmasa da çoğunun İranlı olması gerçeği, Ak-Koyunlu yöneticilerinin varisliği altında Pers bürokratik geleneğinin devamlılığına işaret etmektedir⁷⁸⁴. Eyâletlerde bulunan vezirler, muhtemelen taşradaki sivil yönetimin tümünü idare etmekteydiler⁷⁸⁵. Bununla birlikte Timurlu yönetimi altındaki eyâlet vezirleri, eyâlet kadıları kadar etkili ve güçlü değildiler⁷⁸⁶.

Yakub Bey döneminde vezirler bağış ve vergileri denetleme gibi vazifeler icra etmekteydiler. Örneğin, meşâyihden bir şahsın evladına intikal eden arklarını müfettiş gönderip inceletmişlerdir. Bu incelemede vergi kaçırıldığı tesbit edilmiş ve ceza olarak yetmiş bin akçe tutarında ürün istemişlerdir⁷⁸⁷.

Vezirlerin devlet gelirlerini artırmak için çalışmalar yaptıklarını, bu meyanda dinsel kurumların mensuplarının dokunulmazlıkları ile in'âmalarını kaldırma ve ücretlerinden kısıntı yapma tasarılarının önünü kesmek için, İbrahim Gülşenî doğrudan Sultan Yakub nezdinde müdahalede bulunmuş ve hazine açıklarının dengelenmesi amacıyla hükümdar ile vezirlerin kişisel gelirlerinden kısıntıya gidilmesini önermiştir⁷⁸⁸.

⁷⁸⁴R. M. Savory, "Provincial", s. 116-117.

⁷⁸⁵Minorsky, *Review*, s. 170.

⁷⁸⁶R. M. Savory, "Provincial", s. 117,

⁷⁸⁷Gülşenî, a. g. e., s. 176.

⁷⁸⁸Woods, a. g. e., s. 153; Terc., s. 245.

2-Emîrler (Ümerâ):

Ak-Koyunlu Devleti'nde emîrlere askere kumanda etmek görevi yanında valilik gibi önemli görevlerde de bulunuyorlardı. Emîrlere yetki ve nüfuz bakımından hükümdar ve şahzâdelerden sonra gelmekteydiler⁷⁸⁹. Ak-Koyunlular, Tur Ali'nin oğlu Kutlu Bey döneminde, yerel büyük ve küçük beylerle daha sık ilişkiye girmişlerdi. Kutlu Bey'in emîrleri, hizmet ettiklerine akrabalık bağları ve kişisel sadakatle bağlıydılar. Bu nedenle Doğu Anadolu'daki Türkmen Devleti'nin yükselişini, Kafkaslar'ın kuzeyinde bozkır bölgesindeki Tatar Kazakları ve Nogay akıncılarının oluşumuna benzetebiliriz⁷⁹⁰.

Ak-Koyunlu emîrlерinin çoğunluğu, orduların başında bulunurlardı⁷⁹¹. Bu emîrlere valilik de yapmaktaydılar, bundan dolayı askerî vâli diyebileceğimiz bir görevde bulunuyorlardı. Emîrlere genel olarak mensup oldukları aşiretlerle birlikte Ak-Koyunlular'a hizmet etmişlerdir. Örneğin, Afşarlar reisleri olan Mansur Bey'in yönetimi altında Uzun Hasan'a hizmet ettiler⁷⁹². Ahmed Bey Ahmedlu, 1457'den 1469'daki ölümüne dek Uzun Hasan'ın en ateşli taraftarlarından biri idi⁷⁹³. Hamza Hacılu, Kara Yülük Osman döneminde Ak-Koyunlular'a katılan aşiretlerden birinin başında idi⁷⁹⁴. Bunlar gibi daha birçok aşiret zaman içerisinde Ak-Koyunlu Devleti'nin hizmetine girmişlerdi. Emîrlere, genellikle mensup oldukları aşiretin

⁷⁸⁹İ. Erdem, "Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", DTCFD, Cilt: XV, Sayı 26, 1991'den Ayrı basım, Ankara 1992, s. 87 (İnsan unsuru).

⁷⁹⁰Woods, a. g. e., s. 47- 48; Terc., s. 76.

⁷⁹¹Minorsky, Review, s. 155.

⁷⁹²Tihranî, a. g. e., s. 216; Terc., s. 133.

⁷⁹³Tihranî, a. g. e., s. 268; Terc., s. 163.

⁷⁹⁴Woods, a. g. e., s. 204; Terc., s. 334.

ismiyle anılmakta idiler⁷⁹⁵. Örneğin, Süleyman Bey Biçen⁷⁹⁶, İzzeddin Hacılu⁷⁹⁷, Hüseyin Bey Koca Hacılu⁷⁹⁸, Sûfi Halil Bey Musullu⁷⁹⁹, Emir Mansur Pürnek⁸⁰⁰, Emir Hüseyin Bey Bayındır⁸⁰¹ gibi beyler mensup oldukları kabilelerinin ismiyle anılmışlardır.

Emîrler kendi aralarında, Emir, Emir-i Buzurg gibi derecelere ayrılırlardı⁸⁰². Bundan başka Yaylak emîrleri de bulunmakta idi. Örneğin, 1478 baharında Sultan Yakub yazı geçirmek için Diyarbakır'dan ayrıldığı zaman, Abar ırmağı kenarında Hasan Ali Bey Bayındır, İaldı Bey Çepni ve Duharlı Bekir Bey gibi yaylak emîrleri de ona katılmışlardı⁸⁰³.

Yüksek rütbeli emirler ise sınırlarda vâli olarak bulunurlardı. Bu emîrler genellikle ırsî olarak görev yaptılar. Sınır emîrleri merkezî yönetime bağlı olmalarına rağmen, pratikte bağımsız davrandılar. Örneğin, Irak-ı Arab valilcri Muşâşa⁸⁰⁴

⁷⁹⁵İ. Erdem, "İnsan unsuru", s. 87.

⁷⁹⁶M. H. Yinanç, a. g. m., s. 253.

⁷⁹⁷Faruk Demirtaş, "Bozulus Hakkında", DTCFD, Cilt VII, Sayı 1, Ankara 1949, s. 32.

⁷⁹⁸M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerâsı", *Türkiyat Mecmuası*, IX, 1951 s. 41.

⁷⁹⁹Tihranî, a. g. c., s. 463; Terc., s. 280.

⁸⁰⁰Devvânî, *Arznâme*, s. 294.

⁸⁰¹Devvânî, *Arznâme*, s. 296.

⁸⁰²İ. Erdem, "İnsan unsuru", s. 87; Minorsky, *Persia*, s. 78.

⁸⁰³İsfahani, a.g.e., s. 141; Minorsky, *Persia*, s. 32.

⁸⁰⁴Huzistan'da Haviza'de Şif bir Arab sülâlesidir. Hânedanın müessisi olan Seyyid Mehmed b. Falâh, şecerelere göre 7. İmam Musa Kâzım'ın 14. batından torunu olup

ailesine mensup seyyidlerdi ve Huzistan'da yerleşmişlerdi. Onların faaliyetleri 1436 yılından itibaren görülmeye başlanılmıştı. Kuzey Luristan'ın valileri ise M. S. 1184-1597 yılları arasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdi⁸⁰⁵.

Ak-Koyunlu Devleti'nin yapısı, aşiret temeline dayandığı için emîrlerin etkisi de devlet yönetiminde çok büyüktü, hattâ onlar hükümdar seçimlerinde bile kilit rol oynamışlardır. Yakub Bey, büyük kardeşi Halil Bey'e karşı saltanat mücadelesine giriştiği zaman, ona birçok bey de katılmıştı, bunlardan Emir Şeyh Hasan Bey Pürnek, Sökmen Abad konağında Yakub Bey'e katılmıştı⁸⁰⁶. Bu arada, Halil Sultan kardeşi Yakub'a karşı girişeceği mücadelede, Süleyman Bey'i "Melik'ül-Ümerâ" unvanıyla danışmanı ve büyük emiri olarak atamak istediye de, o bunu kabul etmemiş, aksine Yakub Bey'i Ak-Koyunlu tahtına oturtmak için var gücüyle çalışmaya başlamıştı⁸⁰⁷. Yakub Bey'in Tebriz'e doğru hareket etme eğilimi belli olunca, Eleşkirt civarındaki kampta Mansur Bey ona ordusuyla katıldı⁸⁰⁸.

Yakub Bey, Ak-Koyunlu tahtını ele geçirdikten sonra Sultan Halil'in tarafını tutmuş olan beylerin gelip Yakub Bey'den özür dilemeleri üzerine, onları affederek saltanat bayrağı altında hareket etmelerine izin verdi⁸⁰⁹. Bunlardan emirzade Osman Miranşahi, Sultan Halil'in ordusunda Yakub Bey'e karşı

Vâsî'ta doğmuş ve Hilla'de tasâvvufî temâyülleri ile bilinen Ahmed b. Fahd'ın yanında tahsilini yapmıştır. Bkz. V. Minorsky, "Muşâ'sa", İA, c.VIII, İstanbul 1960, s. 839.

⁸⁰⁵ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 112.

⁸⁰⁶ İsfahani, a. g. e., s. 151; Minorsky, *Persia*, s. 35.

⁸⁰⁷ Minorsky, *Persia*, s. 23.

⁸⁰⁸ Minorsky, *Persia*, s. 34.

⁸⁰⁹ Minorsky, *Persia*, s. 37.

kahramanca dövüşmüş ve çok geçmeden de Yakub Bey'e bağlılığını sunmuştu, Yakub Bey de onu affederek bol bir maaş ile yüksek bir mevkiyi ona vermişti⁸¹⁰.

Bu emîrlerin kendi kuvvetleri olduğu için hükümdarların saltanatlarını sürdürebilmeleri bir bakıma bunların sadakatine bağlı idi. Örneğin, Bayındır Bey Yakub Sultan'a karşı isyan etmiş ve kendi saltanatını ilan ederek, diğer emîrleri kendine itaat etmeye davet etmişti. Emîrler onun şiddetini bildiklerinden ona itaat etmiş, daha sonra da Bayındır Bey, Dîvân Emâretine Hacı Bey Alpavut ve Mansur Bey'i atamıştı⁸¹¹.

Yakub Bey, Bayındır'ın isyanına karşı harekete geçerek Save yakınlarında onunla muharebeye girişti. Bu muharebede, onun büyük emîrlerinden Süleyman Bey ordunun merkezinde yer almış, öncü kuvvetlerini ise Şerafeddin Osman Bey Miranşahi kumanda etmişti. Sûfi Halil Bey ise orduyu teftiş etmişti⁸¹². Savaş esnasında Hacı Bey Alpavut ve Mansur Bey Suhrab aniden saf değiştirerek Yakub Bey'in tarafına geçtiler. Başlarındaki sarıkları çıkararak Sultan'dan af dilediler. Bu durumu gören Bayındır Bey savaş meydanından kaçtı. Yakub Bey'in ünlü emîrlerinden Sûfi Halil, Bayındır Bey'i yakalayarak öldürdü. Sultan, Mansur ve Hacı Beyleri Bayındır'ı terk etmiş oldukları için Kum ve İsfahan valilikleri ile ödüllendirdi⁸¹³. Ak-Koyunlu sultanları, emîrlerin sadakatlerini sürdürmeleri için onları sık sık çeşitli hediyelerle ödüllendirmişlerdi. Örneğin, Safevî Şeyhi Haydar'ın öldürülmesinden⁸¹⁴ sonra Şirvan'dan Tebriz'e dönen emîrleri bu hizmetlerinden

⁸¹⁰İsfahani, a. g. e., s. 168; Minorsky, Persia, s. 38.

⁸¹¹İsfahani, a. g. e., s. 205-206; Minorsky, Persia, s. 47.

⁸¹²İsfahani, a. g. e., s. 210-211; Minorsky, Persia, s. 48.

⁸¹³İsfahani, a. g. e., s. 211; Minorsky, Persia, s. 49.

⁸¹⁴Hondmir, a. g. e., s. 434, Thackston, a. g. e., s. 564.

dolayı Sultan, onları derecelerine göre kaftanlar, binek hayvanları, ek maaşlar, davullar, dinarlar, dirhemler gibi ödülleriyle ödüllendirmişti⁸¹⁵.

Ak-Koyunlu emîrlerinin büyük çoğunluğu Türk asıllıydı. Özellikle devletin kilit noktalarını işgal etmiş olan emîrlerden yabancıya rastlamak mümkün değildi⁸¹⁶. Fakat yerli kabilelerin bağılıklarını sürdürmeleri için, onlarla çeşitli vesilelerle evlilikler de yapmışlardı. Sözelimi Çemişkezek emiri Mansur Suhrab Bey, Sultan Halil'in kayınpederi idi. Buna rağmen Suhrab Bey, Sultan Halil'in yaşamını yitirdiği savaşta Yakub Bey'in ordusunda bulunmakta idi. Çemişkezek beylerinin ya Abbasi yada Selçuklu kökenli olduğu söylenmektedir⁸¹⁷.

Ak-Koyunlu emîrleri bazı kararları meşveret ederek alırlardı. Örneğin, Memlûkler'le Urfa önlerinde yapılacak olan savaştan önce Ak-Koyunlu emîrlerinden Halil Bey Bektaş, Bayındır Bey ve Biçen oğlu Süleyman Bey, savaş için Ramazan ayında gelmiş olan Memlûk emîri Yaşbek ile Şam ve Halep emîrlere elçi göndererek, aynı dine mensup iki ordunun savaşının boşuna olduğunu ve barış yapmaları gerektiğini bildirmişlerdi. Fakat teklifleri Memlûkler tarafından reddedildi. Savaş sonunda esir edilen Memlûk emîrleri Ak-Koyunlu emîrlerinin çadırlarına getirilmişlerdi. Emîrlere kendi aralarında karar verdikten sonra ancak Yaşbek'i öldürmüşlerdi⁸¹⁸.

Sultan Yakub'un ölümünden⁸¹⁹ sonra ise Ak-Koyunlu emîrleri arasında hizipleşme meydana gelmiş, birçoğu kendi başına hareket etmeye başlamıştı. Bunun

⁸¹⁵İsfahani, a. g. e., s. 306-307; Minorsky, *Persia*, s. 82.

⁸¹⁶İ. Erdem, "İnsan Unsuru", s. 88.

⁸¹⁷Minorsky, *Review*, s. 172.

⁸¹⁸İsfahani, a. g. e., s. 190-191; Minorsky, *Persia*, s. 44- 45

⁸¹⁹Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 130.

sonucunda aralarında büyük bir çatışma ve rekabet oluştu⁸²⁰. Bayındır Beyleri Uzun Hasan'ın oğlu Mesih Mirza'yı hükümdar seçtiler. Musullu ve Pürnek emîrleri ise, hükümdar olarak Yakub Bey'in oğlu Baysungur'u seçtiler. Fakat, aralarındaki meydana gelen çatışmada yenilen Bayındır emîrleri kaçtılar, ancak çoğu yakalanarak Mesih Mirza ile birlikte öldürüldüler⁸²¹. Zaferden sonra tek güç durumuna gelen Yakub Bey'in büyük emîrlerinden biri olan Sûfi Halil Musullu, Yakub Bey'in oğlu Baysungur'u sultan yaptı⁸²². Sûfi Halil bundan sonra kendisine muhalif olduğunu zannettiği herkesi tutukladı. Kadı İsa gibi devlet yönetiminde etkili olan şahsiyetleri ortadan kaldırarak⁸²³, kendisine karşı koyabilecek hiçbir kimse bırakmadı. Fakat Bayındır emîrleri muhalefete başladılar. Bu dönemde saltanat için muhalefet güçlü idi. Emîrler arasındaki bu mücadele, devlete hâkim olmak için yapılmakta idi. Yakub Bey'in ölümünden sonra her Ak-Koyunlu emîri, Bayındır Hanedanı'nın bir üyesine yanaştı. Her emîr devlet otoritesinin kendisine layık olduğu hususunda taleplerde bulundu. Bu yüzden, emîrler arasında birçok savaşlar oldu. Her birisi ayrı bir gurup oldu ve her gurup da hanedanın bir ferdini desteklemeye başladı. Ak-Koyunlu emîrleri daha önce tek bir güç iken devletin gelişmesine büyük bir destek oluşturmuşlardı. Fakat aralarındaki savaşlardan dolayı hem devletin hem de kendi sonlarını hazırladılar⁸²⁴.

Ak-Koyunlu emîrlerinden her biri bu dönemde buldukları bir hanedan üyesi ile saltanat iddiasına başladı. Bu kargaşalık esnasında Uğurlu Mehmed'in oğlu

⁸²⁰ Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 280.

⁸²¹ Hondmir, a. g. e., s. 436; Thackston, a. g. e., s. 565.

⁸²² Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 130.

⁸²³ Gaffarî, a. g. e., s. 254.

⁸²⁴ Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 285.

Mahmud Bey, amcası Mesih Bey'in öldürüldüğü savaş sırasında savaştan kaçıp Irak Valisi Şah Ali Pürnek'in yanına giderek sultanlığını ilan etti. Fakat Sûfi Halil'in tedbirleri ile Baysungur tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu tehlikeden de sıyrılan Sûfi Halil, emîrlere karşı baskısını arttırdı. O sırada Diyarbakır valisi olarak bulunan Süleyman Bey Biçen, Azerbeycan emîrlere kötü davranıldığını ve öldürüldüğünü görünce, Diyarbakır'ın diğer emîrleri ile anlaşarak bir ordu ile Sûfi Halil'e karşı yola çıktı. Yapılan savaşta Sûfi Halil ve birçok Musullu Beyleri öldürüldü. Süleyman Bey, Baysungur'u tahtında bıraktı fakat, ülkenin idaresini kendisi ele aldı⁸²⁵.

Emîrlere arasındaki bu mücadele, Sûfi Halil'in öldürülmesi ile sonuçlandı. Bu sırada hapsedildiği Alıncak kalesinden serbest bırakılan Rüstem'in, Alıncak hâkimi ve diğer Türkmen Beyleri'nin desteğini alarak saltanat iddiasıyla Baysungur'a karşı yola çıkması sonucu emîrlere arasındaki mücadele yeni bir safhaya girdi. Emir Süleyman Bey de onlarla savaşmak için yollarını kesti, fakat iki ordu birbirleriyle karşılaşmadan önce Baysungur'un ordusu bölük bölük kaçıp Rüstem'in ordusunda yer aldılar. Bu durumu gören Baysungur, Şirvanşah'ın yanına gitmek zorunda kaldı. Rüstem de Tebriz'e giderek hükümdarlığını ilan etti. Irak, Fars, Kirman'dan heyetler beraberlerinde hediyeler getirerek ona karşı olan itaatlerini bildirdiler⁸²⁶. Fakat bir süre sonra Rüstem'in de saltanatından memnun olmayan Ak-Koyunlu emîrleri bu defa İstanbul'da bulunan Uğurlu Mehmed'in oğlu Ahmed Bey'i tahta geçirmek istediler. Emîrlere Hüseyn Ali Tarhani İstanbul'a giderek Tebriz'deki durumu ona anlattı. Bunların her ikisi gizlice İstanbul'dan Anadolu'ya geçtiler. Ahmed'in

⁸²⁵Gaffarî, a. g. e., s. 255; Hondmir, a. g. e., s. 437; Thackston, a. g. e., s. 565; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 286.

⁸²⁶Gaffarî, a. g. e., s. 255; Hondmir, a. g. e., s. 438; Thackston, a. g. e., s. 566; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 287-288.

tarafkarları, Erzincan'da atları Azerbeycan'a sefer için hazırladılar. Ahmed Bey Hüseyin Ali Tarhanî'nin yardımıyla Güney Azerbeycan'a gelerek Rüstem'i yenilgiye uğrattı ve sultanın tahtına oturdu⁸²⁷.

Ahmed Bey'in Ak-Koyunlu tahtına oturmasından sonra, çıkarları zedelenen Emir Ayba Sultan ve Fars'ın sabık valisi Kasım Bey önderliğindeki Pürnek kabilesi üyeleri isyan ettiler. Ayba Sultan, Şiraz'da Yakub'un oğlu Murad'ı törenle sultan ilan etti. Ahmed Bey ve âsiler arasında 13 Aralık 1497'de vuku bulan savaşta, Ahmed Bey, kendi emîrlerinin ihaneti sonucu, askerlerinin onun etrafından uzak tutulup yağma ile meşgul edilmelerinden dolayı, yenilgiye uğrattılıp öldürüldü⁸²⁸. Sonuç olarak devlet yapısı içerisinde güçlü bir konuma sahip olan emîrler, bu konumları ile Ak-Koyunlu Devleti'nin yıkılmasında büyük bir paya sahip oldular.

3-Lala :

Ak-Koyunlular'daki lalalık müessesesi Selçukluklar'daki atabeklik vazifesi gibi idi. O dönemde şahzâdeler ergenlik yaşına ulaşmadan, onların eğitimlerine lalalar tayin edilirdi. Şahzâdeye bir ikta verilir ve onun eğitimi için vazifelendirilen lala ile birlikte bir vilayete gönderilirdi. Şahzâde yetişinceye kadar vilâyeti lalası idare eder ve daha sonra isterse bilfiil kendisi meşgul olurdu⁸²⁹. Lalalar şahzâdelerin en yakın yardımcıları idiler. Bu sebeple de şahzâdeler üzerinde büyük bir etkiye sahiptiler. Ak-Koyunlular'da lalalar, komutanlık gibi vazifeler de icra etmekteydiler.

⁸²⁷Hasan-ı Rumlu, *Ahsen B*, s. 13-14; İ. Petrushevsky, *a. g. m.*, s. 33.

⁸²⁸Hasan-ı Rumlu, *Ahsenî't-Tevârih*, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, c.XII, Tahran 1357, s. 29 (Ahsen A); Yahya-yi Kazvini, *a. g. e.*, s. 228; İ. Petrushevsky, *a. g. m.*, s. 36.

⁸²⁹Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 329; Terc., s. 198; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 273.

Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Habil Bey Harput'u alınca, burasını lalasına vermiş ve onu Urfa'dan oraya göndererek Harput'u yağmalatmıştı⁸³⁰. Bu anlamda, lalaların büyük bir askerî güce sahip olduklarını görmekteyiz. Bunlar hükümdar seçiminde güçlerini ortaya koyarak istedikleri şahzâdeyi hükümdar seçtirebilirlerdi. Bu durumun farkında olan Sultan Halil, Yakub Bey'in lalası Süleyman Biçen'i kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Bunun için de Halil Sultan, Süleyman Biçen'i ordusuna başkomutan olarak atayarak, gücünün başlıca dayanağı yapmak istedi. Çünkü Süleyman Bey hem yetenekli, hem de büyük bir deneyime sahipti. Bu amaçla ona bin tümenlik maaş ve yüksek bir mevki teklif etti. Fakat Süleyman Bey, Yakub Bey doğduğu zaman bir çok kişinin onun lalası olmak istediğini, kendisinin böyle bir talebi olmamasına rağmen Uzun Hasan'ın kendisini şahzâdenin lalalığına atadığını ve şimdi hiç kimsenin ona hizmet etmeyi dilemediği bir zamanda, onu nasıl terk edebileceğini söyleyerek bu teklifi reddetti. Bundan sonra Halil Sultan'ın yanında daha fazla kalamayacağını anlayan Süleyman Bey, Yakub Bey'e katılmak için harekete geçti. Bu hareketi ile de Yakub Bey'in zaferine öncülük etti⁸³¹. Halil Sultan tahta oturduktan sonra, oğlu Elvend'in eğitimi ve terbiyesi için daha önce Dîvân-ı Tavacı da emir olarak hizmet etmiş ve zeki biri olan Hüseyin Bey Hoca Hacılı'yu lala olarak atamıştı. Bundan sonra şahzâdeyi kalabalık bir emir gurubu ile Fars'a gönderdi. Şahzâdeye eşlik etmek için yetenekli gençlerini göndermeyen birkaç Ak-Koyunlu aşireti vardı. Gönderenler ise şunlardı: Timurlu ailesinden Emirzade Gazanfer Miranşahî, Bayındırlılar'dan Yusuf Bey'in oğlu Abbas Bey, Behram Bey ve Pirî Bey, Hamza Hacılular'dan Mihmad Bey'in oğlu Emirzade Hüseyin Ali Bey, Kara Koyunlular'dan Mihmad Bey Alpavut'un oğlu Emirzade Hacı Bey. Şahzâdenin

⁸³⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 104; Terc., s. 73.

⁸³¹İsfahani, a. g. e., s. 108-109; Minorsky, Persia, s. 27.

maişeti için de beş bin Tebriz tümeni eyâlet üzerinden verildi⁸³². Yakub Bey'in hükümdar olmasından sonra da Süleyman Bey, vezirlik ve ordu komutanlığı gibi diğer önemli görevleri de ele geçirerek devletin en önemli şahsiyetlerinden biri olmuştu⁸³³.

Lalaların atanmasında, onların bazı özelliklere sahip olması bu görevlere gelmelerinde başlıca amildi. Yakub Bey oğlu Baysungur'un lalalığına Sûfi Halil'i atadığında onun yürekli olmasını göz önünde bulundurmuydu. Lalanın atanması da bir törenle gerçekleştirilmişti. Lalalar eğitimi ile sorumlu oldukları şahzâdelerin buldukları merkezlere giderlerdi. Sûfi Halil, şahzâde Baysungur'un eğitimi ile ilgilenmek üzere onunla birlikte Şiraz'a atanmıştı⁸³⁴. Sûfi Halil'in lala olarak atanmasında, enerjik ve hırslı kişiliği, Bayındır Bey ile çatışması sırasında Yakub Bey'e karşı gösterdiği bağlılığı etkili olmuştur⁸³⁵. Fakat şahzâde Baysungur'un lalası ve mürebisi olarak atanan Sûfi Halil⁸³⁶, burada kendi başına bazı hareketler içine girdi. O, Cerun ve Girmsir halkına kötü davranmış, ve halkın Ak-Koyunlu sarayına şikayetiyle geri çağırılmıştı. Bu sebeple, yerine Emir Muzafferredin Pürnek atandı. Sûfi Halil görevinden alınmadan önce, buradan Hindistan'ı fethetmeye bile niyetlenmiş ve bunun için de gemiler inşa ettirmeye başlamıştı. Bu durum bize bir

⁸³²İsfahani, a. g. e., s. 127; Minorsky, *Persia*, s. 28-29.

⁸³³Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 277; Woods, a. g. e., s. 144; Terc., s. 237-238.

⁸³⁴İsfahani, a. g. e., s. 216-217; Minorsky, *Persia*, s. 50.

⁸³⁵Woods, a. g. e., s. 146; Terc., s. 238-239.

⁸³⁶Gaffarî, a. g. e., s. 254.

lalanın gücünün ne kadar büyük olduğunu göstermesi açısından önemli bir noktayı oluşturmaktadır⁸³⁷.

Ak-Koyunlular, şahzâdeleri için lala tayininde daima iyi hasletlere sahip şahsiyetleri seçmeye dikkat etmişlerdi. Meselâ, yine Eğil Buldukanî⁸³⁸ beylerinden Kasım Bey'in, cesaretle, bilimde, edebiyatta, güzel ahlâkta ve iyi karakterde, güzel yönetimde, halkı idare etmede ve gönülleri kazanmada sahip olduğu vasıflarından dolayı, Ak-Koyunlu hükümdarları kendisini komutan ve çocuklarından birine mürebbi tayin ettiler. Bu yüzden de o, halk arasında "Lala Kasım" olarak tanındı⁸³⁹.

Lalalar, şahzâdelerin yaşının küçük olması durumunda, onun adına devleti yönetebiliyorlardı. Yakub Bey'in ölümünden sonra tahta çıkan Baysungur, Ak-Koyunlu tahtına çıktığında daha 10 yaşına yeni basmıştı. Bu durumda Sûfi Halil lala olarak devletin bütün işlerini ele alarak devleti yönetmeye başladı⁸⁴⁰.

Lalaların atanmasında, onların şahzâdenin eğitimi ile yeterince ilgilenebilmesi de göz önünde bulundurulmaktaydı. Meselâ, 2 Nisan 1489 tarihinde Sultan Yakub'un bir oğlu olmuş ve şahzâdeye dedesinin ismi olan Hasan adı verilmişti. Yakub Bey, daha önce kendisinin de lalası olan Süleyman Bey'i şahzâdenin eğitimi ile ilgilenmesi için görevlendirdiği gibi, Pir Aziz Ağa'yı da onun

⁸³⁷İsfahani, a. g. e., s. 228; V. Minorsky, *Persia*, s. 54; Jean Aubin, "Les Relations Diplomatiques entre les Aq-Qoyunlu et les Bahmanides", *Iran and Islam*, ed. C. E. Bosworth, Edinburgh University Press 1971, s. 13.

⁸³⁸Geniş bilgi için Bkz. İlhan Erdem, "Aşiretler", s. 248-249.

⁸³⁹Şerefhan, *Şerefnâme*, Çev. M. Emin Bozarıslan, c. I, İstanbul 1990, s. 208.

⁸⁴⁰Hondmir, a. g. e., s. 436; Thackston, a. g. e., s. 565; Hoca Sadettin, a. g. e., c. III, s. 335-336; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 285.

lalaliğına atadı ⁸⁴¹. Şahzâdeler hükümdar oldukları zaman lalalarını unutmayarak onlara büyük ihsanlarda bulunurlardı. Rüstem Bey hükümdar olduğu zaman lalası Abdülkerim Nizameddin'e ihsanda bulunmuş, fakat daha sonra verdiği bu suyurgalı laladan geri almak zorunda kalmıştı; zira mahkeme, suyurgalı eski sahibine iade etmişti⁸⁴². Daha sonra Göde Ahmed, Ak-Koyunlu tahtını ele geçirmek için Azerbaycan'a geldiğinde Rüstem Bey'in lalası olduğu için, Abdülkerim'i Sultaniye yakınlarında öldürttü⁸⁴³.

4-Sadr:

Sadr görevinin Timurlular'da, 15. yüzyılda Şahrüh zamanında ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Çünkü ondan önceki Timurlu devlet yapısında mevcut olan diğer görevler hakkında bilgi verilmesine rağmen, sadr hakkında herhangi bir malûmat bulunmamaktadır⁸⁴⁴. Timurlular'dan Ak-Koyunlular'a ve onlardan da Safevîler'e geçen sadrın görevi, kutsal kabirlerin, camilerin ve medreselerin hizmetleri ile asâyişlerini sağlamaktı. Hafız, mütevellî, kadı, imam, şeyhülislam, müderris, ulemâ ve seyyidler, yani dinle ilgili görevliler ile şahsiyetlerden sorumlu olan sadr, kadıların atanması gibi yetkilere de sahipti. Sadr Cumartesi ve Pazar günleri Dîvân Bey'i ile birlikte yargılama görevini de yerine getirirdi⁸⁴⁵.

⁸⁴¹İsfahani, a. g. e., s. 380-381; Minorsky, Persia, s. 99.

⁸⁴²H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 108-111; Yahya-yi Kazvini, a. g. e., s. 225; Woods, a. g. e., s. 166; Terc., s. 258.

⁸⁴³Hasan-ı Rumlu, Ahsen B, s. 13.

⁸⁴⁴Mervârid, a. g. e., s. 143.

⁸⁴⁵Anonymous, Tadhkirat, s. 42.

Dinsel bir görev alanına sahip olan sadrlık, iki Türkmen hanedanı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular'da, Timurlular'da olduğu gibi yüksek bir mevki idi. Safevî yönetiminde de ilk başlarda Ak-Koyunlu yönetimindeki Timurlu kökenli uygulama sürdürülmüş, fakat Safevî yönetimindeki sadrlık, zamanla onların dinî politikalarından dolayı önemli derecede bir değişim sürecine girmiştir. Sadrın erken zamanlardaki vazifesi seyyidler tanıtmak, bağışları yönetmek, İslâmî amaçlar için ücretler ödemektir. Bu yetkiler sadra eşsiz bir güç vermekte idi. Sadr, hükümdarın danışmanlığını da yapabilmekteydi⁸⁴⁶.

Ak-Koyunlular'da sadrı, Sultan Halil'in Fars valisi iken orduya yaptırmış olduğu geçit merasiminde görmekteyiz. İslâm hukukunun temsilcisi de olan sadr, geçit töreninden önce seyyidler ve diğer din görevlilerini toplantıya çağırmıştır, bu durum resmen sadrın Ak-Koyunlular'da dini kurumların en üst noktasında olduğunu göstermektedir⁸⁴⁷. Sadr bu törene bir ata binmiş olarak katılmış kendisine bağlı olan memurlar da onu takip etmiştir. Kaynak onların sayılarının çok olduğundan, bunların arasında İmamzade Seyyid Ahmed b. İmam Musa el-Rıza gibi meşhur şahsiyetlerin de bulunduğu bahisle, davullar ve bayrakları eşliğinde imamların, ulemânın ve seyyidlerin alışkın oldukları giyim içerisinde dervişlerin resmî geçit törenine katıldıklarını zikreder⁸⁴⁸.

Timurlular, Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular vilayet yönetiminin memurları olan sadrlar da atamışlardı. Bu vilayet sadrları payitahttaki sadr tarafından değil, doğrudan hükümdar tarafından atanırlardı. Örneğin, Timurlular döneminde

⁸⁴⁶Mervârid, a. g. e., s. 144; Anonymous, *Tadhkirat*, s. 111; A. K. S. Lambton, "Government", V, s. 147.

⁸⁴⁷Minorsky, *Review*, s. 169-170.

⁸⁴⁸Minorsky, *Review*, s. 153-154.

Seyyid Nizameddin Abu'l-Tayyib, Mehmed Mirza b. Baysungur'un sadrı idi. Yukarıda belirttiğimiz merkezî sadr gibi vilayet sadrları da dinî kurumların ve vakıf müesseselerinin doğru çalıştırılmasından sorumluydular. Sadr, yeni alınan yerlere memurların atanmasından veya onların görevden alınmalarından sorumlu idi. Sadrın, kendisini göreve sadakatle ve azâmi gayretle adaması gerekiyordu⁸⁴⁹.

Ak-Koyunlular'da sadr, elçilik vazifesi ile de görevlendirilmişti. Örneğin Ak-Koyunlu hükümdarı Halil Sultan, hem Uzun Hasan'ın vefat ettiğini Osmanlı Padişahı Fâtilh Mehmed'e bildirmek hem de barışı yeniden güçlendirmek amacıyla, aynı zamanda kendi Dîvân Bey'i olan Sadr Kadı Alaeddin Beyhakî'yi İstanbul'a göndermiştir. Sultan Yakub zamanında sadrlık vazifesi Kadı Seyfüddin İsa'ya verilmişti. Yakub Bey hükümdar olunca Kadı İsa da yalnız sadrlığa yükselmekle kalmadı aynı zamanda vekil de oldu; bunu saltanat naibi olarak kabul edebiliriz. Herhalde Seyfüddin İsa'nın aynı anda vezirlik yaptığı da anlaşılmaktadır⁸⁵⁰. Yakub Han'ın hükümrancılığının kabul edilmesinde, Kadı İsa Sadr müstesna bir yer almıştı. Devlet işlerinde ve bütün atamalarda onun sözü geçerli idi. Devletin dizginleri tamamıyla onun elinde bulunmakta idi. Bunun bir dereceye kadar sebebi ise, onun Sultan Yakub'un öğretmeni ve eğitmeni olmasıdır⁸⁵¹. Ak-Koyunlu yönetiminde sadr görevi yukarıda Kadı İsa'nın almış olduğu görevlerden de anlaşılabilir gibi, birkaç vazife ile birlikte tek bir kişinin şahsında birleştirilebilmekte idi.

Sadr memuriyeti, Timurlu yönetiminden etkilenen Kara-Koyunlular'da da mevcuttu. Tarih-i Eminî'nin müellifi olan Fazlullah b. Ruzbihan'ın dayısı Hoca İsmail Sadî, Bağdat'ta Pir Budak'ın maiyetinde sadr idi. Budak'ın babası Cihanşâh'a

⁸⁴⁹R. M. Savory, "Provincial", s. 123.

⁸⁵⁰Minorsky, *Persia*, s. 29; Hinz, *a. g. e.*, s. 87-88.

⁸⁵¹Minorsky, *Persia*, s. 91.

karşı isyanına iştirak etmeyen bu zat, Uzun Hasan'ın Kara-Koyunlular'ı yenmesinden sonra Şiraz'da Uğurlu Mehmed'in divânına memur edilmişti. Devlet memurlarının, bağlı oldukları devletin hizmetinden ayrılarak bu şekilde başka bir devletin hizmetine girmeleri, doğal olarak başta devlet kurumlarını etkilemekte idi. Sadrın aldığı ücret ise, 1571 yılında bir tümen, yani 20 duka karşılığı olarak değer görmüş ve bu tarihten 100 yıl önce ise, Ak-Koyunlu Devleti'nde bir sadr veya emir 1000 tümen aylık almıştı⁸⁵². Sadr bu kadar yüksek maaş almasının karşılığında, Peygamber'in itibarını arttırmaya ve yeteneklerinin en iyisini İslâm Hukuku'nun güçlenmesi doğrultusunda kullanmaya çabalandı. Vazifelerinin herhangi bir bölümünde ihmalcî davranmaması gerekmekte idi⁸⁵³.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hanedanlarının Türkmen yöneticileri, bu Timurî uygulamasını takip etmişlerdi. Örneğin Kara-Koyunlu Cihanşâh'ın hükümdarlık dönemi boyunca Şiraz'ın yöneticisi olan oğlu Pir Budak'ın sarayında bir sadr ve 1458'de Kirman'da yöneticilik yapan başka bir oğlu Yusuf'un sarayında ise başka bir sadr mevcuttu⁸⁵⁴. Ak-Koyunlular'da ise Kazvin'in yöneticisi olan Yakub Bey, 1478'de kardeşi Halil tarafından Diyarbakır'a gönderilirken Uzun Hasan'ın danışmanlarından Sadr Kadı İsa da onunla birlikte gönderilmişti. Ak-Koyunlu Devleti'ni takip eden Safevîler'de de, sadrların atanması devam etmişti. Dini kurumun başı ve merkezî yönetimin bir organı olan sadrlık makamı, Safevî illerinde de temsil edilmişti. İl sadrlarını atama amaçlarından biri muhtemelen il yöneticilerinin dinî kurum üzerindeki etkilerini ortadan kaldırmaktı. Sadr Kadı İsa'nın görevleri ile ilgili bir benzerlik de Safevî Devleti'nde

⁸⁵²Hinz, a. g. e., s. 88.

⁸⁵³R. M. Savory, "Provincial", s. 123.

⁸⁵⁴R. M. Savory, "Provincial", s. 123.

Şah Tahmasb zamanında görülmektedir. Emir Gıyaseddin, 1516 yılında Tahmasb Mirza'ya Sadr olarak atanmış, 1518'de de Sahib-i Tevki olmuştu. Emir Gıyaseddin, dinî sınıfların ve seyyidlerin tüm üyeleri üzerinde otoriteye sahipti; vakıf yönetiminde ve onunla bağlantılı tüm işlemlerin idaresinden sorumlu idi⁸⁵⁵.

5-Daruga :

Vali veya askerî vali, bir bölgenin idare ve inzibatını temin eden memur⁸⁵⁶ anlamına gelen daruga⁸⁵⁷, Timurlular'da herhangi bir şehir veya bölgenin idarî ve askerî işlerine bakan kişi idi. Darugalar buldukları yerlerde yargu, yani adlî işleri de yürütmüşler, istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gitmişler, olağanüstü hallerde ise bir yerin vergisini toplamak üzere gönderilmişlerdir⁸⁵⁸. 836/1432 senesinin başlarında Kara Yusuf'un oğlu İskender'in Şirvan üzerine yürüyüp bölgenin büyük bir kısmını bir yıl içerisinde alması üzerine Şahrüh Mirza, Şirvan'ın yardımına gitmesi için Osman Bey'e haber göndermişti. Ardından kendisi de harekete geçerek Azerbeycan'ın büyük bir kısmını almış ve buradaki bütün vilayetlere darugalar tayin etmişti⁸⁵⁹. Bu cümleden olarak, Timurlular ile Ak-

⁸⁵⁵R. M. Savory, "Provincial", s. 123-124.

⁸⁵⁶Babur, a. g. e., c. II, s. 601.

⁸⁵⁷Daruga veya Darugaçı, Moğol idâre teşkilâtında idârî ve mâlî, hattâ siyasî selâhiyetlere mâlik bir kısım büyük memurlara verilen bir isimdir ki, Moğol istilâsından sonra onların hâkimiyeti altındaki geniş sahalarda kurulan imparatorluklarda ve sonradan bunların yerine geçen muhtelif Türk devletlerinde idârî bir ıstılah olarak asırlarca devam etmiştir. Bkz. M. F. Köprülü, **İslâm ve Türk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul 1983, s. 246-247.

⁸⁵⁸İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, s. 115.

⁸⁵⁹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 109.

Koyunlular arasındaki ilişkiler Kara Yülük Osman ve Timur zamanında başlamış, Şahruh zamanında da geliştirilerek sürdürülmüştü. Bu ilişkiler neticesinde Ak-Koyunlu devlet yapısı, Timurlular'dan her yönüyle etkilenmişti. Bu etkilenmenin bir neticesi olarak Ak-Koyunlu Devleti'nde darugalık görevini de görmekteyiz. Ak-Koyunlular'da darugalık görevininin Timurlular'dakine benzer olduğu görülmektedir⁸⁶⁰.

Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Hamza, yeğeni Cihangir ile nişanlı olan kızı Şah Sultan'ı, aradaki düşmanlıktan dolayı Cihangir'e vermeyerek Mardin Kalesi'ne yerleştirmiş ve bu kalenin darugalığına Ferrâş Hasan'ı tayin etmişti⁸⁶¹. Bu kayıttan anlaşılacağı gibi, Ak-Koyunlular'da darugalar kale komutanlığında bulunmakta idiler. Ak-Koyunlular'ın mirasçısı olan Safevîler'de de darugalar görev almışlardı. Bu yaygın idarî terim Safevîler'de ilk başlarda vilayetlerin valileri için kullanılmıştı, fakat daha sonra bu terim dîvânda memurları kontrol eden katiplerin başı olarak da kullanılmıştı⁸⁶². Safevîler devlet idare sistemini Ak-Koyunlular'dan aldıklarından dolayı darugalık memuriyetini de Ak-Koyunlular'da kullanılmış olan şekliyle devam ettirmişlerdir.

Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk dönemlerinde darugaların genel olarak kale komutanlığı görevini yaptıkları görülmektedir; örneğin, Sultan Hamza ölünce kardeşi Şeyh Hasan Bey onun yerine Erzincan hâkimi olmuş, Cihangir Mirza'dan yüz çeviren bir kısım Ak-Koyunlu emîrleri de ona katılmışlardı. Bu arada, Pilten Bey'in Cihangir ile yapmış olduğu sözleşmeyi bozup Şeyh Hasan Bey'e katılarak Kemah'ı kuşatmaları üzerine, Yakub Bey Kemah'ı bırakarak Âmid'e Cihangir Mirza'nın

⁸⁶⁰H. M. Tabâtabâî, *a. g. e.*, s. 93.

⁸⁶¹Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 169; Terc., s. 110.

⁸⁶²Anonymous, *Tadhkirat*, s. 141.

yanına gitmiş ve burada ölmesi üzerine de onun nökeri ve Kemah Darugası Celal, Hasan Bey'i kandırıp getirterek onu tutuklamıştı⁸⁶³.

Yine Uzun Hasan Cihanşâh'ı yenip ülkesini ele geçirdikten sonra, Kara-Koyunlu darugalarına elçiler gönderip onları itaate davet etmişti ki⁸⁶⁴, bu olay bize darugaların vilayetlerden sorumlu kişiler olduğunu göstermektedir.

Uzun Hasan Ebu Said'e karşı savaşa hazırlanırken Kadı Ali'yi ona elçi olarak göndererek "Sizin miras kalmış ülkenizi Cihanşâh Mirza ele geçirmişti. Yezd'den bir eşek yükü yüklemek isteseler, 10 defa başvurmadan Yezd darugalarından izin alamıyorlar ve o işi yapamıyorlar." demiştir. Bu da, darugaların şehre giriş ve çıkışları kontrol altında tutmakta olduğunu göstermektedir⁸⁶⁵.

Ebu Said Mirza'nın Uzun Hasan'a yenilmesinden sonra, toprakları Ak-Koyunlular'ın eline geçmiş ve buralara Ak-Koyunlu darugaları tayin edilmeye başlanmıştır⁸⁶⁶.

873(1468-9) senesinde Uzun Hasan Diyarbakır askerî ile birlikte darugaları Bohti vilayetine göndermiş ve oranın sakinlerini itaate davet etmiş, ancak onlar bundan kaçınmışlardı. Daha sonra O, Şahzâde Sultan Hamza-i Cihangir Mirza'yı, Âmid darugası Sultan Ahmed'i ve Birecik darugası Rüstem Fahreddin'i beş bin sîlvârî ile Cezire şehrinin muhasarasına göndermiştir. Bu da, darugaların şehir kuşatması gibi görevlerde de yer aldıklarını göstermektedir⁸⁶⁷.

⁸⁶³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 171; Terc., s. 111.

⁸⁶⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 457; Terc., s. 277.

⁸⁶⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 479; Terc., s. 290.

⁸⁶⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 495; Terc., s. 299.

⁸⁶⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 542; Terc., 328.

Cihangir oğlu İbrahim Bey, isyan edip İsfahan civarından geçerken Mansur Bey adındaki Erdistan darugası, onu yakalama düşüncesine kapılarak Türkler'den ve Erdistanlı piyadelerden oluşan bir orduyla Curbadkan civarında onun yolunu kesmiş, fakat İbrahim Bey, kısa zamanda daruganın askerlerini yenmiştir ki⁸⁶⁸, bu olay da darugaların küçük de olsa askerî birlikler oluşturabileceğini göstermektedir.

İsyan eden bey yada şahzâdeler, askerî güçlerinden dolayı darugaları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Örneğin, Emirlik makamı ile yetinmeyen Bayındır Bey, Yakub Bey'e doğrudan muhalefetini gizleyerek İsfahan darugasını memleket işlerini meşveret etmek bahanesiyle huzuruna çağırılmış ve aynı hile ile diğer Irak darugalarını da yanına çekmeyi başarmıştır. Bunlardan İsfahan Darugası Hacı Bey Alpavut, Kum Darugası Mansur Bey Zahrâp ve diğer İsfahan Emîrleri Bayındır Bey'in ordusunda toplanmışlardır⁸⁶⁹. Böylelikle Bayındır Bey, bu darugaların sayesinde önemli bir güç oluşturabilmiştir.

Ak-Koyunlu hükümdarları kendileri için herhangi bir tehlike oluşturabilecek bölgelere darugalar atamamışlar; bu bölgeleri doğrudan kendilerine bağlayarak koruma altına almaya çalışmışlardır. Örneğin, Ebâ Bekr Bey Bektaş, Hüseyin Bey Hâce Hacılu, Gazanfer Bey Miranşahi, Hacı Bey Alpavut, Pirî Bey ve Bahram Bey Bayındır gibi Şiraz emîrleri, Sultan Yakub'a Fars Eyâleti'nin darugalarının tayin edilmesi için başvurmuşlarsa da, Sultan Yakub Fars'ın tamamını kendi dîvânına bağlamıştır⁸⁷⁰.

Darugalar kendi başlarına hareket etmeye başladıklarında görevlerinden alınmışlardır. Şiraz Darugası Sûfi Halil Bey'in, Şiraz'da bulunduğu sıralarda Germisir

⁸⁶⁸İsfahani, a. g. e. , s. 137; Minorsky, *Persia*, s. 32.

⁸⁶⁹İsfahani, a. g. e., s. 204-205; Minorsky, *Persia*, s. 47.

⁸⁷⁰İsfahani, a. g. e., s. 179; Minorsky, *Persia*, s. 41.

ve Cerun halkına defalarca saldırması sonucunda, Ak-Koyunlu sarayına ulaşan şikayetlerden ve ayrıca sultanın haberi olmaksızın, Hindistan'a saldırmak üzere Fars körfezinde gemiler yaptırmaya başlamasından dolayı, Sultan Yakub onu darugalıktan azletmiş, yerine de Emir Muzafferud-din Mansur Pürnek'i atamıştı⁸⁷¹. Şehirlerin güvenlik ve düzeninden sorumlu olan darugalar, şehirlerine gelecek olan hükümdarların güvenliğini sağlayıp, şehrin emin olup olmadığını sultana bildirmek zorunda idiler. 17 Ağustos 1488 yılında Sultan Yakub Ucan'da iken, Tebriz darugası, Surhab dolaylarında veba çıktığını haber vermiş ve bunun üzerine Sultan Yakub da orada salgın devam eder diye kışı Irak'ta geçirmeye karar vermişti⁸⁷².

Darugalar, sultan ile görüşmek üzere elçiler de gönderebilmişlerdir. 1489 yılında Seyyid Hasan Muşşa'nın oğlu Seyyid Hamza, Şiraz darugasının bir elçisine eşlik ederek Ak-Koyunlu sultanının huzuruna çıkmıştır⁸⁷³.

Darugaların vazifesinin önemi, buldukları şehirlerin konumuna göre değişmekte idi. İsfahan, Fars ve Tebriz gibi şehirlerin önemi büyük olduğundan buralardaki darugaların atanması da önemli kişiler arasından yapılmakta idi. Bu şehirler Ak-Koyunlular'ın selefi Safevîler döneminde de önemliydi. Bu cümleden olarak, İsfahan darugası Dîvân Beyi'nin emrinde olmuştur. Daruganın belli başlı vazifesi, şehir ve kasabaların iç ve dış muhafızlığı idi. Darugalar şehirlerde karışıklıkların çıkmasını önledikleri gibi, zulüme ve hakların çiğnenmesine de engel olmuşlardır. Bunlardan başka, darugalar şehirde şarap içmek, kumar oynamak ve gayri meşru ilişkilerde bulunmak gibi İslâm Hukuku'na aykırı olan davranışları engellemekle de vazifeli idiler. Fakat, bu suçlar işlendiği takdirde daruga, bu suçları

⁸⁷¹İsfahani, a. g. e., s. 228; Minorsky, Persia, s. 54; Gülşenî, a. g. e., s. 150.

⁸⁷²İsfahani, a. g. e., s. 236; Minorsky, Persia, s. 56.

⁸⁷³İsfahani, a. g. e., s. 375; Minorsky, Persia, s. 98.

işleyenleri cezalandırma ve suçun devamını engelleme ile yetkili idi. Daruga suçluları, suçlarının derecesine göre para cezasına çarptırabilirdi. Darugalar, şehri maiyeti ile beraber teftiş ederken bazı kısımlarına her gece askerî devriyeler çıkarırdı. Daruga, gece ve gündüz şehrin semtlerine görevliler atayarak şehirde herhangi bir kötülük ve suçun işlenmesini engellemiştir. Daruganın görevlendirdiği bu şahıslar, semtlerde ne olduğunu darugaya rapor ederlerdi. Bir suç işlenmesi durumunda ise, daruga suçluyu çağırıp cezalandırırdı. Verilen para cezaları genel kural olarak on iki tûmene kadar çıkabilirdi. Kasaba ve köylerdeki celplerden daruga sorumlu idi. Fakat daha büyük davalardan Dîvân Bey'i sorumlu idi. Dîvân Bey'i ve daruga arasındaki fark; Dîvân Bey'inin daruganın sorumluluk alanına da müdahale edecek yetkiye sahip olması idi. Buna karşılık olarak konu Dîvân Bey'ine intikal etmiş ise, daruga o konuda söyleyebilecek herhangi bir söze sahip değildi⁸⁷⁴.

Daruganın emrinde devriye gezen mirsahip, geceleyin şehrin çeşitli semtlerini denetlemek ve eğer geceleyin bir hırsızlık olursa onu sabahleyin darugaya rapor etmek zorunda idi. Daha önce meydana gelmiş olan herhangi bir hırsızlık olayında çalınan mallar geri alındığında malın 2/6'sı mirsahibe verilirdi; malın geri kalan kısmı, yani 4/6'sı daruga ve dîvân beyinin gözetiminde sahibine verilirdi. Diğer taraftan, hırsızlık olayından sonra mirsahib, hırsızı yakalamada başarılı olamamışsa biraz daha mühlet ister, fakat bu sürede de hırsızı yakalayamazsa çalınan mallar için bir tazminat ödemek zorunda kalırdı⁸⁷⁵. Bunu da maaşlarından karşılamak zorundaydılar; örneğin, Safevîler zamanında, İsfehan Darugası'nın 300 ile 500 tûmen

⁸⁷⁴Anonymous, *Tadhkirat*, s. 82.

⁸⁷⁵Anonymous, *Tadhkirat*, s. 83.

arasında değişen bir maaşı vardı. Bunun yanında daruga, birçok imkana da sahip bulunmakta idi⁸⁷⁶.

Moğollar devrinde daruga yaygın bir terim olarak kullanılmıştır. Genel olarak daruga valiler ile eşleştirilmiştir; fakat daha sonraki zamanlarda başkent in valilerinin unvanı olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan, darugalar hükümet teşkilâtında memurları kontrol eden kâtiplerin başı olarak da adlandırılmışlardır⁸⁷⁷.

Sultan Halil, Ak-Koyunlu emîrlerinden Şeyh Hasan Bey'in oğlu büyük Emir Köse Hacı Bey'i, gösterdiği kahramanlıktan dolayı Dîvânı'na atamış, ayrıca İsfehan'ın valilik ve darugalık görevini de ona vermiştir⁸⁷⁸.

6-Nakîb:

Memlûkler'de Hazreti Ali ile zevceleri Fatıma evlâdından olanlara nezâret edenlere Nakîbüleşraf denilirdi. Nakîbüleşraf bunların neseblerini tahkik ve teftiş eder, aralarındaki ihtilâfı hal ederdi⁸⁷⁹. Ayrıca onlara sahip oldukları yüce sıfatları, ahireti ve hesap gününü hatırlatarak doğru yolda yürümelerini sağlardı⁸⁸⁰. Aynı şekilde Timurlular'da da var olan Nakîblik Memlûkler'deki gibi seyyidlerin neseblerini tahkik ederek doğru olanları kaydederdi⁸⁸¹. Ak-Koyunlu Devleti'nde de mevcut olan Nakîblik⁸⁸² uygulamasının Memlûk ve Timurlu Devletleri'ndeki

⁸⁷⁶Anonymous, *Tadhkirat*, s. 149.

⁸⁷⁷Anonymous, *Tadhkirat*, s. 141.

⁸⁷⁸Anonymous, *Tadhkirat*, s. 38.

⁸⁷⁹İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 388-389.

⁸⁸⁰İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, a. g. e., s. 185.

⁸⁸¹Mervârid, a. g. e., s. 51-52.

⁸⁸²Minorsky, *Persia*, s. 48.

uygulama ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ak-Koyunlular'da Nakîbler ve seyidleri onurlandırmak hükümdarın görevi olarak görülmekteydi⁸⁸³.

C- ADLÎ KURUMLAR :

1-Hükümdar ve Dîvân-ı Mezâlim:

Uzun Hasan Bey adâlete verdiği büyük önemden dolayı, vezirlerinden Şemseddin Mehmed el-Kirmanî ve Mecdeddin İsmail el-Şirazî'ye adâletle ilgili raporlar düzenletmişti⁸⁸⁴. Uzun Hasan Bey, adâletin timsali ve sistemin koruyucusu idi. O, sabah namazını tamamladığında, Mezâlim Dîvânı'nın toplanmak üzere olduğunu duyuran davullar çalmaya başlardı. Burada, deve tüyü bir kuşak ve deri kenarlı düz, kuzu yününden bir hırkadan oluşan derviş giysisi içinde boy gösterirdi. Altın bir tahta yerleşir, beyler ve şahzâdeler de sağında ve solunda yerlerini alırlardı. Yoksul ve muhtaç durumundaki davacılar, bundan sonra çağrılarak bir kamu görevlisi aracılığıyla davalarını sunarlardı. Davalar hemen sonuca bağlanır ve mevcut katipler kararları yazıp ilan ederlerdi. Davacılar değiştirilmesi olanaksız hükümlerle mahkemeden ayrılırlardı⁸⁸⁵.

Devvânî'ye göre adâletin korunması, sadece hükümdarın teb'asının durumlarını araştırdığı ve onların her birine bunu iletmediği zaman düzenli olarak yürütülür. Bu amaç, ancak teb'a ve davacıların ihtiyaç duydukları zaman kendi hükümdarları ile görüşme imkanına sahip olduklarında gerçekleştirilebilir. Eğer her zaman böyle bir imkan bulunmuyorsa, hükümdar ihtiyacı olanlar için bir gün tayin

⁸⁸³Minorsky, Soyurghal, s. 953.

⁸⁸⁴Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 252.

⁸⁸⁵Woods, a. g. e., s. 122; Terc., s. 187.

etmelidir. Böylece onlar herhangi bir müdahaleye uğramadan ihtiyaçlarını hükümdara belirtebilirler. Esasen, İranlı hükümdarları bu şekilde tayin edilmiş bir zamana sahiptiler ve her kesimden teb'a bu şekilde başvuruda bulunabilirdi ⁸⁸⁶.

2- Başkadılık (Kazaü'l-Kuzât)

Başkadılık en yüksek dinî makam olup, vazifesi şer'î ve hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek ve davacıların aralarını bulup sulh ile davayı halletmektir ⁸⁸⁷. Kadü'l-Kuzât'ın nezareti altında adlî ve şer'î işlere bakan ve Divân-ı Sadâret denilen bir meclis oluşturulmuştu. Uzun Hasan Bey zamanında bu görevde Alâüddin Ali Beyhakî bulunmaktaydı. Daha sonra Yakub Han zamanında bu makama hocası olan Kadı İsa Sâveci geçmiştir ⁸⁸⁸.

3- Askerî Kazâ (Kadıasker/Kadı Muasker):

Kadıasker Dîvân Beyi'nin eşikhânesinde oturur, ordu ile ilgili işlerde şeriata göre karar verirdi ⁸⁸⁹. Ayrıca askere ait dava vesair hukukî işlere bakardı ⁸⁹⁰. Venedik elçisi Contarini Uzun Hasan'ı Tebriz'de görmeye geldiği zaman, Uğurlu Mehmed'in babasına karşı isyan etmesinden dolayı onu Tebriz'de bulamamıştı. Contarini, Tebriz'den ayrılma yolunu araştırırken Uzun Hasan'ın yanında önemli bir şahsiyet

⁸⁸⁶ Devvânî, *Ahlâk*, s. 399.

⁸⁸⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 386.

⁸⁸⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 283-284; Devvânî, *Arznâme*, s. 304; Abbas al-Azzâvî, *a. g. e.*, s. 277.

⁸⁸⁹ Anonymous, *Tadhkirat*, s. 43.

⁸⁹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 284.

olduğunu söylediği kadıaskerden yardım istemişti⁸⁹¹. Yine Uzun Hasan Bey 881/1476 yılında Gürcistan'a yaptığı sefer esnasında, yanında bulunan Kadı Hüçetü'l-İslâm, onun kadımuaskeri idi⁸⁹². Yakub Bey döneminde ise Kadı Seyfeddin, Ak-Koyunlu Devleti'nde kadımuaskerlik yapmıştı⁸⁹³. Daha sonra Kadı İsa kadıaskerliğe büyük kardeşi Şeyh Ali'yi getirmişti. Fakat bu kadıasker haksız yere insanları dövüp haksız hüküm verince, Kadı İsa Gülşenî tarafından uyarılmıştı. Kadıasker, sürgün gibi cezalar verip bunları dîvânda aldığı karar ile uygulatırdı. Gülşenî, dîvân yolunda durarak mazlumları zalimlerin elinden kurtarmaya çalışmıştı. Yine böyle bir günde, muhassıllar bir şerifi ayırıp şehirden ihraç için çıkarırlar; bunun üzerine bu şerif "adâlet adâlet" diye feryat eder, Gülşenî ona "Adâletin kimdendir?" deyince o da, "Kadı İsa'nın kardeşi Ali'den; Şeyh Ebu İshak-ı Felsefi'nin hatırı için beni şehirden hakaret ile sürüyor." der. Gülşenî muhassılların elinden şerifi alıp Kadı İsa'nın yanına gider ve ona niçin zalimlik ettiğini sorar, Kadı İsa ona "Benim zulmüm nedir?" deyince, Gülşenî "Kardeşini halka musallat etmen zulüm etmek değil midir?" der. Kadı İsa kardeşinin kimseden bir gül koklamadığını belirterek haksızlık ettiğini kabul etmez. Gülşenî ona kardeşinin insanlar arasında ayırım yaptığını, çünkü Sultan Yakub'un annesi yanına gelse ayağa kalkıp karşısında durduğunu, fakat ulemâdan Mevlana Celaladdin Devvânî meclise gelse ona iltifat etmediğini açıklar. Aralarındaki tartışma uzayıp gider ve sonunda Kadı İsa'nın kardeşinin bir daha haksızlık etmeyeceğine dâir verdiği sözle son bulur⁸⁹⁴. Sultan

⁸⁹¹Contarini, a. g. e., s. 128.

⁸⁹²Gaffarî, a. g. e., s. 253.

⁸⁹³Sam Mirza, a. g. e., s. 73.

⁸⁹⁴Gülşenî, a. g. e., s. 145-146-147.

Yakub ölünce, yeni hükümdar Baysungur'un lalası yönetimi ele geçirip Molla Can adında birini kadı yaparak, Kadı İsa'yı öldürtmüştür⁸⁹⁵

4-Kadılık:

Ak-Koyunlu Devleti'nde adli ve dini işlere kadılar bakarlardı. Kadının yargılama hakkı evlenmeler, boşanmalar ve vasiyetler gibi çeşitli davalara bakmaktı⁸⁹⁶. Ak-Koyunlular'ın her şehrinde şehir kadısı bulunmaktaydı. Meselâ, Yakub Bey zamanında Yezd kadısı ile müftü birlikte hükümdarın huzuruna gelmişlerdi⁸⁹⁷. Yine bu dönemde Kazvin kadısının İbrahim Gülşeni'yi ziyaret etmeye gelmesi, şehir kadılarının merkezi yönetim ile yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir⁸⁹⁸.

Ak-Koyunlular'da bazı suçlar bütün teb'aya yapılmış gibi görülürdü. Bunlar hırsızlık, zina ve geçit yolu soygunu gibi suçları kapsamaktaydı. Bu suçları işleyenler affedilmezdi. Hükümdar bunları cezalandırmak için yasal bir güce sahipti⁸⁹⁹. Bunu da teb'anın disiplini için yapmak zorunda idi. Bu suçları hoş görmek karışıklığa yol açardı. Bazı suçlar da tek bir birey ile sınırlı idi ve diğer insanları etkilemezdi. Meselâ iftirâ edilen şahıs iftirâ edeni affedebilirdi⁹⁰⁰.

⁸⁹⁵Gülşeni, a. g. e., s. 204.

⁸⁹⁶Anonymous, Tadhkirat, s. 112.

⁸⁹⁷Gülşeni, a. g. e., s. 104.

⁸⁹⁸Gülşeni, a. g. e., s. 109.

⁸⁹⁹Devvâni, Ahlâk, s. 397.

⁹⁰⁰Devvâni, Ahlâk, s. 398.

5-Müftülük:

Müftüler kaza fonksiyonunun ifasında önemli bir rol oynarlardı. Bir bakıma kaza organının, yani kadının yardımcısı ve müşâviri idiler⁹⁰¹. Ak-Koyunlular'da vilayetlerde adli işlere kadılar, dinî işlere de müftüler bakardı⁹⁰².

6-Hisbe:

Asıl manası saymak olup, idare hukuku ıstılahında devlet muhasâbesi, muhâsebe dairesi manasına gelir⁹⁰³. Hisbe teşkilâtı Mekke'de fetihten sonra kurulmuştur. Hz. Peygamber, fethi müteakip Said b. Said el-Ass'ı buraya muhtesib tayin etti⁹⁰⁴. Hisbe teşkilâtı, İslâm cemiyetinde iyiliği emredip, kötülüğü men etmek suretiyle, sosyal huzuru sağlayan dinî bir teşkilât olarak ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarda, çarşı zabıtası ve ahlâk zabıtası vazifesini yürüten bu teşkilât tarihî gelişimi içinde çeşitli görevleri de yürütmüştür⁹⁰⁵. Bu kurumun icrâcısı ise muhtesibdir.

a-Muhtesib:

İslâmî bir kurum olan hisbe teşkilâtı, Ak-Koyunlu Devleti tarafından, kendisinden önce kurulmuş olan Türk-İslâm devletlerinden miras alınmıştı. Hisbe teşkilâtının başı olan muhtesib, toplumda huzuru sağlamaya yönelik pek çok işle meşgul olarak genel ahlâk, asâyiş ve bazen süratle sonuçlandırılması gereken

⁹⁰¹Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 122.

⁹⁰²İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 284.

⁹⁰³E. V. Zambaur, "Hisbe", *İA*, c.V/I, İstanbul 1950, s. 540.

⁹⁰⁴Fahrettin Atar, *a. g. e.*, s. 175.

⁹⁰⁵Fahrettin Atar, *a. g. e.*, s. 174.

davalarla ilgilenmiş ve zaman zaman da kuvvet kullanarak meseleleri halletmiştir. Bunun dışında çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı aletlerini, gıda maddelerini kontrol ettiği gibi, borçluların borçlarını zamanında ödemelerini sağlamış, komşular arasındaki ihtilafı çözmeye çalışmıştır⁹⁰⁶.

İlk zamanlarda çarşı zabıtası, ahlâk zabıtası vazifesini yürüten bu teşkilât⁹⁰⁷, tarihî süreç içerisinde Ak-Koyunlu Devleti'nde bazı değişiklikler geçirmişse de, genel olarak kuruluş amacı olan prensipler çerçevesinde hareket etmiştir. Timurlular'da da vazife icra etmiş olan muhtesibler, şarap ve çeşitli içkileri yasaklama, iyiliği emretme, yaşam durumunun araştırılması, yetimleri koruma ile çarşı ve pazardaki ölçümleri kontrol etme gibi görevleri yerine getirdiler. Bu vazifelerle muhtesibler buldukları bölgede darugalar ile valilere ahlâkî ve hukukî kuralların uygulanmasında yardımcı olarak herhangi bir isyan ve itaatsizliğe izin vermemişlerdir⁹⁰⁸.

Timurlular'dan miras alınan muhtesiblik vazifesi Ak-Koyunlular'da da temel prensiplerde benzerlik taşımaktadır. Örneğin Ak-Koyunlu hükümdarı Yakub Bey, 27 Ağustos 1488 yılında bir daha içki içmemek üzere tövbe ederek Ak-Koyunlu ülkesinde içki içilmesini ve satılmasını yasaklamış, bu konuyla ilgili bir ferman çıkartmıştı. Aynı gün de, Kadı Seyfeddin İsa, seyyitler ve âlimlerle birlikte Nâsırıyye Camii'nde bir araya gelmişti. Kısa bir süre sonra, devlet ileri gelenlerinden Yusuf Bahadır da, muhtesiblerin evlerde bulunan içki küplerini kırmaları ve içkiyi

⁹⁰⁶Mervârid, a. g. e., s. 53; İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, a. g. e., s. 178; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, Ankara 1997, s. 27.

⁹⁰⁷Fahrettin Atar, a. g. e., Ankara 1991, s. 174.

⁹⁰⁸Mervârid, a. g. e., s. 54.

yasaklamaları konusundaki Pervançe'yi beraberinde getirerek onlara katılmıştır⁹⁰⁹. Bu kayıttan anlaşıldığı gibi, genel ahlâk ve asâyişin korunmasından sorumlu olan muhtesibler⁹¹⁰, bu görevlerini Ak-Koyunlu Devleti'nde de yerine getirmişlerdir.

Sultan Yakub'un resmî tarihçisi Fazlulah b. Ruzbihan, Kadı İsa'nın idarî reformlarını eleştirirken, şarap içicilerine getirmiş olduğu yasağı uygulayacak olan muhtesiblere, yasağı ihlal edenlerin sıkı olarak cezalandırılmalarını emrettiğini unutmadığını belirterek onun bu yönünü övmektedir⁹¹¹. Hisbenin dinî bir teşkilât olması ve önemli görevlerin bu teşkilât tarafından yürütülmesinden dolayı, hisbe vazifesini yürüten şahısların kudretli âlim, Müslüman mükellef, ilim sahibi ve adâletli olması gerekiyordu⁹¹². Bu vasıflardan birisini ihlal ettiği anlaşılan muhtesiblerden biri Sultan Yakub tarafından idam edilmek istenmiş, fakat Ak-Koyunlu meşâyihinden İbrahim Gülşenî'nin ricasıyla, bu muhtesib idam edilmekten kurtulmuştur⁹¹³.

Ak-Koyunlular'ın örnek aldıkları devletlerden biri olan İlhanlılar'da da muhtesibler görev yapmışlardı. Bu devletteki muhtesibler, her şehir ve kasabada sanat erbabının narhlarına bakıp, arşın, kile vesair ölçüler ile terâzi ve kantarları muayene edip, hilâfında hareket edenleri tedib etmişlerdi⁹¹⁴. Timurlular'da muhtesibler kötü birinin kötülüklerinden insanları korumak, İslâm'ın yayılması, dinî kuralların gereklerinin yerine getirilmesini sağlamak için çaba gösterirlerdi. Bunun

⁹⁰⁹İsfahani, a. g. e., s. 324-325-326-327; Minorsky, *Persia*, s. 85-86.

⁹¹⁰Mehmet Aykaç, a. g. e., s. 27.

⁹¹¹Minorsky, "The Aqqoyunlu and Land Reforms", *BSOAS*, XIV, 1955, s. 451.

⁹¹²Fahrettin Atar, a. g. e., s. 178.

⁹¹³Gülşenî, a. g. e., s. 206.

⁹¹⁴İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 256.

yanında, suçun soruşturulması ve cezalandırılmasından da sorumluydular⁹¹⁵. Ak-Koyunlu Yakub Bey dönemi emirlerinden olan Sûfi Halil zamanında, bir muhtesib halka zulmetmiş ve Sûfi Halil ölünce, zulme uğrayanlar "Sen şaraba şer'i diyerek helal sayıp, Sûfi Halil ile de içerdin." demişlerdir. Daha sonra Atabeg olan Süleyman Bey'in teklifi sonucu, onlar kerpetenler ile gövdesini parça parça ederek muhtesibe işkenceler etmiş ve "Sen bize haksız yere Sûfi Halil devrinde muhtesiblik ettin, biz sana Süleyman Bey döneminde muhtesiblik edelim." diyerek onun yüzüne tükürmüşlerdir⁹¹⁶.

Ak-Koyunlu Devleti'nin halefi Safevîler'de de muhtesibin mutad olarak çarşı-pazarları kontrol etme ve fiyat listelerini denetleme gibi vazifeleri olduğunu görmekteyiz. Muhtesibler kuralları ihlal edenlere para cezası verdikleri gibi, suçluları falakaya yatırmışlardır⁹¹⁷. İlhanlılar'da muhtesib, maaşını her ay veya her hafta muhtesiblik nâmiyla esnafa tarh edilen vergiden alırdı⁹¹⁸.

Ak-Koyunlular'da muhtesibin geçimini temin etmesi için bağışların verilmiş olduğunu İbrahim Gülşenî'nin menakıbnâmesinde görmekteyiz. Gülşenî halvette iken bir kimse nakabla içeri girer. Gülşenî ona "Sen kimsin ve niçin böyle nakabla gelirsin?" der; o şahıs, "Ben şol yüzü Kara Mahmud muhtesibim ki, küstahlığımdan senden utandığımdan nakabla geldim." der. Bunun üzerine Gülşenî, "Ben senden incinmemişim." diyerek, niçin geldiğini ona sorar. Muhtesib Mahmud bunun üzerine, "Kadı Yakub Çelebi senin hatırın için Sultan Yakub'un bana verdiği tımar ve suyurgalımı kesti. Ben senin hususunda defalarca küstahlık ettim. Şefaata istemeye

⁹¹⁵Mervârid, a. g. e., s. 56.

⁹¹⁶Gülşenî, a. g. e., s. 215.

⁹¹⁷Anonymous, Tadhkirat, s. 149.

⁹¹⁸İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 256.

geldim. Çoluk çocuk ihtiyaca düştük." demiştir. Bunun üzerine Gülşenî, durumu düzeltmek için hükmü alıp Yakub Çelebi'ye gitmiştir. Yakub Çelebi'nin, Gülşenî'ye "Bu sizin tahammülünüz ne acaiptir? Biz sizin hatırınız için onun yapmış olduğu küstahlığa karşılık öşrünü ceza etmek isteriz, siz şefaet edersiniz. Siz o yüzü karayı nice tecrübe ettiniz, yine ihsâna sebep nedir?" demesi üzerine, Gülşenî, "Evet, ben senin dediğin kimseyi bilirim; fakat o benim yanımda oturan aziz konuğumdur. Onu gözetmek bana ve dostlarıma vâciptir. Hemen suyurgalını ver." demiştir. Buna karşılık, Yakub Çelebi, "O, fesatların başı ve şerrin kaynağıdır. Bu haddini bilmez Hak Teâla'nın evliyâsını incitmiş." diyerek bunu kabul etmemiş, bu durumda Muhtesib Mahmut'un aklı gitmiş ve ağlamaya başlamışken Gülşenî, ona "Kârı haktır gam, çekme kudretullah ile ben senin işini tamamlarım." diyerek nişanını almıştır. Gülşenî, Yakub Çelebi'den ister istemez onun pervanesini alıp, münşiye yazdırıp, yine Yakub Çelebi'ye tevki ettirerek, hükmü getirip, muhtesib Mahmut'a teslim etmiştir⁹¹⁹.

b-Muhtesib'in Kazâî Faaliyetleri:

Muhtesipler de kadılar gibi bazı kazai fonksiyonları ifa etmişlerdi. Bunlar ölçü ve tartı, alış verişte yapılan herhangi bir hile ve aldatma ile ilgili olanlar, ödeme gücüne sahip bulunduğu halde ödenmeyen borçları geciktirme ile ilgili olanlardı⁹²⁰.

⁹¹⁹Gülşenî, a. g. e., s. 244-245-246.

⁹²⁰Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul 1973, s. 31.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MÂLÎ TEŞKİLÂT VE ARAZÎ YÖNETİMİ

A- ARÂZÎ TÜRLERİ VE YÖNETİMİ:

1- Vakıf arâzîler:

İlmî ve içtimaî müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan arâzîye vakıf arâzî denilmekteydi. Bu arâzînin geliri, ihtiyaçlarına göre sarf olunurdu. 1488 tarihli Yakub Han'a ait bir fermanda sultan, bir evliyanın kabri ile bir medresenin bakımı için belirli bir arâzîyi vakıf olarak bağışladığını ilan etmekle⁹²¹, Ak-Koyunlu Devleti'ndeki vakıf arâzî ile ilgili uygulamaların diğer Türk-İslâm devletlerindeki gibi işlediğini göstermektedir.

Fermanda, plan olarak Ak-Koyunlu Kasım b. Cihangir'inkine benzer şekilde "el-hükmülillah" başlangıcından sonra "sözümüz" ile takip eden bir hitap, Sultan Emir Ebu'l-Muzaffer Yakub Bahadır'ın ismi ile devam eder. Fermanda dinî kuruluşların korunmasının ve nakîbler ile seyyidlerî yüceltmenin sultanın görevi olduğu, Şiraz'ın Darül-mülk'ünde bir medrese ile bir evliyanın türbesinin sultanın ismine kaydedildiği ve dîvânın memurları tarafından bunların devlet gelirinin kaynakları ile vakıflaştırıldığı belirtilmiştir⁹²². Ayrıca, vakıfla ilgili olarak memurlardan, vakıftan kalem ve ayaklarını çekmeleri, bütçe ile ilgili hesapta vakfi hariç tutmaları ve müdahalelerde bulunmamaları istenmiştir⁹²³.

⁹²¹Minorsky, Soyurghal, s. 953.

⁹²²Minorsky, Soyurghal, s. 953.

⁹²³Minorsky, Soyurghal, s. 954.

Fermanda, Kurbal mıntakasında, sürülüp ekilebilir toprakların yarısının eskiden işlenmemiş toprak olarak uzandığı, fakat Mevlana Sadral-din Mehmed tarafından ekilebilir duruma getirilerek dîvâna verildiği ve bu toprakların ortalama gelirinin Tebriz'in 54.000 dinarına eşit olduğu bilinmektedir. Bu toprakların gelirinin toplamından yukarıda bahsedildiği için, bunların söylenilen yılın başlangıcında ve dîvân adına söylenilen hayır sahibinden alınmasının kararlaştırıldığı, gelirlerle ilgili olarak vakfın yöneticilerinden herhangi bir şeyin ısrarla istenilmemesi, onlara verilen yarlığın koşullarını bozmaktan sakınılması emredilmiştir. Ayrıca, onlardan her yıl yeni bir fermanın istenmemesi ve bu emirlerin yerine getirilmesinde hata yapılmaması istenilmiştir. Fermanın 13 Ekim 1488'de Tebriz'de yazıldığı ve sultanın mührü ile mühürlendiği belirtilmiştir, sol sayfada İsa b. Şükrüllah ile diğer emîrlerin ve mustevfilerin mühürleri bulunmaktadır⁹²⁴.

Vakıf arâzisi satılamaz ve başkasına devredilemezdi. Fakat bazı durumlarda, meselâ bir hükümdarın mezarına vakfedilen mülk ile meşgul olan şahsa geçebilmekteydi. Uzun Hasan, Kara-Koyunlu Cihanşâh'ı yendikten sonra onun oğlu Ebu Yusuf'un gözlerini kör ederek Cihanşâh'ın mezarına mücâvir atamıştı. Bir yıl sonra hücumla Miyane'ye gelen Ebu Said de bu kör şahzâdeye saygı gösterip babasının kabri için vakfedilen emlakın hepsini ona vermişti⁹²⁵.

Vakıf toprakları genel olarak, cami, medrese gibi dinî müesseselerin giderlerini karşılamak için veriliyordu. Meselâ Erzincan Küşenkâr köyündeki Uğurlu Mehmed'in vakıf yaptığı zaviye için, yarım malikâne vakıf olarak tahsis edilmişti⁹²⁶. Ak-Koyunlu hükümdarlarından Cihangir tarafından Mardin'de yaptırılan Cihangir

⁹²⁴Minorsky, Soyurghal, s. 955.

⁹²⁵Şahin Ferzeliyev, Azarbaycan, XV-XVI. Esrlerde, Bakü 1983, s. 75.

⁹²⁶Abdürrahim Şerif Baygu, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932, s. 79.

Bey Zâviyesi'nin evkafı arasında, Harzem ve Mansûrriye köyleri ile Fahriyye ve Cavsak mevkilerinde birer bağ, Bâb-ı cedid dışındaki bir bahçe, Kurs-ı edna, Kefertut köylerinde birer, Nusaybin'de iki değirmen ve Kusur köyünün 1/4 hububat hissesi bulunmaktaydı⁹²⁷. Yine Mardin'de Kasım b. Cihangir tarafından yaptırılan ve hâlen Kasım Padişah medresesi adı ile meşhur olan bu eserin birçok evkâfı bulunmaktadır. Bunlar arasında Mardin'de 243 dükkan, bir hamam, civar köylerinde ise 6 değirmen ve 22 bağın yanında 15 köyün hububat hisseleri de mevcuttu⁹²⁸. Ak-Koyunlu hanedanından İbrahim Bey'in hanımı Şah Sultan tarafından Mardin'de yaptırılan medresenin evkafı arasında, Mardin'de dokuz dükkan, Karadere ve Kurs-ı evsat köylerinde birer değirmen, yine Kurs-ı evsat ve Rişmil köylerinde birer bağ ile 6 köyün 1/4 hububat hissesi de bulunmaktaydı⁹²⁹.

2-Suyurgal :

Hükümdarın hizmetindekilere ihsanı olarak ifade edilen suyurgal tabiri ile daha çok bir arâzî kastedilmiştir. Bununla suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilmişti⁹³⁰.

Moğollar devrinde büyük arâzî tasarrufuna delâlet eden suyurgal, ihsan ve in'am suretiyle verilmiş olan Mülk Tımar usûlü idi. Suyurgalın ayırıcı özelliği, irsen

⁹²⁷Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara 1991, s. 120.

⁹²⁸Nejat Göyünç, a. g. e., s. 116-117.

⁹²⁹Nejat Göyünç, a. g. e., s. 118.

⁹³⁰İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 112.

intikal etmesi idi. Bu suyurgallı arâzî mülk halinde idi; yani verilen kimsenin malı idi⁹³¹.

Ak-Koyunlu Devleti, önceleri Güney Azerbaycan'da kurulmuş olan Çobanlılar (1340-1357), Celayirliler (1358-1410) ve Kara-Koyunlular gibi İlhanlı Devleti'nin (1256-1353) bir devamı niteliğinde idi. Temel olarak Moğol İlhanlıları'nın gerçekleştirmiş oldukları askerî ve sivil yönetimin, vergiler ile savunma tedbirlerinin biraz daha gelişmiş şekline Ak-Koyunlu Devleti'nde rastlamaktayız. Devlette bütün hâkimiyet göçebe askerî soylulara, özellikle Ak-Koyunlu kabileleri olan Bayındır, Pürnek ve Musullu gibi soylulara mahsustu. Feodal tabakanın diğer grubunu oluşturan göçebe olmayan eski yerli feodaller, Müslüman din adamlarının üst kesimi, hattâ yüksek sivil bürokrasi ikinci planda duruyordu. Hâkimiyette olan Bayındırlı hanedanı üyeleri ve soylu göçebe emîrler valiliklere atanıyorlardı. Bunların atandıkları yerlerdeki kuvvetler ile bütün sivil yönetim onlara tâbi tutuluyordu. Bu göçebe kabilelerin irsi önderleri kendi kuvvetlerini komuta ediyorlardı. Buna karşılık onlara, geçinmeleri için irsen ocak adlı arâzîler veriliyordu. Hükümdarlar göçebe soyluları, onlara bağlı olan yerleşik köylülerin topraklarında çeşitli koşullarla oturtmakla büyük çapta ödüllendiriyorlardı. Böyle ödüllendirmenin daha yaygın şekli XV. yüzyılda suyurgal adı altında irsen verilen topraklardı. Azerbaycan'da suyurgal ilk kez XIV. yüzyılın son çeyreğinde görülmüştür. Ak-Koyunlular'dan önce 1410 yılında iyice güçlenen Kara-Koyunlu Kara Yusuf, Güney Azerbaycan ve Karabağ'da göçebe soylulara büyük sayıda suyurgal dağıtmıştı. Güney Azerbaycan'da gücünü sağlamlaştıran Ak-

⁹³¹İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 236.

Koyunlu Uzun Hasan Bey, Müslüman ruhanî liderlerini de suyurgallarla ödüllendirdi⁹³².

Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey'in Erzincan kalesini kuşatırken yardımına Kemah'tan oğlu Yakub Bey de gelmiş ve Osman Bey bu yardımına karşılık olarak ona Karahisar'ı suyurgal olarak vermişti⁹³³.

Şahruh'un oğlu Cuki Mirza⁹³⁴ İskender'in kaçmasından ve Ak-Koyunlu emirzadelerin ona bağlanmasından sonra, bağlarını güçlendirmek için Erzincan'ı Emirzade Yakub Bey'e suyurgal olarak vermişti⁹³⁵. Timurlular'ın, kendilerine olan bağlılıklarının bir ödülü olarak Ak-Koyunlular'a suyurgallar vermeleri, bu müessesenin Timurlular'dan onlara geçmiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca bu durum, suyurgal olarak verilen bölgenin büyüklüğü açısından da dikkat çekicidir. Yine Timurlular'dan Sultan Mehmed Baysungur, dedesi Şahruh'a isyan ederek⁹³⁶ 850/1446 yılının başlarında İsfahan'ı almak için yola çıkarak burayı almış ve İsfahan'ın kadılarına, âlimlerine, sâdâtına ve diğer ileri gelenlere suyurgallar ile çeşitli hediyeler vererek onları kendisine itaat etmeye davet etmiş ve verdiği bu suyurgallar ile muhtemeldir ki, kendi otoritesini burada kuvvetlendirip taraftarlarını çoğaltmak istemişti⁹³⁷.

Uzun Hasan Bey, Şiraz'ı aldıktan sonra buradaki eşrafa, kadılarına, ulemâ ve salihlere suyurgallar vererek onları memnun edip bağlılıklarını güçlendirmeye

⁹³²İ. Petrushevsky, a. g. m., s. 28-29.

⁹³³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 90; Terc., s. 65.

⁹³⁴İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara 1994, s. 77 (Şahruh).

⁹³⁵Tihranî, a. g. e., s. 119; Terc., s. 82.

⁹³⁶İsmail Aka, *Şahruh*, s. 192.

⁹³⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 287; Terc., s. 172-173.

çalışmıştı⁹³⁸. Aynı amaçla 881/1476 yılında çıktığı Gürcistan seferi sırasında da seyyidlere ve meşâyihе suyurgallar verdi⁹³⁹. Yine Uzun Hasan Bey, 24 Nisan 1471 tarihli bir fermanında, bir suyurgalı ödül olarak vermiştir. Bu fermanında suyurgalın daimi olduğu belirtildikten sonra suyurgal sahibinin mal ve ihrâcât, avarız ve diğer tekalif-i dîvânilerden muaf edildiği belirtilmiştir. Fermanın devamında, suyurgalın daimi olmasından dolayı yeni fermanların istenilmemesi⁹⁴⁰ ve fermanın yüce mûhürle mûhürlenerek geçerli kılındığı vurgulanmıştır⁹⁴¹.

Ak-Koyunlu Devleti'nde suyurgalların verilmesine örnek teşkil eden ve Minorsky tarafından yayımlanan Kasım b. Cihangir'e ait fermanında, suyurgal ile toprağın daimi olarak bağışlandığı ve alınan vergilerin sözü edilen suyurgal (Eğil) bölgesinden kaldırıldığı belirtilmektedir⁹⁴². Fermanın, vergi memurlarına suyurgallardan adımlarını ve kalemlerini çekmelerinin emredildiği anlaşılmaktadır⁹⁴³.

29 Mart 1497 yılında yazılan ferman, Mardin hâkimi Kasım b. Cihangir ile ilgilidir. Cihangir, Uzun Hasan Bey'in büyük kardeşi idi; fakat, Cihangir Diyarbakır'ı Uzun Hasan Bey'e kaptırdıktan sonra Mardin'e çekilerek burası ile yetinmek zorunda kalmıştı⁹⁴⁴. İki sütundan oluşan ferman dîvânî yazı ile yazılmıştır.

⁹³⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 529; Terc., s. 321.

⁹³⁹Yahya-Yi Kazvinî, a. g. e., s. 221.

⁹⁴⁰Busse, a. g. e., s. 151-152.

⁹⁴¹Busse, a. g. e., s. 153.

⁹⁴²A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 288;

Minorsky, *Soyurghal*, s. 932-933.

⁹⁴³Minorsky, *Soyurghal*, s. 934.

⁹⁴⁴Minorsky, *Soyurghal*, s. 935.

Fermanın sol tarafında suyurgalın bahşedildiğinin ispatı olarak, Sultan'ın ismi ile damgası yer almaktadır. Fermana "Sözümüz" hitabıyla başlanılmakta, daha sonra inancılı kullarına olan şefkatinden dolayı Tanrı'ya ve Hz. Muhammed'e övgüler sunulmaktadır. Ayrıca, Sultan'ın İsfendiyar Bey'e karşı olan iyi niyetinden ve İsfendiyar Bey'in vergiden serbest bir Tarhan olduğu ifadesinden bahsedilir⁹⁴⁵.

Bu suyurgallara zaman zaman Tarhanlık da ilave edilmekte idi. Eski Türklerde büyük işler gören adamlara "Tarhanlık" rütbesi verilirdi. Tarhan'a yurtluk, ocaklık olmak üzere bir mâlikâne verildikten başka, şu imtiyâzlar da bahşedilirdi. Tarhan'ın mâlikânesi içinde oturanlar vergi, askerlik gibi resimlerden muâf idiler. Bu resimlerin ahzi, Tarhan'a ait idi. Tarhan, dokuz cürüme kadar cezâdan muâftı. Hükümdârın sarayına, izinsiz girip çıkabilirdi. Bu imtiyâzları, dokuzuncu göbeğe kadar oğullarına intikal ederdi.⁹⁴⁶ Tarhanlık suyurgal ile beraber, devlete hizmeti dokunan büyüklere, bazı ulemâ ve meşâyihe de verilmekteydi⁹⁴⁷. Meselâ, Yakub Bey zamanının meşâyihinden olan İbrahim Gülşenî'ye verilen Tarhanlık hükmünde, her nereye giderse, her ne iş işlerse ve her kime "emr-i bil mar'ûf ve nehiy ani'l-münker"⁹⁴⁸ eylerse kimsenin mani olmaması üzerine hüküm verilmişti⁹⁴⁹.

⁹⁴⁵Minorsky, *Soyurghal*, s. 943.

⁹⁴⁶Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hazırlayanlar: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976, s. 276; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s. 112; İsmail Aka, *Şahruh*, s. 189.

⁹⁴⁷A. Z. Velidi Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s. 293; Geniş bilgi için Bkz. Ziya Gökalp, a. g. e., s. 276-277.

⁹⁴⁸İyiliği hâkim kılmak ve kötülüğü ortadan kaldırmak.

⁹⁴⁹Gülşenî, a. g. e., s. 77.

Cihangir b. Kasım'ın fermanı, ayrıca İsfendiyar Bey'in muaf edildiği vergilerin otuz çeşidinin listesi ile vergi memurlarının bu emre uymaları konusunda tehditkâr nitelikteki tavsiyelerini içermiştir. Bu onay belgesinin sadrın bilgisi dahilinde pervâneci tarafından saltanat mührü ile mühürlendiği belirtilmiştir⁹⁵⁰.

Akkoyunlu Cihangir b. Kasım'ın suyurgalla ilgili fermanına benzer fermanlardan olan Kara-Koyunlu Hanedanı'nın kurucusu Kara Yusuf'un 1417 tarihli Bitlis Emiri Şemseddin'e hitap eden nişanı, Cihangir b. Kasım'ınkine benzer düzenlemedendir ve yararlanan şahsın vergileri hakkında bilgi vermez. Kara Yusuf bu nişanda, sevgili çocuğu olarak nitelendirdiği Şemseddin'i över, muntakasını dîvâna ait vergilerden muaf tutar ve kendi emir ve valilerinin Şemseddin'i düşünmelerini, fermanı aldıktan sonra ona uyulmasını emreder⁹⁵¹.

Bu belgelere benzer olan başka bir belge ise, 1559 tarihli bir Safevî belgesidir. Sultan Haydar'ın (Şeyh Haydar) Ağustos 1483 yılında Şeyh Zâhid'in ailesine verdiği belgenin tekrarı olan fermanda, "Eski günlerden şimdiye kadar" bazı ekilebilir toprakların söylenen şeyhe tahsis edildiği ve Erdebil'in eski sultanları tarafından verilen belgelerin değeri ile bu toprakların nesilden nesile şeyhe intikal ettiği belirtilmiştir. Bu belgede, Şeyh Zâhid'in ailesi tarafından alınan suyurgal ile ailenin topraklarına, Safevîlerin iktidara gelmesinden sonra Şah İsmail ve Tahmasb'ın da aynı muafiyeti vermeleri ile ilgili olarak birkaç buyruk yer almaktadır. Fermanda, görevlilerin suyurgalda yüksek bir gelir bulsalar bile, buna müdahale etmemeleri gerektiğine işaret edilir. Suyurgal olarak bağışlanan topraklardan gelirinin fazlalığı ve artışı ile ilgili olarak herhangi bir istekte bulunulmamasının yanında, kişi başına ödenen verginin de toplanılmaması

⁹⁵⁰Minorsky, *Soyurghal*, s. 943.

⁹⁵¹Minorsky, *Soyurghal*, s. 952.

istenmiştir. Belgede Şeyh Zâhid Gilani'nin çocukları olan seyyidlere suyurgalın mülk olarak verilmiş olduğu, o zamandan beri de herhangi bir değişiklik yapılmadığı belirtilmiştir. Seyyidlere suyurgalların verildiği, bunun daimi olduğu ve memurlara bu durumun açıkça açıklanılması Mustevfiler'in emre itaatsizlikten sakınmaları emredilmektedir. Bunun yanında darugaların ve meliklerin bunlardan vergi talebinde bulunmamaları ve suyurgallardan ücret almamaları istenilmiştir. Ayrıca, suyurgal sahiplerinin etrafında dolaşıp durmamaları ve her seferinde belge yenileme gibi isteklerde de bulunmamaları istenmiştir⁹⁵².

İlk olarak N. Khanikov tarafından bulunan ve tanımlanan diğer bir belge, daha çok sonraki döneme tarihlenir. Belge, Safevî Şah Sultan Hüseyin tarafından Karacadağ Valisi Emir Bayındır Sultan'a 1702'de yazılmıştır ve içeriği daha dardır. Fakat, belge bir suyurgalın veraset yönü bakımından önemlidir. Belge besmele ile başlayıp, Allah'ın sıfatları, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve on iki imamı zikir ile devam eder. Belgede sultanın sıfatları, Abdulmuzaffer Şah Hüseyin el-Hüseyini el-Müsavi el-Safevî Bahadır Han ve Bende-i Şah-ı Vilâyet olarak zikredilir⁹⁵³. Daha sonra Karacadağ Valisi Emir Nizameddin Bayındır'a hitap takip eder. Belgede, İlyas Halife'ye hizmetine karşılık Dizmar⁹⁵⁴ mıntakasının yıllık gelirinden 6 tümen 3096 dinar⁹⁵⁵ bağışlandığı, gelirin ölümünden sonra onun oğlu Şemseddin Halife'ye

⁹⁵²Minorsky, *Soyurghal*, s. 956-957-958.

⁹⁵³Minorsky, *Soyurghal*, s. 958.

⁹⁵⁴Tebriz'in kuzeyinde bulunan bir vilayettir. Bkz. Hamdullah-ı Müstevfi, a. g. e., s. 88.

⁹⁵⁵Altın paralara Arablar tarafından verilen addır. Fıkıh istilâhı olarak on dirhem-i şer'i hâlis gümüş kıymetindeki altını ifade eder. İslâmlar'da ilk altın sikke

birakıldığı ve onun, buna karşılık olarak savaş esnasında tam teçhizatlı yedi adamı şah için hazırlaması gerektiği belirtilir. Şemseddin mirasçısız öldüğü için, suyurgalın Şemseddin'in oğlu olduğu söylenen İlyas Halife'ye verildiği, ondan da alınarak Şemseddin'in kuzeni Mahmud Sultan'a verildiği kayıtlıdır. Fakat daha sonra suyurgalın II. İlyas Halife'nin oğlu Burhaneddin Halife'ye geçtiği, Burhaneddin mirasçısız öldüğü için Bayındır Siraccaddin Kasım Bey'in, suyurgalın kendi oğluna verilmesi için başvurduğu, bu yüzden ilk olarak suyurgalın Mahmud Sultan'a ait olduğu için, aynı şartlar altında Kasım Bey'e verildiği belirtilir. Bir başka deyişle şahın istemesi halinde tam teçhizatlı yedi adamı onun için hazır tutması istenmiştir. Ayrıca, Kethuda ve Dizmar köylülerinin her yıl mal-ı cihat göndermeleri gerektiğine ve suyurgalın yeni sahibine, hükümetin haklarının gönderilmesi gerektiği, önceden olduğu gibi memurların avarız yada herhangi bir vergiyi suyurgal sahibinden almaması gerektiği bildirildikten sonra, belge saltanat mührü ile onaylanmıştır⁹⁵⁶.

Suyurgallar daimi olduğu için babadan oğula geçmekteydi. Suyurgal sahibi öldüğü zaman bu hak miras olarak çocuklarına geçmekteydi⁹⁵⁷.

Ak-Koyunlu ve Safevî döneminde yazılmış olan bu belgelerde beyan edilmiş olduğu gibi, geleneksel yönetimin devamı çok dikkat çekicidir. Bu belgelerin karşılaştırılarak çalışılmış olması suyurgal ile ilgili bazı güç detayların aydınlatılmasını mümkün kılmaktadır. Detaylardaki bazı farklılıklara rağmen, bu belgeler XIV. ve XV. yüzyıllarda Ortadoğu'da uygulanmış olan suyurgalın

Emeviler'den Abdülmelik zamanında bastırılmıştır. Bkz. M. Zeki Pakalın, a.g.e., c. I, s. 451.

⁹⁵⁶Minorsky, *Soyurghal*, s. 959.

⁹⁵⁷A. K. S. Lambton, "Two Safawid Soyurghals", *BSOAS*, XIV, s. 48 (Safawid Soyurghals).

anlaşılmasına büyük oranda katkıda bulunmaktadır. Suyurgalın ırsî karakteri ve onun kendi yararı için devlet vergilerini toplama hakkının verilmesi, bu belgelerde açıkça görülmektedir. Bundan da, Ak-Koyunlular dönemindeki suyurgal uygulamasının, bazı değişiklikler ile Safevî döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, Ak-Koyunlu devlet sisteminin, mirasçısı olan Safevîler tarafından devam ettirilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ak-Koyunlular'ın ise suyurgal uygulamasını İlhanlılar, Kara-Koyunlular ve Timurlular'dan almış oldukları görülmektedir. Çünkü, Ak-Koyunlu Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerde daha önce İlhanlılar, Timurlular ve Kara-Koyunlular bunu uygulamışlardı. Ak-Koyunlular'dan önce İlhanlılar suyurgalı hükümdarların kadınlarına, oğullarına, onların erkek kardeşlerine ve oğullarına vermekle kalmamış, aynı zamanda devlet memurlarına, emîrlere ve askerlere ücret olarak suyurgalı terhis ve taltiflerinde de vermişlerdi⁹⁵⁸. Kara-Koyunlular'ın da Timurlular'ın bu konudaki belgelerinde bulunan formüllerin benzerlerini kullandıkları görülmektedir⁹⁵⁹. Konuyu bu şekilde açıkladıktan sonra uygulamanın Ak-Koyunlular dönemindeki tarihî gelişimine tekrar dönebiliriz. Genel olarak, Ak-Koyunlular'daki suyurgal yapısının İlhanlılar'daki uygulamanın temel yapısını koruduğu, fakat Ak-Koyunlular'da şuyurgalların verildiği sınıfların artmış olduğu görülmektedir.

Yakub Bey döneminde Kadı İsa Savacı'nın tavsiyesi üzerine, ulemâ ve hürmete layık olan bilginlere şuyurgallar verilmeye başlanılmıştır⁹⁶⁰. Sultan Yakub dönemi meşâyihinden Gülşenî, Kadı İsa'nın biraderi Ali Efendi ile birlikte

⁹⁵⁸Bertold Spuler, *a. g. e.*, s. 358.

⁹⁵⁹Jean Aubin, "Un Soyurghal Qara-Qoyunlu Concernant Le Buluk De Bawanat-Harat-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965, s. 162.

⁹⁶⁰İsfahani, *a. g. e.*, s. 356; Minorsky, *Persia*, s. 92.

Tebriz'den Karabağ'a geldiklerinde Kadı İsa'nın biraderi Gülşenî'nin kimseden bir nesne kabul etmediğini görür ve durumu Kadı İsa ile Yakub Sultan'a arz eder. Kadı İsa'nın, sultandan ona suyurgal verilmesini istemesi üzerine Yakub Bey, onun şimdiye kadar kendisinden dünya nesnesi namına bir şey kabul etmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Kadı İsa'nın kardeşi kabul ettirmeyi kendisi üstlenir. Sultan Yakub da Gülşenî'nin Berde'a havâlisinde bulunan arklardan her ne kadar kabul ederse, kendisine suyurgal olarak verilmesini emreder. Kadı İsa'nın biraderi Ali, Gülşenî'ye giderek bunu bildirir. Fakat tüm ısrarlarına rağmen Gülşenî, verilmek istenen suyurgalları kabul etmemiştir⁹⁶¹.

Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey de hükümdarlığının güçlenmesi için Seyyidlere, Kadılara ve ulemâya suyurgallar dağıtmıştı. Kuşkusuz XV. yüzyılın tüm hükümdarları, göçebe-askerî soylulara daha çok suyurgallar dağıtmışlardı⁹⁶².

a-Kadı İsa'nın suyurgalları kaldırma girişimi :

Sultan Yakub'un vezirleri Timur zamanından beri verilen suyurgalların hazineye büyük oranda zarar verdiğini sultana arz etmeleri üzerine, Sultan Yakub suyurgalların iptali için nişanlar emreder. Ulema ve meşâyih için tayin edilen suyurgallar ile ulufe, ikta ve idraratın kaldırılması için yapılan görüşmelerden sonuç alınamamış ve dîvân bozulmuştu. Kadı İsa ve Ak-Koyunlu meşâyihinden Gülşenî arasında yapılan müzâkerede Gülşenî, Kadı İsa'ya Sultan Hasan zamanında da böyle vakaların olduğunu belirtmiş ve Sultan Yakub'a bir arıza yapmış, "Önceki sultanların ettiği hayrat şimdiye değin câri olsun. Sultan için izzet bu mudur ki kendi zamanında ettiği hayırlar ibtal olsun, belki nice seyidler, meşâyih ve ulemâ, şimdi ihsan

⁹⁶¹Gülşenî, a. g. e., s. 239-240.

⁹⁶²İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 29.

ümidine kapılmışlardır. Onların da muradlarını vermek gerekir." diye yazdığı mektubu bir dervişe vererek bizzat hükümdarın eline vermesini emretmiştir. Sultan Yakub durumu anlar ve yazılan ahkam nişanlarının iptal edilmesini emrederek buyurur ki: "Yarın dîvânda Tanrı abdalı gelip otursun.". Ayrıca, bütün vüzera ve defterdârların emrine uyması için de Kadı İsa'ya emreder. Daha sonra Gülşenî'nin, suyurgallara talip olacaklara haber etmesi üzerine onunla dîvâna gelirler fakat, buna bütün vezirler ve diğerleri karşı çıkarlar ve böylece o gün akşama kadar tartışırlar. Dîvânda yetmiş iki berat yazılır; ulemâ, sadat ve fukaranın in'amları ellerinden alınmayıp, padişahdan kendilerine hallerince yol harçlığı verilip vilayetlerine geri gönderilirler⁹⁶³.

Suyurgalların kaldırılmasına Fazlullah b. Ruzbihan şiddetle karşı çıkmış ve bize göre, bu konuyla ilgili olarak taraflı davranmıştır; fakat, Kadı İsa'nın suyurgallarla ilgili reformu hakkında en çok bilgiyi de o vermiştir. Fazlullah'a göre Kadı İsa aslında insanî faziletleri olan değerli bir insandı. Din işlerinin İslâm hukukuna göre uygulanması için çok çaba sarf etmiş, onun gayreti ve tavsiyesi ile âlimlere ve fazillara sultanın da uygun görmesiyle 1.000 tümenlik suyurgallar verilmişti. Kadı'nın ona yapmış olduğu iyilikleri asla unutmayacağını, ancak kendisinin yazdıklarının sadece gerçeklerden ibaret olduğunu belirtmekte ve Kadı İsa'nın başta bu kadar faziletli ve iyiyken sonradan birçok yanlış işe ve kötülöklere bulaştığını açıklayarak, Kadı İsa'yı tenkid etmiştir⁹⁶⁴.

⁹⁶³Gülşenî, a. g. e., s. 111-112.

⁹⁶⁴İsfahani, a. g. e., s. 356-357; Minorsky, Persia, s. 92; Minorsky, "Land Reform", s.

Fazlullah b. Ruzbihan her ne kadar suyurgalların kaldırılmaması için çaba sarfetmişse de, suyurgalların devlete getirmiş olduğu ağır mâlî kayıpları gören ve bu konuda reform yapmayı düşünen Kadı İsa, onun bu konudaki çabalarına aldırış etmemiştir. Kadı İsa düşüncesinde olan reformları gerçekleştirmek için faaliyete geçerek, ilk başta divân veziri ve müşrifi Şah Şerefuddin Mahmud-i Deylemî'yi konuyu görüşmek üzere çağırıp, Sultan'ın bu yıl ülkenin bütün mâlî, mülkî ve dinî işlerinin İslâm hukukuna uygun olarak yapılmasını, Dört Halife'nin uyguladığı kuralların dışında, geçmiş hükümdarların adeti olan İslâm hukukuna aykırı bütün işlerin batıl sayılmasını ve yeniden düzenlenmesini istediğini söyleyerek bu tehlikeli işin gerçekleştirilmesi için ilmi ve ictihadi yüksek birisine gereksinim olduğunu anlatmıştı. Şah Şerefuddin Mahmud, bu sözleri dinledikten sonra Kadı İsa'nın asıl amacının, kendisini kınama oklarına hedef yapmak istediğini ve bu işin sonucunun kötü çıkması durumunda kendisine, iyi çıkması durumunda ise Kadı İsa'ya mal edileceğini anlamıştı. Bu sebeple Kadı İsa'ya, "Bu istediğiniz şeyleri benim yapmam çok zordur, çünkü zaman bu tür tedbirlerle düzeltilmeyecek kadar bozulmuştur. Eğer şu an varolan uygulamaları kurcalamaz ve karıştırmazsanız, bu durum sultanın devletinin devamına yetecektir." demiş ve Kadı İsa'nın da, "Bu işin hayrı ve şerri bana aittir. Ben sizden sadece bana yol arkadaşlığı etmenizi istiyorum." demesi üzerine, o çaresiz bir şekilde bu teklifi kabul etmiştir. Bu durumda Kadı İsa, kendisinin Irak'a gitmesinin ve Sultan'dan ayrılmasının güç olduğunu, çünkü bütün devlet işlerinin kendisinin yokluğunda aksayacağını söylemişti. Ayrıca, kardeşi İmamüd-din Şeyh Ali'nin hakkaniyet sahibi bir kişi olduğunu, bundan dolayı kardeşinin Fars ve Irak'a giderek oradaki durumu kendi gözüyle görmesi gerektiğini, İslâm hukukuna aykırı işleri ortadan kaldırmasının doğru olacağını ve kardeşinin bu

yolculukta kendisine vekalet edeceğini, Şah Şerefu'ddin Mahmud'un da onun yanında yer almasının doğru olacağını söylemiştir⁹⁶⁵.

Kadı İsa, Fars ve Irak işleri ile ilgili büyük yetkilerle görevlendirdiği Şeyh Ali için bir saltanat nişanı yazıp, vezir Şerafeddin Mahmud için de yetkisini belirten bir ferman alır. 4 Rebiülevvel 894/5 Şubat 1489'da Şah Deylemî ve Şeyh Ali, kışlaktan ayrılarak ilk durakları olan Ordubazar yöresine varıp Irak ve Fars bölgelerine Bukavullar göndererek, buralardaki bütün suyurgalların dondurulduğunu⁹⁶⁶ ve Dîvân'dan gelecek emînlerin bölgedeki her karış toprağı ölçene kadar kimsenin herhangi bir ödeme yapmamasını ilan ederler. Bu sıralarda, yazar Fazlullah b. Ruzbihan, sessizce bir köşede inzivada bulunduğunu, fakat bazı arkadaşlarından bu durum ile ilgili haberler işittiğini söylemektedir. Bundan dolayı Fazlullah, Hoca Şeyh Ali'nin çadırına giderek, onların İslâm hukukunu uygulamak için Irak ve Fars'a gittiklerini duyduğunu, halbuki bunu uygulamanın gerçekte âlimlerin ve fazılların işi olduğu halde, daha ilk adımda bu kimselerin zulme uğradığını söylemişti. Yazar sözlerine devam ederek, suyurgalların dondurulmasının son derece kötü bir iş olduğunu, gelecek taksitten önce, vadesi gelmiş olan borçlarını ödemeyi diledikleri için, suyurgallarından borç para arayan birçok Şirazlı alim tanıdığını belirtmişti. Onların gelirlerinin dondurulmasının İslâm hukukuna göre doğru olmadığını, hattâ bunun bir haksızlık olduğunu ifade etmişti. Bu sözleri işiten Hoca Ali'nin, hafif bir öfke ile Fazlullah'a "Sizin Şiraz'da akrabalarınız ve dostlarınız vardır, onlardan suyurgalları kesilenlerin isimlerini verin de onları

⁹⁶⁵İsfahani, a. g. e., s. 358-359; Minorsky, Persia, s. 93; Minorsky, "Land Reform", s. 452.

⁹⁶⁶İsfahani, a. g. e., s. 364; Minorsky, Persia, s. 94; Minorsky, "Land Reform", s. 453.

müstesna tutalım." demesi üzerine, Fazlullah amacının nimetin ve refahın yaygınlaştırılması olduğunu, akrabalarının ve dostlarının gözetilmesi olmadığını söylemiştir. Fazlullah sözlerine devam ederek, "Allah'a hamd olsun, benim Şiraz'daki akrabalarımın büyüklerinden olan Hoca Nizâmu'd-din Ahmed Saidî böyle küçük sadakalara ve suyurgallara muhtaç değildir." dedikten sonra Sehend yaylağında Kadı İsa ile arasında geçen konuşmaya kadar bu konudan bir daha bahsetmemiştir⁹⁶⁷.

Yazar, suyurgalları durdurmakla görevlendirilen bukavulların aldıkları emir gereğince, Fars ve Irak'a ulaşarak her bölgede zalimce ölçüm yaptıklarını ve onların yanında molla görünümlü Kadı isminde bir takım adamların bulunduğunu ve sultanın adamları gelmeden önce ölçüm işinin bitirilmesine çalıştıklarını belirtmektedir⁹⁶⁸. Buna göre, onlar bütün abartmalar ile vazifelerini yapmışlardı. Eğer onlar yeryüzünde bir buğday başağının gölgesini bulsalar, onu bir harman yeri olarak kaydediyorlardı. Onlar hayvanlarla ilgili olarak da aynısını yapmışlardı. Fars'ın yoksul insanları, Kadı İsa'ya durumu bildirmeleri için Şiraz'ın imamları ve ulemaya başvurmuşlardı. Ebu Abdullah Mehmed el-Sadıkî el-Devvânî tarafından Kadı İsa'ya bir mektup yazılmıştı, fakat Kadı İsa'nın Hoca Şeyh Ali üzerindeki güveni böyle nasihatlerle kırılacak güçte değildi⁹⁶⁹.

Bu sıralarda, Şeyh Hoca Ali adamlarıyla birlikte Irak'a gitmiş; Rey, Kum ve Hemedan ileri gelenleri de Kazvin'de toplanıp, ona eşlik etmişlerdi. Çerevhan yolu

⁹⁶⁷İsfahani, a. g. e, s. 364-365-366; Minorsky, *Persia*, s. 94; Minorsky, "Land Reform", s. 453; V. Minorsky, "Akkoyunlular ve Toprak Reformları", Çev. Cüneyt Kanat, *Bellekten*, c. LXII, Sayı 235, Ankara 1999, s. 868.

⁹⁶⁸İsfahani, a. g. e., s. 367; Minorsky, *Persia*, s. 96; Minorsky, "Land Reform", s. 453.

⁹⁶⁹İsfahani, a. g. e., s. 368; Minorsky, *Persia*, s. 96.

üzerinden insanlara eziyet ede ede İsfahan'a giderek Gulbâr'daki Buka-i Caferiye'ye inmişlerdi. Şeyh Ali'nin hacibleri onun yanına kimseyi almamışlardı. Adamları her türlü kargaşanın kapısını açmış, ortalığı kargaşaya sürüklemişlerdi. Görevliler, Sultaniye Vakıfları'nı incelemekte işi iyice abartmışlardı. Burada yapılan garipliklerden biri de Erdistan beldelerinin tamamının Sultaniye Vakfı'na ait gösterilmesiydi. Bu kalabalık, bu toprakları satın alıp onları küçük hisselerle ayırmayı Sultan Olcaytu zamanında nasıl başarabilmişti. Bundan dolayı Erdistan halkını neredeyse esir alıp, köle edeceklerdi. Erdistanlılar, oradan kaçıp Ordu-yu Humayun'a giderek durumlarını arz etmişler, ancak "Siz kim oluyorsunuz da Hoca Ali'nin hükmüne rıza göstermiyorsunuz? Geri dönün, yoksa sizi kılıçtan geçiririz." cevabını alınca, ümitsizce geri dönmüşlerdi⁹⁷⁰. Erdistanlılar, daha sonra Hazreti Allâmî olarak bilinen Şeyh Ali İshak Mehmed b. Abdullah Nirizî'den yardım istediler. Hazreti Allâmî, mazlumların durumuna acıyarak Şeyh Ali'ye bir uyarı mektubu yazmış, ancak Şeyh Ali ona cevap olarak Erdistanlılar'ın bu konuda açık bir hüccetleri bulunmadığını bildirmişti. Hoca Şeyh Ali, Irak'taki işlerini tamamladıktan sonra Fars'a yöneldi. Yezd üzerinden Şiraz'a giderek, orada Irak'ta yaptığının iki katını yapmış, âlimlere, seyidlere ve ileri gelenlere büyük saygısızlıkta bulunmuştu. Fars Darugası Muzafferuddin Mansur Pürnek de, bazı sebeplerden dolayı onun bu kötü davranışlarını görmezden gelmiş ve herhangi bir önlem almamıştı. Hoca Şeyh Ali'nin suyurgalların dörtte birini istemesinden dolayı hayır kurumlarının birçoğu ile Şiraz'daki birçok vakıf ve hânkâhların kapılarına kilit vurulmuş, iyilik kapıları tamamen kapatılmıştı⁹⁷¹. Fakat, bu sırada Sultan Yakub'un ölmesi üzerine⁹⁷², Hoca

⁹⁷⁰İsfahani, a. g. e., s. 370-371; Minorsky, Persia, s. 97.

⁹⁷¹İsfahani, a. g. e., s. 372-373; Minorsky, Persia, s. 97-98.

⁹⁷²Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 276.

Şeyh Ali, Şiraz Hâkimi'nin elinden birçok işkencelere maruz kaldı; zincirlere vurularak malı mülkü yağmalandı. Yiyecek ekmeğe muhtaç kalmıştı ve sonunda da Tebriz'de çeşitli işkencelerle öldürüldü⁹⁷³. Benzer biçimde Kadı İsa da Sûfi Halil tarafından öldürülmüştü⁹⁷⁴. Fazlullah b. Ruzbihan, ömrü vefa etmesi durumunda bu olayların ayrıntılarını yazacağını beyan eder. Fakat, Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu Devleti'nin düştüğü durumdan dolayı bunları yazamaz.

b-Yakub Bey'in Ölümünden Sonra Suyurgalların Durumu:

Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu tahtına Baysungur geçti. Fakat daha sonra onu yenen Rüstem Bey saltanatı ele geçirdi⁹⁷⁵. Rüstem Bey döneminde suyurgallar büyük oranda dağıtmaya başlandı. Öyle ki onun vermiş olduğu suyurgalları⁹⁷⁶ Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hükümdarlarının hiç biri vermemişti⁹⁷⁷. Bu dönemde Rüstem Bey'in verdiği suyurgallar içerik olarak önceki suyurgallardan farklı değildir. Verilen bu suyurgalların birinde daha önce verilmiş olan suyurgallara benzer olarak vergi memurlarından, buradan kalem ve adımlarını kesmeleri ve her yıl yeni bir ferman talep etmemeleri istenmiştir⁹⁷⁸.

⁹⁷³İsfahani, a. g. e., s. 373 Minorsky, *Persia*, s. 98.

⁹⁷⁴Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 280.

⁹⁷⁵Gaffarî, a. g. e., s. 255; Yahya-Yi Kazvinî, a. g. e., s. 225.

⁹⁷⁶Timurlular, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular'da daha çok siyasî gücün gevşekliğinde geniş topraklar suyurgal olarak verildi. Bkz. Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 507.

⁹⁷⁷Hasan-ı Rumlu, *Ahsen (A)*, s. 27.

⁹⁷⁸H. M. Tabâtabâi, a. g. e., s. 111.

c-Ahmed Bey'in Reformları:

Rüstem Bey'in, Ahmed b. Uğurlu Mehmed b. Hasan Bey tarafından yenilgiye uğratılıp öldürülmesinden⁹⁷⁹ sonra, suyurgalların kaldırılması girişimi tekrar başladı. Esasen suyurgalların yaygınlaşması ile devlet hâkimiyeti zayıfladı, devlet vergilerden yoksun kaldı, mahkeme ve askerî işler tamamen güçlü toprak sahiplerinin eline geçti. Başka bir deyişle suyurgallar devlet içinde devlet ve onun birliği için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Böylece suyurgalların mevcudiyeti devletin merkezîyetçiliğine aykırı idi. Uzun Hasan'dan itibaren, devletin merkezîleştirilmesi, devletin ayrı ayrı kısımlarının birleştirilmesi ve suyurgal toprak sahipliğinin sınırlandırılması uğrunda mücadele verilmişti. Uzun Hasan, askerî göçebe soylulara karşı mücadelede ruhanîlere dayanmış ve bu teb'anın ünlü temsilcilerine suyurgallar dağıtmıştı⁹⁸⁰.

Bu durumu iyi kavrayan Ahmed Bey, ruhanîler ve sivil bürokrasi ile birleşerek, Azerbeycan'da yaşayan teb'anın desteğini kazanarak, göçebe soyluların gücünü kırmayı kendisine hedef seçti⁹⁸¹. Ahmed Bey kendisinden önceki hükümdarların sempati kazanmak için insanlara tevcih ettikleri suyurgalları geri aldı.

⁹⁷⁹Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 227.

⁹⁸⁰O. A. Efendiyev, "Institut Suyurgal Tsentralistiskaya Politika Praviteley Akkoyunlu i Pervih Sefevidov" Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke. Bartoldovskiye Çteniya 1975, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1979, s. 169-170 ("Soyurkal Sistemi, Akkoyunlu ve ilk Safevî Hükümdarlarının Merkezîleştirme Siyaseti", Yakın ve Orta Doğuda Feodal Toprak Sahipliğinin Şekilleri ile İlgili Makaleler Topluluğu, Moskova 1979, s. 169-170).

⁹⁸¹İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 32

O bu çabaları ile göçebe Türkmen soyluların merkezî yönetimden sıyrılmaya çabaları sonucu zayıflayan merkezî devlet hâkimiyetini güçlendirmek istiyordu. Devlet hâkimiyetinin bu şekilde merkezîleştirilmesi, o dönemde Osmanlılar'a önemli başarılar sağlamıştı. Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in buna benzer siyaseti, ona elbette Türkmen emîrlерinin rağbetini kaybettiriyordu. Emîrlер, Ahmed Bey'i Osmanlı hanedanının kanunlarına göre hareket etmesiyle suçluyorlardı. Ahmed Bey, vergi reformu ve samimî üreticilerin özellikle köylülerin durumunun hafifleştirilmesinin, göçebe soylular ile savaşta kendisine sarsılmaz dayanak kazandıracağını iyi biliyordu⁹⁸². Böylece Sultan Yakub zamanında suyurgalların kaldırılma girişiminden sekiz yıl sonra, Ak-Koyunlu Ahmed zamanında bu çaba daha radikal bir hal aldı⁹⁸³. Ahmed Bey reformlarına girişerek, hiçbir vezir yada dîvân üyesinin bir dinar için herhangi birine bir vergi koyamayacağını yada çiftçiler için İslâm hukukunda izin verilmiş olandan daha fazla bir men⁹⁸⁴ (buğday) yükü toplamayacağı, bütün teb'anın tekâlif-i dîvâniyye vergilerinden muaf tutulacağı ile ilgili bir ferman yayımladı. Bundan başka ellerinde suyurgal olanların suyurgalarını iptal etti ve din adamlarının ellerinde bulunan muafiyetlerin geçerliliğini de ortadan kaldırdı⁹⁸⁵. Ahmed Bey bundan sonra göçebe Türkmen askerî soylulara kesin darbeyi vurmaya hazırlandı. Esasen Ahmed Bey'in bu siyaseti, bütün büyük toprak sahiplerine karşı değil, sadece

⁹⁸²İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 33-34.

⁹⁸³Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 228; O. A. Efendiyev, a. g. m., s. 171.

⁹⁸⁴Antik devrin minesini olan menn, şer'îdir ve herbiri 130 dirhem olan 2 ritl'e eşittir. Bkz. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 1990, s. 19 (Ölçü Sistemleri).

⁹⁸⁵Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568.

göçebe askerî soylulara karşı çevrilmişti⁹⁸⁶. Ahmed Bey'in bu tutumuna karşı Hüseyin Bey, Ali Hanf ve Muzaffer Pürnek direnmeye başladılar; bu direniş Ahmed Bey'in onları öldürmesine yol açtı⁹⁸⁷. Bunun neticesinde, Şiraz valisi Kasım Pürnek ve Aybe Sultan, Ahmed Bey'e isyan ederek ona savaş açtılar taraflar arasında yapılan savaşı Ahmed Bey kaybetti ve bu savaşta öldürüldü⁹⁸⁸. Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in hâkimiyeti yedi ay sürdü. Böylece onun yaptığı reform yaşamadı ve ölümünden sonra eski kurallar tekrar uygulamaya konuldu⁹⁸⁹.

3-Tiyul :

Ak-Koyunlu Devleti'nde vilayetlerdeki kuvvet sahipleri hükümdarın talimatına göre muayyen miktarda atlı ve yaya kuvvet toplayıp emr olunan yere gitmek zorunda idiler, çıkarılacakları kuvvet kendilerine verilen tiyul (tımâr)'un gelirine göre hesaplanırdı⁹⁹⁰. Tiyul zaman olarak sınırlandırılmıştı. Bu iki şekilde olmaktadır. Birincisi, tiyulu elinde tutan kişi, onu kendisinden sonra başka birine devredebilirdi. İkincisi, eğer tiyul divân vasıtasıyla hükümdar tarafından kendisine bahşedilmişse, sahibi onu yaşadığı sürece elinde tutabilirdi. Hem Selçuklular, hem de Moğollar zamanında tiyulu elinde tutan kişi, başka bir kimsenin müdahalesi olmaksızın sultanın hazinesine ait olan geliri toplama hakkına sahipti⁹⁹¹. Tiyul sahipleri, geçici olarak vergi toplama hakkına da sahiptiler. Bu uygulama

⁹⁸⁶İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 35.

⁹⁸⁷Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 133.

⁹⁸⁸Hondmir, a. g. e., s. 443; Thackston, a. g. e., s. 568; Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 228.

⁹⁸⁹İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 36.

⁹⁹⁰Hinz, a. g. e., s. 92.

⁹⁹¹Anonymous, Tadhkirat, s. 28.

Moğollar'ın düşüşü ve Safevîler'in yükselişi arasındaki dönemde pek fazla bir değişikliğe uğramadı⁹⁹².

Ak-Koyunlular'da bir yer fethedildikten sonra o bölge ikta, yani tuyulat olarak dağıtılırdı. Uzun Hasan, Cihanşâh'ı yendikten sonra onun ülkesinin iktalarını sipahi âyânına, neseplerinden dolayı yükseltilmiş olan onun denklere ve nökerlerine tiyul olarak dağıtmıştı⁹⁹³.

Tiyul, tımar gibi uygulama alanı bulmuştu⁹⁹⁴. Gazan Han zamanında tiyul sahibi daha çok köylünün onun tarlasını ekip biçmesinden sorumlu idi⁹⁹⁵. Tiyul (ikta) sahibi, toprağın işlenmesi ve bakılması ile de görevliydi. Bu tiyullar, askerî görevlilere ayrılmış olan gelirdi ve bu, ikta olarak askerlere verilmek zorundaydı. Buna karşılık tiyul sahibi ordunun düzenlenmesinde, gelirin toplanmasında ve kendi tiyulunun mıntakasındaki ekim ve dikimde mükemmel bir çaba göstermek ve tamamen techizatlı ve silahlı asker bulundurmak zorunda idi⁹⁹⁶.

Tiyul suyurgaldan farklı olarak belirli bir müddete tâbi idi. Bu yüzden de vasiyet edilemezdi, bununla birlikte nadir de olsa miras bırakıldığı olmaktaydı. Tiyul'u elde tutmak için bazı hizmetlerin yapılması gerekmektedir. Bu hizmetler memuriyetlerin icrası yada gerektiğinde asker toplamayla yerine getirilmekteydi⁹⁹⁷.

⁹⁹²A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953, s. 102 (Peasant).

⁹⁹³Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 517; Terc., s. 313.

⁹⁹⁴Minorsky, *Soyurghal*, s. 960.

⁹⁹⁵Anonymous, *Tadhkirat*, s. 28.

⁹⁹⁶A. K. S., Lambton, *Peasant*, s. 109.

⁹⁹⁷Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", *CHI*, Volume VI, s. 513 (Economic Affairs).

4-Kışlak ve Yaylak :

Ak-Koyunlular, Selçuklular ve Moğollar gibi yaylak ve kışlağa çıkmışlardır. Onların bu şekilde hareket etmeleri, hayvanlarına otlak bulmak için seçtikleri göçebe hayatın bir gereği idi. Göçebelik o dönemde sadece Ak-Koyunlular'a has bir davranış değildi. Schiltberger'e göre Müslüman ülkelerinde birçok beyin, sürüleriyle oradan oraya dolaşması âdetti. Güzel otlakların bulunduğu bir bölgeye gelince, bu memleketin hâkiminden otlatma hakkını satın alırlardı. Vaktiyle sürüleri ile dolaşan Osman Bey, göçebe gezerken bir yaz ayında başkenti ile aynı ismi taşıyan Sivas'a gelmiş ve Sivas hükümdarı Burhaneddin'den, yaz boyunca kendisini ve sürüsünü besleyebilecek bir otlak yeri vermesini rica etmişti. Hükümdar da ona, adamları ve sürüsüyle yaz boyunca yerleşeceği bir arâzî vermişti⁹⁹⁸. Kara Yülük Osman Bey de burayı, Sivas mintakasının güzel hava ve otlaklarından dolayı Kadı Burhaneddin ile anlaşmazlığa düşene kadar yaylak olarak kullandı⁹⁹⁹.

Ak-Koyunlu Devleti göçebe sistem üzerine kurulmuştu; Woods, Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevarih-i Ali-i Selçuk*'unda yer alan öğütnâmeyi Kara Yülük Osman Bey'e atf etmektedir¹⁰⁰⁰. Fakat Barthold bu öğütnamenin Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'e ait olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰¹. Aynı şekilde Z. V. Togan da bu konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: Yazıcıoğlu'nun eserinde, "Merhum Kara Osman dahi daima bu öğüdü oğlanlarına verirmiş: olmasın ki oturak olasız, ki beğlik,

⁹⁹⁸Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında(1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1997, s. 52

⁹⁹⁹İbn Arabşah, a. g. e., s. 87.

¹⁰⁰⁰Woods, a. g. e., s. 67; Terc., s. 97.

¹⁰⁰¹V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 486.

Türkmenlik ve yörüklük edenlerde kalur dermiş" deniliyor. Ona göre, Yazıcıoğlu'nun eserinde bahsettiği "Kara Osman", Osmanlılar'ın cediti olan Osman Gazi'dir¹⁰⁰². Bu öğütname Kara Yülük Osman Bey'e ait olmamasına rağmen Ak-Koyunlular göçebe yaşama büyük önem vererek, öğütnamedeki ilkeleri bu dönemde yaygın olan Oğuzculuk geleneğine dayanarak yaşamlarına tatbik etmişlerdir. Göçebeliliğin yaşam tarzı açısından üstünlüğünün, Yakub Bey döneminde kuvvetli bir şekilde kabul gördüğü, onun tarihçisi İsfehani tarafından dile getirilmiştir. İsfehanî Ak-Koyunlular'ın atalarının, kötü bir alışkanlık olarak gördüğü Kirman, Fars ve Horasan gibi beldelerde oturmadıklarını, yaylak ve kışlaklarda mevsimleri takip ederek yaşadıklarını belirterek Bayındırlar'ın göçebeliklerinden dolayı üstünlüklerini vurgulamıştır¹⁰⁰³. Yazıcıoğlu'nun eserinden ve Oğuz destanlarının diğer bazı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, İlhanlıların daha önce sahip oldukları topraklara giren Oğuzlar ve Ak-Koyunlu beyleri, Cengiz Han'ı eski Oğuz Han'ın tarihte bir daha tekerrürü gibi telâkki etmişlerdir. Oğuz Han ve Cengiz Han hâlis göçebe olan fâatih kavimlerin kahramanlarının ideal tipleri sayılmıştır¹⁰⁰⁴.

Ak-Koyunlular yaylak ve kışlakları savaflara hazırlanma veya savaştan sonra dinlenme gibi çeşitli amaçlar için de kullanıyorlardı. Uzun Hasan 1458 ilkbaharında Gürcistan'a bir sefer yapmış ve daha sonra da hoşlandığı Âmid'de kışlağa çekilmişti¹⁰⁰⁵. 1470-71 yılında ise Uzun Hasan Bey Kum'daki kışlık

¹⁰⁰²Z. Velidî Togan, **Türk Tarihine Giriş**, s. 106.

¹⁰⁰³Minorsky, **Persia**, s. 20.

¹⁰⁰⁴Z. Velidî Togan, **Türk Tarihine Giriş**, s. 106.

¹⁰⁰⁵Hinz, **a. g. e.**, s. 32

karargahında Osmanlılar'ın Karaman'da daha fazla ilerleme kaydettiklerine dâir istihbarat almıştı¹⁰⁰⁶.

Ak-Koyunlular'ın fetih siyaseti de, öncelikle Kuzey-Güney istikametinde yaylak-kışlak hayatı sürdüren ve önemli iktisadî kaynak durumunda olan konar-göçer Türkmenler'i denetim altına almak şeklinde belirginleşmişti¹⁰⁰⁷. Bundan dolayı 1436 baharında Ali Bey Ak-Koyunlu kışlaklarını geçici olarak denetim altına almıştı¹⁰⁰⁸. Bu bakımdan göçebe yaşam, Ak-Koyunlular için ekonomik yönden büyük bir öneme sahipti. Çünkü bu dönemde yaşam, tarımcılıktan çok hayvancılığa dayanmaktaydı. Bu sebeple de Ak-Koyunlular hayvanlarına otlak bulmak için otlakların bulunduğu yerleri dolaşmaktaydılar. Contarini'nin anlatımına göre iyi otlakların ve suyun olduğu yerler önceden tespit edilir ve buraya hükümdar ile birlikte bütün emîrlere gece yola çıkarak gitmekteydiler. Elçi sözlerine devam ederek, hükümdar ile birlikte yola çıkanların yükleri ile ailelerini de yanlarına aldıklarını, yolculuğa develer ve katırlarla çıktığını, bir günde on yada on bir mil yolculuk yapıldığını söylemektedir. Fakat, yine ona göre, nâdir olarak bazı zamanlar iyi otlaklar araştırıldığı zaman yirmi mil gidilmekte ve orada otlar bitene kadar kalınmaktaydı. Bundan sonra yeni otlaklara gitmek için aynı yöntem takip edilmekteydi. Contarini gidilen yere çadırları daima kadınların kurduğunu belirtmektedir. Ona göre Ak-Koyunlular güzel elbiselere sahiptiler ve iyi süvariydiler, aynı zamanda da çok gösterişliydi. Ayrıca onların sahip oldukları develer o kadar güzel donatılıp süsletilmişti ki, onlara bakmak büyük bir zevkti. Onların çok azı en az yedi deveye

¹⁰⁰⁶Woods, a. g. e., s. 127; Terc., s. 192

¹⁰⁰⁷Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Ankara 1997, s. 31.

¹⁰⁰⁸Woods, a. g. e., s. 75; Terc., s. 127.

sahipti¹⁰⁰⁹. Contarini yaylak ve kışlak hayatının Ak-Koyunlu Türkmenleri arasında bir gelenek olduğunu, bunların aileleri ile birlikte sık sık taze otlakların olduğu yerleri araştırdıklarını, oralarda otlakların tüketilmesine kadar kaldıklarını ve yolculuğu esnasında bu şekilde yaşamlarını sürdüren bir çok Türkmen'e ait kamp gördüğünü de belirtmektedir¹⁰¹⁰.

Ak-Koyunlu saltanat ordusu ise düzenli yaylak ve kışlaklara sahip bulunuyordu¹⁰¹¹. Uzun Hasan Bey Cihansâh'ı yenilgiye uğrattıktan sonra o kış Mugan'da kışlamış, burada da devlet işlerine devam ederek Azerbaycan ve Irak vilayetlerine darugalar göndermiş, bahar gelince de Hemedan yaylağına gitmişti¹⁰¹².

Yaylaklarda yaylak emîrleri bulunur ve bu emîrlere savaş hazırlığında hükümdara katılırlardı. Sultan yazlığa geldiği zaman da, yazlık emîrleri çeşitli hediyelerle sultanın huzuruna çıkarlardı¹⁰¹³.

Yaylak ve kışlaklara hükümdarlar beraberlerinde ulemâyı da götürürlerdi. Buralarda kurulan çadırlarda sultan onlarla sohbet ederdi¹⁰¹⁴. Savaşlardan sonra hükümdarlar ordularını nizama sokmak için kışlaklara çekilirlerdi. Sultan Yakub, Şirvan seferinden sonra orduyu yeniden düzenleyebilmek için, kışı Tebriz'de geçirmeye karar vermişti¹⁰¹⁵.

¹⁰⁰⁹Contarini, a. g. e., s. 133.

¹⁰¹⁰Contarini, a. g. e., s. 125.

¹⁰¹¹İsfahani, a. g. e., s. 419; Minorsky, *Persia*, s. 107.

¹⁰¹²Gaffarî, a. g. e., s. 252.

¹⁰¹³Minorsky, *Persia*, s. 32.

¹⁰¹⁴Gülşenî, a. g. e., s. 189.

¹⁰¹⁵İsfahani, a. g. e., s. 335; Minorsky, *Persia*, s. 87.

Kışlak için Ak-Koyunlular Tebriz, Karabağ gibi yerleri, yazlık içinse genellikle Sahend yaylağını tercih ederlerdi¹⁰¹⁶. Fazlulah b. Ruzbihan'ın vermiş olduğu bilgiye göre, Sultan Yakub 1486 yılında kışı Tebriz'de, yazı ise Sahend yaylasında geçirmişti. Bazen kış Kum ve İsfahan'da geçirilmiştir¹⁰¹⁷. Ak-Koyunlular mevsimlerin uygunluğuna göre yaylak ve kışlaklara giderlerdi. Yaz süresince mükemmel hava ve suyundan dolayı Sahend yaylası tercih edilirdi¹⁰¹⁸.

B-İKTİSADÎ DURUM:

1-Zirâat:

Ak-Koyunlu Devleti'nde hayyancılık ve tarımcılık teb'anın başlıca geçim kaynağı idi. Bağış yoluyla mülk olarak verilen suyural arâzîler ile vakıf arâzîlerde, bölgenin yapısına göre tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Suyural arâzîlerinde ekilebilen yerler köylüler tarafından kiralanarak zirâatçılık yapılmaktaydı¹⁰¹⁹.

Köylüler tarım arâzîlerinde çoğunlukla kiracı durumunda idiler. Ekilebilen topraklarda arâzî sahibi, yük çekme hayvanları ile sulama için gerekli olan suyu sağlamaktaydı. Buna karşılık köylüler de tohum ekerek, ürünün bakım ve hasatını yapmaktaydı. Elde edilen ürün, toprak sahibi ve kiracı arasında daha önce yapmış oldukları sözleşmeye göre taksim edilmekteydi. Örneğin toprak sahibi, tohumları sulayıp, yük taşıma hayvanlarını da sağlamışsa, köylü sadece ürünün beşte birini

¹⁰¹⁶İsfahani, a. g. e., s. 419; Minorsky, *Persia*, s. 107; Gaffari, a. g. e., s. 254.

¹⁰¹⁷İsfahani, a. g. e., s. 226-227; Minorsky, *Persia*, s. 53.

¹⁰¹⁸İsfahani, a. g. e., s. 419; Minorsky, *Persia*, s. 107.

¹⁰¹⁹Minorsky, *Soyurghal*, s. 957.

alırdı¹⁰²⁰. Bazı yerlerde ise, örneğin Azerbaycan ve İsfahan'da yaygın olan ürünü paylaşma anlaşması yerine, köylü kira bedelini peşin para ile ödemekteydi. Bu farklı uygulama daha çok pazarların bulunduğu kasabalarda, sebze yetiştiricileri tarafından uygulanmaktaydı. Bu durumda tarım için gerekli olan bütün masraflar köylü tarafından yerine getirilmekteydi¹⁰²¹. Bunun yanında teb'anın kendi toprakları da bulunmaktaydı¹⁰²². Köylünün elindeki topraklar, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmıştı. Bu parçalara çift veya çiftlik deniyordu. Çiftlik zirâat yapılan yer anlamında ve genellikle bir çift öküzün işleyebileceği arâzî olarak tanımlanmıştı¹⁰²³. Büyük arâzîler ise güçlü Türkmen emîrlerinin elinde bulunmaktaydı¹⁰²⁴.

Ak-Koyunlu hükümdarları, zirâate önem vererek¹⁰²⁵ köylüleri korumaktaydılar. Örneğin Uzun Hasan, vergi ve yükümlüklerin ağır olmasından dolayı bunları hafifletme girişimlerinde bulunmuştu. Aynı şekilde Yakub Bey de vergi gelirlerini hafifleterek tarımın gelişmesi için çabalamıştı¹⁰²⁶. Bir keresinde de Yakub Bey, Erdebil'e ordusuyla gittiğinde, kasabanın etrafının köylülerin tarlalarıyla çevrili olduğunu görmüştü. Buralardaki ekinlerin askerlerinin hayvanları tarafından yenilebileceğinden endişelenmiş ve böyle bir durum oluştuğunda da zararın

¹⁰²⁰Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 492.

¹⁰²¹A. K. S. Lambton, **Peasant**, s. 127.

¹⁰²²Minorsky, **Soyurghal**, s. 945.

¹⁰²³Ö. L.Barkan, a. g. e., s. 549; Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 492.

¹⁰²⁴Minorsky, **Persia**, s. 104.

¹⁰²⁵H. R. Roemer, "Dynasties", s. 184.

¹⁰²⁶O. A. Efendiyev, a. g. m., s. 170.

hesaplanarak kendi saray gelirinden karşılanmasını emretmişti¹⁰²⁷. Esasen, Ak-Koyunlular'da ekili alanlara zarar verenler cezalandırılmaktaydılar. At veya sığır, ekilmiş olan tarlaya girip zarar verdiği zaman, bunların sahiplerinden her sığır veya at başına beşer akçe ceza alınmaktaydı¹⁰²⁸. Ak-Koyunlu Göde Ahmed Bey de tarımla uğraşanlara adâletle davranarak onları ekonomik bakımdan rahatlatmıştı. Köylülerden, İslâm hukukunda olmayan vergilerin alınmaması için ferman çıkarmıştı¹⁰²⁹. Yine tarımın geliştirilmesi için su kanalları yaptırılarak sulu tarımcılık imkanı sağlanmıştı¹⁰³⁰. Bütün bu çabaların yanında, tarımla uğraşanların her zaman ekonomik bakımdan iyi durumda olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Ak-Koyunlu Kasım'ın 1498 yılındaki Suyurgal tevcihinde, malicihat ve harac ile birlikte 31 vergi ve yükümlülükler gösterilmişti. Bu vergi ve yükümlülüklerin köylüler üzerine konulması, onların ağır yükümlülükler altında olduğunu göstermektedir. Doğrudan adı geçen vergi terimlerinin bazıları eş anlamlıdır. Fakat buna rağmen tüm vergi ve yükümlülük çeşitlerinin sayısı yirmibeşten az değildi. Bu vergilerin ödenmesi toprak sahipliğine göre değişmekteydi, bazen devlete bazen de suyurgal sahiplerine ödenmekteydi¹⁰³¹.

Ak-Koyunlu Devleti'nde yetiştirilen tarım ürünleri ise genel olarak tahıl, meyve, sebze, pamuk ve bağcılıktan oluşmaktaydı. Tahıl içerisinde en çok buğday

¹⁰²⁷Minorsky, *Persia*, s. 75.

¹⁰²⁸Ö. L. Barkan, *a. g. e.*, s. 553.

¹⁰²⁹İ. Petrushevsky, *a. g. m.*, s. 34.

¹⁰³⁰Gülşenî, *a. g. e.*, s. 153.

¹⁰³¹İ. Petrushevsky, *a. g. m.*, s. 31; Bkz. Minorsky, *Soyurghal*, s. 946-947-948-949-950.

yetiştirilmekteydi. Onu arpa, darı ve mercimek takip etmekteydi¹⁰³². Diyarbakır ve civarında buğday ve arpanın yanında fig ve burçak da yetiştirilmekteydi. Ayrıca şehir civarında üzüm, nar, soğan; suyun olduğu yerlerde ise pirinç, pamuk ve kavun yetiştirilmekteydi¹⁰³³. Önemli bir tarım alanı olan Urfa'da ise en çok buğday ve arpa yetiştirildiği gibi şehrin civarında elverişli olan yerlerde bostancılık da yapılmaktaydı. Bağcılık bugün de olduğu gibi önemli bir yer tutmaktaydı. Ayrıca biber ve zencefil de yörenin önemli tarım ürünlerini oluşturmaktaydı¹⁰³⁴. Ak-Koyunlular'ın daha çok ticarî bakımdan önemli bir şehri olan Erzincan'da buğday, arpa, darı üzüm ve meyve yetiştirilmekteydi¹⁰³⁵. Yezd şehrinde Timurular zamanından beri hububat, pamuk ve meyve gibi ürünler yanında, şeker kamışı da yetiştirilmekteydi¹⁰³⁶. Gilan civarında pirinç, mısır, portakal ve diğer sıcak bölge meyveleri yetiştirilmekteydi¹⁰³⁷.

2- Ticâret:

Ak-Koyunlular kendilerinden önce kurulmuş olan diğer devletler gibi ticâreti teşvik etmiş ve sürekliliği için çaba harcamışlardır. Selçuklu, Celayirli ve İlhanlılar'dan diğer pek çok konuda olduğu gibi ticâret konusunda da etkilenmişlerdi. Ak-Koyunlular İlhanlılar'dan etkilendikleri gibi, yakın ilişki içerisinde buldukları Timurular'ın da tesiri altında kalmışlardı. Bunun en açık belirtisi, onlardan aldıkları

¹⁰³²M. Ali Ünal, a. g. e., s. 101.

¹⁰³³Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 550-551.

¹⁰³⁴Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 560-561.

¹⁰³⁵Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 562.

¹⁰³⁶İ. Aka, Şahruh, s. 207.

¹⁰³⁷G. Le Strange, a. g. e., s. 174.

ticarî vergi istilahları idi¹⁰³⁸. Timur her cihete tüccarlar ve kervan reislerini göndermişti. Bunların Türkistan'da, Çin'de, Hindistan'da, Mısır şehirlerinde ve Frenk illerinde bulacakları nâdir şeyleri kendisine getirmelerini emretmişti. Bundan başka oraların durumundan, adetlerinden ve bilhassa hükümdarların teb'aları ile olan hal ve hareketlerinden kendisini haberdar etmelerini emretmişti. Timur, sermayesini kayıp eden her tüccara, çalışarak eski sermayesini tekrar elde edeceği kadar bir meblağ verilmesini istemişti¹⁰³⁹. Fakat daha sonra Timur'un mirasının yavaş yavaş parçalanmasının bir sonucu olarak kuzey İran, doğudan batıya Orta Asya boyunca ticâretin tam akışı, yerel ticâretin kuzey batı Asya ve Hindistan ile devam etmesine rağmen azalmaya başladı. Yine de Uzun Hasan zamanında Tuna'dan Çin'e tüccarlar hâlâ geçmekteydiler¹⁰⁴⁰.

Ak-Koyunlular'ın Timurlular'da görülen uygulamalarının birçoğundan etkilenmiş oldukları, bu konuda ticâretin gelişmesi için yaptıkları bir çok düzenlemede görülmektedir. Meselâ, Uzun Hasan, ülkesindeki ticâretin gelişmesini sağlamak için ülkesinin her yerinde ticâret vergisi olan tamgayı 20 dirhemden bir dirheme indirdi¹⁰⁴¹. Çünkü, çok yüksek olan bu ticarî vergi, ticâretin gelişmesine engel olmaktaydı. Ayrıca Uzun Hasan Bey'in, Rakka civarından gelip geçen tüccar kabilelerine rahat vermeyerek mallarını yağmalayan Neşib, Uneyn, Rebfa gibi Arap aşiretlerini şiddetle tedip ederek tüccara emniyet vermiş olması, Ak-Koyunlu

¹⁰³⁸Hinz, a. g. e., s. 89.

¹⁰³⁹Şerafettin Ali, *Tüzükatı*, s. 55-56; Emrullah Tekin, *Timur ve Devlet Yönetim Stratejisi*, İstanbul 1994, s. 50.

¹⁰⁴⁰Ronald Ferrier, "Trade From The Mid-14 th Century To The End of The Şafawîd Period", *CHI*, Volume VI, s. 416.

¹⁰⁴¹Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 254.

hükümdarının ticârete vermiş olduğu önemin bir göstergesidir¹⁰⁴². Bu konuda Devvânî, hükümdarın topraklarını uzak yerlerden gelen tüccarlar için koruma noktası yapmasını öğütlemektedir. Hükümdar böyle yaptığı zaman, kendi iyi ismini yayacak, insanların sevgisini kazanacak ve böylece tüccarların merci'i durumuna gelecek, bunun sonucunda da ülkesinin refah seviyesi yükselecekti¹⁰⁴³. Ak-Koyunlular zamanında Haleb'ten Âmid'e Haleb kumaşı getirilerek satılmakta idi. Âmid pazarına getirilen bu kumaşlar İskenderânî ve Macarların milli kıyafetlerinde kullandıkları millî adı verilen kumaş ile, Dülbend ve Cilkâve denilen bir çeşit kürk, kürklü kumaş idi. Pazara demir, cam ve bakır yükü getirilip satılmış veya şehirden geçirilip başka yerlere satılmaya götürülmüştür. Âmid üzerinden bıçak ve keten geçirilip pazarlarda satılmakta idi. Diyarbakır pazarında ak ve kara esir ticâreti de yapılmakta idi. Şehirde yaş yemiş, tuz, nar, soğan, pirinç, atılmış pamuk, kürk, çömlek, kömür ve odundan da gümrük vergisi olan bâc alınmamakta idi¹⁰⁴⁴. Bu verginin bu tür gıda ve maddelerden alınmamasının şehir ticâretinin gelişmesine katkıda bulunduğu kuşkusuzdur.

İpek ve kumaşın Ak-Koyunlu pazarlarında en önemli ticarî maddeleri oluşturduğu görülmektedir. Özellikle XV. asırda Avrupa'da ipekli sanayii büyük bir inkişaf gösterdi ve İran'ın makbul ipekleri Bursa'da her zamandan daha fazla aranır oldu. Tebriz-Bursa kervan yolu, biri kuzeyden Bolu-Kastamonu, diğeri güneyden Ankara-Çorum üzerinden iki istikamet takip ettikten sonra, Amasya-Tokat-Erzincan-

¹⁰⁴²İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 246.

¹⁰⁴³Devvânî, *Ahlâk*, s. 455.

¹⁰⁴⁴Akgündüz, *a. g. e.*, c. III, s. 222-223.

Erzurum ve Aras vâdisi üzerinden Tebriz'e kavuşuyordu¹⁰⁴⁵. Ergani kanunnamesinden anlaşıldığına göre, şehirde ipek ticâretinin yapıldığı ve şehir üzerinden Anadolu, Haleb, Şam, Mısır kumaşının geçirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı tarafından Frenk kumaşı, çatma, yabancı böğrölce gibi yabancı malların da geçirilmiş olduğu görülmektedir. Ergani'nin ticarî yollar üzerindeki konumundan dolayı da şehir üzerinden yukarıda sayılan mallar dışında şeker, çivid gibi ticarî meta da geçirilmiştir. Şehir pazarında ise pamuk, sabun, kına satılmakta idi. Ergani re'âyâsı bağlarından elde ettikleri üzümünden şarap üretip satarak, ticarî gelir elde etmekteydiler¹⁰⁴⁶.

Ak-Koyunlu Devleti'nin önemli şehirlerinden olan Harput'ta ise, Osmanlı Devleti'nden pastav ile çuka getirilip satılmakta idi. Şehre Ebû Tahir'den¹⁰⁴⁷ yaş üzüm getirilip satılır ve her üzüm yükünden iki karaca akçe tamga alınırdı. Fakat şehirde Harput üzümünün satılmasından herhangi bir vergi alınmamıştır. Şehirde pamuk bezi dokutulup ticâreti yapılmakta idi ki, bunların her topu 20 arşındı. Bundan da bir Hasanbeği tamga alınırdı. Harput'a Trabzon keteni de getirilip satılmakta idi¹⁰⁴⁸. Haleb-Şam yolu üzerinde bulunan Mardin üzerinden Yezdî ve Firenk kumaşı ile Anadolu kumaşının ticâreti yapılmakta idi. Şehirde ise renkli bez, ham bez, şeker, çoban yağmurluğu, cam, kalay, petrol, yumuşak deri, bıçak ve çelik gibi maddelerin ticâreti yapılmaktaydı. Şehirden bu maddelerden başka sabun, demir, kurşun,

¹⁰⁴⁵Halil İnalçık, "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dâir Vesikalar", Belleten, Sayı 93, Ankara 1960, s. 51 (Ticaret).

¹⁰⁴⁶Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 255.

¹⁰⁴⁷Osmanlılar zamanında XVI. Yüzyılda Harput'a bağlı nahiye idi. Bkz. Mehmed Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara 1989, s. 6.

¹⁰⁴⁸Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 260-261.

Ba'lebekî bezi gibi ticarî mallar geçirilmekteydi. Şehirde esir ticâretinin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Burdan bal, yağ, kızıl boya, sûmak, nar, hurma, şeb, katran, zift, kara sakız, ak sakız, çırağ yağı ve limon gibi ticarî eşyanın geçirilmesi durumunda her yükten dört tenge vergi alınmakta idi. Bunlardan başka at, katır, deve ve sığır gibi hayvanların da ticâretinin olduğu görülmektedir. Mardin'de ipek tezgâhlarının mevcut olduğu ve ayrıca çulhaların bez dokuyup pazarda sattıkları anlaşılmaktadır¹⁰⁴⁹. Barbaro'nun gözlemleri de kanunnamelerdeki bilgileri desteklemekte, ona göre de Hasan Bey'e ait olan bu şehirde bol miktarda ipek üretilmekteydi¹⁰⁵⁰.

Mısır ve Suriye ticâret yolu üzerinde bulunan Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk şehirlerinden olan Urfa'ya Haleb ve başka yerlerden sabun, kına, hurma, fındık, bâdem, zeytinyağı, sade yağ, bal, pekmez, kuru üzüm, kuru incir, erik ve zerdali gibi ticarî ürünler getirilip satılmaktaydı. Şehirde biber, zencefil, karanfil, kalay ve nişadırın da ticâreti yapılmakta idi¹⁰⁵¹. Ak-Koyunlular'ın diğer bir şehri olan Şiraz, atların yanında gem, dizgin, semerler ve silah yapımında büyük bir ticârete sahipti¹⁰⁵².

Ak-Koyunlu Devleti'nin önemli ticâret merkezlerinden biri olan Erzincan sınâî ve ticarî faaliyetlerde önemli yer işgal etmekte idi¹⁰⁵³. Anadolu'yu Şark'a, Tebriz'e ve İran'a bağlayan büyük kervan yolu üzerinde olması, şehrin önemini arttırmıştı. Erzincan Ak-Koyunlu hâkimiyetinden önce de önemli bir ticâret merkezi

¹⁰⁴⁹Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 272-273.

¹⁰⁵⁰Barbaro, a. g. e., s. 48.

¹⁰⁵¹Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 276-277.

¹⁰⁵²Giovan Maria Angiollolo, a. g. e., s. 95.

¹⁰⁵³İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990, s. 173.

idi. Karahisar'da şap madenlerinin işletilmesi ve Avrupa'ya ihracı, memlekete zenginlik getirmekte idi. Bu şartların mevcudiyetinden dolayı Erzincan'da sanayi ilerlemiş, şehirde imâl edilen Buharin kumaşları dünyaca meşhur olmuştu¹⁰⁵⁴. Erzincan'da esir ticâreti de yapılmakta idi. Şehirde satılan her esirden yüz elli karaca akçe bâc alınmakta idi. Şehirde inci ve misk gibi değerli ticarî ürünler satılmaktaydı ki, bu da şehrin zenginliğine işaret etmektedir. Şehre Osmanlı vilayetlerinden sof, tafta, çukâ ve vâle gibi kumaşlar getirilip satılmakta idi. Trabzon'dan keten ile keten elbise getirilip Erzincan'da satılırdı¹⁰⁵⁵. Erzincan, İlhanlılar devrinde milletler arası büyük kervan yolu sayesinde kalkınmış bir şehirdi¹⁰⁵⁶. Erzincan'ın bu ticarî önemi Ak-Koyunlular döneminde devam ettiği gibi, Uzun Hasan'ın yapmış olduğu ticarî düzenlemelerle daha da artmıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın hâkimiyeti döneminde, Azerbaycan'la Avrupa özellikle Venedik¹⁰⁵⁷ arasındaki ekonomik ve siyasî ilişkiler, Tebriz'in iç ve dış ticâretinin gelişmesinde büyük etki göstermişti. Uzun Hasan Bey, kendi zamanına kadar mevcut olan eski vergi ve mükellefiyetlerin ağır olduğunun farkına vararak, ülkesindeki ekonomik bozukluğu ortadan kaldırmak için yeni vergi ve mükellefiyetler düzenlemiş ve böylece bu devirde ticâretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hasan Padişah Kanunnamesi olarak bilinen bu kanunname XVI. yüzyıl'ın ilk yarısına

¹⁰⁵⁴Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 71

¹⁰⁵⁵Akgündüz, a. g. e., s. 296 (Erzincan).

¹⁰⁵⁶İ. Miroğlu, a. g. e., s. 173.

¹⁰⁵⁷Timurlular'ın düşüşü ve bu sırada Osmanlılar'ın büyük başarılar elde etmesi Venedik ticâretini olumsuz yönde etkiledi. Venedikliler, 1472 yılında Osmanlılar'a karşı Uzun Hasan Bey ile anlaşma yoluna giderek bu olumsuz durumdan kurtulmaya çalıştılar. Bkz. Ronald Ferrier, a. g. m., s. 417.

kadar, yani 1557 yılında I. Şah Tahmasb tarafından yeni kanunname çıkarılıncaya kadar Safevîler tarafından kullanılmıştı. Bundan başka Uzun Hasan'ın Avrupa devletleri ile dostluğa dayalı anlaşmalar yapması, burada ticâretin gelişmesine sebep olmaktadır¹⁰⁵⁸. Esasen Tebriz Ak-Koyunlular'dan önce de dünyanın önemli bir ticâret merkezi idi. Tebriz'den çıkan ticâret yolu, Erzincan-Sivas Şahrâhi üzerinden ya Konya'ya yada Moğollar döneminde Asya ürünlerinin esas ihraç limanı durumuna gelen İskenderun Körfezi'ndeki Ayas'a ulaşıyordu. Konya'dan gelen kervan yolları, Denizli'den geçip Efes veya Antalya limanlarına varmaktaydı. Batı tüccarı, ipek ve baharat gibi değerli Asya ürünlerini bu limanlardan sağlıyordu. Tebriz'e yerleşen İtalyan tüccarı ise, kendi yünlü kumaşlarını burada gerek İran ipeğiyle, gerekse Hürmüz ve Bağdat üzerinden gelen Hint baharatıyla değiştirmek imkânına sahipti¹⁰⁵⁹.

1474 yılında Tebriz'de bulunan Venedik elçisi Contarini, Tebriz'de erzak mallarının çok olmasına rağmen pahalı olduğunu ve şehirde çok sayıda pazarın, ticarî eşyanın hemen hemen her çeşidinin olduğunu ve ayrıca buranın Haleb'e çok miktarda ipek ve her türlü ticarî mal götüren kervanların geçit yolu olduğunu belirtmektedir¹⁰⁶⁰. Barbaro ise, Ak-Koyunlu Devleti'nde ticâretin önemli bir oranda gelişmiş olduğunu belirtmekte, İsfahan'da tüccarların eşyalarını koymak için birçok odaya sahip olan mekanlara sahip olduğunu söylemektedir. Ak-Koyunlular'ın diğer

¹⁰⁵⁸S. M. Onullahi, XIII-XVII, Esrlerde Tebriz Şehrini Tarihi, Bakü 1982, s. 68-69.

¹⁰⁵⁹Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. I, Türkçe'ye Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 270-271(Osmanlı).

¹⁰⁶⁰Contarini, a. g. e., s. 127; Abdülali Kâreng, Âsâr-ı Bastani-i Âzerbaycan, I, Tahran 1351, s. 19.

bir şehri olan Kaşan'da büyük miktarda ipek üretilmekteydi. Ayrıca Barbaro'nun seyahatnamesinde Yezd'de de ipek üretiminin bol miktarda yapıldığı, burada zanaatçıların çok olduğu bunların ipek ve diğer kumaşların üretimi ile uğraştıkları da kaydedilmiştir Estrabad'a giden ipeğin bir çok farklı çeşidinin üretildiğini, Türkiye, Hindistan ve İran'ın ihtiyacı olan ipek ve işçilerinin Yezd'den sağlandığı belirtilmiştir. Onun anlatımına göre herhangi bir tacir, satılacak mallar için buraya geldiği zaman tanıdık kimsesi yoksa, dükkanlarla çevrili olan bir meydanda kalmaktaydı. Barbaro buradaki pazarda, satıcının kolları üzerine satılacak eşya ile ipeği koyarak konuşmadan dolaştığını, satılacak eşyanın üzerinde onun fiyatının bir kağıt üzerine yazılarak belirtilmiş olduğunu bildirmektedir. Elçi, eğer tacir ondaki eşyayı beğenirse satıcıyı çağırıp, küçük bir dükkana götürerek orada satın aldığını, pazarın öğlene kadar devam ettiğini, akşam yemeğinden sonra da satıcının gelip parasını aldığını söylemektedir. Yine Barbaro'nun anlatımına göre, Şiraz şehrinin içinin tacirlerle dolu olduğu ve bunların çoğunun Semerkant'tan geldikleri, bunların bir çok mücevher ve ipek parçalar getirdikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁶¹. Onun belirttiğine göre, Uzun Hasan Bey'e vergi veren Hürmüz büyük bir ipek üretim merkezidir. Tacirler hem Hindistan'dan İran'a, hem de İran'dan Hindistan'a gidip gelmekteydiler¹⁰⁶².

Uzun Hasan Bey ticâretin gelişmesi için birçok önlem almıştı. Örneğin, onun ticarî düzenlemelerinin bazıları 18. yüzyıl'a dek Diyarbakır, Azerbeycan, Fars, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'de yürürlükte idi. 16. yüzyıl Doğu Anadolu'ya ilişkin Osmanlı kanunlarında korunan Uzun Hasan Bey'in bu ticarî düzenlemeleri, satış vergisi oranını dondurmaya sağlamakta ve geçiş ücretlerinin toplanmasını bir düzene

¹⁰⁶¹Barbaro, a. g. e., s. 73-74.

¹⁰⁶²Barbaro, a. g. e., s. 79.

bağlamaktaydı. Ayrıca bu düzenlemeler sayesinde, bölge görevlilerinin keyfi uygulamalarının önüne geçilmiş, yerel ayrıcalıklar önlenmiş ve ticâret teşvik edilerek devlet gelirleri arttırılmıştı¹⁰⁶³.

Ak-Koyunlular uluslararası ticârete önem vererek, ticâret için önemli olan geçiş yollarını kontrolleri altına almaya çalışmışlardı. Trabzon da bu açıdan Ak-Koyunlular için büyük ticarî öneme sahipti. Bu şehir Ak-Koyunlu tacirlerinin Karadeniz'e çıkış yolu idi. Ak-Koyunlu tacirler, burada ipek ve diğer başka doğu mallarını almaya gelen Venedik ve Cenevizliler ile hattâ diğer Avrupalı tacirlerle görüşüyorlardı. Ak-Koyunlu tacirleri Trabzon ticâretinden büyük kazanç elde ederek bu şehir vasıtasıyla Kırım'daki ticâret merkezleri ile ilişki kuruyorlardı¹⁰⁶⁴.

Trabzon'un bu ticarî öneminden dolayı Ak-Koyunlular, buraya hâkim olan Trabzon Rum İmparatorları ile evlilik yoluyla akrabalık tesis ederek burayı kontrolleri altında tutuyorlardı. Bu yüzden Fâtih'in Trabzon'u almak isteyişine mani olmaya çalışmakta idiler. Bu mani olma arzusunda, Trabzon İmparatoru'nu müdafaa etmekten ziyade bu önemli ticâret yolunun Fâtih'in eline geçmesini önleme gayesi bulunuyordu¹⁰⁶⁵. Fakat Fâtih'in Trabzon'u kuşatarak almasından sonra, Ak-Koyunlular için Karadeniz'de Ceneviz'le rekabet eden önemli bir ticâret merkezi çökmüş oldu. Böylece onlar, Trabzon'un Osmanlılar tarafından alınması sebebiyle Karadeniz'e açılan tek çıkış yollarını da kaybettiler¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶³Woods, a. g. e., s. 122; Terc., s. 187.

¹⁰⁶⁴Süleyman Memmedov, "Akkoyunlu Devleti", **Azerbaycan Tarihi**, c. I, Bakü 1994, s. 373.

¹⁰⁶⁵Selâhattin Tansel, a. g. e., s. 282.

¹⁰⁶⁶Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 374.

İpek ticâretine taraf olan devletler, yani İran, Osmanlı Devleti ve İtalyan kent-devletleri, bu ticâretin ekonomisi ve maliyeti açısından taşıdığı can alıcı önemin tamamıyla farkındaydılar. Tebriz ile Bursa arasındaki ipek yolunun kontrolü uğruna verilen mücadele, Osmanlılar ile İran hükümdarları arasında on beşinci ve on altıncı yüzyıllar boyunca sürüp gitti¹⁰⁶⁷. Esasen Osmanlılar ile Ak-Koyunlular arasındaki mücadelenin sebeplerinden biri ticarî rekabetten ileri gelmekte idi. İran ipeği üzerinden Osmanlılar ilk gümrüğü Tokat'ta, ikincisini Bursa'da alırlardı. Ak-Koyunlular, Tokat'ta ikinci bir gümrük ihdâsından çok şikâyetçi idiler. Uzun Hasan Bey, bunu Fâtih Sultan Mehmed'in çıkardığı haksız bir bid'at sayarak kötülüyordu, bu sebeple de¹⁰⁶⁸ 1472 yılında Uzun Hasan Bey, Fâtih Sultan Mehmed'in kaçakçılığı önlemek için yeni bir gümrükhane tesis etmiş olduğu Tokat'a Yusuf Bayındır, Emir Bey Musullu, Kızıl Ahmed İsfendiyarî, Karamani Pir Ahmed ve Kasım Bey önderliğindeki Ak-Koyunlu kuvvetini göndererek, kentin tartuları ve büyük ölçekte transit ipeğin depolandığı ardiyeleri de dahil olmak üzere, büyük bölümünü kasıtlı ve bilinçli olarak yakıp yıktırdı¹⁰⁶⁹.

Benzer şekilde Fâtih Sultan Mehmed de Azerbaycan ve Avrupa ülkeleri arasında kervan ticâretine mani oluyor, buralardan götürülen mallardan büyük oranda gümrük harcı alıyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in bu gümrük siyaseti Avrupa-Asya transit ticâretini olumsuz etkiliyordu. Bu durum, en çok Ak-Koyunlu Devleti'nde hissedilmekte idi. Avrupa ülkeleri ise, Ak-Koyunlular ile Osmanlılar arasındaki düşmanlığı kendi çıkarları için körüklemekteydiler. Bu yüzden, Uzun Hasan Bey

¹⁰⁶⁷Halil İnalçık, *Osmanlı*, s. 281.

¹⁰⁶⁸Halil İnalçık, "Ticaret", s. 52.

¹⁰⁶⁹Woods, a. g. e., s. 129; Terc., s. 194.

Osmanlılar olmaksızın, Avrupa ülkeleri ile bizzat ticâret ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışıyordu¹⁰⁷⁰.

İran'ın dış ticâretinin temelini ipek oluşturmakta idi. Chardin'e göre yıllık ipek ihrâcâtı 22.000 balya idi ve bunun 2000 balyasını Hollanda almakta idi¹⁰⁷¹. Avrupa ülkeleri ile olan ticâretin yürütülmesi, genel olarak Ermeniler tarafından yapılmakta idi¹⁰⁷². Buna karşılık olarak on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda İran'dan Bursa'ya gelen ipek tüccarlarının ezici çoğunluğunu, Farsî ve Azerî Müslümanlar oluşturuyordu. Çoğu Tebriz, Şemahi, Saad Çukuru, Gilan ve Şirvan'dan olmakla birlikte, aralarında Yezd, Şiraz, Kazvin, Kazerun, İsfahan, Kaşan ve Sebzavar'dan olanlar da vardı. Bazıları Bursa'ya yerleşip kalıyordu; Örneğin Alagöz adında birine, Bosna'daki tüccardan alacaklarını tahsil etme yetkisi verdiğini öğrendiğimiz Hoca İmadeddin bunlardandı. Tebriz gibi Bursa da, İran'daki ortaklarının acentası olarak faaliyet gösteren İranlı tüccar ve sarafların karargâhına dönüşmüştü. Bunlar ya İtalyanlar ile Bursa'da doğrudan temas kurup iş yapıyor, yada kendi temsilcilerini Balkanlar'a ve İtalya'ya yolluyorlardı. Tipik bir İranlı toptancı tacir, 1467'de Bursa'ya 220. 000 akçe (veya 5. 000 düka altın) değerinde 4.400 lidre (yada 1. 408 kilo) ham ipek getirmiş olan Şemahi'li idi¹⁰⁷³. Bursa şer'fye sicilleri, İran tâcirlerinin Bursa'da tam bir hukukî emniyetle iş yaptıklarını gösteren vesikalarla doludur. Rahat, emin ve güzel hanları ile Bursa, bu tacirler için câzip bir yerdi. 1490'da II. Bayezid tarafından yaptırılan Bursa'nın en büyük ve güzel hanlarından Koza-Hanı, o

¹⁰⁷⁰Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 374.

¹⁰⁷¹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 19-20.

¹⁰⁷²Anonymous, *Tadhkirat*, s. 20.

¹⁰⁷³Halil İnalçık, *Osmanlı*, s. 279.

zamanlarda Acem-Hanı olarak anılmaktaydı¹⁰⁷⁴. Bu tüccarlar Bursa'da Batı yünlülerinin yanısıra, körfezden gelme incileri, Mısır ve Kıbrıs'tan gelme şekeri, hattâ Hindistan'dan gelme baharatı da satın alıyordu¹⁰⁷⁵. Esasen daha on dördüncü yüzyılın ortalarına doğru Tebriz'in gümrük yönetmeliklerinde "kumaşlar ve skarlet gibi Avrupa mamûlleri"nden söz edilmesi, batının kumaş ticâretinin İran'da kazandığı önemi yansıtmaktaydı¹⁰⁷⁶.

Behmanîler¹⁰⁷⁷ ve Ak-Koyunlular arasında, ticarî gelişmelerden dolayı ilişki kurulmaya başlanmıştı ki, bu durum da meşhur tüccar Mahmud Gavan'ın Behmeni vezirliğini kabul etmesi ile olmuştur. Bu da XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hintliler'in mal mübadelesi ihtiyaçlarının karşılamak amacıyla Ak-Koyunlu sarayı ve Behmanî sarayı arasındaki ihtiyaçtan doğan bir ilişki idi. Böylece, Türkmenler döneminde ekonomik ihtiyaçlar sosyal ilişkilerin doğmasına sebep olmakta idi. Mahmud Gavan'ın, Gilan Prensi'nden Uzun Hasan Bey'e getirdiği mektupta, ticarî ilişkilerin rahatlatılması için teklifler bulunmakta idi¹⁰⁷⁸. Uzun Hasan Bey'in dış ticârete verdiği önem, onun ülke ekonomisi için önemli çabalar sarf ettiğini

¹⁰⁷⁴Halil İnalçık, "Ticaret", s. 52.

¹⁰⁷⁵Halil İnalçık, **Osmanlı**, s. 276.

¹⁰⁷⁶Halil İnalçık, **Osmanlı**, s. 292.

¹⁰⁷⁷748-932(1347-1525) seneleri arasında Dekhan'da hüküm süren 18 hükümdarın mensup olduğu müslüman hanedanın adıdır. Bu hanedan Delhi Sultanı Muhammed b. Tuğluk maiyetinde zabıt olan Hasan Gângü tarafından tesis edilmiştir. Bkz. T.H. "Behmenîler", **İA**, c. II, İstanbul 1944, s. 450; H. K. Sherwani, "Bahmanis", **EI**, Volume I, London 1960, s. 923; C. E. Bosworth, **The Islamic Dynasties**, Edinburgh 1967, s. 205.

¹⁰⁷⁸Jean Aubin, **a. g. m.**, s. 12.

göstermektedir. Fakat, onun Otlukbeli'nde yenilmesi büyük feodallerin, özellikle göçebe askerî ayanların merkezî iktidara karşı mücadelesini canlandırdı. Büyük beylerin bağımsız hareketleri veya merkezî hâkimiyete tâbi olmaması, Ak-Koyunlu Devleti için tehlikeler oluşturmaya başladı. Caterino Zeno 27 Temmuz 1473'te Venedik'e gönderdiği mektubunda, Ak-Koyunlu arâzisinde 20'ye kadar sağlam kaleye sahip Bitlis Beyliği'nin mevcut olduğunu belirtmiştir. Kirmanşah'tan Tebriz'e kadar uzanan bu beylik, Ak-Koyunlu Devleti'nin siyasî gücü için tehlike meydana getirdiği gibi, Ak-Koyunlu Devleti'nin ticâret hayatı için de zararlı idi. Çünkü, Ak-Koyunlu Devleti'ni Halep, Şam, Beyrut, Bursa gibi ticâret merkezleri ile birleştiren kervan yollarının çoğu Bitlis hâkimlerinin yerleştiği dar geçitlerden oluşmakta idi. Bu aşiretlerin eşkiya gurupları, sürekli olarak buradan geçen ticâret kervanlarını soyuyorlardı. Bundan dolayı Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, Cihanşâh ve Ebu Said üzerindeki zaferlerinden sonra bir süre merkezî iktidara tâbi olmayan aşiretlerin mukavemetini kırmakla uğraşarak, ticâret yollarını güven altına almaya çalışmıştı. Uzun Hasan Bey'in kumandanları olan Sûfi Halil, Süleyman Bey ve Bayındır Bey aşiretlere ait kaleleri ele geçirip dağıttılar¹⁰⁷⁹. Bitlis Beyi de tüm askerî kuvvetleri ve kaleleri ile birlikte Ak-Koyunlular'a tâbi oldu. Fakat Otlukbeli mağlubiyeti, onların tekrar merkezî otoriteye karşı gelmelerine olanak sağladı¹⁰⁸⁰.

Ticâretin gelişmesi için yapılan bu olumlu çabaların yanında Uzun Hasan Bey'in yapmış olduğu aralıksız savaşlar, devletin ekonomik temelini sarsmıştı. Bu savaşlardan en çok zanaatçılar, küçük tüccarlar ve köylüler etkilenmişlerdi; çünkü, savaşın masrafları bunlardan çıkmakta idi. Örneğin, 1474 yılının yazında aşiret isyanlarını püskürtmek için Uzun Hasan Bey'in oğlu Maksut Bey, Tebriz ahâlisinden

¹⁰⁷⁹Bkz. Şerefhan, a. g. e., c. I, s. 448-449.

¹⁰⁸⁰Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 379.

para toplamak istemiş, ama halk onun bu isteğini yerine getirmekten kaçınmıştı. Zanaatçılar ve tacirler, imalathane ve dükkanlarını kapatarak evlerine dağılmışlardı¹⁰⁸¹. Uzun Hasan Bey ve Sultan Halil'den sonra Ak-Koyunlu tahtına geçen Yakub Bey'in başlıca kaygılarından biri, iktisadî statükonun sürdürülmesiydi; bu amaçla Hazar-Akdeniz ipek ticâret yolu üzerindeki Tebriz'in elde tutulup güçlendirilmesi için bir hayli çaba sarf edilmekteydi. Vasal Şirvan Krallığı ile siyasi bağlar, Yakub ile Şirvanşah Ferruhyesar'ın kızı Gevher-Sultan Hanım arasındaki evlilikle sağlamlaştırılmıştı. Buna karşılık, Tebriz ile Güney Hazar arasındaki ilişkiler çok daha karmaşık ve gerilimliydi. Bölge gerçekte bir yarı bağımsız eyâletler oluşturmasına karşın, XV. yüzyıl sonlarında batıda, Gilân'daki Biyapas ve Biyapiş'in Kiyabî yada Malatî seyyidleri, Orta Rüstemdar eyâletinin kadim Pasduman hanesi ve doğuda Mazandaran'ın Kavvamî yada Maraşi seyyidleri, burada belli başlı bir güç olarak ortaya çıkmışlardı¹⁰⁸².

Bu dönemde Ak-Koyunlular'ın diğer İslâm başkentleri olan Herat, Kahire ve İstanbul ile ilişkilerinde iktisadî ve ticarî kaygılar nedeniyle yüzeysel bir barış havası egemendi. Bu nedenle, 1484-91 Memlûk-Osmanlı savaşları boyunca gerek Kahire, gerekse İstanbul'da Yakub'un gerçek niyetlerine bakışta bir korku, kuşku ve belirsizlik vardı. 1490 yılındaki ılımlı ve gerçekçi bir Osmanlı ajanının raporuna göre Osmanlılar'ın elindeki Karahisar üzerine bir Ak-Koyunlu saldırısından söz etmekle birlikte, Tebriz'in iktisadî yaptırım korkusuyla savaşı güçler karşısındaki kesin tarafsızlık yolundan vazgeçtiği yolunda somut bir kanıt rastlanılmamaktadır. İpek ticâretinin İran'ın modernizm öncesi iktisadındaki önemi göz önünde

¹⁰⁸¹Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 381.

¹⁰⁸²Woods, a. g. e., s. 147; Terc., s. 239-240.

bulundurulduğunda, bu hareket tarzı Yakub Bey'in Haleb ve Bursa pazarlarına geçişi tehlikeye atma konusundaki isteksizliğinin mantıksal bir sonucudur¹⁰⁸³.

XV. yüzyılda III. İvan'ın zamanında (1462-1505), merkezîleşmiş Rus Devleti'nin kuruluşunun tamamlanması ile Rusya, uluslar arası nüfuzunu arttırdı. Tver'den Astarhan'a, Hazar Denizi ile Orta Asya'ya, Dağıstan'a, Azerbaycan'a ve İran'a yeni ticâret yolu açıldı. Ak-Koyunlu vasalı olan Şirvanşahlar Devleti'nin başkenti Şamah'a, çeşitli yerlerden ve Rusya'dan tacirler geliyordu. Şirvanşahlar Devleti'nin hükümdarı Ferruh Yaser, III. İvan'ın devletini ilk tanıyanlardandı. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şirvan tacirleri sürekli resmî antlaşmalar için Moskova'ya gitmekte idiler. Ferruh Yaser, 1465 yılında Hasan adında bir elçisini Moskova'ya göndermiş, elçi Hasan bir yıl sonra 1466 yılında Vasili Papi'nin idaresindeki Rus elçilerinin yanı sıra, Tver ve Moskovalı bir grup Rus taciri ile birlikte Şirvan'a dönmüştü. XV. yüzyılda Rus knezliklerinin tacirlerine, Karadeniz ve Hazar kıyısındaki şehirlerde Ak-Koyunlu ve diğer ülkelerde rastlanmakta idi¹⁰⁸⁴. Bu tacirlerden biri de meşhur gezgin Afanisi Nikitin idi. Bu Rus gezgin ve taciri 1466-1467 yıllarında Derbend, Şamahı, Bakü ve diğer şehirleri gezerek ülkenin iktisadî ve siyasî hayatı hakkında bilgi elde etti. Ayrıca o, Şirvanşahı Ferruh Yaser'in yardımı ile, Kaytak hâkimi Halil Bey'in esir alıp mallarına el koyduğu Rus tacirlerini de kurtarabilmişti¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸³Woods, a. g. e., s. 149; Terc., s. 241.

¹⁰⁸⁴Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 386.

¹⁰⁸⁵Süleyman Aliyarlı, "XIV. Yüzyılın Sonu-XV. Yüzyılın Başlangıcında Halk Utopiyaları ve Bid'atçı Hareket Siyasî Birlik Meyli", *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1996, s. 331-332.

1475 yılında III. İvan ticâret ilişkilerini geliştirmek için Mark adındaki elçisini Uzun Hasan Bey'e gönderdi. Gerekenleri başarı ile yapan Mark, Venedik elçisi Ambroco Contarini ve Uzun Hasan Bey'in elçisiyle Moskova'ya dönmüştür¹⁰⁸⁶. Bu dönemde Astrahan-Moskova güzergâhı aktifti ve Moskova bu yolla Yezd'den ipekli kumaş alıyordu. Daha sonra İngilizler de, Hindistan ve İran malları için böyle bir ticâret yolu oluşturmaya çalışacaklardı¹⁰⁸⁷. Bu dönemde, İran'da ticarî işler için ödünç para verme, bir başka deyişle tefecilik Hintliler'in elinde bulunmakta idi¹⁰⁸⁸.

Ticâretin gelişmesinde önemli bir rol oynayan Ahîliğin, Ak-Koyunlu Devleti'nde de mevcut olduğu ve XV. yüzyıl'ın başlarında, ülkenin siyasî hayatında belirli bir ölçüde rol oynadığı anlaşılıyor. Fakat bu devirde, Ahîliğin kendisinde de bölünmeler olmuştu; örneğin, Tebriz'de zamanında kasaplık yapan ve Ahîler teşkilâtına dahil olan Şeyh Ahî Kasap, bir süre Tebriz'de damgacı olarak çalışmış ve yönetici sınıfına mensup olmuştu. Tebriz'deki bunun gibi bölünmeler, Ahî teşkilâtının parçalanmasına yardımcı olmuş ve onun yavaş yavaş zayıflayıp oradan kalkmasına neden olmuştur¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁶Süleyman Memmedov, a. g. m., s. 388.

¹⁰⁸⁷Halil İnalçık, Osmanlı, s. 282.

¹⁰⁸⁸Anonymous, Tadhkirat, s. 27.

¹⁰⁸⁹S. M. Onullah, a. g. e., s. 100.

3- Vergiler:

a-Harac:

Topraktan alınan bir vergi olup,¹⁰⁹⁰ gayri Müslim toprakların fethedilmesinden sonra buralarda elde edilen gelirden alınmaktaydı¹⁰⁹¹. Moğollar'ın hâkimiyetinden sonra İran'da bu tür toprakları kullanan ister Müslüman olsun isterse gayri Müslim olsun bu vergiyi vermek zorundaydı. Bu verginin alınması hakkında farklı görüşler olmakla birlikte¹⁰⁹², bu tür topraklar satılamaz, ipotek edilemezdi. Fetihlerden sonra ölçümü yapılmış olan bu toprakların kullanıcıları Müslüman olmuş olsalar bile, yine de harac ödediler¹⁰⁹³. Bu vergi Ak-Koyunlular ve onların takipçileri olan Safevîler zamanında da alınmaktaydı¹⁰⁹⁴.

Ak-Koyunlular'da haracın alınma şekli Lambton'un vermiş olduğu bilgilere uymaktadır. Çünkü Sari ve Mazenderan hâkimi Zeynel Abidin, Sultan Uzun Hasan Bey'e biat edip her yıl dîvâna ödemesi gereken harac ve diğer vergileri vermekten kaçınmaktaydı¹⁰⁹⁵. Yine Yakub Bey döneminde Gürcü kralı Quarquare, ancak Ak-Koyunlular'a her yıl harac vermeyi kabul ederek barış yapabilmişti¹⁰⁹⁶. Bu misallerden başka Yakub Bey döneminde Terekeme mevâlisinden olan teb'a için

¹⁰⁹⁰Taki İmami, a. g. t., s. 94.

¹⁰⁹¹Mehmed Aykaç, a. g. e., s. 107.

¹⁰⁹²Bu konuda geniş bilgi için Bkz. A. K. S. Lambton, *Continuity*, s. 97-185 (Continuity).

¹⁰⁹³A. K. S. Lambton, *Peasant*, s. 19.

¹⁰⁹⁴Şahin Ferzeliyev, a. g. e., s. 82.

¹⁰⁹⁵İsfahani, a. g. e., s. 238; Minorsky, *Persia*, s. 56.

¹⁰⁹⁶İsfahani, a. g. e., s. 224-225; Minorsky, *Persia*, s. 52.

Gülşenî'nin, Sultan Yakub'a ricasıyla bunların ödemekte oldukları raiyetlik haracı hükümdar tarafından kaldırılmıştı¹⁰⁹⁷.

b-Tamga:

Akkoyunlular'da Timurlular'dan kalma "tamga" adlı bir ticâret ve sanayi vergisi vardı. Ticâret ve üretilen zanaat malları satılırken bunların üzerine konulur ve genellikle nakit olarak toplanırdı. Bu vergi şehirde alınıp satılan her nevi mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınırdı. Tamga, bütün İslâm dünyasında şeriata aykırı bulunarak iyi sayılmamıştır; ekseriya hükümdarlar din adamlarına yaranmak için bu vergiyi kaldırmışlardır. Fakat, bir süre sonra tekrar koymuşlardır. Timur Oğulları'ndan Ebusaid, 1560 yılında, Semerkand ve Buhara'da tamgayı kaldırmıştır¹⁰⁹⁸. Aynı şekilde Mirza Abdüllâtif, babası Uluğ Bey'e karşı mücadeleye giriştiğinde halkı memnun ederek, kendisine destek olmaları için tamgayı Müslümanlar üzerinden kaldırdığını ilan ettirmişti. Tabii ki bu belli bir bölge ve belli bir zaman için geçerli olabiliyordu. Aynı tarihlerde Yezd ahâlisinin vermesi gereken vergiler arasında, esvapçılar çarşısı esnafı ile ibrişimden alınan tamgadan söz edilmektedir¹⁰⁹⁹.

Ak-Koyunlular'da Uzun Hasan Bey ve halefleri Yakub Bey¹¹⁰⁰ ve daha sonra devletin son dönemlerinde, Elvend Bey zamanında ticâret vergisi olan tamga yürürlükteydi¹¹⁰¹. Uzun Hasan Bey'in yapmış olduğu kanunlara göre, Mardin

¹⁰⁹⁷Gülşenî, a. g. e., s. 114.

¹⁰⁹⁸M. Fuad Köprülü, a. g. e., s. 171; Hinz, a. g. e., s. 89; Şahin Ferzeliyev, a. g. e., s. 85.

¹⁰⁹⁹İsmail Akā, Şahruh, s. 191.

¹¹⁰⁰H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 86; Busse, a. g. e., s. 159.

¹¹⁰¹H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 121.

şehrinden geçen ipek yükünden¹¹⁰² tamga alınmakta idi. On akçe tamga alınan yerden bir akçe de resm-i hazinedarî alınmakta idi. Şehirde at, katır deve ve sığır satılması durumunda yüzde beş tamga alınmıştı¹¹⁰³. Ergani Kanunnâmesi'nde şehirde satılan her keten yükünden iki yüz karaca akçe¹¹⁰⁴ tamga alınırđı, bu da altmış altı Osmanlı akçesi etmekte idi. Pamuk, sabun ve kınanın şehirde satılmasından her yüküne¹¹⁰⁵ dörder nûgi¹¹⁰⁶ tamga alınmakta imiş ki, her nûgi iki yüz dirhem etmekte idi. Emlak satılması durumunda, bu ister hane, bağ veya asiyâb olsun her ne satılsa her Eşrefî de

¹¹⁰²İpek ticâretinde kullanılan harir yükü 1518'de Erzincan'da herbiri 6,154 kg olan 10 batman,yani 61,5 kg olarak işlem görüyordu. Bkz. Walther Hinz, "Ölçü Sistemleri", s. 44.

¹¹⁰³Ö. L Barkan, "Osmanlı Devrinde Ak Koyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler, İstanbul 1980, s. 552-53-54.

¹¹⁰⁴Karaca Akçe: Kelime anlamı kara akçe demektir. Ak-Koyunlular zamanında kullanılan para birimidir. Sancağa göre miktar da değişir. Âmid'de karaca akçe, 1 Osmanî akçe = 3 karaca akçe ederdi. Osmanî akçe Osmanlı akçesi demektir. Bkz. A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c. III, İstanbul, 1991, s. 221 n. 1.

¹¹⁰⁵Dođu Anadolu'da normal hayvan yükü her biri 4 Âmid batmanı olan 8 boğça idi (1 batman=1580 dirhem; 1 dirhem=3,207 g). Böylece normal hayvan yükünün ağırlığı 162,144 kg oluyordu. Bkz. Walther Hinz, "Ölçü Sistemleri", s. 44.

¹¹⁰⁶Anadolu'da Ortaçağ'da kullanılan bir ağırlık ölçüsüdüğ. Mardin'de (1518'lerde) 1 nûgi, ya 200 dirhem=641,4 gr. yada 78 dirhem=250,1 gr idi. Aynı şehirde, aynı çağda böyle bir farklılık söz konusuydu. Çermik'de ise 1 nûgi o çağda 200 dirhem=641,4 gram idi. Bkz. Walther Hinz, "Ölçü Sistemleri", s. 29.

bir tenge tamga alınmaktaydı. Tamgayı ağnam ile şehir ve köylerde kesilen her koyundan, dokuz karaca akçe ile sığırdan on sekizer karaca akçe tamga alınmakta idi¹¹⁰⁷.

Urfa Kanunnâmesi'nde belirtildiğine göre şehre kumaş getirilip satılırsa yirmide bir tamga alınmaktaymış. Sadece geçip giderse, her deve yükünden her biri yüz Osmanlı akçesi değerinde iki kayıtbay-ı Eşrefi alınmış. Haleb'ten ve başka yerlerden şehre getirilip satılan sabun, kına, hurma, fındık, badem, zeytinyağı, sade yağ, bal, pekmez, kuru üzüm, kuru incir, erik ve zerdali ile bunlara benzer satılan her şeyden yüzde beş Osmanî akçe alınmıştır. Geçip gittiği takdirde bunların her bir yükünden altışar tenge¹¹⁰⁸ alınmakta idi ki, bu da on iki Osmanlı akçesi demekti. Taşradan getirilip satılan tuzun bir deve yükünden üç tenge alınmakta imiş ki, altı Osmanî akçesi demekti. At yükünden iki tenge ve merkep yükünden bir tenge alınmıştır. Geçip gitmesi durumunda zikr olunanın yarısı alınırdı. Biber, zencefil, kalay ve bunlara benzer ne varsa bir deve yükünden bir buçuk Eşrefî ve at yükünden bir Eşrefî alınmıştır¹¹⁰⁹. Erzincan defterinde ipek kumaş ve onun gibilerinin batmanından yüz altmış karaca akçe tamga-i siyah¹¹¹⁰ alınırdı. Bunların uburları,

¹¹⁰⁷Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 558-559.

¹¹⁰⁸Tenge: Tenke olarak da okunur. Farsça bir kelimedir. Genelde akçe ve puldan muayyen bir mikdâr kesilen parçaya denir. Bir para çeşididir. Bkz. Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 227 n. 3

¹¹⁰⁹Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 560-561.

¹¹¹⁰Terim olarak, şehirde alınıp satılan her nevi mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan örf-i resmin adıdır. Buna Bâc-ı Tamga da denir. Bkz. Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 222 n. 3.

bâc-1 büzürktür¹¹¹¹. Şehirde satılması durumunda tamga-i siyahıyye alınırđı. Ve yukarı taraftan gelen mürdebarın ki, tütüya yüküdüş; her yükünden üç yüz karaca akçe, Horasanî yükünden yüz elli karaca akçe, kızıl boya yükünden altı yüz karaca akçe ve sîrhuşt(k) yükünden iki yüz karaca akçe alınırđı. İnciden ve miskten kırk miskalinden¹¹¹² bir miskal alınırđı; Osmanlı vilayetinden gelen kumaşlar her ne olursa olsun yapağı, tahta ve bunlara nispet her ne varsa yüzde beş alınırđı. Dikilmiş kaftandan ve dikilmiş çukadan ve ipekten bir şey alınmamıştır. Osmanlı'dan gelen bakır eşyadan, kalaydan, şekerden, kalın deri, yumuşak deri ve bıçaktan Erzincan'da satılırsa yüzde beş tamga alınırđı. At pazarında at ve katır satılsa alandan on sekiz karaca akçe alırlardı. Kasabhânedede koyun satılsa, her koyun başına dört karaca akçe alırlarmış. Su sığırı satılsa otuz karaca akçe, sığır satılsa on beş karaca akçe alınırđı¹¹¹³.

Harput kanunnamesinde, kara tamga olarak her metâdan, şehire getirilip satılan her nesneden yüzde beş tamga alınmıştır. Getirilen mal sadece şehirden geçirilip götürülürse keten yükünden bir Şam-i Eşrefî alınırđı, bu da kırk Osmanî akçe etmekteydi. Diğer bez cinsinden geçirilirse bir altın alınırđı. Şehirde kesilen koyundan beş karaca akçe, sığırdan ise on iki karaca akçe alınırđı. Pamuk ve iplik

¹¹¹¹Transit olarak memleketten geçen, yahut memlekette kalmak üzere gelen mallardan alınan gümrük vergisine bâc-1 büzürk denilir. Bkz. Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 222 n. 3.

¹¹¹²Anadolu'da miskal'in ağırlığı Osmanlı devrinden beri (muhtemelen daha öncede) 1 miskal 17/25 kırat mısırî kadardı, yani Mısır miskali=4,68 gr. ve 1 kırat=0,195 gr. olduğuna göre, 4,81 gramdı. Bir Osmanlı ağırlık dirheminin ağırlığı ise miskalin üçte ikisi kadardı, yani 3,086 gram. Bkz. Walther Hinz, "Ölçü Sistemleri", s. 6

¹¹¹³Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 563-564.

pazara getirilip satılırsa her nügisinden çeyrek karaca akçe tamga alınmış ki, altı nügi bir Osmanî etmekteydi. Dokunup pazara satılmaya getirilen ve her topu yirmi arşın olan pamuk bezinden tamga olarak bir Hasanbeği alınır ki, bu iki Osmanlı akçesi etmekteydi¹¹¹⁴.

Çermik Kanunnamesi'ne göre, tamga hususunda yük geçip gitse nokta başı olarak her yükten birer tenge alınır. Şehirde kesilen her koyundan bir ve yarım tenge alınır; kesilen sığırdan üç tenge alınmakta idi ki, bu da altı Osmanî etmekteydi. Şehirde at, katır ve merkep satılsa her baştan bir Şahrükî alınır ki, altı Osmanî etmekteydi. Vesair nesne satılsa tamga alınmazdı¹¹¹⁵. Uzun Hasan Bey ülkesinin her yerinde tamgayı kaldırmaya çalışmış, fakat bunu gerçekleştirememiştir¹¹¹⁶.

Sultan Yakub zamanında bu ticâret ve sanayi vergisi hâlâ uygulanmakta idi. Çünkü, Mekke'ye hacca gidecekler için 1486 yılında Sultan Yakub tarafından çıkarılan bir fermanda bu vergiden açıkça bahsedilmişti. Saray tarihçisi Fazlulah'ın nişanını taşıyan bu emre göre Ak-Koyunlular arâzîsinden geçecek hacılardan tamga, bâc ve rahdarî alınmayacaktı. Bunun için yalnız valilere ve saray dîvânındaki maliye müfettişlerine bu yolda emir verilmekle iktifa olunmayarak, ticâret ve sanayi vergisini toplamaya memur olan damgacılara da gerekli talimat verilmişti¹¹¹⁷.

Tamgaların kaldırılması girişimi, Sultan Yakub zamanında da olmuştu. Sultan Yakub'un veziri Kadı İsa, başka gelirler elde ederek tamgalardan alınan

¹¹¹⁴Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 565.

¹¹¹⁵Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 567.

¹¹¹⁶Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 254.

¹¹¹⁷İsfahani, a. g. e., s. 229; Minorsky, Persia, s. 54; Hinz, a. g. e., s. 89.

verginin yeri doldurulduğu zaman, tamgaların kaldırılması için Sultan'dan gerekli izni elde etmenin kolay olacağını düşünmüştü¹¹¹⁸.

Uzun Hasan Bey'in kendi adını taşıyan Kanunnâme-i Hasan Bey¹¹¹⁹ kendisinden sonra Safevîler döneminde, XVI. yüzyılın birinci yarısına kadar, yani 1557 yılında I. Şah Tahmasb tarafından yeni kanunname çıkarılıncaya kadar uygulandı¹¹²⁰. Benzer şekilde Osmanlılar zamanında XVI. yüzyılda bile hâkimiyet sahalarında hâlâ uygulanmakta idi. Şerefhan, Uzun Hasan'ın teb'asından vergi toplamasını düzenlemesinden övgü ile bahseder ve ondan sonra uzun süre Irak, Fars ve Azerbaycan hükümdarlarının Uzun Hasan Bey'in düzenlemiş olduğu kanunları uyguladıklarını belirtir¹¹²¹. Tamgadan bilhassa 1510 yılında, Şah İsmail zamanında bahsedilmişti. Venedikli tacirin anlattığına göre, Tebriz'de, pazarda dükkanı olan her tacir yaptığı işin çeşidine göre, eskiden beri İran'da adet olduğu üzere günde ikiden altı aspere kadar hattâ bir duka ödemek zorunda idi¹¹²².

c-Bâc :

Gümrük vergisi¹¹²³ olan bâc¹¹²⁴, Ak-Koyunlular'da alınmıştı. Uzun Hasan'ın yapmış olduğu kanunlardan Diyarbakır kanunlarına göre, şehirden geçip giden her demir yükünden on sekiz karaca akçe bâc alınmıştı. Bunun yanında

¹¹¹⁸İsfahani, a. g. e., s. 358; Minorsky, Persia, s. 93.

¹¹¹⁹Hinz, a. g. e., s. 88; Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 252.

¹¹²⁰S. M. Onullahi, a. g. e., s. 69.

¹¹²¹Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 123.

¹¹²²Hinz, a. g. e., s. 89-90.

¹¹²³Hinz, a. g. e., s. 89; M. Fahreddin Kırzioğlu, a. g. e., c. I, s. 450.

¹¹²⁴Bâc, Farsça baj kelimesinin, İslâm hâkimiyeti devrinde, Arap telâffuzuna uydurulmuş şeklidir, M. F. Köprülü, a. g. e., s. 167.

şehirden geçen cam ve bakırın her yükünden yetmiş beş karaca akçe bâc alınmakta idi. Bu da yirmi beş Osmanlı akçesi etmekte idi. Neft ve yumuşak deri yükünden yüz elli karaca akçe bâc alınırdı. Bıçak ve keten yükü şehirden geçip gitse, her yükten altı yüz karaca akçe bâc alınmakta idi. Baldan, kızıl boyadan, katrandan, ziftten, kara sakızdan, ak sakızdan ve çırağ yağından, her Âmid batmanından bir karaca akçe bâc alınırdı; bunun da üç batmanı bir Osmanlı akçesi etmekteydi. Yaş yemiş ve tuzun her yükünden altışar karaca akçe alınmaktaydı. Bunun yanında, nar, soğan, pirinç, pamuk, çömlek, kömür ve odundan bâc alınmazdı¹¹²⁵.

Mardin Kanunnamesi'nde Haleb, Şam, Mısır ve Anadolu kumaşı şehirden geçerse, her yükten iki Kayıtbeği Eşrefi¹¹²⁶ alınırdı ki, bu yüz Osmanlı akçesi etmekte idi. Renkli bez, ham bez, şeker, çoban yağmurluğu, cam, kalay, neft, yumuşak deri, bıçak ve çeliğin her yükünden ikişer yüz karaca akçe bâc alınırdı. İtrî yükü geçse, her yükden yüz tamam karaca akçe bâc alınırdı. Çivid geçerse her kellesinden yüz karaca akçe bâc alınırdı. Keten yükü şehirden geçip giderse elli tenge bâc talep edilirdi.¹¹²⁷

Ergani Kanunnamesi'nde, Anadolu, Haleb, Şam, Mısır kumaşı şehirden geçip gitse, ipek usulü üzere bunların her meninden¹¹²⁸ on iki karaca akçe alınırdı.

¹¹²⁵Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 251.

¹¹²⁶Memlûk Sultanı Melik Eşref Ebün-Nasr Kayıtbay Zâhirî tarafından bastırılan ve 50 Osmanlı akçesi değerinde olan sikkeye denir. Bkz. Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 271 n. 1.

¹¹²⁷Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 553-554.

¹¹²⁸Diyarbakır'da 1 menn 1580 dirhemdi, ağırlığı 5,067 kg.dı. Bkz. Walther Hinz, "Ölçü Sistemleri", s. 26.

Anadolu tarafından Frenk kumaşı, çatma, fig¹¹²⁹ ve sair meta geçip gitse, bez kumaş gibi bunların her meninden yirmi dört karaca akçe alınırđı. Şeker, çivid ve diğeri ıtrı mal geçip giderse, her meninden bir buçuk karaca akçe bâc alınırđı. Ergani reayasından, bağlarında imal ettikleri şarapları sattıklarında, at ve katır yükünden iki Hasanbeği ve eşek yükünden bir Hasanbeği bâc talep edilmekteydi. At, katır ve bunlara benzer binek yada yük hayvanları satıldığında, her Eşrefi'den bir Hasanbeği bâc alınırđı¹¹³⁰.

Erzincan kanunlarına göre, ipek yükünden on batman, halis ibrişimi olandan sekiz batman bâc alınırđı. Batman on iki nûgi idi, her nûgi de yüz altmış dirhem etmektedir. Her batman da bin dokuz yüz yirmi dirhem ederdi. Bu zikr olunan da Hasan Padişah batmanıdır. İpek yükünün her batmanından seksen bir karaca akçe bâc alınırđı¹¹³¹. Ak-Koyunlular'da bâc, Hristiyanlar için % 10, Müslümanlar için ise % 5 idi. Malın başka yere götürülmesi halinde transit vergisi az hesaplanırdı¹¹³².

d-Kopçur:

Moğol vergi usûllerinden olan kopçur, senede iki defa köylü ahâlden alınırđı¹¹³³. Bunun bir kısmı Nevruzî Celali'den başlayıp yirmi gün zarfında, diğeri kısmı ise nisanın birinden yirmisine kadar süren bir zaman zarfında alınırđı¹¹³⁴.

¹¹²⁹Yaban böğrölcesi, burcak demektir. Bkz. Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 255 n. 1.

¹¹³⁰Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 559.

¹¹³¹Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 562-563.

¹¹³²Hinz, a. g. e., s. 90.

¹¹³³W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mâlî Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, c. I, İstanbul 1931, s. 152.

¹¹³⁴Ahmet-Zeki Validi, "Moğollar devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", **Türk Hukuk Tarihi Mecmuası**, c. I, İstanbul 1931, s. 19.

Moğolların bir etkisinin sonucu olarak Ak-Koyunlular'da, Uzun Hasan Bey zamanında kopçur vergisinin alınmakta olduğunu görmekteyiz¹¹³⁵. Hatta bu verginin Ak-Koyunlu Devleti'nin son dönemlerinde Elvend Bey'in hükümdarlığı esnasında, verilen fermanlarda diğer vergiler yanında zikredilmesi, kopçur vergisinin Ak-Koyunlu Devleti'nde uzun süre alındığı fikrini güçlendirmektedir¹¹³⁶.

e-Mevâşi :

Hayvan sahiplerinden ve genellikle göçebelere alınır¹¹³⁷. Bu vergi sığır, katır gibi hayvanlar üzerinden alınmaktaydı¹¹³⁸. Ak-Koyunlular döneminde de bu vergi alınmakta idi¹¹³⁹. Diyarbakır Kanunnamesi'nde, her inekten altı karaca akçe alınır. Köyde olan sığır cinsiyle otlığa giden azrağı keçiden ve koyun cinsinden üçer akçe alınır. Sürüyle koyunu olan herkesten vergi, her yüz koyundan bir baş koyun ve bir şahruhî talep edilirdi¹¹⁴⁰. Hani Kanunnamesi'nde ise, her yunndan ve sağılabilen inekten birer tenge alınır. Bu vergi süt veren koyun ve keçiden de alınır. Üç hayvan için bir tenge, ki her başa üç çeyrek olarak düşmekteydi, o da Nevruz'da alınır¹¹⁴¹.

Mevâşi vergisi, Müslüman ve gayri Müslimlerden olmak üzere herkesten alınır. Kısır inekten yarım tenge alınır¹¹⁴². Ergani Kanunnamesi'ne göre, resm-i

¹¹³⁵H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 66.

¹¹³⁶H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 121.

¹¹³⁷M. T. İmami, a. g. t., s. 101.

¹¹³⁸A. K. S. Lambton, *Peasant*, s. 434.

¹¹³⁹H. M. Tabâtabâî, a. g. e., s. 86.

¹¹⁴⁰Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 221.

¹¹⁴¹Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 227 (Hani), s. 230 (Tercil).

¹¹⁴²Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 244 (Çermik).

mevâşi her inek ve eşekten yedişer karaca akçe alınırđı, yunddan da on dört karaca akçe alınırđı.¹¹⁴³ Yakub Bey'in saray tarihçisi İsfahani, Kadı İsa'nın suyurgalları kaldırma girişimleri sırasında görevlendirdiği bukavulların her bölgede almış oldukları emirleri ve gittikleri yerlerdeki teftişleri esnasında, hayvanlar ile toprak hususunda abartma yaptıklarını belirtir. Müellifin, tarımda kullanılan (mevâşi) sığır, hattâ keçi ve koyunun bile onların kayıt işlemlerinden kaçmadığını belirtmesinden, normalde tarımda kullanılan hayvanlardan mevâşi alınmadığı anlaşılmaktadır¹¹⁴⁴. Yakub Bey'in 30 kasım 1479 tarihinde verdiği bir fermenda Kum şehrindeki bazı kişilerden mevâşi vergisinin alınmaması istenmiştir¹¹⁴⁵.

f-Alefe ve Ulefe :

Ak-Koyunlular zamanında alınan vergilerden idi¹¹⁴⁶. Bu iki kelime ekseriye metinlerde beraber kullanılmıştır. Bunların anlamı, ordu emirleri, elçilerin bindikleri ve yük taşıdıkları hayvanlar için alınan arpa, saman ve ot gibi yemleri ifade etmektedir¹¹⁴⁷. A. K. S. Lambton, "Alefe ve Ulefe"nin her ikisinin de benzer anlama sahip olduklarını kabul ederek seyyidlere, ulemaya yada vakıflara ait olan topraklar ile ilgili bir çok belgede, bu iki grubun ulefe ve alefe ödemekten muaf tutulduklarını belirtmektedir¹¹⁴⁸.

¹¹⁴³Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 252 (Ergani).

¹¹⁴⁴İsfahani, a. g. e., s. 367; Minorsky, *Persia*, s. 96; Minorsky, "Akkoyunlular ve Toprak Reformları", Çev. Cüneyt Kanat, *Belleten*, c. LXII, Sayı 235, Ankara 1999, s. 869.

¹¹⁴⁵Busse, a. g. e., s. 159; Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 538.

¹¹⁴⁶H. M. Tabâtabâi, a. g. e., s. 93.

¹¹⁴⁷M. T. İmami, a. g. t., s. 107; Şahin Ferzeliyev, a. g. e., s. 84.

¹¹⁴⁸Bkz. A. K. S. Lambton, *Continuity*, s. 191, n. 15.

Köylüler, bütün maiyetleri ile seyahat eden memurlara hizmet etmek zorundaydılar. Bu zorunluluk şahısların ihtiyaçlarının giderilmesi durumunda ulufe, hayvanların ihtiyaçlarının giderilmesi durumunda ise alefe olarak adlandırılmaktaydı¹¹⁴⁹. Moğollar zamanında "Alefe ve Ulefe" umumiyetle aynı olarak alınmaktaydı. Fakat XIV. asrın başında bazen bu vergi nakit olarak da alınmaktaydı¹¹⁵⁰. Minorsky ise, hayvanların yiyeceklerinin temininde ve posta istasyonlarında atların nakledilmesinde ulefedeki yararlanıldığını, alefenin ise askerlerin yiyecek yada giyecekleri için kullanıldığını belirtmektedir¹¹⁵¹. Uzun Hasan kanunnamelerinde alefe olarak her çift başına yüz burma otluk alındığı, bunun da her yüz burmasının değerinin otuzar akçe ettiği ve her üçünün bir Osmanî akçesi hesabıyla on Osmanî ettiği görülmektedir. Bu verginin de ister alefe, isterse zahire olsun re'âyâdan alınmasının harman mevsiminde olduğu, zahirenin harman vaktinde otların ise çayır vaktinde alındığı anlaşılmaktadır¹¹⁵².

g-İhrâcât :

Eyâletlerde bulunan askerler ve devlet kullukçularının ihtiyaçlarını karşılamak için toplanan vergiydi¹¹⁵³. Bu vergi, askerler ve devlet için acil durumda hizmet edenler adına toplanırdı. Bununla askerler ve onların atları için besin maddeleri temin ediliyordu. Bu vergi askerlere ve acil hizmetçilerine, memurlarına teb'anın evinde kalma ve teb'anın onlara koşucu at temini mükellefiyetlerini

¹¹⁴⁹Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 552.

¹¹⁵⁰M. T. İmami, a. g. t., s. 107.

¹¹⁵¹Minorsky, Soyurghal, s. 948.

¹¹⁵²Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 221.

¹¹⁵³Şahin Ferzeliyev, a. g. e., s. 85.

yüklemekte idi¹¹⁵⁴. Minorsky'e göre ise büyük devlet memurlarının maiyetleri ile misafir edilmesine denilmekteydi. Bazı hükümdarlar geçici olarak bu vergiyi kaldırmışlardır. Meselâ, Yakub Sultan 886 (1481/1482) yılında ihrâcâtın bir kısmını, daha sonra ise tümünü kaldırmıştı¹¹⁵⁵. Yakub Bey'den sonra tekrar alınmaya başlanan bu vergi, Ak-Koyunlu Göde Ahmet döneminde tamamıyla lağvedilmişti¹¹⁵⁶.

h-Resm-i Yaylak :

Ak-Koyunlular sahip oldukları sürülerden dolayı, mevsimine bağlı olarak sürülerini beslemek için yaylak ve kışlaklara çıkarlardı. Pek tabii olarak, bu üretim tarzından dolayı yaylak vergisi uygulanmakta idi. Uzun Hasan Kanunnamesi'ne göre, dört ayaklı hayvanı olan her yaylakçı haneden birer nügi yağ alınmakta idi ki, bu da iki yüz dirhem ederdi¹¹⁵⁷.

i-Resm-i Kışlak :

Ak-Koyunlular, yaylak mevsimi sona erince sıcak bölgelere geldiklerinde, kışlak vergisi ödemekte idiler. Resm-i kışlak olarak her sürüden bir hayvan alınmakta idi. Bu vergi Nevruz'da alınır¹¹⁵⁸. İlhanlılar'da ise hayvan vergileri genellikle aynî olarak alınmaktaydı. Bu vergi usûlünce, her yüz baş hayvandan bir hayvan vergi olarak alınır¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁴İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 31.

¹¹⁵⁵Minorsky, Soyurghal, s. 946; Şahin Ferzeliyev, a. g. e., s. 85.

¹¹⁵⁶Hondmir, a. g. e., c. IV, s. 443.

¹¹⁵⁷Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 237 (Birecik), s. 240 (Çemişkezek), s. 260 (Harput), s. 300 (Kemah).

¹¹⁵⁸Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 227 (Hani); Tufan Gündüz, a. g. e., s. 131.

¹¹⁵⁹M. Taki, a. g. t., s. 101.

j-Bikâr :

Bu ıstılah Sasanîler zamanından kalma olup, mecburi iş anlamına gelmektedir. Ortaçağ İnan'ında bu kelime, halkın devlet menfaatine yapmış olduğu işti. Bu işler arkların açılması, hisarların yapılması, devlet binaları ile sarayların inşasında, zirâat için ormanların kesimi ve temizlenişi gibi, köylüler arasında taksim edilmişti. XIII. yüzyılda bu verginin kapsamı çok genişledi. Bu verginin en ağır olanı bina bikârı idi. Bu vergi zirâatçileri zirâat işlerinden alıkoyuyordu¹¹⁶⁰. Ak-Koyunlular döneminde mevcut olan¹¹⁶¹ ve fazla bir değışiklik yapılmadan devam ettirilen bu vergi, genellikle ödeme yapılmaksızın köylülerin yaptıkları mecburi hizmetti. Eğer erkek evde değılse bu işi evin hanımı yapmak zorundaydı. Bu vergi, Osmanlılar'daki karşılık olmaksızın zahmet çekme olan angaryaya az çok benziyordu¹¹⁶². Uzun Hasan zamanında bu zorunluluk daha önceki devletlerdeki kadar ağır değıldi. Onun hükümdarlığında bu hizmet en fazla üç gün ile sınırlı tutuldu¹¹⁶³. Bu vergi Ak-Koyunlu Devleti'nin son dönemlerinde Elvend Bey zamanında da mevcut idi¹¹⁶⁴.

k-Bevvâbi :

Bu vergi şehir kapılarındaki muhafızlara ödenirdi. Bu vergi, şehrin içinden yada dışından gelmesine, şehirde satılıp satılmadığına bakmaksızın şehir kapısı içerisinden geçen malların birçoğundan alınmaktaydı. Eğer bu mallar şehir üzerinden geçirilmekteyse o zaman hem girişte hemde şehirden çıkarken iki defa alınırdı. Bazı

¹¹⁶⁰M. Taki, a. g. t., s. 116.

¹¹⁶¹H. M. Tabâtabâi, a.g.e., s. 86.

¹¹⁶²Minorsky, Soyurghal, s. 950; İ. P. Petrushevsky, a.g.m., s. 31.

¹¹⁶³Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 553.

¹¹⁶⁴H. M. Tabâtabâi, a. g. e., s. 121.

mallar, örneğin tahıl ve şehrin ihtiyacını karşılayan süt ürünleri bevvâbiden muaf tutuldular¹¹⁶⁵.

Bazı Arap köylerinden, her çift başına dört Âmid kilesi aynı olarak alınmaktaydı. Uzun Hasan Bey Kanunnamesi'ne göre, Âmid'in nâhiye-i canibinde olan bu Araplardan, resm-i çift ve sair rüsûm alınmaz, fakat resm-i bevvâbî alınır¹¹⁶⁶.

Bu vergi, şehre giren her yükten birer akçe olarak alınır. Tüccar yada başka şahısların yükü olması durumunda değişiklik yapılmazdı. Fakat, nevahî-i kurâsından gelen gallevât yükünden hiç birşey alınmazdı. Zira, onların her çift başına dörder kile galle rüsûmu vardı. Onu vermekle bu vergi yükü üzerlerinden kalkardı. Kavun ve karpuz yükünden, her yükten birer tane kavun veya karpuz alınır. Odun yükünden birer ağaç, kamış ve otluk yükünden birer bağ alınır. Çeltik madrablarından dahi, her madrab başına bir Âmid müddi çeltik resm-i bevvâbî alınır¹¹⁶⁷.

Urfa Kanunnamesi'nde ise, şehrin kapısından geçen şarabın at yükünden üçer nügi şarap alınır. Bir yük odun ve kömürden bir karaca akçe resm-i bevvâbî alınır¹¹⁶⁸.

¹¹⁶⁵Bert Fragner, "Economic Affairs", s. 543.

¹¹⁶⁶Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 222.

¹¹⁶⁷Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 223-24.

¹¹⁶⁸Akgündüz, a. g. e., c. III, s. 278.

ALTINCI BÖLÜM

ASKERÎ TEŞKİLÂT

A-AK-KOYUNLU ORDUSUNUN BAŞLANGIÇTAKİ DURUMU:

Eski Türk ordu teşkilâtı özellikleri taşıyan ve onlu sisteme dayanan Ak-Koyunlu ordusu, genel olarak Türkmen aşiret mensuplarından devşirilirdi. Ordunun büyük bir kısmı süvarilerden oluşurdu ve piyadeler oldukça azdı. Türkmenler ilk zamanlar aşiret reislerinin komutasında yaylak ve kışlaklarda toplanarak, plansız akınlarda bulunmaktaydılar ¹¹⁶⁹.

Ak-Koyunlu ordusu ilk dönemlerinde düzenli bir yapıya sahip bulunmamaktaydı ¹¹⁷⁰ ve geçimlerini sağlamak için çeşitli akınlar yapmaktaydı. Akınlardan ele geçirdikleri ganimet aşiret üyeleri arasında paylaştırılırdı. Bazen de kuşatma altına aldıkları kale ve beldelerden düzenli haraç alırlardı ¹¹⁷¹. İlk dönemlerinde muharip kuvvetlerini kendi içinden çıkaran Ak-Koyunlular, akınlara çıktıklarında veya bazı durumlarda yardımcı statüdeki komşu aşiretlerden istifade etmekteydiler ¹¹⁷². Düzenli bir orduya sahip olmasalar da komşu devletlerin dikkate alacakları kadar güçlü bir orduya sahip olan Ak-Koyunlular, komşu devletlere askerî hizmet sunmaktaydılar. Örneğin, Kara Yülük Osman Bey askerleri, adamları ve malları ile Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in hizmetine girerek, hayvanları için

¹¹⁶⁹M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 251.

¹¹⁷⁰İlhan Erdem, a. g. e., s. 54.

¹¹⁷¹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 49; Terc., s. 44.

¹¹⁷²İlhan Erdem, a. g. t., s. 55 .

otlak bulabilmişti. Böylelikle, Kadı Burhaneddin de önemli bir askerî güce sahip olabiliyordu¹¹⁷³.

Ak-Koyunlu beyleri yağma ve fütuhatta başarı gösterdikçe, diğer Türkmen boy ve oymakları da onlara iltihak ettiler. Bu suretle Ak-Koyunlular, gittikçe büyüyerek sonunda bir ulus haline geldiler. Ona iltihak eden boylar ve oymaklar, kendi hususi adlarını muhafaza etmekle beraber, hep Ak-Koyunlu oldular¹¹⁷⁴.

İlk beyliğin yapısında göçer Türk-Moğol unsurları üstündü. Bu durum Kara Yülük Osman Bey dönemindeki Ak-Koyunlu askerî örgütlenişinde de açıkça ortaya çıkmaktadır. Ordu, onar, ellişer, yüzer, biner ve on biner kişilik, aşiretlerin toplumsal yapısıyla örtüşen atlı birliklerinden oluşmaktaydı¹¹⁷⁵.

Ak-Koyunlular'ın ilk zamanlarındaki savaşçıları, genel olarak akrabalık bağları ile birbirlerine bağlı olan gönüllü aşiret bireylerinden oluşmaktaydı. Bunlar meslekten asker olmamakla beraber askerî kabiliyete sahip bulunmaktaydılar ki, bunun en güzel örnekleri özellikle Ak-Koyunlu Bayındır hanedanı üyelerinde mevcuttu¹¹⁷⁶.

Beylik döneminin ilk askerî yapısı, aşiretlerin askerî gücüne dayanmaktaydı. Buna rağmen, göçer veya yarı göçer guruplardan devşirilen ve sultan tarafından eğitilip ondan maaş alan, fakat aşiret askerî gücü sayılmayan ve hassa kuvvetleri olarak görev yapan Nöker ve Boy Nökerleri de mevcuttu. Ayrıca, hükümdarın

¹¹⁷³ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, a. g. e., s. 463; İbn-i Arabşah, *Tarih-i Timur: Acâib el-makdur*, Terc. Nazmizâde, İstanbul 1277, s. 87.

¹¹⁷⁴ M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 253.

¹¹⁷⁵ Woods, a. g. e., s. 68; Terc., s. 99.

¹¹⁷⁶ Tihranî, a. g. e., c. I, s. 48; Terc., s. 43; İlhan Erdem, a. g. t., s. 56.

yanında yüksek düzeyli aşiret reislerinin de çok daha mütevazı ölçekte olmakla birlikte, benzeri silahlı bir maiyete sahip oldukları görülmektedir¹¹⁷⁷.

B- AK-KOYUNLU ORDUSUNUN İNSAN UNSURU:

1-Başkumandan (Hükümdar):

Ak-Koyunlu Devleti'nde hükümdar, harpte ve sulhde başkomutan idi¹¹⁷⁸. Kara Yülük Osman Bey, Timur'un Anadolu'ya yaptığı akınlar süresince öncü kolun kumandanlığını yapmış ve 1402 yılındaki Ankara savaşında yer almıştı. Timur onu bu hizmetlerinden dolayı "Emirlik" unvanı ile ödüllendirerek Diyarbakır'ı ona bağışlamıştı. Böylece Ak-Koyunlu lideri savaşçılığı sayesinde bir "Emirlik" kurabilmişti¹¹⁷⁹. Kara Yülük askerî kabiliyeti ile birçok kabile üzerinde egemenliğini kurarak, komşu devletlere karşı başarılı bir şekilde savaşmayı sürdürdü¹¹⁸⁰.

Devvânî, hükümdarın şahsen savaşmasını uygun bulmamaktadır; zira onun yenilmesi durumunda kaybın tamir edilemez olacağını, yada galip gelmesi durumunda bir hükümdarın haşmet ve ağırlığına uygun olan davranışı göstermede başarısız olabileceğini belirtmektedir. Fakat hükümdar savunmada ise ve çarpışmak için yeterince güçlüyse, pusuya düşürme yada şaşırtma yolu ile düşmana saldırmanın uygun olacağını belirtmektedir. Ona göre, eğer hükümdar çarpışmak için yeterince güçlü değilse, o kale ve siperleri hazırlamak için dikkatli olmalıdır, ancak bütün güveni ve dayanağı olarak bunları görmemelidir¹¹⁸¹. Devvânî ayrıca hükümdarın

¹¹⁷⁷Woods, a. g. e., s. 8; Terc., s. 20.

¹¹⁷⁸Hinz, a. g. e., s. 91; İlhan Erdem, a. g. t., s. 57.

¹¹⁷⁹Yahya-yî Kazvini, a. g. e., s. 219; H. R. Roemer, "Dynasties", s. 157.

¹¹⁸⁰H. R. Roemer, "Dynasties", s. 158.

¹¹⁸¹Devvânî, *Ahlâk*, s. 412-413.

kendi ordusunun meselelerini çözmek için üç niteliğe sahip olmasının gerektiğini belirtmektedir Bunlar: 1-) Cesareti için bir şöhrat, 2-) İyi yönetim için kabiliyet, 3-) Savaşa aşinalık ve tecrübedir¹¹⁸².

Hükümdar savaşçı özelliğe sahip olmadığı zaman tahtını kaybederdi. Bir sefere çıkılacağı zaman veya düşman saldırısı anında, ülkedeki bütün mevcut kuvvetler hükümdarın emrine girerdi. Hükümdarın sadece kendisine bağlı kuvvetler ile de sefere çıktığı olurdu. Savaşa girmeden önce hükümdarın ümerâya danışması adettendi. Ak-Koyunlular'ın imparatorluk kurdukları devrede, hükümdarın nüfuz ve yetkisi tabii olarak öncekine nazaran büyük ölçüde artmıştı. Aynı durum ordu üzerinde de geçerliydi. İlk zamanlar ordu içinde tam bir düzen yoktu, fakat kaynaklar Uzun Hasan Bey devrinde orduda tam bir disiplin, sadakat ve sessizliğin hüküm sürdüğünden bahsetmektedirler¹¹⁸³.

Hükümdarların yanlarında daima hassa kuvvetleri bulunurdu. Hassa kuvvetleri hükümdarla birlikte hareket ederlerdi. Hükümdar, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi savaşlarda ordunun merkezini kumanda ederdi. Bütün askerî işlerde en üst merci hükümdardı¹¹⁸⁴.

2-Şahzâdeler:

Hükümdardan sonra ordu komutasında şahzâdeler gelmekte idiler. Ak-Koyunlular'da da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, ülke hanedanının ortak malı sayıldığından her şahzâde hükümdar olmaya adaydı. Kara Yülük Osman Bey, şahzâdeliğinde büyük kardeşi Ahmed'in hizmetinde bulunarak Ak-Koyunlu

¹¹⁸²Devvânî, *Ahlâk*, s. 413.

¹¹⁸³İlhan Erdem, *a. g. t.*, s. 57-58.

¹¹⁸⁴İlhan Erdem, "İnsan Unsuru", s. 86.

düşmanlarına karşı savaşmış onları yenilgiye uğratmış, O bahadırılığından dolayı da Ak-Koyunlu aşiretleri tarafından hükümdar ve başkomutan yapılmıştı¹¹⁸⁵.

Ak-Koyunlular'da şahzâdeler vâli olarak atandıkları eyâletlerde kendilerine mahsus bir orduya sahiptiler. Örneğin, Uzun Hasan Bey'in oğlu Fars Valisi Sultan Halil'in, bir eyâlet ordusu mevcuttu¹¹⁸⁶. Bu ordunun mevcudu 10.000 piyade ve 25.000 atlıdan oluşmaktaydı¹¹⁸⁷.

Şahzâdelerin bazen kendi başlarına ordu topladıkları da olmaktaydı. Meselâ, Uzun Hasan'ın oğlu Maksut Bey, Uğurlu Mehmed'in isyanı sırasında Tebriz'e gelerek bir ordu tesis etmek için insanlardan para toplamak istemiş, fakat ahâli ona herhangi bir şey vermeyi reddederek bütün dükkanlarını kapatmışlardı¹¹⁸⁸.

3-Emîrler (Ümerâ) :

Ak-Koyunlu askerî teşkilâtında, emîrler yetki ve nüfuz bakımından hükümdar ve şahzâdelerden sonra gelmekteydiler. Hanedan azası emîrlerin yanında hanedana mensup olmayan emîrler de mevcuttu. Emîrler savaş zamanlarında valisi oldukları bölgelerin güçleriyle hükümdara katılırlardı. Savaş esnasında ise hükümdar veya şahzâdenin emrinde savaşırldı. Ak-Koyunlu emîrleri, umumiyetle birer kabile reisiydi ve ait oldukları kabilenin ismiyle anılırlardı¹¹⁸⁹. Emîrler kendi aralarında emîr-i Buzurg ve emîr-i Kebir gibi isimler almakta idiler¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁵Müneccimbaşı, a. g. e., c. III, s. 154-155.

¹¹⁸⁶Bkz. Minorsky, Review, s. 147 vd.

¹¹⁸⁷H. R. Roemer, "Dynasties", s. 181.

¹¹⁸⁸Contarini, a. g. e., s. 126-127.

¹¹⁸⁹İ. Erdem, "İnsan Unsuru", s. 87.

¹¹⁹⁰Tihranî, a. g. e., c. I, s. 107; Terc., s. 75.

4-Tavacı :

Tavacı veya Tokacı'nın birçok manası vardır. En geniş manada Kanunnâmecî, Ulak, Dellal, askerî toplayıp, içtima mahalline sevk eden, ordu tertibatını yapan, askerî kıtaların zapt ve raptına nezaret etmeye ve kumandanın emirlerini ulaştırmaya memur olan bir zümre olarak tarif edilir¹¹⁹¹. Tavacı askerî görevlerinin yanında idarî birçok görevi de icra edebilmekte idi.

Uzun Hasan'ın Rüstem Tarhan'la yapmış olduğu muharebede, yanında Halil Tavacı'nın olduğu görülmektedir. Bu da Tavacılar'ın emirliğe kadar yükselbildiğini göstermektedir. Rüstem Tarhan'la yapılan bu muharebede, Ali Şeker'in adamlarından on kişinin Uzun Hasan'ı hedef seçmesi üzerine Halil Tavacı yardıma ulaşmış, Uzun Hasan'ı bu zor durumdan kurtarmaya çalışmıştı¹¹⁹². Uzun Hasan tarafından Meyşem kalesini kuşatmakla görevlendirilen Halil Tavacı burayı fethederek, Uzun Hasan'ın oğlu Halil Sultan'ın yönetimine vermişti¹¹⁹³. Yine Uzun Hasan, Halil Tavacı'yı bazı emirlerle birlikte Melet (Koyulhisar'ın kuzey batısında bulunmakta olup, bugünkü adı Mesudiye'dir.) Kalesi'ni kuşatmaya göndermiş ve Halil Tavacı kaleyi kuşatarak, etrafını yağmalayıp birçok mal ele geçirmişti¹¹⁹⁴. Uzun Hasan, kişisel hizmetkârı olarak da görev yapan Halil Tavacı'ya Mardin'in otuz kilometre kadar kuzeyindeki Savur'u vermişti. Uzun Hasan'ın bu şekilde davranması, yaylak ve kışlakları kendi otoritesi altında toplamak içindi¹¹⁹⁵. Bunu da önemli olan yerlere en yakın adamlarını tayin ederek yapmaya çalışmıştı. Halil

¹¹⁹¹Babur, a. g. e., c. II, s. 653.

¹¹⁹²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 275-276; Terc., s. 168.

¹¹⁹³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 367; Terc., s. 222

¹¹⁹⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 382; Terc., s. 231.

¹¹⁹⁵Woods, a. g. e., s. 100; Terc., s. 164.

Tavacı'nın onun muteber adamlarından olduğu, ona vermiş olduğu görevlerden anlaşılmaktadır.

Uzun Hasan Bey'in, Irak'ı fethettikten sonra Mirza Mehmed Tavacı'yı, Rüstendar'ı fetih için hazırlık yapması ve ayrıca Celaviyan kale ve vilayetini emir altına almakla görevlendirmesi, bu dönemde Tavacı zümresinin askerî alanda önemli bir yer işgal etmiş olduğunu ve Tavacı komutanlarının kale kuşatma ve alınmasında mahir olduklarını göstermektedir¹¹⁹⁶.

Sultan Halil, Fars valisi iken yaptırmış olduğu resmî geçitte Tavacı mesleğinde ve askerî organizasyonda büyük bir uzmanlığa sahip olan Tavacı Emir Hüseyin Begin'e, rütbelere göre orduyu Şiraz'a getirmesini emretmişti. Bu görevde, Tavacılar'ın orduyu toplama ve içtima alanına sevk etme vazifesine sahip olduklarını göstermektedir¹¹⁹⁷. Sultan Halil, geçit törenini izlemek için yerini aldıktan ve Tavacı geçit alanında törenin başlamasını yüksek sesle ilan ettikten sonra, mükemmel kıyafetleri ve gereçleri ile Ak-Koyunlu ordusu, başlarında bulunan emîrleri ile merkez sağ ve sol düzeninde geçitlerini icra etmişlerdi¹¹⁹⁸.

Tavacılar, bu görevlerinden başka, askerinin sayısını ve künyesini belirten defterler tutmakta idiler. Bir çeşit kütük özelliği taşıyan bu defterlere "Tavacı Defteri" denilmekteydi. Bu defterlerde her askerinin adı, sınıfı ve derecesi yazılı idi. Bu sayede ordunun durumu hakkında sağlam ve günü gününe bilgi alınıyordu¹¹⁹⁹. Ayrıca Ak-Koyunlu askerî sınıfı, Tavacı defteri denilen bu kayıtlarda, taşıdığı silah ve diğer bazı özelliklerine göre kaydedilirdi. Örneğin, Uzun Hasan Bey'in oğlu

¹¹⁹⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 555; Terc., s. 336.

¹¹⁹⁷Devvânî, Arznâme, s. 290; Minorsky, Review, s. 152-153.

¹¹⁹⁸Devvânî, Arznâme, s. 293; Minorsky, Review, s. 154.

¹¹⁹⁹İlhan Erdem, a. g. t., s. 62.

Şahzâde Halil'in yaptırdığı arz denilen bu yoklama ve geçit resminde, sağ kol askerin miktarı 2.392 Puşandar (zırhlılar), 3752'si ok ve yayla mücehhez ve 3.900 askeri de kullukçu olmak üzere toplam 9.154 kişi idi. Tabii ki bu kuvvet sadece Şahzâde Halil'in yönetimindeki Fars eyâletine ait olan askerlerin sayısı idi¹²⁰⁰. Bu Tavacı defterinde kaydedilenlerden başka, diğer bir askerî gurubun geçit töreninde de Tavacı defterine kaydedilmiş olan askerî sınıftan 583'ünün zırhlı, 2.928'inin okçu ve 3.098'inin de köle yada hizmetçi olduğu görülmektedir¹²⁰¹.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, Tavacılar ordunun tertibini ve gücünü belirten özel kayıtlar tutmakta idiler; buna "Defter-i Tavacı" denilmekte idi. Tavacılar her ne zaman olursa olsun kendilerine verilen asker toplama görevini yerine getirirlerdi. Ayrıca, Tavacıların "Dîvân-ı Tavacı" adında bir dîvânları da bulunmakta idi¹²⁰². Bütün askerin defterlerini dîvândakiler tutarlardı. Her emirin ne kadar askerî olduğu ve bunların isim ile künye mevkileri de bu defterlere müracaat edilerek bilinirdi¹²⁰³.

Tavacıların emîrlere Emîr-i Tavacı veya Tavacıbaşı denilmekte idi ki; Uzun Hasan Bey döneminin Tavacıları'ndan Halil Tavacı'nın Tavacıbaşı olduğu büyük bir ihtimaldir¹²⁰⁴. Halil Sultan'ın yaptırdığı geçit töreninde Tavacıbaşı Hüseyin Bey'in, Sultan Yakub'un emrinde Pervâneci olan ve sonunda Dîvân-ı

¹²⁰⁰Devvânî, *Arznâme*, s. 295; Minorsky, *Review*, s. 155.

¹²⁰¹Devvânî, *Arznâme*, s. 300; Minorsky, *Review*, s. 158.

¹²⁰²Minorsky, *Review*, s. 163.

¹²⁰³İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 286.

¹²⁰⁴Tihranî, a. g. e., c. II, s. 275-367-379, vd; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 286.

Tavacı'nın emiri olan Celaleddin Hüseyin Ali Bey ile özdeşleştirilip özdeşleştirilmediği ise kesin değildir¹²⁰⁵.

1478 yılının kışında, Halil Sultan Ak-Koyunlu tahtına oturduktan sonra kardeşi Yakub Bey'i Diyarbakır'a göndermişti. Bu yolculuk esnasında, Bitlis civarında yolun karla kaplı olmasından dolayı Tavacılar, yolu açmakla görevlendirilmişler ve asker ile develerin ilerleyebilecekleri bir yol açmışlardı¹²⁰⁶. Tavacılar verilen bu görev onların yol açma gibi görevlerde de kullandıklarını göstermektedir. Tavacıların bir yerin zaptında, oranın zahire vesair lavazamatını tahrire memur oldukları da görülmektedir. Ak-Koyunlu hükümdarı Yakub Bey'in Gürcistan seferi esnasında ele geçirilen kalelerin eşyası, Tavacılar'la Dîvân Memurları tarafından Hazine namına alınmıştı¹²⁰⁷.

Sultan Yakub, 895/1489 yılı içerisinde Sultan Halil'in oğlu Şahzâde Ali'nin sunduğu törenden sonra, yeni atanan Tavacılar da tebrik hediyeleri vermiş ve bu arada Celaleddin Hasan Ali Bey pervânecilikten Tavacı dîvân emirliğine yükseltilmişti¹²⁰⁸.

5-Nökerler :

Ak-Koyunlu ordusunun en dinamik unsuru olan nökerler ilk zamanlarda az da olsalar bir mevcudiyete sahiptiler. Ak-Koyunlu devri kaynaklarında "Nökeran-ı Hassa" olarak geçmektedirler. Aslında Uygurca olan "nöker" kelimesi¹²⁰⁹ ve bundan

¹²⁰⁵Minorsky, *Review*, s. 174.

¹²⁰⁶İsfahani, *a. g. e.*, s. 122-123; Minorsky, *Persia*, s. 27; Minorsky, *Review*, s. 163.

¹²⁰⁷İsfahani, *a. g. e.*, s. 224; Minorsky, *Persia*, s. 52; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 286.

¹²⁰⁸İsfahani, *a. g. e.*, s. 388; Minorsky, *Persia*, s. 101.

¹²⁰⁹İlhan Erdem, "İnsan Unsuru", s. 89.

türeyen "nökerzâde" tabiri, muayyen bir askerî sınıf veya tabaka adı olarak Moğol ve Türk devletleri teşkilâtında, oldukça uzun bir gelişme sahası bulmuştur¹²¹⁰.

Nöker, samimi arkadaş, sırdaş anlamına gelmekteydi. Nökerler, bir hükümdara veya bir beye daima eşlik eden, efendisinin özel koruması olarak kendilerini bağlı oldukları şahsa adanmış olan muhariplerdi¹²¹¹. Nökerliğin hususiyetlerinden biri, efendisine karşı olan hizmetini kendi iradesi ile sunması idi. Eski Moğol cemiyetinde nöker efendisinin-Noyan'ın teb'ası veya ücretli uşağı değildi; o başbuğuna hizmet etmeyi vazife edinen ve başbuğunu "meşru" efendi tanıyan serbest muharipti¹²¹².

Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk teşekkülü zamanında önemli vazifeler icra eden nökerler, bağlı oldukları efendileri nereye giderse onu yalnız bırakmazlardı. Üstün askerî özelliklere sahip olan nökerler, Ak-Koyunlu Devleti'nin kurucusu olan Kara Yülük Osman Bey zamanında en önemli askerî gücü oluşturmaktaydılar. Kara Yülük, Kadı Burhaneddin'den ayrılıp ona karşı çıktığında, yanında 600 has nökeri bulunmaktaydı¹²¹³. Kadı Burhaneddin, Kara Yülük'ün bu az sayıdaki nökerlerine yenildi. Bu başarıdan sonra Kara Yülük artık devletini kurma yolunda ilk adımları atmış bulunuyordu.

¹²¹⁰Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", IV. Türk Tarih Kongresi, c. IV, Ankara 1952, s. 253.

¹²¹¹Halil İnalçık, "The Khan and The Tribal Aristocracy", *Harvard Ukrainian Studies*, V. III/IV, 1979-1980, s. 451 (The Tribal Aristocracy).

¹²¹²Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât" *Türk Kültürü*, Sayı 118, Ankara 1972, s. 1125; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987, s. 134.

¹²¹³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 44; Terc., s. 40.

Ak-Koyunlu Devleti'nin ilk askerî gücünü oluşturan nökerler, gönüllü olarak Osman Bey'in hizmetine girmişlerdir. Döğer emîrlerinin büyüğü olan Bahadır Bey'in oğlu Yağmur Bey, kendisine bağlı olan bin hane ve başka üç bin haneyle Osman Bey'in nökeri olarak hizmetine girdi¹²¹⁴. Nökerler, bağlı oldukları efendisinin sırdaşı, arkadaşı olmalarına rağmen bazen efendisinden ayrılıp başkasının da hizmetine girebilmekteydiler. Kara Yülük Osman Bey'in oğlu İbrahim Bey'in nökeri olan Beyanoğlu, ondan kaçarak Memlûk emiri Çekim'in hizmetine girmişti. Osman Bey'in Çekim ile yaptığı muharebede, bu nöker İbrahim Bey'i Çekim'e göstermiş, Çekim de onu bu sayede öldürebilmişti. Fakat, İbrahim Bey'e bağlı olan diğer nökerler, Osman Bey'in yardımıyla Çekim'i öldürdüler¹²¹⁵. Bu hadiseden sonra Kara Yülük Osman Bey, İbrahim Bey'in nökerlerine altın ve gümüş kılıçlı kemerlerden, kıymetli atlardan ve bunlara benzer şeylerden meydana gelen kıymetli hediyeler vererek onların gönlünü almıştı¹²¹⁶.

Nökerlerin, Ak-Koyunlular'ın ilk zamanlarında Kara Yülük Osman Bey'in ve oğullarının emrinde oldukları ve bunların sayısının fazla olmadığı görülmektedir. Savaş esnasında nökerler efendilerinin etrafında bulunarak düşman saldırılarına karşı onları korurlardı. Kara Yülük'ün İskender Mirza ile yaptığı savaşta Osman Bey'i, düşman tarafından düşürüldüğü zor durumdan nökerleri kurtarmıştı¹²¹⁷.

Nökerlerin sayısı devletin esaslı bir şekil almaya başladığı Uzun Hasan Bey zamanında hızla artmaya başlamıştı. Şahzâde Sultan Halil'in Fars Valisi iken

¹²¹⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 54; Terc., s. 47.

¹²¹⁵Tihranî, a. g. e., c. I, s. 64; Terc., s. 51-52.

¹²¹⁶Tihranî, a. g. e., c. I, s. 65; Terc., s. 52.

¹²¹⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 80; Terc., s. 60.

yaptırması olduğu geçit resminde, nökerlerinin sayısı 5.802 kişiden oluşmaktaydı¹²¹⁸. Bir şahzâdenin maiyetinde bu sayıda nökerlerin bulunması göz önüne alındığında, nöker sayısının hızla artışı açık olarak görülmektedir.

Uzun Hasan Bey döneminde artık vezir ve emîrlerin de maiyetlerinde nökerler bulundurdıkları görülmektedir¹²¹⁹. Nökerler yakın koruma oldukları için de son derece önemli bir grubu oluşturmaktaydılar. Ak-Koyunlu Devleti'nde askerî idare ve muhafazasında önemli rolleri olan nökerlerin, padişahının düşmanlarından ona bir zarar gelmemesi için efendisini gözetmesi gerekirdi. Nöker, kendi hayatının padişahının hayatına bağlı olduğundan emin olmalıydı. Padişahına zarar geldiği zaman onun nökerinin başka yerde barınamayacağı ortadaydı. Bu sebeple de nökerlerin devamlı olarak padişahı gözetmeleri gerekirdi. Padişahın da başta akıl ve din kusurlarına karşı olmak üzere daima uyanık ve akıllı olması gerekmektedir¹²²⁰. Kötü duruma düşmek istemeyen nökerler, efendilerinin eşiklerini asla terk etmezlerdi¹²²¹.

Bundan başka, hükümdar nökerlerine her cihetçe müşfik ve himayekâr davranmak zorundaydı¹²²². Maaşlarını dîvândan alan¹²²³ nökerler, Uzun Hasan Bey zamanında ok ve kılıç kullanarak savaşmaktaydılar¹²²⁴. İyi bir askerî yeteneğe sahip

¹²¹⁸Minorsky, *Review*, s. 165; Devvanî, *Arznâme*, s. 297.

¹²¹⁹Minorsky, *Review*, s. 158.

¹²²⁰Tihranî, *a. g. e.*, c. I, s. 145; Terc., s. 97.

¹²²¹Halil İncalcık, "The Tribal Aristocracy", s. 452.

¹²²²A. Caferoğlu, *a. g. m.*, s. 256.

¹²²³İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 207.

¹²²⁴Tihranî, *a. g. e.*, c. II, s. 234; Terc., s. 143.

olduklarından efendisinin yakın korumalığından başka birçok askerî vazifelerde de kullanılmaktaydılar. Bu görevler arasında Karavulluk da vardı¹²²⁵.

Boy nökerleri şüphesiz olarak Türkmenler'den oluşmaktaydılar¹²²⁶. Sultanın nökerleri, özellikle Hassa olanlar önemli şahsiyetlerin çocuklarından oluşmaktaydı. Bunlar emîrlerin veya vasal devlet hükümdarlarının çocukları olabilmekteydi. Muşaşalar'ın reisi Seyyid Hasan, oğlu Celaleddin Hamza'yı Uzun Hasan'ın Tebriz'deki sarayına Nökeran-ı Hassa olarak göndermişti¹²²⁷. Moğollar zamanında bazen babalar kendi evlatlarını daha beşikte iken nöker yaparak vermekteydiler¹²²⁸. Ak-Koyunlular'ın Moğollar'dan etkilendikleri muhakkaktır. Moğol imparatorluğunun yıkılması ile, onun eski sınırları içerisinde kurulan Türk devletlerinin askerî yapısında, Moğolların uygulamış olduğu ve esasen eski bozkır Türk askerî sisteminin etkileri olduğu inkar kabul etmez bir hakikattir. Asırlarca denenmiş, yapısı işlenmiş ve kökleşmiş bir devlet müessesesinin başka bir devlet tarafından benimsenmesi bugün bile görülmektedir¹²²⁹.

C- TEŞKİLÂT VE SAVAŞ TARZI:

Ak-Koyunlular'da ordu teşkilâtı, Türk ve Moğol savaş tarzına göre oluşturulmuştu. Ordu eski Türk askerî teşkilâtının tesiri ile takım, bölük, tabur ile alay gibi koşun, tip ve fevc gibi kısımlara ayrılmıştı¹²³⁰. Koşun¹²³¹, fevc, tabur, kıt'a

¹²²⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 419; Terc., s. 253.

¹²²⁶Minorsky, *Review*, s. 165.

¹²²⁷İsfahani, a. g. e., s. 316.

¹²²⁸B. Y. Vladimirtsov, a. g. e., s. 134.

¹²²⁹A. Caferoğlu, a. g. m., s. 256.

¹²³⁰İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 287.

veya bölük manalarına gelmekte idi ve sayıları duruma göre değişmekteydi. Tip ise, alay anlamında kullanılıyordu¹²³². Ordu sağ kol (Barangar), sol kol (Cuvangar) ve merkez kalb veya Uluğ kol denilen üç kısma ayrılmıştı. Sağ ve sol kolları şahzâdeler komuta ederdi¹²³³. Kollara aynı zamanda kanat da denilmekteydi¹²³⁴. Kalb kolunu ise başkomutan olarak bizzat hükümdar komuta ederdi¹²³⁵. Harpten önce asıl ordunun önünde öncü kuvvet ve mangılay olarak adlandırılan bir birlik de bulunurdu. Öncü kuvvetler, düşmanın durumunu bildirmek için önden gönderilen birlikti. Bu birlik, bazen düşmanla savaşmak zorunda kalabilirdi. Mangılay (öncü) birliğinin sayısı bin kişi olabileceği gibi daha az sayıda da olabilirdi¹²³⁶. Öncü kuvvetler bazen de düşmanın öncü kuvvetine rastlayabilirdi; bu durumda onlar, düşmanın öncü kuvveti üzerine ok atarak onları yok etmeye çalışırlardı¹²³⁷.

Duruma göre asıl çarpışmadan önce gönderilen diğer öncü (Mangılay) birliklerine yardım olarak sonradan başka öncü birlikler de gönderilebilmekte idi. Yakub Bey Sultan Halil ile harb etmeden önce, emiri azâm Cemaletdin Behram Bey

¹²³¹Koşun tabiri Moğolca olup ordu demek ise de sonradan yüz elli yüz altmış kişilik müfreze olmuştur. Süvari kıtası olarak da kaynaklarda geçmektedir. Kara-Koyunlular'da koşun-i suvâr, bir atlı birliği anlamındaydı. Bkz. Şemis Şerik Emin, a. g. e., s. 187; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 287, n. 1; Tihranî, a. g. e., c. I, s. 187; Terc., s. 119.

¹²³²Tihranî, a. g. e., c. I, s. 147; Terc., s. 98; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 287, n. 2.

¹²³³R. R. Arat, a. g. m., s. 304.

¹²³⁴İlhan Erdem, a. g. t., s. 68.

¹²³⁵R. R. Arat, a. g. m., s. 314.

¹²³⁶Tihranî, a. g. e., c. I, s. 157; Terc., s. 103.

¹²³⁷Minorsky, *Persia*, s. 35.

Bayramî ile Bayındır Bey'in bazı emîrlerle beraber Manglay olarak diğer emîrlere katılması kararlaştırılmıştı¹²³⁸.

Öncü birlikleri, düşmanın köprü ve bazı geçitlerden geçmelerinin engellenmesi için de görevlendirilmekte idi. Meselâ Sultan Halil'in Hoy ırmağından geçişini engellemek için Yakub Bey, emîrlerinden Süleyman Bey ile Ömer Bey Çakırlı ve İskender Pilten'i beş bin kişilik bir öncü kuvvetle görevlendirmişti¹²³⁹.

Ak-Koyunlu ordusunda süvariler büyük çoğunluğu oluşturmaktaydılar¹²⁴⁰. Uzun Hasan'ın sarayında bulunmuş olan bir Avrupalı elçiye göre, Ak-Koyunlu ordusunda 50. 000 at bulunmaktaydı¹²⁴¹. Süvarilerin çoğunlukta olmasından dolayı da genel olarak Ak-Koyunlu savaş tarzı da atın manevra kabiliyetine göre oluşmakta idi. Atlı birlikler genel olarak ok atma saldırıları ile düşmanı yok ederlerdi. Bundan başka pala da kullanılmaktaydılar. Ak-Koyunlu süvari alayı diğer herhangi bir orduda görülmeyecek kadar mükemmeldi¹²⁴².

Ak-Koyunlu ordusu savaş zamanında beş kolorduya ayrılırdı ve düşmanı bir hilal şeklinde kuşatırdı¹²⁴³. Savaşta ordunun hatt-ı ricatini temin için karargâh ile ihtiyat kuvvetleri asıl ordudan iki üç gün geride bulunurdu ve bu ihtiyat kuvvetleri karargâhına Uruğ ismi verilmişti¹²⁴⁴. Ayrıca savaş meydanının gerisinde 15-20 kilometrelik bir mesafede de geri çekilme esnasında toparlanmak için ordu kampları

¹²³⁸İsfahani, a. g. e., s. 150; Minorsky, *Persia*, s. 34.

¹²³⁹İsfahani, a. g. e., s. 148; Minorsky, *Persia*, s. 34.

¹²⁴⁰İlhan Erdem, a. g. t., s. 69.

¹²⁴¹A *Narrative of Italian Travels in Persia*, s. IV.

¹²⁴²Minorsky, *Review*, s. 167.

¹²⁴³Woods, *Terc.*, s. 198.

¹²⁴⁴İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 287.

bulunurdu. Uğurlu Mehmed, Otlukbeli mağlubiyetinden sonra büyük gayretler sarf ederek babasına yetişmiş ve savaş meydanından on mil uzaklıktaki kampta kendini güvende hissetmeyip, babasıyla Fırat'ı geçerek ordunun geri kalan kısmı ile ülkenin içlerine çekilebilmişti¹²⁴⁵.

1-Ordunun Sefere Çıkması ve Konaklaması :

Ordu genel olarak baharda sefere çıkar ve en geç sonbaharda seferden dönmeye çalışılırdı. Kışın ise sefere çıkılmazdı. Bu zamanda ordu için özel kışlaklar vardı ve buralarda kışlanılırdı¹²⁴⁶. Ordu kışlakta iken zaruret durumunda kışlaktan çıkabilmekte idi. Örneğin, Rakka havâlisinde oturan Ku'beyn, Uneyn ve Beni Rubia gibi Arap kabileleri, Şam ve Diyarbakır arasında yol kesip Müslümanları eziyete ve sıkıntıya soktuklarından Uzun Hasan, o hududu korumak için asker sevk ettirerek bu Arapları yağmalatmıştı¹²⁴⁷.

Ak-Koyunlu ordusu sefere çıkarken bütün ağırlığıyla çıkmaktaydı. Anadolu da savaş esnasında Türkmen ordularında kadınların, çocukların ve çiftlik hayvanlarının varlığına dâir çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Fakat topluca ilerleyen bir ulusun en güzel tasviri XV. yüzyılın ikinci yarısındaki Uzun Hasan'ın ordusunda görülmektedir¹²⁴⁸. Bu konuda bize en detaylı bilgiyi de Venedik elçisi Barbaro vermektedir. Barbaro Uzun Hasan'ın ordusuyla Tebriz'den yola çıktığında, ordunun içinde kadınların, erkeklerin ve bazıları beşikte olan çocukların olduğunu, bunların

¹²⁴⁵Caterino, a. g. e., s. 28.

¹²⁴⁶İ. Erdem, a. g. t., s. 69.

¹²⁴⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 281; Terc., s. 171.

¹²⁴⁸Jr. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 263.

yanında da yükleri bulunduğunu belirtmektedir. Yolculuk esnasında onların iyi organize edilmiş oldukları, nâdir olarak su içtikleri, ekmeği ise yemek istemedikleri, kendileri için faydalı olan bütün gerekli şeyleri taşıyarak hızlı ilerlediklerini hayretle ifade etmektedir¹²⁴⁹. Barbaro, Uzun Hasan ile birlikte bulunan önemli kişilerin bir çok deveye sahip olduklarını; kadın ve erkek hizmetçileri ile eşleri ve çocuklarını da yanlarında taşıdıklarını belirterek, bunların seyahat esnasındaki durumlarını açıklamaktadır. Seyyah, kadınların atları sürerken semerlerinin üzerinde beşiklerinin olduğunu ve bunların içinde çocuklarını taşıdıklarını, annelerin bir yandan atı sürerken bir yandan da çocuklarını besleyebildikleri hakkında bilgi vermektedir. Beşiklerden bazılarının, sahibinin maddî durumuna bağlı olarak altın işlemlere sahip olup, ipekle örtülü olduğunu belirtir. Ayrıca, bu kadınların sol elleri ile beşiği tutarak, sağ ellerinde küçük parmaklarına bağlı olan bir kamçıyla ata vurup onu hızlandırıp sürebildiklerini zikreder. Barbaronun verdiği bilgiye göre, diğer çocuklar da derecelerine göre, her iki tarafı kapalı olan kafesler içinde at sırtında taşınmaktaydılar. Kadınlar yüzlerini güneşten korumak için at kılından yapılmış boyun atkısı ile kapatmaktaydılar. Ordu toplandığında, her biri diğerinin başına değen bir alan içinde otuz mili kapsayan sıralanmış atlar ile çevrilmiş bir halde olurdu. Bunlar bu içtima alanında bir görevli tarafından teftiş edilmişlerdi¹²⁵⁰.

Ordu içerisinde demirciler, eyerciler ile okun üzerine tüy koyucular bulunmaktaydı. Bunun yanında kamp için gerekli olan her şey mevcuttu. Meyve, et ve ekmeğin satan erzakçılar ile yol gözetleyicileri ve kavanozlar içinde baharat satanlara rastlanmaktaydı. Onların ekmekleri Venedik'teki benzerinden daha düşük

¹²⁴⁹Barbaro, a. g. e., s. 64.

¹²⁵⁰Barbaro, a. g. e., s. 65.

fiyattaydı. Et bir peni¹²⁵¹ (penny) civarında idi. Bunlardan başka kavun ve karpuz dahil meyvenin bütün çeşitleri ile peynir ve pirinç bulunabilmekteydi. At eti, kuşaklar ve eyer için deri ve at koşum takımları mevcuttu. Bu orduda , Tatarlar tarafından getirilen ufak binek atları hariç satılacak at yoktu¹²⁵². Ak-Koyunlu ordusu her nerede konaklarsa, her cins hububat ve erzaklar ile onu takip etmeye görevlendirilmiş olan görevliler tarafından orada bir pazar kurulmaktaydı¹²⁵³,

Ak-Koyunlu ordusu sefere çıktıktan sonra belirli aralıklarla dinlenmek ve gerekli ihtiyaçları temin etmek için konaklardı. Bu konaklama yerleri, genellikle ırmak kenarında bulunan köylerin yakınında olurdu. Konaklama birkaç gün sürerdi¹²⁵⁴. Konaklanılacak yerin konumu, hayvanlar için gerekli olan otlaklar ve diğer sebeplerden dolayı büyük bir öneme sahipti. Örneğin Uzun Hasan kendisine karşı sefere çıkan Ebusaid'i güç durumda bırakmak için, Çağataylılar'ı her türlü vasıtaları olan ve otlakları bol olan Karabağ'a girmekten men etmişti. Düşmanın karşılaştığı güçlükleri arttırmak için de, 1463 yılında babası Halil'in yerine geçmiş olan Şirvanşah Ferruh Yasar'ı, ırmak üzerindeki köprüleri yıkmaya ve Ebusaid'in askerlerine yiyecek satmamaya mecbur etmişti¹²⁵⁵.

Ordu yaylak veya kışlakta bulunduğu sıralarda, düşmanın saldırısından emin olunmak için, ordugahın çevresine nöbetçiler yerleştirilmekte idi¹²⁵⁶. Ordunun

¹²⁵¹İngiltere'ye mahsus ufak bakır para, sterlinin yüzde biri. Bkz. Redhouse English-Turkish Dictionary, s. 713.

¹²⁵²Barbaro, a. g. e., s. 67.

¹²⁵³Contarini, a. g. e., s. 131.

¹²⁵⁴İsfahani, a. g. e., s. 346; Minorsky, Persia, s. 90.

¹²⁵⁵Devletşah, a. g. e., c. IV, s. 551; Hinz, a. g. e., s. 46.

¹²⁵⁶Tihranî, a. g. e., c. II, s. 191; Terc., s. 121; İ. Erdem, a. g. t., s. 70.

gececeği yerler ise önceden temizletildi¹²⁵⁷; meselâ, Uzun Hasan Gürcüler üzerine yaptığı sefer esnasında ormanlardan geçerken yol açmak için, ağaçları kesmek üzere beşbin güçlü adam görevlendirmişti¹²⁵⁸.

2-Ordunun Muharip Kısmı:

Ak-Koyunlu ordusunun muharip sınıfı atlı ve yaya olmak üzere iki ayrı unsurdan oluşturulmuştu. Türkmenler'in yaşam tarzından dolayı, süvari kısmı yaya sınıfından çok daha fazla kalabalıktı. Ak-Koyunlu sarayında bulunmuş olan Venedik elçisi C. Zeno, 1472 yılında Uzun Hasan tarafından toplatılan ordunun atlı kısmının 100.000 olduğunu belirtmiştir¹²⁵⁹. Ak-Koyunlu atlı ve yaya sınıfının oran olarak karşılaştırılmasına bir örnek de, Uzun Hasan'ın kendi maiyetinde daima hazır tuttuğu bir hassa kuvvetinde, 25.000 atlı ile 10.000 yaya olduğudur¹²⁶⁰.

Ak-Koyunlu ordusunda atlı sınıf sipahi, yaya sınıfı ise piyade olarak adlandırılmaktaydı¹²⁶¹. Ordunun muharip kısmı, kullandığı silah ve icra ettiği vazifeye göre birçok ihtisas sınıfına ayrılmaktaydı: İlk başta gelen ihtisas sınıfı, düşmanla karşılaşan öncü birlikleri idi. Öncü birlikleri alanlarında uzman diyebileceğimiz bir konumdaydılar. Bunlar çalılar arasında pusu kurup, düşman birliğine saldırarak onları bozguna uğratma gibi birçok savaş taktiğine sahiptiler¹²⁶². Öncü kuvvetlerinin (Mangılay) düşmanın öncü kuvvetlerini yenmesi, savaştan önce

¹²⁵⁷İlhan Erdem, a. g. t., s. 70.

¹²⁵⁸Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 97.

¹²⁵⁹Minorsky, Review, s. 167.

¹²⁶⁰Minorsky, Review, s. 169.

¹²⁶¹İ. Erdem, a. g. t., s. 70; Minorsky, Review, s. 159.

¹²⁶²Woods, Terc., s. 197.

büyük avantajlar sağlamaktaydı. Puşandarlar (Zırhlı) C. Zeno'nun anlatımına göre keçe elbise giyiyorlardı¹²⁶³.

Ak-Koyunlu ordusunun küçük bir örneği olan taşra ordularından Fars eyâletinin muharip ordu düzeni ise şu sınıflardan oluşturulmuştu¹²⁶⁴ :

	Zırhlılar	Okçular	Hizmetliler	Toplam
Sağ Kanat	2. 392	3.752	3. 900	10. 044
Sol Kanat	1.931	3.721	1.718	7.370
Merkez	932	3. 014	1. 716	5. 662
Toplam	5.255	10.487	7.334	23.076

Atlılar arasında ise, 1.000 mızraklı, 5.000 zırhlı, 10.000 okçu vardı¹²⁶⁵. Görüldüğü gibi muharip sınıfının en önemli unsurunu okçular oluşturmaktaydı. Okçulardan sonra mızrak, kılıç veya şesper olarak adlandırılan altı dilimli topuz, hançer ve gürz kullanıcıları gelmekteydi¹²⁶⁶.

Ak-Koyunlular'da vasal devletlerin acil yardım istemesi durumunda, hızlı oluşlarından dolayı sipahi kuvvetleri gönderilirdi¹²⁶⁷. Bunlardan başka, savaş esnasında muharip güçle birlikte savaş meydanında yer alan, savaşın başladığı

¹²⁶³Minorsky, Review, s. 164.

¹²⁶⁴Minorsky, Review, s. 164-165.

¹²⁶⁵Minorsky, Review, s. 168.

¹²⁶⁶İ. H. Uzunçarşılı, Medhal, s. 289.

¹²⁶⁷Woods, a. g. e., s. 155; Terc., s. 247.

işaretini veren davul, kös çalıcıları¹²⁶⁸ ile savaş esnasında ordu efradını coşturan râd'endaz denilen nâracılar da mevcuttu¹²⁶⁹.

Ak-Koyunlu ordu mensuplarının önemli bir ihtisas sınıfını kale kuşatmacıları oluşturmaktaydı. Örneğin, kale yakılmasında neftçiler kaleyi kolayca tutuşturabilirlerdi ve kuşatmacılar kalenin yüksek duvarlarına tırmanırlardı. Kale tırmanıcıları, kaleye tırmanırken biri parmakları ile duvara sıkıca tutunduğu zaman diğeri ayakları ile onun omuzlarına çıkardı, daha sonra bir başkası da aynı şekilde onun omuzlarına çıkar ve bir zincir oluşturularak kaleye çıkılırdı. Bu tırmanma esnasında herhangi birinin kale hendeğine düşmesi durumunda bu zincir bozulur, fakat diğeri tırmanmada bir yılgınlık göstermezdi¹²⁷⁰.

3-Muharip Olmayan Sınıf :

Ordunun gayri muharip kısmı sefere iştirak eden, fakat savaşmayan yardımcı sınıflardan oluşmaktaydı. Bunlar ordunun onarım ve bakım işlerini yapar, gerekli ihtiyaçlarını karşılardı. Ak-Koyunlu ordusunda yer alan gayri muharip sınıf da, muharip unsur gibi yaptığı işe göre ihtisas sınıflarına ayrılırdı. Buna göre Ak-Koyunlular'da muharip olmayan unsurları şu şekilde sıralayabiliriz: Kunduracı, demirci, eyerci, erzakçı, eczacı, okun üzerine tüy koyucu, terziler¹²⁷¹, kuşçu, parsçı, mutfak personeli, at bakıcıları, çobanlar, aslan bakıcıları, ehli tarap denilen çalgıcılar, yamçılar, meşaledarlar, sanatkarlar, ayakçılar, fincan taşıyıcılar¹²⁷², aşçılar,

¹²⁶⁸İsfahani, a. g. e., s. 154-155; Minorsky, *Persia*, s. 36.

¹²⁶⁹İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 206.

¹²⁷⁰İsfahani, a. g. e., s. 222-223; Minorsky, *Persia*, s. 51.

¹²⁷¹Barbaro, a. g. e., s. 67; Minorsky, *Review*, s. 168.

¹²⁷²Devvânî, *Arznâme*, s. 302; Minorsky, *Review*, s. 159-160.

marangozlar, inşaatçılar¹²⁷³ ve ordugah kâtibi¹²⁷⁴. Bunlardan başka gayri muharip sınıf içerisinde dahil edebileceğimiz ve ordu içerisinde yüksek zümreye mensup kadınlar ile kadın hizmetçiler de bulunmaktaydı¹²⁷⁵. Ordu içerisinde yer alan bu gayri muharip sınıf, muharip sınıf kadar önemli idi.

4-Ordunun Mevcudu:

Ak-Koyunlu ordusunun ilk dönemlerindeki mevcudu hakkında kesin bir rakam vermek zordur. Fakat aşiret yapısına bağlı olarak on binleri aşmadığını söyleyebiliriz. Ak-Koyunlular devlet konumuna geldiklerinde ise artık bu sayı yüz binleri bulabilmekte idi. Ak-Koyunlu sarayında elçi olarak bulunan Venedik elçisi C. Zeno, 1472 yılında Anadolu üzerine yapılan bir seferde Uzun Hasan'ın savaşçılarının 100. 000 atlı olduğunu belirtmektedir¹²⁷⁶. Bu sayı Fazlullah b. Ruzbihan tarafından da verilmektedir; ona göre de, Sultan Yakub zamanında Safevî şeyhi Haydar'a karşı 100. 000 kişilik Ak-Koyunlu ordusu harekete geçmiştir¹²⁷⁷.

Fakat bir diğer Venedik elçisi Barbaro ise, Ak-Koyunlu ordusunun çok daha az olduğunu belirtmektedir. Uzun Hasan ile birlikte Gürcistan seferine katılan Barbaro tahmin edebildiği kadarıyla ordunun tümünün 20.000 ile 24.000 arasında iyi atlılardan oluştuğunu söylemektedir. Diğer veriler de göz önüne alındığında Uzun Hasan'ın bu seferinde ordusunun ortalama 10.000 yaya ve 25.000 atlıdan oluştuğunu söyleyebiliriz¹²⁷⁸. Fakat bu sayı Barbaro'nun tahmin ettiği gibi Ak-Koyunlu

¹²⁷³İ. Erdem, a. g. t., s. 71.

¹²⁷⁴Hinz, a. g. e., s. 74.

¹²⁷⁵Minorsky, Review, s. 168.

¹²⁷⁶Minorsky, Review, s. 167.

¹²⁷⁷İsfahani, a. g. e., s. 289; Minorsky, Persia, s. 76.

¹²⁷⁸Minorsky, Review, s. 169.

ordusunun tümünü kapsamamaktaydı. Onun gördüğü bu ordu, Uzun Hasan'ın daima maiyetinde tuttuğu hassa kuvveti olmalıdır. Giovan Maria Angiolello'ya göre ise, Barbaro'nun da eşlik ettiği Uzun Hasan'ın 1474 yılındaki Gürcistan üzerine yapılan seferinde 25.000 piyade, 18.000 mahalli insanı, 3.000 çadır, 6.000 deve, 30.000 katır yükü, 5.000 sürücü katır, 2.000 at yükü, 5.000 kadın, 3.000 çocuk ve hizmetçiler ile farklı çeşitte bir çok hayvanlar vardı. Bu Uzun Hasan'ın devamlı yanında bulunan ordusu idi. Giovan, Uzun Hasan'ın harp açabileceği durumda ise bu sayının ne kadara çıkabileceği yargısını bize bırakmaktadır¹²⁷⁹.

Barbaro'nun Ak-Koyunlu ordusu hakkında verdiği sayıyı, ordunun tümü gibi kabul eden Hinz de büyük bir yanlgı içerisinde düşmüştür. Hinz, Barbaro'nun 1474 yılında Ak-Koyunlu ordusu toplandığı zaman esaslı bir inceleme yaptığını belirtmektedir. Buna göre, Barbaro hizmetçisiyle birlikte kale içindeki ordugahı yayan dolaşmış ve saydığı her şey için cebine bir fasulye koymak suretiyle bir istatistik tutmuştur. Böylece Barbaro, muharip atlıların sayısını 15.000 olarak tespit etmiştir. Bundan başka, 2.000 silahlı köle, çoban ve nekkâreci, 1.000 tüfekli avcı ve 3.000 okçu saymıştır. Buna göre, o muharip asker sayısının 21.000 olduğunu belirtmektedir¹²⁸⁰.

Verilen bu rakamlar sadece hassa kuvveti için doğru olabilir. Yoksa Hinz'in belirttiği gibi ordunun tümünü yoklama için toplamak, o günün koşulları içerisinde mümkün değildi. Ayrıca Fars eyâleti valisi Şahzâde Halil'in yaptırmış olduğu geçit töreninde eyâletin muharip gücü sayısının 23.000 civarında olduğu düşünüldüğünde, bütün eyâletlerdeki askerlerin sayısının toplamı Barbaro'nun görüşünün çok üstünde

¹²⁷⁹Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 94.

¹²⁸⁰Hinz, a. g. e., s. 92.

bir rakam oluşturur ki, bu da Barbaro'nun, Uzun Hasan Bey'in sadece hassa kuvvetlerini gördüğünü ortaya koyar.

Ak-Koyunlu sarayında bulunmuş olan Venedikli diğer bir elçi Contarini ise, Avrupa'ya dönmek üzere iken Ak-Koyunlu yaya askerlerinin törenini görmek için davet edildiğini ve sultanla gelmiş olan bu adamların 10.000 civarında olduğunu, fakat büyük çoğunluğun geride kaldığını söyler¹²⁸¹. Venedik elçilerinin birbirlerinden bu denli farklı sayı vermelerinin sebebi, onların sadece merkezde ve hükümdarın emrindeki orduyu baz almış olmalarındandı. Ordunun tümünün sayısı ancak Otlukbeli gibi büyük harpler esnasında doğru olarak bulunabilir. Bu savaştan önce Uzun Hasan, oğlu Uğurlu Mehmed ile Bektaş-oğlu Ömer Bey'i, 100.000 süvari ile Osmanlı akınlarını durdurmaya memur etmişti. Ayrıca, kendisinin Şebn-Karahisar savaşından sonra Karaman Beyi Kasım Bey'e gönderdiği bir mektupta da Osmanlı sultanına karşı 300.000 süvari ile yürüyeceğini¹²⁸² belirtmişti. Fakat bu sayı, Uzun Hasan'ın müttefik Venedik Cumhuriyeti'ne gücünün büyüklüğünü göstermek çabasıdan dolayı fazla gösterilmiştir. Diğer bir değer olarak, Otlukbeli savaşı öncesinde Uzun Hasan'ın acele bir şekilde Azerbaycan, Irak, Fars, Irak-ı Arab, Umman sahili, Kirman ve Diyarbakır'dan toplam 70.000 süvari topladığı bilinmektedir¹²⁸³. Verilen bu verilerden, Ak-Koyunlu ordusu mevcudunun 100.000 civarını biraz aşabileceği anlaşılmaktadır.

¹²⁸¹Minorsky, *Review*, s. 168.

¹²⁸²Şerafettin Turan, *a. g. m.*, s. 108.

¹²⁸³İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Kaynaklarına Göre Otluk Beli (Başkent) Savaşı", *OTAM*, Sayı 4, Ankara 1993, s. 154.

5-Techizat (Donanım):

Techizat, ordu mensuplarının savaş yapmalarını sağlayan vasıtalarlardır. Bu vasıtalar, teşkilâtla birlikte orduyu savaşa hazır hale getirir. Bu üç unsur (insan, teşkilât ve teçhizat) ahenkli bir şekilde bir araya getirilebildiği ölçüde ordunun savaşta başarı kazanma şansı artar¹²⁸⁴. Ak-Koyunlu ordusundaki techizatı savaş aletleri, giyim kuşam ve nakliye araçları alt başlıklarında inceleyebiliriz.

a-Hafif Silahlar :

Ak-Koyunlular'ın kullandıkları hafif silahlar mızrak, ok, yay, kılıç, gürz, kalkan, hançer ve pala¹²⁸⁵ gibi dönemin diğer devletlerinin ordularının da kullandığı silahlardan oluşmaktaydı. Ak-Koyunlular bu silahları kendileri yapmaktaydılar. Tebriz civarında "Beşkuy" denilen bir yerdeki tepe üzerinde büyük bir alanda silah imalehanesi bulunmaktaydı Barbaro, bu silah imalathanesinde çalışan zanaatçıların dışında kimseye orada yaşama izni verilmediğini, bu işte çalışmak isteyen şahsın, o yeri terk etmemesi koşuluyla işe alındığını bildirmektedir. Buradaki amaç, silah üretilen yerin adresini ve silahların özelliklerini gizlemektir. Barbaro sözlerine devamla, ülkenin başka yerlerinde de böyle zanaatçılar olduğunu ve oralarda da ok gibi benzeri silahların yapıldığını, fakat dünyanın hiçbir yerinde bu kalitede silah üretilmediğini belirtmektedir¹²⁸⁶.

Ak-Koyunlu askerleri kendilerini koruyabilmek için yuvarlak kalkanlara sahiptiler. Bunlar keskin palalar da kullanmaktaydılar. Ayrıca, silahlarını büyük bir ustalıkla kullanabilme yeteneğine sahiptiler¹²⁸⁷.

¹²⁸⁴ M. Altay Köymen, a. g. e., c. III, s. 267.

¹²⁸⁵ Contarini, a. g. e., s. 137; Minorsky, Review, s. 161-167; Hinz, a. g. e., s. 93.

¹²⁸⁶ Barbaro, a. g. e., s. 66.

¹²⁸⁷ Caterino Zeno, a. g. e., s. 16-17.

b-Ağır Silahlar:

Ağır silahlar, daha çok kale ve Şehir kuŐatmalarında kullanılmakta idi. Ak-Koyunlular dđneminde ağır silah olarak mancınık ile arrade denilen kđcđk mancınıklar kullanılmakta idi. Fakat, Ak-Koyunlular'ın ilk dđnemlerde bu silahlara sahip olmadıkları gđrđlmektedir¹²⁸⁸. unkđ bir keresinde Erzincan'ı kuşatmaya giden Osman Bey'e gerekli olan ağır silahlardan mancınık ve arradeyi dđnđrđ olan Trabzon Rum imparatoru getirmiŐti¹²⁸⁹.

Ak-Koyunlular'ın top gibi ağır silahları ne zaman kullandıkları ise kesin olarak belli değildir. Emir ekim ile Kara Yđlđk Osman Bey arasında yapılan bir muharebede, Memlđk ordusunun ateşli silahlara sahip olduğu gđrđlmüŐtđr¹²⁹⁰. Ak-Koyunlular'ın Yakub Bey dđnemine kadar ateşli silahlara sahip olmadıkları anlaşılıyor. Uzun Hasan zamanında Ak-Koyunlu sarayında bulunan Barbaro'ya gđre, ağır silah olarak Ak-Koyunlular'ın 10.000 ağır ok atma aleti vardı. Hemen hemen hiç topçuları yoktu. 1473 ilkbaharında Mısırlılar'a karşı yapılan seferde Ak-Koyunlu ordusunda yalnız iki havanla, iki mancınık bulunuyordu¹²⁹¹. Fakat, Uzun Hasan dđneminde ateşli silahların elde edilmesi için bir çaba içerisine girildiği gđrđlmektedir. Venedik senatosu 1471 yılında fitilli tđfekler ve top gibi diğer ağır silahlar gđndermiŐti. Fakat Kıbrıs'taki karıŐıklıktan dolayı gđnderilen silahlar, Tebriz'e ulaŐtırılamamıŐtı¹²⁹².

¹²⁸⁸Hinz, a. g. e., s. 93.

¹²⁸⁹İlhan Erdem, a. g. t., s. 173-174.

¹²⁹⁰Tihrańi, a. g. e., c. I, s. 63; Terc., s. 51.

¹²⁹¹Hinz, a. g. e., s. 93.

¹²⁹²Minorsky, *Persia*, s. 115.

Sultan Yakub döneminde Ak-Koyunlular'ın top kullandıkları kesin olarak bilinmektedir. Yakub Bey ve büyük kardeşi Sultan Halil arasında yapılan savaşta ilk olarak Yakub Bey'in çarhacıları saldırıya geçerek Sultan Halil'in topçularına ulaşmışlar, fakat Sultan Halil top ve tüfekler ile merkezini (kalp) kuvvetlendirdiği için topçular tüfekleri ile çarhacıları dağıtmışlardı¹²⁹³. Yine Yakub Bey döneminde Gürcü gazasına çıkan Ak-Koyunlular, yüksek bir dağın tepesine inşa edilmiş olan Ahıska kalesini almak için topları kullanmışlardı. Çünkü bu tür kaleleri almak sıradan savaş aletleri ile mümkün değildi. Bu sebeple bu kuşatmada toplar kullanıldı ve her saatte bir kale duvarlarına ateş edildi¹²⁹⁴.

Yine 29 Ocak 1489'da, Ak-Koyunlular Tiflis üzerine yürümüşler ve Gürcüler de kaleye kapanmışlardı. Ak-Koyunlular top kullanarak kaleyi ele geçirdiler¹²⁹⁵. 1486'dan 1490 yılına kadar komutanlık yapan Sûfi Halil, sürekli gayri Müslimler üzerine sefer yapmakla kalmıyor, aynı zamanda imparatorluğun topçu kuvvetlerinin büyük kısmını da denetliyordu¹²⁹⁶.

Fazlullah b. Ruzbihan'ın Tarih-i Eminî'sinde top gibi büyük silahlar (tup) birkaç defa zikredilmektedir. Ancak kaynakta terminolojik bir kargaşa olduğu da gözüküyor. Bu açıdan hadiseye şüphe ile yaklaşmak daha doğru olur kanısındayız. Tutuşabilir maddeler atan mancınıkların gerçek ateşli silahlar olup olmadığı açık değildir. Teknoloji öncesi materyal olan nefitten, erken İslâmi zamanlarda bile

¹²⁹³İsfahani, a. g. e., s. 158-159; Minorsky, Persia, s. 36.

¹²⁹⁴İsfahani, a. g. e., s. 221; Minorsky, Persia, s. 51.

¹²⁹⁵İsfahani, a. g. e., s. 345; Minorsky, Persia, s. 90; Woods, a. g. e., s. 156; Terc., s. 248.

¹²⁹⁶Woods, a. g. e., s. 146; Terc., s. 239.

bahsedilir. Ahıska kuşatmasında duvarları yarmak ve parçalamak için kullanılan ağır makineler (tup-i girân) mevcuttu¹²⁹⁷.

Yakub Bey döneminde bronzdan havan da kullanılmaktaydı¹²⁹⁸. Topçuluk bölümünün başında Tupçubaşı bulunurdu. Tiyullar, maaşlar, askerlik hizmetleri gibi konular onun sorumluluğundaydı. Tupçubaşı saray tupçuluğu ve tupçularla ilgili işleri uygun bir şekilde inceleyip karar alırdı. Topçu neferlerinin bağışları ve hizmete koşmalarda ödenen para, tiyul ve görevlerle ilgili emîrler Tupçubaşının imzasına ve mührüne sunulurdu¹²⁹⁹.

c-Ordunun Giyim ve Kuşamı :

Ak-Koyunlu ordusu, dönemin silahlarından korunabilmek için diğer devletlerinin ordularında olduğu gibi savaşın tarzına göre giyinirdi. Ancak bazı farklılıklar da vardı. Ordu elemanları kılıç, ok ve pala gibi silahlardan korunabilmek için ipek ve deri ile her taraflarını kaplatırlardı. Hattâ bazıları o kadar kalın giyinirlerdi ki, kalın bir yorganı çağrıştıran bu giysiyi bir ok delip geçemezdi¹³⁰⁰.

Ak-Koyunlu ordusunun süvari kısmı kendilerini koruyan yuvarlak kalkanlara sahiptiler ve boyanmış demir zırhlıları da mevcuttu¹³⁰¹. Diğer bazıları da yaldızlı göğüslüklere sahiptiler¹³⁰²; ayrıca ağır rüzgarların etkisinden korunabilmek için güçlü kalın postlarla örtünürlerdi. Bir kısmı da iyi cins ipekle kalınca keçe gibi dikilmiş olan yelek giyerlerdi ki, bunları oklar delip geçemezdi. Bazıları da süslü

¹²⁹⁷Minorsky, *Persia*, s. 115.

¹²⁹⁸Minorsky, *Persia*, s. 116.

¹²⁹⁹Anonymous, *Tadhkirat*, s. 51-52.

¹³⁰⁰Barbaro, *a. g. e.*, s. 66; Contarini, *a. g. e.*, s. 137; Minorsky, *Review*, s. 168.

¹³⁰¹Caterino, *a. g. e.*, s. 16-17.

¹³⁰²Minorsky, *Review*, s. 167.

zırhlar ile halkalı yada zincirli zırhtan ceketler giyerlerdi. İleri gelen Türkmenler'in güzel işlenmiş başlıkları ve zırhlı gömlekleri bulunurdu. Atlar da yere kadar uzanan levhacıklardan yapılmış zırh örtülerle kaplanırdı. Zengin olmayan muhriplerin savaş atları ise ok işlemeyecek kadar kalın deri, ipek yahut keçe ile kaplanırdı¹³⁰³. Ak-Koyunlu muharip sınıfı, Şeyh Haydar ile yapılan savaşta Safevîler'in tac giymelerine karşılık miğfer giymişlerdi¹³⁰⁴. Ak-Koyunlu ordusunun ileri gelenleri ise ordunun teftişi esnasında çok güzel miğferler ve zırhlar giymekteydiler¹³⁰⁵. Bu zırhların bir kısmı Şiraz'da yapılmaktaydı ve bunlar kenarları yıldızla süslenmiş, her yönüyle aynaya benzer şekilde parlatılmış harika sanat eseri niteliğindediler¹³⁰⁶. Ayrıca onların atları da yere doğru sarkıtılmış olan kare şeklinde küçük levhacıklardan yapılmış zırhlarla örtülmekteydi¹³⁰⁷.

d-Nakliye Araçları :

Ak-Koyunlu ordusunda savaş sisteminin oluşturulması ve tatbik edilmesinde, at önemli bir yere sahipti. Ak-Koyunlular, Arap atını tercih etmekteydiler. Ak-Koyunlular Arap atını Bidevi at sözü ile tanımlayıp bu atları pek makbul tutarlardı. Bizzat Uzun Hasan Bey, Bidevi atın (esb-i bedevi) değerini çok takdir ediyordu¹³⁰⁸.

Arap atı, özellikle savaş esnasındaki dayanıklılığından dolayı takdir edilmekteydi. Örneğin, Uzun Hasan'ın Rüstem Tarhan ile yaptığı bir savaşta,

¹³⁰³Hinz, a. g. e., s. 93.

¹³⁰⁴İsfahani, a. g. e., s. 283; Minorsky, Persia, s. 73.

¹³⁰⁵Contarini, a, g, e., s. 137.

¹³⁰⁶Giovan Maria Angiolello, a. g. e., s. 91.

¹³⁰⁷Barbaro, a. g. e., s. 66.

¹³⁰⁸Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 393.

Mühürdar'ın amca oğlu Şeyh Beğ'in malı olan Bidevi bir ata, savaşın başında karışıklığın yoğun olduğu sırada bir ok değmiş, okun ucu onun şah damarını kesmiş, fakat at, onun üzerinde bulunan sahibinin silahlı ve zırlı olmasına rağmen ağırlıktan ve yaradan etkilenmemiştir. Uzun Hasan'ın tecrübelerinden ve nasihatlerinden biri şuydu: "Arap atının bir çok özellikleri vardır. Bunlardan biri de bir ok veya bir darbe yerse, ondan o kadar etkilenmez. Hemen kendini ölüme ve binicisini tehlikeye atmaz. Sipahî, Arap atına bakarken kusur etmemelidir. Çünkü galip gelirse at kendisi için büyük bir nimettir. Yok eğer mağlup olursa, at onun kurtuluşuna sebep olur."

1309

Uzun Hasan'ın Arap atı için yaptığı nasihatler onu bir çok muharebede haklı çıkarmıştı. Otlukbeli savaşında Osmanlı Sultanı Fâtih Sultan Mehmed'e yenilen Uzun Hasan, acil durumlar için hazır tuttuğu bir Arap atı sayesinde savaş meydanından uzaklaşabilmişti¹³¹⁰. Ak-Koyunlular Arap atlarını, Suriyeliler'e koyun vererek elde etmekteydiler¹³¹¹.

Ak-Koyunlular attan başka, herhangi diğer bir hayvandan daha fazla ara vermeksizin gidecek kadar hızlı olan deveden de, nakliye aracı olarak istifade etmekteydiler¹³¹². Ak-Koyunlu ordu elemanlarının her biri derecesine göre bazısı on, bazısı yirmi bazıları da otuz deveye sahip bulunmaktaydı. Bu develer boncuklarla süsletilip, bezlerle kaplatılırdı. Ak-Koyunlular, develeri birbirlerine kıyırukları ile bağlardı, böylece onları sürmek için herhangi bir kimse zahmet çekmezdi. Bunların üzerinde, sahiplerinin sandıklar ve torbalar içindeki giysileri ve eşyaları

¹³⁰⁹Tihranî, a. g. e., s. 201; Terc., s. 126.

¹³¹⁰Caterino, a. g. e., s. 28; Âşıkpaşazâde, a. g. e., s. 153.

¹³¹¹Tihranî, a. g. e., s. 244; Terc., s. 149.

¹³¹²Caterino Zeno, a. g. e., s. 24.

olurdu¹³¹³. Bunlardan başka katırlar, küçük ve büyük sığırlar da mevcuttu¹³¹⁴. Herhangi bir şey taşımayan katırlar da vardı, bunlar da süsletilmişlerdi. Ayrıca 1.000 civarında at, benzer şekilde donatılıp süsletilmişti. Bunlar, geceleyin seyahat edildiği zaman hem kadınların hem de erkeklerin ve onların hizmetçilerinin taşınmasında kullanılmaktaydı¹³¹⁵.

Venedik elçisi Barbaro, 1474 yılının yaz başlarında Uzun Hasan'a eşlik ettiği seferde Ak-Koyunlu nakliye araçlarının sayısını şöyle vermektedir¹³¹⁶ :

Develer	30.000
Nakliye arabaları, katırlar	5.000
Nakliye arabaları, atlar	5.000
Eşek	2.000
Atlar	20.000

6- Av:

Ak-Koyunlu hükümdarları ava giderlerdi. Av, hükümdarlar, şahzâdeler ve askerler tarafından binicilik ve atıcılık gibi askerî özellikleri arttırmak için yapılırdı. Bunun yanında yiyecek temini de gerçekleştirilmekte idi. Ak Koyunlu hükümdarları, fırsat bulduklarında av yaparlardı. Uzun Hasan Bingöl yakınlarında bulunduğu bir sırada av için Bingöl dağına çıkmıştı¹³¹⁷. Av, sefer esnasında ordunun yiyeceğini temin için bazen hayati önem taşımıştır. Uzun Hasan, Arabşah'a saldırmadan önce,

¹³¹³Barbaro, a. g. e., s. 67.

¹³¹⁴Minorsky, Review, s. 168.

¹³¹⁵Barbaro, a. g. e., s. 68

¹³¹⁶Minorsky, Review, s. 167

¹³¹⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 228; Terc., s. 140.

Eleşkirt yakınlarında av halkası (cerge) kurarak av yapmıştı. Bu av, ordunun saldırısı esnasında Ak-Koyunlular'a büyük bir yardım sağlamıştı¹³¹⁸.

Uzun Hasan, Cizre yakınlarında bulunan Demir Kapu mevkiinde yaptığı avda 500 adet devekuşu ve birçok yaban eşeği avlamıştı¹³¹⁹. Beş yüz deve kuşunun avlanmasının, ordunun yiyeceğinin temini için önemli bir sayı olduğu göz önüne alındığında, avın önemi daha iyi ortaya çıkmaktadır. Ak-Koyunlu ordusu sefere çıktığında av için gerekli olan leopar, doğan, tazi, av köpeği ve atmaca gibi çeşitli hayvanlar da yanlarında taşımaktaydılar¹³²⁰. Av, ordunun yiyeceğini temin etmedeki katkısının yanında, ordunun hareket kabiliyetini artırarak savaşlarda üstünlük sağlanmasına da yardımcı olurdu.

7-Esirlik :

Ak-Koyunlular yaşadıkları dönemdeki diğer devletler ile sürekli savaştıkları için, esir alma ve esir olma gibi durumlarla sık sık karşılaşmışlardı. Esirler ele geçirildikten sonra hemen öldürülmeyip, bir değerlendirme yapıldıktan sonra akıbetlerine karar verilmekte idi. Bunlar esirlerin karşılıklı değiştirilmesi yada ele geçirilen hükümdar kale hâkimi ise, hâkim oldukları yerlerin teslim olması için kullanılmak istenmişlerdir. Kara Koyunlu Pir Ömer, Kara Yülük Osman ile yaptığı muharebede Ak-Koyunlular'a esir düştü. Kara Yülük onu Erzincan önlerine getirdi. Şehrin teslim edilmesi için şehir muhafızları ile muhatap yaptı. Fakat Pir Ömer boyun eğmeme konusunda direndi. Bunun üzerine Osman Bey onun öldürülmesini buyurdu. Fakat oğlu Ali Bey, Şemseddin Mirza, İskender Mirza ve Yakub Bey'in, Emir Yusuf'un elinde esir olduklarını hatırlatarak babasını Pir Ömer'i öldürmekten

¹³¹⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 235; Terc., s. 144.

¹³¹⁹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 251; Terc., s. 154.

¹³²⁰Barbaro, a. g. e., s. 66.

alılıkoydu. Buna rağmen nökerlerin birçoğu öldürüldü. Erzincan'ın alınması gerçekleşmeyince Osman Bey Kemah'a gitti. Pir Ömer bu sırada kaçtı. Araştırılıp soruşturulduktan sonra tekrar yakalandı¹³²¹. Kara Yülük Osman Bey, Pir Ömer'in bu davranışına aşırı derecede öfkeleniğinden, Tebriz'de hapis bulunan oğlunun kısas edilmesini bile hesaba katmayarak, Pir Ömer'i birkaç gün sonra Temmuz-Ağustos 1420'de öldürttü ve başını Mısır sultanına gönderdi¹³²².

Esirler hükümdar çocukları olmaları durumunda, önemli hadiselere sebebiyet verebilmekteydiler. 1429 yılında Memlûk Sultanı Baybars, Haleb Naibi Tanrıvermiş kumandasındaki bir orduyu Urfa'ya gönderdi¹³²³. Memlûkler bu sefer sonunda Kara Yülük Osman Bey'in Urfa hâkimi olan oğlu Habil Bey'i esir edip Mısır'a götürdüler¹³²⁴. Memlûkler'in oğlu Habil Bey'i esir etmeleri üzerine Kara Yülük, Timur'un oğlu Şahrüh Mirza'nın yanına varıp onu Irak-ı Acem'e getirdi. Bunun üzerine Azerbaycan hâkimi Kara Yusuf'un oğlu İskender, kaçarak Osmanlılar'a sığınmak zorunda kaldı¹³²⁵. Urfa hâkimi Habil Bey de bu muharebeden sonra esir olarak götürüldüğü Kahire'de vefat etti¹³²⁶.

Esirlerin serbest bırakılması, her zaman kolay olmadığı gibi bazen çok pahalıya da mal olabilmekteydi. Uzun Hasan'ın ağabeyleri Hüseyin ve Cihangir

¹³²¹Tihranî, a. g. e., c. I, s. 70; Terc., s. 55.

¹³²²Tihranî, a. g. e., s. 70-71; Terc., s. 55; F. Sümer, **Kara Koyunlular**, Ankara 1984, s. 103.

¹³²³Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 406.

¹³²⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 106; Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. II, s. 174.

¹³²⁵M. Halil Yinanç, a. g. m., s. 258.

¹³²⁶Şahabettin Tekindağ, "Fatih ile Çağdaş bir Memlûk Sultanı Aynal el-Ecrut", İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, Sayı 23, İstanbul 1969, s. 37.

Kahire'de esir edilmişlerdi. Babaları Ali Bey onların salıverilmesi karşılığında Harput'u Memlûkler'e teslim etti. Oğulları hürriyetlerine kavuştular, fakat Ali Bey de yurtsuz kaldı¹³²⁷.

Uzun Hasan ile büyük biraderi Cihangir Mirza, Kara Koyunlu Rüstem-i Tarhan ile yaptıkları savaşta yenilmişlerdi. Bu savaşta her iki taraf da esir almışlardı. Daha sonra Cihangir Mirza'ya esirleri değiştirelim diye elçi gönderdiler. Cihangir Mirza da Ali Bey'in naibi Mirza Hacı Pir Mihmad'ı elçi olarak gönderdi. Her iki taraf da anlaşma sonucu esirleri değiştirdi¹³²⁸.

Savaşlarda esir alınan hükümdarların öldürülmesi istenmemekte idi. Meselâ, Uzun Hasan Bey'in Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh ile yaptığı muharebede, adı sanı belli olmayan bir asker Cihanşâh Mirza'yı kılıçla yaralamıştı. Onu yakalayıp esir etti. Ölmeden önce Cihanşâh Mirza, kurtulma ve kaçma ümidiyle kendisini esir alan askere, "Beni öldürme, Hasan Bey'in yanına götür, bunun sana faydası dokunur." demişti. Fakat yarası öldürücü olduğundan feryat etmekteydi. Asker, acıdan kurtulması için onu öldürdü. Uzun Hasan Bey durumu öğrenince de, kendisini cezalandırılacağından korkarak yaptığı işi saklamaya çalışmıştı. Bu hadise Ak-Koyunlular'da esir alınan hükümdarın, ancak hükümdarın emriyle öldürülebileceğini göstermektedir¹³²⁹. Nitekim Uzun Hasan'ın ertesini gün arayıcılar çıkartarak, her taraftan Kara-Koyunlu padişahını arayıp sordurtması ve onu ölü veya diri bulan

¹³²⁷F. Sümer, "Az Tanınmış Bir Türk Hükümdarı Uzun Hasan Bey", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 19, İstanbul 1988, s. 16 (Uzun Hasan Bey).

¹³²⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 202; Terc., s. 127.

¹³²⁹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 425; Terc., s. 257.

kimsenin ödüllendirileceğini söylemesi üzerine, o asker ümitlenerek geri dönebilmişti¹³³⁰.

Ak-Koyunlular esirleri bazen ölümle cezalandırmışlardı. Uzun Hasan Kara-Koyunlu Devleti'ne son verdikten sonra Cihanşâh'ın otağına yerleşti. Bu savaşta Cihanşâh'ın çocukları Mehmedî ve Ebu Yusuf da esir edildi. Uzun Hasan, Mehmedî ile Ebu Yusuf'un dışında esir edilen Kara-Koyunlu ordusunun ileri gelenlerini öldürttü. Ancak üç gün sonra Cihanşâh'ın öldürüldüğü haberi gelince Mehmedî Mirza da öldürüldü. Ebu Yusuf Mirza'yı ise bağlayıp muhafaza ve müşahede altına almışlardı. Kara-Koyunlu şahzâdelerinin öldürülmeyip bekletilmelerinin sebebi, Cihanşâh Mirza'nın kurtulmuş olması durumunda şahzâdeleri esirler ile değiştirme veya fidyeye alma amacını taşımaktaydı. Esirler arasında bulunan Sultan Mehmed Baysungur'un oğlu Yadigar Mehmed Sultan, ikram ve izzet ile karşılandı. Ebu'l-Hasan-ı Tarhan, Behlül, Fazlullah-ı Pirzad gibi Çağatay emîrlerini koruyup onun emrine verdiler. Ayrıca Horasan'ın yönetimini de ona verdiler. Bundaki amaç ise, iki kavmin birleşmesini sağlamaktı¹³³¹.

Uzun Hasan, yenilip hezimete uğramış olan Kara-Koyunlu ordusunun arkasından hiçbir kimsenin gitmemesi ve onlara saldırmaması konusunda teltel çıkardı. Erkeklerin, kadınların, zayıfların ve acizlerin gönüllerinin alınmasını; yol azığı, mallar ve bineklerle onların vatanlarına dönmelerine izin verilmesini buyurdu¹³³². Ak-Koyunlu Hasan Bey, şahsında taşımış olduğu sultanlık vasfıyla Kara-Koyunlular'ın tamamıyla imha edilmesine rıza göstermemişti. Onları ilgisi ve koruması altına alarak, yol azığı ve bineklerle yurtlarına geri dönmelerini sağladı.

¹³³⁰Tihranî, a. g. e., c. II, s. 426; Terc., s. 257.

¹³³¹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 429; Terc., s. 259-260.

¹³³²Tihranî, a. g. e., c. II, s. 430; Terc., s. 260.

Eğer Ak-Koyunlu askerleri onların peşinden gitselerdi, Kara-Koyunlular'ın tamamı ölümlerine karşı karşıya kalacaklardı¹³³³.

Ak-Koyunlular, kendilerine ileride tehlike oluşturabilecek şahsiyetleri esir aldıklarında genel olarak öldürmüşlerdir. Uzun Hasan Timurlu Hükümdarı Ebu Said Mirza'yı savaşta esir alınca¹³³⁴, yaşamasının tehlike yaratabileceği düşüncesiyle, onu öldürtmüş olduğu Şahruh'un haremi olan Güherşad Begüm'ün kanına bedel olarak Yadigar Mehmed'e teslim etti. Yadigar Mehmed'in nökerleri de onu öldürdüler¹³³⁵. Fakat yenilen Çağatay askerlerine, ileride Ak-Koyunlu hizmetine girerler diye veya tehlike oluşturmayacağı düşüncesiyle iyi davranılmıştır.

Uzun Hasan yenilen askerlerin ve bozulan ordunun açları için her gün herkesi kapsayan yiyecekler verdirdi. Ülkelerine dönme isteğinde olan Çağatay emîrlerinden ve esirlerinden her birine, durumlarına uygun olarak merkep ve yol azığı verip onların gönüllerini aldı. Ak-Koyunlu hizmetine girme yolunda olanlara ilgi gösterdi. Onlara makam ve rütbelerine göre deve katarı, çadır ve harçlık verdi. Bunların hepsini şahzâdesi Baysungur'un hizmetine soktu. Uzun Hasan böylece fethettiği yerlerdeki asker ve kavimleri yok etmek yerine, onları kendi hâkimiyeti altına alarak oraları elinde tuttu¹³³⁶.

Uzun Hasan kaçanların üzerine saldırılmaması, onların gönül rahatlığı ile vatanlarına geri dönmeleri için, Cihanşâh'ın askerlerine karşı yapılan muamelenin

¹³³³Tihranî, a. g. e., c. II, s. 431; Terc., s. 260-261.

¹³³⁴Hondmir, a. g. e., s. 92; Hondmir, Habibü's-Siyer, İng. Terc., W. M. Thackston, c. III, II. Kısım, Harvard University 1994, s. 401; Tihranî, a. g. e., c. II, s. 490; Terc., s. 296.

¹³³⁵Tihranî, a. g. e., c. II, s. 491; Terc., s. 297.

¹³³⁶Devletşah, a. g. e., c. IV, s. 554; Tihranî, a. g. e., c. II, s. 492; Terc., s. 298.

aynısının onlara yapılması için ferman buyurdu. Sultan Ebu Said Mirza'nın annesine iyi davranarak, ona sultanın naaşını istediği yere nakletmesi konusunda izin verdi¹³³⁷.

Otlukbeli savaşından önce Ak-Koyunlular, Osmanlı öncülerini yenerek, ileri gelen beylerinden Turhan Bey oğlu Ömer Bey'i, Rumeli defterdarı olan Fenarî Zade Ahmed Çelebi'yi ve subaşları esir edince, Uzun Hasan bunları bir çadıra hapsedirdi. Esirlerin can güvenliği tamamıyla hükümdarın inisiyatifine kalmıştı. Onlar, her an öldürülebilirlerdi. Uzun Hasan bu başarısından sonra bir eğlence meclisi düzenlemiş ve mecliste Rum tahtı ve Kayserlik sarayının kendi konağı olması gerektiğini söylemişti. Buna karşılık Ömer Bey'in, "Han'ım Osmanlı askerinin deryasından bir katre almakla denizin köpürmesine ne kusur gelir ve gök kubbeden bir hızlı yıldız eksilmeyle göğün saltanatına ne zarar gelir." demesi üzerine, Uzun Hasan öfkelenmiş ve onun öldürülmesini emretmişti. Fakat Ömer Bey bu kez de Uzun Hasan'ın haklı olduğunu; kendisinin Osmanoğulları'nın bir kulu olarak üzerindeki hakkına binaen böyle konuştuğunu beyan ederek ölümden kurtulabilmiştir¹³³⁸.

Ak-Koyunlular'ın da esir düşmeleri halinde öldürüldükleri görülmektedir. Fâtiş Sultan Mehmed, Otlukbeli savaşında ele geçirilen Ak-Koyunlu esirlerinin tümünün öldürülmesini emretmiş; sadece bilginler, âlimler, sanatkarlar ve diğere bazı oymakları bağışlamıştı. Fâtiş Sultan Mehmed ele geçirilenleri gözden geçirip üç bölüğe ayırdı. Ak-Koyunlu emirlerinin ileride tehlikeli olabilirler diye öldürülmelerini, Kara-Koyunlu beylerinin ise Osmanlılar ile olan eski dostluklarından dolayı serbest bırakılmalarını emretti. Diğere grup ise çoğunluğu Çağataylı hükümdarların çocukları, torunları olan şahzâdelardı. Mirza Mehmed Bakır, Mirza Muzaffer gibi emirzadeler, baba tarafından Timur Han oğlu Mirza

¹³³⁷Tihranî, a. g. e., c. II, s. 493, Terc., s. 298.

¹³³⁸Hoca Şadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 123-124.

Miransah'ın torunlarından olup ana tarafından da Uzun Hasan'ın dedesi Bayındırlı Osman Bey'e ulaşmaktaydılar. Bunların Amasya kalesinde hapse atılmaları buyruldu. Ele geçirilen 3.000 esir asker de dönüş sırasında, her konakta dört yüzü olmak üzere Osmanlılar tarafından öldürüldü¹³³⁹.

Esirlerin kurtarılması için ödenen "kanbedeli" ile ilgili olarak Ak-Koyunlu sarayında bulunan Timurlu hatunlarından Rukiye Hatun'un Osmanlı sarayı ile yapmış olduğu mektuplaşma, bu konuda oldukça aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Otlukbeli muharebesinde esir düşen şahzâdeleri kurtarmak için Rukiye Hatun, ilk olarak Anadolu Beylerbeyi Ahmet Paşa'ya bu konuda bir mektup yazmış¹³⁴⁰ ve bu mektubu Ahmet Paşa Fâti'h'e takdim etmişti. Bunun üzerine, Rukiye Hatun'a "Name-yi Humayun" gönderildi. Osmanlı sultanının göndermiş olduğu bu mektupta Fâti'h, Rukiye Hatun'a son derece güzel bir ifade ile hitap etmiş ve daha sonra Rukiye Hatun'un esir evlatları ile ilgili olarak göndermiş olduğu mektubun kendisine takdim edildiğini bildirmişti. Onları esirlikten parasız olarak azat etmenin, kendisinin padişahane isteği olduğunu, fakat devlet ve saltanat kanununa göre bunu yapmanın kendisinin imkanının dışında olduğunu belirttikten sonra, şahzâdelerin her birisi için yirmi defa yüzbin (2.000.000) Tebriz akçesi istemiştir. Bunun tümü¹³⁴¹ ise 6.000.000 Osmanlı akçesi ediyordu. Mektupta Rukiye Hatun'un göndermiş olduğu hediyelerin 450.000 Tebriz akçesi ettiği ve ricası üzerine oğullarından biri olan emirzade Zeynel Mirza'ya merhamet göstererek onu azat ettiklerini, bu sebeple onun yukarıda

¹³³⁹R. R. Arat, a. g. m., s. 305; Hoca Sadettin Efendi, a. g. e., c. III, s. 134-135.

¹³⁴⁰Abdülhüseyn-i Nevâî, a. g. e., s. 587; Şahin Fazıl Farzalı, "Hunbaha Vergisi ve Sultan Mehmed Fatih'in 1473 Tarihinde Akkoyunlu sarayına Gönderdiği iki Mektup Hakkında", XII. Türk Tarih Kongresi, c. III, Ankara 1999, s. 920.

¹³⁴¹Abdülhüseyn-i Nevâî, a. g. e., s. 589; Ş. F. Farzalı, a. g. m., s. 921.

gösterilen miktarın geri kalanını, yani 5.500.000 Tebriz akçesini toplayıp Hazine-i âmire'ye göndermesi halinde diğer evlatlarının da esaretten kurtulacağı belirtilmiştir. Söz konusu miktarın geciktirilmesi durumunda, bu evladın geri gönderilmesi gerektiği ve bu şekilde davranıldığında hediyelerin olduğu gibi kendisine gönderileceği ve söz konusu edilen miktar gönderilmediği yada serbest bırakılan esirin geri dönmemesi durumunda, onun Osmanlılar'ın elinde esir bulunan kardeşlerine kesin olarak zarar getirileceği bildirilmiştir. Konuyu Ak-Koyunlu sarayında bulunan Rukiye Hatun'a nazik fakat kesin ve ağır taleplerle bildiren Fâtih, mektubun sonunda Ak-Koyunlu sarayından kan pahası olarak gönderilen hediyeler içinde yer alan kitapların Osmanlılar'da bulunan şeyler olduğu, bunların nadide eserler olmadığı, bu sebeple de kendilerine kıymetli kitap örnekleri gönderilmesini istemişti. Fâtih bundan sonra tekrar esir şahzedelerin meselesine dönerek, Yusuf ve Ömer Beyler'in durumlarının söylenildiği gibi olduğunu ve Yusuf Bey için 200 Tebriz tümeni, Ömer Bey içinse 150 Tebriz tümeni kararlaştırıldığını belirttiikten sonra, bu miktarın eksiksiz olarak ödenmesini istemişti¹³⁴².

Fâtih Sultan Mehmed, Rukiye Hatun'a ikinci bir mektub daha göndermişti. Bu mektup Rukiye Hatun'un mektubuna karşı cevap niteliğindedir. Sultan mektubunda Rukiye Hatun'a, "Gönderdiğiniz mektup bize arz olundu ve içeriği anlaşıldı. Siz esirlerin azad olunmalarını rica ettiniz. Kendi cevabımızda esirlikten kurtulma şartları ve kan parası istenilmesinin sebebini bildirdik. Şartlar değişilmezdir. İstenilen meblağın gönderilmesinde herhangi bir engel ortaya çıkarsa, Zeynel Bey geri dönmelidir. Aksi durumda, elimizde olan kardeşlerine zarar verilecektir." diye bildirmiştir¹³⁴³.

¹³⁴² Abdülhüseyn-i Nevâî, a. g. e., s. 590; Ş. F. Farzalı, a. g. m., s. 921.

¹³⁴³ Abdülhüseyn-i Nevâî, a. g. e., s. 591; Ş. F. Farzalı, a. g. m., s. 922.

Devvânî esirlerin canlı tutulmasının mümkün olduğu sürece öldürülmemeleri gerektiğini öğütlemektedir. Çünkü onların elde tutulması, ileride bazı faydalar sağlayabilirdi. Bunlar af edilebilirler, köle edilebilirler veya fidye karşılığı serbest bırakılabilirlerdi. Bu tür hareketler aynı zamanda düşmanların kalplerinin yumuşatılmasına da yol açabilir. Fakat zafer sonrası onları öldürmek kanuni değildir. Ancak öldürme, onların entrikalarına karşı başka önlem bulunmadığı zaman mümkün olabilir. Zaferden sonra düşmanlık ve güvenme hisleri bulunmamalıdır, çünkü zafer elde edildikten sonra düşmanlar teb'a olurlar¹³⁴⁴. Ak-Koyunlular'ın esirlik konusunda Devvânî'nin belirtmiş olduğu şekilde davrandıkları, yukarıda gördüğümüz bir çok olayda açıkça görülmektedir.

8-Posta (Yam):

İslâm devletlerinde Berîd olarak adlandırılan bu kurumun görevi, resmî haberleşmeyi temin etmek, memurların ülke içinde seyahatlerini sağlamak, postacılıkla ilgili diğer görevleri yerine getirmektir¹³⁴⁵.

Ak-Koyunlular'ın devlet teşkilâtlarından etkilendikleri İlhanlılar'da Hülagü zamanında, posta (Yam) menzillerinin bulunduğu yerlerdeki halk vergilerden muaf tutulmuş, bunun karşılığında da oradan gelip geçen devlet memurlarını ve habercilerini (ulak) ağırlamaları şartı konulmuştu¹³⁴⁶. Bu uygulamanın Ak-Koyunlular'da da benzer şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır; çünkü, Yakub Bey Kâbe'ye mahmil göndermeye karar verdiği zaman eyâletlere gönderdiği fermanda, yamçıların hacca gideceklerin hayvanlarını ulakçılıkta kullanmamalarını

¹³⁴⁴Devvânî, *Ahlâk*, s. 414.

¹³⁴⁵Mehmed Aykaç, *a. g. e.*, s. 54.

¹³⁴⁶M. Taki İmami, *a. g. t.*, s. 66.

emretmişti¹³⁴⁷. Yamçılara, askerlerin geçecekleri yolları göstererek askerî alanda önemli bir görevi de yerine getirmekteydiler¹³⁴⁸. Sultan Halil'in Fars valisi iken yaptırmış olduğu geçit resminde otuz sekiz Yamçı yer almıştı¹³⁴⁹. Bu da bize Ak-Koyunlu Devleti'nde güçlü bir posta teşkilâtı olduğunu göstermektedir.

¹³⁴⁷İsfahani, a. g. e., s. 230; Minorsky, *Persia*, s. 54-55.

¹³⁴⁸İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 206.

¹³⁴⁹Minorsky, *Review*, s. 159.

YEDİNCİ BÖLÜM

DİNÎ VE FİKRÎ HAYAT, SANAT FAALİYETLERİ

A-AK-KOYUNLU DEVLETİNDE DİN

1-Sünnîlik ile İlişkiler:

Uzun Hasan Safevîler'i koruyup kollamasına rağmen, Sünnî-Sûfî sentezi oluşturmaya çalışıyordu¹³⁵⁰. Esasen, XV. yüzyıl mühim dinî hareketler devri idi. Timurlular ve Osmanlılar devletlerini sıkı Sünnî temeller üzerine teşkilâtlandırırken, onları birbirinden ayıran bölgelerdeki (İran ve Doğu-Anadolu) zorla merkezileştirilmeye müsait olmayan unsurlar, gevşek kabilevi bağları takviye edecek ve bu statukoyu devamlı hale koyacak olan ülkeleri tercih ettiler. İslâm tarihinde mutad olduğu üzere, Şîflik eskiden beri mevcut usulleri ve muzmin muhalifliği ile bu şekildeki düşünelere geniş bir imkan verdi. Anadolu'daki isyanlar, Fazlullah-ı Hurûfî'nin¹³⁵¹ propagandası, Güney Irak'taki Muşâşa'nın mehdiciliği ve Safevî dâflerinin Anadolu'ya esaslı bir şekilde nüfuz etmeleri, Türkmen hanedanları devrinin başlıca vasıflarıdır. Eğer Ak-Koyunlular bu gibi tesirlere maruz

¹³⁵⁰Woods, a. g. e., s. 257; Terc., s. 250.

¹³⁵¹Fazlullah-ı Hurûfî'nin (ö.796/1394) kurup geliştirdiği harflerin esrarına dayanan Bâtınî bir akım. Kur'ân-ı Kerim'de geçen bütün "fazl" (fadl) kelimeleriyle Fazlullah'ın kastedildiğine inanan ve onu Allah'ın zuhuru şeklinde gören Hurûfîler, Fazlullah'ın baş eseri ve Hurûfiliğin ana kaynağı olan Cavid-nânnâme'yi ilahi kitap olarak tanırlar. Bkz. Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik" DİA, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 408-409.

kalmamışlarsa bu keyfiyet, belki yakın komşuları Kara-Koyunlular'ın kendilerine düşman olmaları ve onların beşinci kollarından korkmaları ile ilgilidir¹³⁵².

Ak-Koyunlu hükümdarları çoğunlukla Sünnî kaidelere bağlı kalmışlardı. Uzun Hasan'dan bahseden kaynaklar, genel olarak onun iyi vasıflara sahip olduğunu, âlimlerle oturduğunu; fıkıh, hadis ve tefsir gibi dini konuları onlarla tartıştığını; mescit, medrese ve ribatlar yaptırdığını belirtirler¹³⁵³. Uzun Hasan Bey, ibadet için okunmak üzere Kuran'ı Türkçe'ye tercüme ettirmiş ve huzurunda okutmuştu; fakat, o zamanki din adamlarının ve âlimlerin kendisini desteklememeleri yüzünden, bu teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. Hasan Bey'in bu hareketi muhtemelen Türkler arasında Cumhuriyet devrine kadar yapılmış ilk ve son teşebbüstür¹³⁵⁴.

Devamlı harpler ve bundan doğan iktisadî buhran dolayısıyla, XV. yüzyılda Anadolu'nun bir dini kaynaşma geçirdiği yapılan incelemelerle meydana çıkmıştır. Safevîliğin çabuk yayılmasını da kolaylaştıran bu hareketin Uzun Hasan sarayında da tesirini göstermesi normaldi.

Ak-Koyunlular'ın Şîî veya Şamanî etkilerden çok az da olsa etkilendikleri veya bunları kendi politik çıkarları için kullanmış oldukları görülmesine rağmen, onlar genel olarak Sünnî akideye bağlı kalmışlardır ve bunu da bir çok uygulamalarında göstermişlerdir. Örneğin, Kara-Koyunlu Hasan Ali, babasının sağlığında defalarca ona isyan etmiş ve bundan dolayı Makû'de hapsedilmişti. Mahkumiyetten kaçışlarından birinde Hasan Ali, Ak-Koyunlu Uzun Hasan'a sığındı.

¹³⁵²Minorsky, "Poetry", s. 273; Terc., s. 156.

¹³⁵³Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 253.

¹³⁵⁴Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s. 170 (Oğuzlar); Faruk Sümer, "Uzun Hasan Bey", s. 20.

Fakat onun mülhitliği pek aşıkardı. Bundan dolayı da kendisi gibi itaatsiz olan Bağdat hakimi Pir Budak'ın yanına kaçmaya muvaffak oldu¹³⁵⁵.

Uzun Hasan Bey hükümdar olmadan önce de din adamları ve âlimler ile sohbet ve ülfetten hoşlanıyordu. Uzun Hasan Bey'in Kur'an okuduğu ve Türkler'e has şekilde her mesele hakkında tefekküre daldığı, kaynaklar tarafından anlatılmıştır. Uzun Hasan Bey bu tetkiklerinden bazılarını yazdırıp süslettirdikten sonra ciltlettirdi. Devrin bütün mühim ediplerini huzuruna çağırıp yazdıklarını bunlara okuturdu. Dinleyenler tabiatıyla okunan şeyleri pek beğenirlerdi; herkesçe hürmet edilen bir din âlimi olan İsfehanlı Mevlânâ Ali Ferme'den başka aykırı fikirde bulunan çıkmazdı. Bu zat, okunan şeylerin uydurma ve düzensiz laflardan ibaret olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Bunun üzerine Uzun Hasan herkesin yanında uygunsuzca konuşmasına şaşmış ve "Sen deli misin?" diye sormuştur. Mevlânâ Ali, deli olmadığını temin ettikten sonra şunları ilave etmiştir: "Beni din gayreti böyle konuşturur. Burada hazır olanların hepsi de benim haklı olduğumu bilirler. Sizi memnun etmek için doğruyu söylemezler. Onlarca hoş görünmek, hakikatten üstündür." Bunun üzerine Hasan Bey, toplu bir halde bulunan ulemâya Mevlâna Ali'nin söylediklerinin doğru olup olmadığını sormuş, hepsi de, "Evet, doğrudur." demişlerdir. Mevlâna, nezaketsizce konuşmuş olmakla beraber diğer din kitapları Arapça yazılmış olduğundan iyice Arapça bilinmeden bunların içinden çıkmanın kolay olmadığını, aksi takdirde dine aykırı hükümler vermek tehlikesinin baş göstereceğini anlatmıştır. Âlimlerin bu hareketleri karşısında Uzun Hasan'ın fikrinde

¹³⁵⁵Michel M. Mazzaoui, *The Origins of The Safawids*, Wiesbaden 1972, s. 65; Minorsky, "Poetry", s. 275-276; Terc., s. 159.

ısrar etmemesi dikkate değer bir noktadır. Bilakis, su getirterek herkesin yanında yazdıklarını silmiştir¹³⁵⁶.

Şiflik XV. yüzyılın sonlarına kadar bir çok beldelerine nüfuz etmiş olmasına rağmen, İran'da genel olarak hala Sünnîlik egemendi ve bu yüzyılın sonunda Devvânî Uzun Hasan'ı imam ve halife olarak adlandırmıştı¹³⁵⁷. XVII. yüzyıla ait bir Şif biyografi çalışması, Uzun Hasan devletinin ideolojik temel direği Celalüddin Devvânî'nin Sultan Yakub'u tüm Sünnî Müslümanlar'ın dinsel ve siyasal başı olarak tanıdığını kaydetmektedir¹³⁵⁸. Allah'ın gölgesi Yakub'un, babası Uzun Hasan'dan dürüst kişiliği ile kutsal karizmasını aldığını ve oğlundaki bu güzel huyun da onun mirası olduğunu söyleyen tasavvuf şairi Camî, sözleri ile Sultan Yakub'u yeryüzünde Müslümanlar'ın başı olarak görmüştür¹³⁵⁹. Gâzi Hüseyin Meybudî'ye göre Sultan Yakub, Hulefâ-i Râşidin olarak adlandırılan dört halifeye denkti; hükümdarlığı bin yılın başlangıcını ve vaadedilen kurtarıcının gelişini müjdeliyordu¹³⁶⁰.

Ak-Koyunlu meşâyihinden olan İbrahim Gülşenî ise çeşitli nasihatleri ile halkı Ak-Koyunlu yönetimine ısındırmaya çalışmış ve bunu yaparken de hoşgörülü davranarak Sünnî görüşün dışında olanların da Ak-Koyunlu Devleti yönetimi altında toplanmasını istemiştir. Örneğin Şeyh Haydar'a karşı Ak-Koyunlu ordusu savaşırken Kazvin'den bir Şeyh gelerek Şeyh Haydar'ın galip geleceğini söyleyip Ak-Koyunlu uleması arasında tereddüde sebep olmuştu. Kadı İsa bu tereddüt dolayısıyla İbrahim Gülşenî'ye giderek şeyhin sözlerini ona aktarır. İbrahim Gülşenî, şeyhle Kadı

¹³⁵⁶Hinz, a. g. e., s. 104.

¹³⁵⁷S. A. Arjomand, a. g. e., s. 179.

¹³⁵⁸Woods, a. g. e., s. 151; Terc., s. 244.

¹³⁵⁹Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 63.

¹³⁶⁰ Woods, a. g. e., s. 252; Terc., s. 244.

huzurunda görüşerek, eğer Şeyh Haydar galip gelirse Halveti tacını artık giymeyeceğini, yok eğer Şeyh Haydar yenilirse o şeyhin tacının başından gitmesini ve bundan böyle fitne ve fesada kimsenin cesaret etmemesini söyler. Bu hadiseden on gün sonra Şirvan'dan Ak-Koyunlu zaferinin haberi ve Şeyh Haydar'ın başı gelmiştir. Sultan Yakub, bu şeyhin söylediklerini işitince gazap etmek istemiş, fakat Gülşenî buna mani olarak şeyhi kurtarmıştır¹³⁶¹. Ak-Koyunlular'ın bu hoşgörüsüne rağmen bütün kesimlerin desteği sağlanamamıştır. Bilakis Safevî şeyhlerine karşı alınan bazı tedbirler sebebiyle, bir süre sonra Cüneyd ve Haydar'ın radikal öğretilerini benimsemiş olan Azerbaycan ve Anadolu Türkmenleri'nin desteğinden yoksun kaldılar¹³⁶².

2-Şiflik ile ilişkiler:

Ak-Koyunlular Sünnî olmakla birlikte Şifler ile de iyi ilişkilerde bulunmuşlardır. Özellikle Safevîler ile çeşitli sebepler dolayısıyla dostluklar kurmuşlardır. Bu ilişkiler Uzun Hasan Bey zamanında başlamıştır. Uzun Hasan ilk zamanlarda Şeyh Cüneyd'e karşı düşmanca davranmış, hatta onu yakalatmıştır. Uzun Hasan Bey, ancak Şeyh Cüneyd'in müşterek düşman Cihanşâh'a karşı bir müttefik olabileceğini anlatmasından sonra ona güvenebilmişti. Uzun Hasan Bey'in Safevî şeyhlerine olan yakınlığının nedenini anlamak oldukça güçtür. Bununla birlikte Uzun Hasan'ın Cihanşâh'a karşı onun nüfuzundan ve kuvvetlerinden faydalanmak istemesi önemli bir sebep oluşturmaktadır¹³⁶³. 1447 yılında Safevî tarikatında bir çatlaklık meydana gelmişti. Safevî şeyhlerinin en bilgisi ve en kültürlüsü olan Şeyh Cafer,

¹³⁶¹Gülşenî, a. g. e., s. 194-195.

¹³⁶²Woods, a. g. e., s. 155; Terc., s. 248.

¹³⁶³Selâhattin Tansel, **Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, İstanbul 1966, s. 232 (Bâyezit); Hinz, a. g. e., s. 26.

Erdebil'de geleneksel sûfi misyonerliğine devam etti. O, Hristiyanlar'a karşı savaşa sarılma ve Safevî tarikatının askerleştirilme baskılarına karşı direndi. Kara-Koyunlu Cihanşâh'ın hükümdarlığında Erdebil'in şeyhülislamı olmayı kabul etti. Şeyh Cüneyd ise Cihanşâh tarafından Erdebil'den sürgün edildi. Bu çatlaklığı değerlendiren Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, sürgündeki Safevî şeyhine kız kardeşini vererek onu kendisine bağladı¹³⁶⁴. Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın misafiri olarak üç yıl Diyarbakır'da kaldı. Uzun Hasan Bey, Safevî dervişlerinden her birine derecelerine uygun mevkiiler vermişti. Şeyh'in bizzat Ak-Koyunlu hükümdarlarıyla münasebeti de bazı Türkmen beylerinin kıskançlığı bir tarafa bırakılırsa, gittikçe samimileşmekteydi¹³⁶⁵. Şeyh Cüneyd burada yeni taraftarlar elde etti, bu yeni taraftarlar Erdebil şehrindeki kentli üyelerinden çok farklıydılar. Bunlar daha çok İslâm'a yeni geçmiş ve bununla birlikte eski inanç ve geleneklerinin birçoğunu hala korumakta olan Türkmenler'di¹³⁶⁶. Ak-Koyunlular'ın Kara-Koyunlular ile amansız bir mücadeleye girmeleri, Şeyh Cüneyd'e zamanın tarihi hadiselerini dikkatle takip ederek değerlendirmesi için fırsat oluşturmaktaydı. Ahâlisi daha çok Sünnî Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'den ibaret olan Diyarbakır, Safevî tarikatının yayılmasına pek elverişli bir yer oluşturmakta idi. Körü körüne bu şeyhe bağlanmış binlerce kişi kendisine katılıyor, Şeyh de Uzun Hasan'ın izniyle Ak-Koyunlu toprağının her tarafında yeni müridler kazanmak vazifesiyle halifeler (vekiller) tayin ediyordu¹³⁶⁷.

¹³⁶⁴S. Amir Arjomand, a. g. e., s. 79; John Andrew Boyle, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi ", Çev. Berin U. Yurdadoğ, *Belleten*, c. XXXIX, Sayı 156, s. 653.

¹³⁶⁵Hinz, a. g. e., s. 27.

¹³⁶⁶S. Amir Arjomand, a. g. e., s. 79.

¹³⁶⁷Hinz, a. g. e., s. 27.

Ak-Koyunlular'ın Safevîler'le olan ilişkilerine karşılık Kara-Koyunlular'ın Osmanlılar ile olan ilişkisi, dinî temelden çok siyasi amaç taşıyan politikalar olmalıdır. Çünkü, XIV. yüzyılda, Karadeniz-Van Gölü ve el-Cezire eyâletlerinin arasında doğu ve batıyı birbirine bağlayan yollar üzerindeki bölgeleri fetheden bu uluslar, iki büyük siyasi otorite, yani Timurlular ile Osmanlılar'ı birbirlerinden ayıran esnek bir tampon teşkil ettiler. Yüzlerini kuzeye ve batıya dönmüş olan Ak-Koyunlular, Osmanlılar ile çatışma halinde idiler ve Timur'u bir dost olarak tanıdılar. Kara-Koyunlular doğuya doğru yayılıyorlardı ve Timurlular ile mücadele ediyorlardı. Onlar, Osmanlı Türkleri ile kendilerini takviye için gayret sarf ettiler. Fakat Osmanlı kaynakları gözü ile bakılırsa Türkler, Kara-Koyunlular'a ihtiyat ve şüphe ile bakıyorlardı. Çünkü gerek inanışlarında, gerekse yaşayışlarında Rafizîlik emareleri görülüyordu¹³⁶⁸.

Uzun Hasan'ın bir yandan Safevî şeyhini bu şekilde koruması, diğer taraftan da Muşşalar ile gerçek inancın koruyucusu olarak mücadele etmesi, onun dini konulardaki yaklaşımını ortaya koymaktadır¹³⁶⁹. Uzun Hasan'ın sarayında bulunan Safevî derviş Şeyh Cüneyd'in, Âmid'i terk edip Erdebil'e giderek Safevî tarikat mabedine yerleşmesi Safevîler'e daha çok yarar getirmişti; çünkü Şeyh'in Ak-Koyunlu hükümdarının kız kardeşi ile evlendiği haberinin her tarafa yayılması neticesinde, bu evlilik onun itibarının büyük oranda artmasına yol açmıştı¹³⁷⁰.

¹³⁶⁸Minorsky, "Jihanşah Qara-Qoyunlu and his Poetry", BSOAS, XVI, s. 273; "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri" Çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, Ankara 1970, s. 155-156 (Poetry).

¹³⁶⁹İsfahani, a. g. e., s. 314-315; Minorsky, Persia, s. 83.

¹³⁷⁰Hinz, a. g. e., s. 34.

Sünnîlik ilkelerine bağlı bulunan Ak-Koyunlu hükümdarının bu şekilde davranmasının sebebi, daima tehdidi altında bulunduğu Kara-Koyunlu Cihanşâh Mirza'ya karşı Cüneyd'in kuvvetlerinden faydalanma amacını taşımaktaydı. Fakat buna ilave olarak, Cüneyd'in bu arada kendisini mutedil bir Şif şeklinde göstermiş olduğu da düşünülebilir¹³⁷¹.

Uzun Hasan'dan sonra yerine geçen oğlu Yakub Bey döneminde de Safevîler ile iyi ilişkiler sürdürülmüştü. Örneğin, Şeyh Haydar'ın, Çerkesler üzerine yapacağı sefer için Şirvan'dan geçmesi gerekiyordu, bundan dolayı da Safevî Şeyhi, Yakub Bey'e Şirvan Derbendinden geçiş izni için başvurmuş, sultan da Şirvanşah'a bu doğrultuda bir ferman yollamıştır. Şirvanşah, Şeyh Haydar'ın bir gün gelip Şirvan ülkesine saldıracağını bildirdiği halde, Yakub Bey'in fermanı üzerine Derbend yolunu onlara açıp istemeden o büyük belayı kendi ülkesine sokmuş oldu. Şeyh Haydar Derbend'den geçerek Çerkes şehirlerine saldırmış ve ele geçirdiği ganimetlerden bir kısmını Sultan Yakub'a yollayarak Erdebil'e geri dönmüştür. Ertesi yıl da aynı şekilde hareket ederek şevket ve haşmetini arttırmıştı. Şeyh Haydar'ın bu başarıları, Sultan Yakub başta olmak üzere Osmanlılar'ı ve çevredeki diğer hükümleranın endişelendirmeye başlamıştı. Fakat Yakub Bey akrabalık dolayısıyla ona bir şey yapmak istemiyordu. Onun gücünü bir karıncanın hareketine, Çerkesler'in üstüne asker sevk edişini ise bir sinek vızıltısına benzetmekteydi. 892/1487'de Çerkes gazasından geri döndüğünde, beraberinde altı bin esir getirmişti. Yakub Bey onun Tebriz'e gelmesini istedi. Şeyh Haydar üzerindeki kirli paslı elbiseler ve beraberinde birkaç sefil adamla Tebriz'e gelip Şah Hüseyin tekkesine yerleşti. Sultan Yakub ve devlet erkanı ona saygıda kusur etmediler. Emîrlere Şeyh

¹³⁷¹Faruk Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992, s. 11 (Safevî).

Haydar'ın bu savaş sevdasından vazgeçirilmesini ve özellikle Anadolu halifeleriyle görüşmesinin engellenmesi gerektiğini söylediklerinde Sultan Yakub, "Bir şeyhin askerliğinden ne çıkar, bir dervişin elinden ne gelir?" diyerek onu küçümsedi. Sultan Yakub, "Eğer ondan yana bir kaygınız varsa itaat yolundan ayrılmaması için kendisinden bir söz alın; eğer O sözünden dönerse onu bizim dergahımıza geri getirin." demiştir. Bu şekilde kadının huzurunda ondan yeminler alıp Erdebil'e geri göndermişlerdir¹³⁷². Fakat Şeyh Haydar da bir süre sonra babası gibi isyan edecek ve Ak-Koyunlular tarafından öldürülecekti¹³⁷³.

3-Tasavvuf Zümreleri ile ilişkiler:

Ak-Koyunlular ve ilk zamanlarında tâbi oldukları Timurlular döneminde tasavvuf akidelerinin oldukça yayılmış olduğu görülmektedir. Timur'un tekke ulularına ve fakir meşayihe gösterdiği yüksek saygı, onun tarih ve zafernamelerini yazan müelliflerin eserleri dışında başka kaynakların verdiği geniş bilgilerde görülmektedir. Bu gelenek Timur'un torunlarında da devam ettirilmişti. Onlar, seccade sahiplerine karşı güven ve inan göstermekte daha ileri gittiler. Bu yüzden, Timur oğullarının hükmü altına giren memleketlerin her köşesinde dervişlik ve irşat ocakları kurulmuş, sûfi zümresi içtimaî sınıflar arasında önemli bir yer almıştı¹³⁷⁴. Doğal olarak Ak-Koyunlular'ın Timurlular'dan etkilenmemeleri imkansızdı. Çünkü, Ak-Koyunlular hem Timurlular'la sıkı ilişkiler içerisine girmişler, hem de zamanla onların hakim oldukları topraklara sahip olmuşlardı. Birçok alanda olduğu gibi bu konuda Ak-Koyunlular metbuları Timurlular'ı takip ettiler.

¹³⁷²İsfahani, a. g. e., s. 278-279; Minorsky, "Persia", s. 70- 71.

¹³⁷³Şerefhan, a. g. e., c. II, s. 129.

¹³⁷⁴Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 17-18; Şerafettin Ali, *Tüzükâtı*, s. 39.

Şeyh Cüneyd işinde siyasi düşünceler müessir olmakla beraber, Uzun Hasan Bey'in Safevîler'e muzaheret göstermesi sebepsiz değildir. Aynı şekilde onun üç mahrem arkadaşından birisinin Derviş Kasım Şakadil olması da boş olmasa gerektir. Memleketinin her tarafında dört bin tekke ve zaviye yaptırması da düşüncesiz bir hareket değildir¹³⁷⁵. Uzun Hasan dervişlere olan yakınlığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Saltanatımızın şafağında ve hilafetimizin ilk emarelerinin ortaya çıkışından itibaren, taahhimiz önünde açılan zafer ve fetih kapılarının ve esinlerimizin kutlu sayfalarında belirginlik kazanan yükseliş ve refah muştularının, dervişlerin üstün gayretlerinin bir ürünü olduğunun farkındayız."¹³⁷⁶ Uzun Hasan bu düşünce ile bazı seferlerine din alimlerini de götürmekteydi. Meselâ Otlukbeli muharebesinden sonra 881/1476 yılında çıktığı Gürcistan seferine beraberinde seyyidler ve meşayih de götürmüştü¹³⁷⁷.

Uzun Hasan Bey'in Safevî tarikatının mensubu veya bazı İran kaynaklarının ileri sürdüğü gibi, Şeyh Cüneyd'in bir müridi olduğu hakkındaki iddialar şüphe ile karşılanmalıdır. Şu cihet göz önünde tutulmalıdır ki, Uzun Hasan yalnız Safevîler'e değil bütün şeyh ve dervişlere teveccüh göstermişti. Safevîler'e ise, siyasi nüfuzları dolayısıyla hususi mevki verdiği muhakkaktır. Meselâ, rivayet edildiğine göre Batı Anadolu'da Aydınlı Sûfi Dede Ömer, Uzun Hasan Bey'in ve karısı Selçuk Hatun'un teveccühlerini kazanmış olduğu için Uzun Hasan Bey tarafından Tebriz'e davet olunmuş ve Cihan Şah'ın dindar karısının yaptırdığı tekke, Selçuk Hatun'un babası tarafından Şeyh Ömer'e verilmiştir¹³⁷⁸.

¹³⁷⁵Hinz, a. g. e., s. 103-104.

¹³⁷⁶Woods, a. g. e., 95; Terc., s. 149.

¹³⁷⁷Yahya-yi Kazvinî, a. g. e., s. 221.

¹³⁷⁸Hinz, a. g. e., s. 105.

Uzun Hasan Bey, Sünnî Kübreviye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye ile olduğu kadar Şîf Nimetullahiyye ve en çok da Safevîyye ile ilişki içinde olmuştur. Uzun Hasan Bey'in sûfilerle bağlaşıklığı, hem kutsal insanlara duyduğu gerçek saygısının, hem de Bayındır aşiretinin Uzun Hasan Bey hanesine akrabalık yada kişisel bağlılık yeminleriyle bağlı olmayan toplum kesimlerini de siyasal çağrısına dahil etme girişimlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir¹³⁷⁹.

Yakub Bey de babası Uzun Hasan Bey gibi dönemin yakın meşâyihî ile yakından ilgilenip, onlarla zaman zaman görüşmüştür. Yakub Bey, ayrıca bunlar için Tebriz'de mescit ve zaviyeler yaptırmıştı¹³⁸⁰. Bu dönemde Azerbaycan ve Doğu İran'da önemli bir sayıya sahip olan Halvetîler Sünnî idiler. Dede Ömer ve onun kardeşi Mevlâna Alaeddin, Ak-Koyunlu yöneticilerinin kendilerine gösterdikleri yüksekçe saygı ve korumaları ile Halvetiliği yaydılar. Tebriz'deki Dede Ömer zaviyesi, sık sık Sultan Yakub tarafından ziyaret edildi. Sultan Yakub zamanında Dede Ömer'in ölümünden sonra onun yerini İbrahim Gülşenî aldı¹³⁸¹. Sultan Yakub, Gülşenî'nin büyük etkisinde kalarak ona karşı hürmette bulunurdu¹³⁸². Sultan Yakub'un sık sık meclisinde bulunan Gülşenî, bazı durumlarda dinî konulara açıklık da getirmekte idi. Bir keresinde hükümdar ile Karabağ kışlağında iken ulemâ ile bu şekilde dinî konulardaki meseleleri tartışmıştı¹³⁸³. Gülşenî Tebriz'de halka verdiği

¹³⁷⁹Woods, a. g. e., s. 96; Terc., s. 149.

¹³⁸⁰Gülşenî, a. g. e., s. 167.

¹³⁸¹S. A. Arjomand, a. g. e., s. 113.

¹³⁸²Gülşenî, a. g. e., s. 82.

¹³⁸³Gülşenî, a. g. e., s. 180.

nasihatler yanında, herhangi bir şahsın haksızlığa uğraması durumunda bu haksızlığı sultana veya yapan kişiye bildirmesi için başvuru olan önemli bir şahsiyeti¹³⁸⁴.

Uzun Hasan Bey'in, Şamanî Şeyhi Baba Abdürrahman Şamî'nin ölümünden sonra onun Ak-Koyunlu sarayındaki yerini, daha ılımlı Halveti dervişleri olan Dede Ömer Ruşeni'yle Şeyh İbrahim Gülşenî aldılar. Fakat diğerlerinin aynı ölçüde talihli olmadığını, Nakşibendî Derviş Sıracüddin Kasım'ın durumu göstermektedir. Tebriz'deki dinî cemaatin saygıdeğer bir üyesi olan Derviş Kasım, Uzun Hasan Bey ve Sultan Halil dönemlerinde de birçok yüksek mevkide bulunmuştu. 1486'da Nasiriye'de medrese müderrisliği yapmakta idi. Aynı yılın Mart ayında Tebriz'de fazlasıyla hırslı genç bir Türkmen askeri, Müslüman olmaya yanaşmayan zengin bir Ermeni taciri öldürmüştü. Olayı öğrenip askeri idam eden Yakub'un adamları, kellesini Ermeni cemaatine teslim ettiler. Fakat, Ermeniler kendi mahallelerinde kelleye top oynamaya başladılar. İslâmî dinî sınıfların şoka uğramış temsilcileri, Derviş Kasım, önderliğinde Sultan Yakub'dan, askeri dinin gereklerine uygun biçimde gömme izni aldılar. Ancak, cenaze töreni geceye doğru Yakub ve dostlarının işret etmekte olduğu sarayın yakınlarında kitlesel bir gösteriye dönüştü. Öfkeden gözü dönmüş sultanın huzuruna getirilen Derviş Kasım, oracıkta Yakub Bey ve saray hizmetlileri tarafından idam edildi. Ertesi sabah Derviş Kasım'ın hükümdarın elleri ile öldürüldüğü haberi Tebriz'e yayıldığında, Müslüman teb'a ayaklandı. Yakub Bey, buna birliklerine birkaç saat boyunca kenti yağmalatarak ve teb'a üzerinde ağır bir ceza uygulayarak karşılık verdi. Bu olayın karşılıklı olarak meydana getirdiği düşmanlık, Yakub ve maiyetinin başkenti hemen hemen terk edişinin bir nedeni olabilir. Sultan Yakub, yeni bitirilen Heşt Behişt sarayında on iki aydan daha az

¹³⁸⁴Gülşenî, a. g. e., s. 157.

zaman geçirdi. 1488 Temmuz'undan Ekim'e¹³⁸⁵ dek süren dört aylık son ziyaretinde, halkın önünde şarap içmeye tövbe etti ve Tebriz'in Müslüman halkının içki içmesini yasakladı. Ancak Tebriz sakinleri bu taktiğe pek aldırış etmediler, hatta iki yıl sonra Yakub Bey'i kışın Tebriz'de kalmaktan caydırmak için salgın hastalık söylentisi çıkardılar¹³⁸⁶.

4-Türkmen Babaları ile ilişkiler:

Ak-Koyunlu Devleti'ni kuranların Sünnî olmakla birlikte ilk dönemlerinde, Şiflik ve Şamanlık gibi inançların etkileri altında kaldıkları da görülmektedir. Bunun en açık belirtisi, Uzun Hasan Bey Urfa'nın kuzeyindeki Akziyeret'te kamp kurduğunda gerçekleşmişti. Uzun Hasan Bey burada uykuda olduğu sırada, abdalların kutbu (kutbü'l-budalâ) ve meczupların tacı (tâcü'l-meczubîn) Baba Abdürrahman¹³⁸⁷, acele ile gelip onun çadırının çivilerini sağlamlaştırdı. Kendi kendine konuşup dolaşırken çadırın bir direğini düşmüş buldu ve direği düzeltti. Sonra Uzun Hasan ata binip Divân-hâne'ye indi. Emîrlere, devlet erkânı ve diğer inak, ordu ayanı saltanat dergahına koştular. Sofra kurdular, Baba Abdürrahman tekrar toplantı yerine koştı. Her an birine vurmaya, oraya buraya çekilmiş olan herkese

¹³⁸⁵Woods'un eserinin çevirisinde, Temmuz'dan Ağustos'a dek dört aylık son ziyaretinde denilerek yanlış tercüme yapılmıştır. Krş. Woods , a. g. e., s. 154; Terc., s. 246.

¹³⁸⁶Woods, a. g. e., s. 153-154.

¹³⁸⁷Mardin'de bulunan el Meşhur Baba Abdurrahman zaviyesinin, ismini Ak-Koyunlular döneminde yaşamış olan bu dervişten almış olması yüksek bir ihtimaldir. 1523 yılında yapılan tahrir göre bu zaviyenin vakıf geliri tamamıyla gayrimenkul kiralardan sağlanmaktaydı. Bkz. Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beyliği'nde Vakıflar, Ankara 2002, s. 364

yemeği vermeye başladı. Daha sonra Uruk Mehmed'in kemerinden kılıcı çıkarıp bir tasa vurarak , "Bu İbn Tarhan'ın kellesidir." dedikten sonra kılıcı bıraktı. Bir ipi ortasından tutarak Uzun Hasan'ın beline bağladı. Toplantı yerinden bir sūrahi alıp onun eline vererek "İç, korkma hepsi senindir." dedi¹³⁸⁸. Fakat Uzun Hasan ve şaşkınlığa uğrayan konukları için bu kehanetlerin anlamı ancak bir yıl sonra, Rüstem'in yenilgisiyle birlikte açıklığa kavuşacaktı. Rüstem, Uzun Hasan Bey'in celladı önüne getirildiğinde, fazla acı çekmemek için kılıcın keskin olup olmadığını sordu ve bunu kendisi kontrol etti. Yeterince keskin olmadığını gördüğünde ise bir başka kılıç istedi ve Baba Abdürrahman'ın Akziyeret'te çanağı parçaladığı kılıcı seçti. Baba Abdürrahman'ın meczup ve Şaman'a benzeyen kişiliği, bir bakıma Selçuklu fetihlerinden sonra Müslüman dünyasının bir çok kent ve kırsal bölgelerinde yaygınlaşan halk inançlarının tezâhürüdür¹³⁸⁹.

Başka tarikatlarla ilişkisi olmayan bağımsız biri olan Baba Abdürrahman Şamî ve diğer dervişlerle olan ilişki, Ak-Koyunlu Sarayı'nda Uzun Hasan ve ondan sonraki hükümdarların zamanında da sürdürülmüştü. Kendisinden önce Timur'un yaptığı gibi, Uzun Hasan da yönetimi boyunca, halk İslâmı'nın bu temsilcileri ile, hem bağımsızlara hem de uluslararası büyük sûfi tarikatlarından birine mensup olanlara büyük saygı göstermişti. Gerek başkentte, gerekse Ak-Koyunlu topraklarının çevre bölgelerinde yaygınlık kazanmalarını hoşgörü ile karşılamıştı¹³⁹⁰.

¹³⁸⁸Tihranî, a. g. e., c. II, s. 253; Terc.,s. 154-155.

¹³⁸⁹Tihranî, a. g. e., c. II, s. 279-280; Terc., s. 170; Woods, a. g. e., s. 95; Terc., s. 148.

¹³⁹⁰Hinz, a. g. e., s. 105; Woods, a. g. e., s. 95; Terc., s. 149.

5-Hristiyanlar ile ilişkiler:

Ak-Koyunlu Devleti'ni kuranlar Sünnî Müslüman idiler. Bununla birlikte hükümdarlarının temayüllerine bağlı olarak çeşitli dinlere karşı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Kara Yülük Osman Bey'in Hristiyanlık dinine karşı iyi bir tutum içerisinde olduğu ve onun egemenliği altına giren Hristiyanlar'ın da bu durumdan memnun olduğu görülmektedir¹³⁹¹. Osman Bey'in oğlu Hamza Bey zamanında ise Hristiyanlık korunup kollanmaya başlandı. Hamza Bey kendi adamlarından daha fazla Hristiyan önderlerine önem vermeye başladı. O, Piskopos'u sevip şereflendirdiği için de onun Hristiyan olduğu söylenmişti. Bu sebeple de Hristiyanlık onun zamanında yayılmaya başlayarak kiliseler artmaya başladı, buna bağlı olarak da papazların otoritesi arttı. Bununla birlikte, Hamza Bey tahrip olmuş kiliseleri kimsenin tamir etmesine de izin vermedi, fakat kendisi eskimiş ve perişan olmuş kiliselere kemerler yaptırarak onları sağlamlaştırdı. Ayrıca St. Mâry gibi yeni bir kilise inşa etti. Bunlardan başka o, kiliseleri çok güzel ayin kadehleri, Hristiyanlık ile ilgili kitaplar ve sayısız Katolik papazların ayin sırasında giydiği kolsuz cüppe ile donattı¹³⁹².

Avedis K. Sanjian'ın belirttiği, Sultan Hamza'nın Hristiyanlar'a karşı gösterdiği bu alicenaplık Ak-Koyunlular'ın resmi kaynağı Diyarbekriyye'de teyid edilmektedir. Zikredildiğine göre Ali Bey Diyarbakır'dan Harput'a gidince, Sultan Hamza Âmid'i yetmiş gün kuşattı. Hristiyanlar'dan biri ihanet ederek geceleyin bir burcu dışarıdakilere bırakınca Sultan Hamza şehre girdi. Burada O, Ali Bey'e sadakat gösterdikleri gerekçesi ile şehrin ileri gelenlerine zulüm ve eziyette bulundu.

¹³⁹¹ Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 210.

¹³⁹² Avedis K. Sanjian, a. g. e., s. 211.

Hepsini perişan edip, düşkün ve aciz duruma getirdi¹³⁹³. Oranın sakinlerini yağma ve talanla perişan etti. Hristiyanlar'a hiç saldırmadı. Bunun aksine onlara karşı izzet ve ikramda bulundu. Hristiyan keşişlerini büyütüp yüceltti. Onlarla konuşurken saygı gösterip ayağa kalkarken, İslâm âlimlerine hiç ilgi göstermedi. Müslümanlar'a karşı düşmanlığı o dereceye ulaştı ki, bir gün Müslüman çocukları mektebinin önünde geçerken onları Kelâmu'llah-ı Mecid (Kur'an-ı Kerim) okumakla ve tilâvetle meşgul görünce dilinden, "Benim yıktığım binayı tekrar yapmak için ilim ve kıraatla meşgul oluyorlar." sözleri döküldü¹³⁹⁴.

B-FİKİR VE SANAT HAYATI :

On beşinci asrın ilk yarısı içinde Doğu Anadolu ve İran'da yarım asırdan fazla siyasî hadiseler sebebiyle sönük yanan bir ışığın yeniden parladığını görmekteyiz. Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in, Azerbeycan ve daha sonra da İran ve Irak'a sahip olması, fikir hayatına yeni bir can vermiştir. Devletini kuvvetli esaslara bağlamak isteyen Uzun Hasan Bey, pek mükemmel bir idare ve askeri teşkilât vücuda getirdiği sırada, memleketinde ilim ve fennin yayılmasına da büyük önem verdiği için her tarafta medrese, imaret ve sair müesseseler tesis etmişti. Ayrıca, Tebriz ve diğer şehirleri ihya etmekte, Irak, İran ve Maveraünnehir ve Türkistan'ın alim, şair ve ediplerini davet ile etrafında toplamakta idi¹³⁹⁵.

1-Eğitim:

Hicrî 459 (Miladî 1066-67) senesi, İslâm tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Zira bu yılda Sultan Alparslan'ın emir ve direktifi ile Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün inşa ettirdiği medreseler manzûmesinin ilki, Bağdad'da

¹³⁹³Tihranî, a. g. e., c. I, s. 136; Terc., s. 92.

¹³⁹⁴Tihranî, a. g. e., c. I, s. 137; Terc., s. 93.

¹³⁹⁵İ. H. Uzunçarşılı, **Beylikler**, s. 224.

açılıyordu. Bu başlangıçtan sonra artık her tarafta hatta her köy ve kasabada benzer medreseler kurulmaya başlandı. Birçok hükümdar ve devlet adamı ile birlikte maddî durumu iyi olan birçok kimse, Nizamülmülk'ü örnek alarak kendi adına medreseler kurmaya başladı. İslâm dünyasında, medreselerden önce de eğitim ve öğretim faaliyetleri vardı. Fakat bu faaliyetler, belli ve özel yerlerde değil; mescid, bilginlerin evleri, saray, kitapçı dükkânları gibi değişik isim ve özellik taşıyan yerlerde oluyordu¹³⁹⁶. Ak-Koyunlu Devleti'nde de çocukların eğitimini sağlamak için mektebler bulunmaktaydı. Sultan Hamza zamanında Müslüman çocukları mekteplerinde Kur'an-ı Kerim ve tilâvet ile meşgul olmaktaydılar¹³⁹⁷.

Ak-Koyunlular bu eğitimden sonra diğer Türk ve İslâm devletlerini örnek aldıkları gibi Büyük Selçuklu Devleti'ni de örnek alarak medrese eğitimine devam etmekteydiler. Uzun Hasan, Nizamiye medresesini örnek alarak Nâsırıyye medresesini yaptırdı¹³⁹⁸. Bu medreseden başka bir çok medreseler de yaptırılmıştı. Bunlardan Urfa'da Uzun Hasan tarafından aynı adla bilinen camii ile birlikte yaptırılan Hasan Padişah medresesi¹³⁹⁹, Mardin'de Kasım Padişah¹⁴⁰⁰ ve Şah Sultan Hatun medresesi¹⁴⁰¹, Diyarbakır'da ise Şeyh Safa/İparlı medresesi¹⁴⁰² gibi önemli olanları sayabiliriz.

¹³⁹⁶Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 17.

¹³⁹⁷Tihranî, a. g. e., c. I, s. 137; Terc., s. 93.

¹³⁹⁸Hinz, a. g. e., s. 95.

¹³⁹⁹Urfa salnâmesi, s. 73; Metin sözen, a. g. e., s. 116.

¹⁴⁰⁰Nejat Göyünç, a. g. e., s. 116.

¹⁴⁰¹Nejat Göyünç, a. g. e., s. 118.

¹⁴⁰²Metin Sözen, a. g. e., s. 114.

Selçuklu medreselerinde Kur'an, Fıkıh (Şafi'î mezhebine göre), Tefsir, Hadis, Dil, Edebiyat, Matematik, Ferâiz (veraset hukuku), Mantık, Astronomi ve Tarih gibi bilimler okutulmaktaydı¹⁴⁰³. Selçuklu eğitim sisteminden etkilenen Ak-Koyunlu Devleti'nde de bu ilimler okutulmaktaydı. Ak-Koyunlular bu ilimleri okuturken medreselerin bulunduğu yörenin dinî ve kültürel yapısını da göz önünde bulundurmaktaydılar. Örneğin Mardin'de Kasım Padişah medresesinde hem Hanefî, hemde Şafiî mezheplerine göre dinî eğitim verilmekteydi¹⁴⁰⁴. Medreselerin gelir kaynağını teşkil eden vakıflar¹⁴⁰⁵, Ak-Koyunlu Devleti'nde de aynı işleve sahip bulunmaktaydı.

Medreselerin nazaret ve teftişi, Divân-ı Sadâret'e aitti¹⁴⁰⁶; bununla birlikte bazı durumlarda medreselerdeki aksaklıkların giderilmesi işi, bizzat hükümdar tarafından ele alınmıştır. Örneğin, Uzun Hasan devrinde bilgin ve şeyhlerin haksız karar vermeleri, medreseleri harap edip vakıflarını satarak yemeleri üzerine, Uzun Hasan Bey bunları cezalandırmak istemiş, fakat Dede Ruşenî onların affedilmesini sağlamıştır¹⁴⁰⁷.

2-Edebiyat ve Diğer İlimler:

Uzun Hasan hem Herat, İstanbul ve Kahire'den geri kalmamak için ve hem de şahsen kendisinin ilim meselelerine karşı duyduğu alaka ve merak dolayısıyla

¹⁴⁰³A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *CHI*, Volume V, s. 216; M. Altay Köymen, a. g. e., c. III, s. 379-380.

¹⁴⁰⁴Nejat Göyünç, a. g. e., s. 75.

¹⁴⁰⁵M. Altay Köymen, a. g. e., s. 362.

¹⁴⁰⁶İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 284.

¹⁴⁰⁷Gülşenî, a. g. e., s. 51.

birçok alimleri bol atiyelerle sarayına çekmeye çalışmıştır¹⁴⁰⁸. Efendisi Uluğ Bey'in katlinden sonra oğlundan yüz çevirerek hacca gitmek bahanesiyle yola çıkan meşhur riyaziye ve heyet alimi Ali Kuşçu, Tebriz'den geçerken Uzun Hasan Bey'in rica ve ısrarıyla orada alikonulmuştu. Yine yüksek ilim adamlarından olan ve aynı zamanda iyi bir şair olan Celâlüddin Devvanî de bu hükümdarın pek çok ihsan ve iltifatına nail olmuş ve Ahlâk-ı Celâlî ismindeki meşhur eserini, Uzun Hasan Bey'e ithaf etmişti. Yine Hasan Bey'in emriyle Mehmed bin Mansur isminde bir alim, yirmi kıymetli madenin biçim, kalite ve kullanma şeklinden bahseden Cevahirnâme isminde bir eseri bu dönemde yazmıştı¹⁴⁰⁹. Uzun Hasan Bey ilme o kadar önem vermekte idi ki, döneminde kendi kütüphanesinde görevli bulunanların adedi elli sekiz kişi idi¹⁴¹⁰. Uzun Hasan ilim ve sanatı yayma hususunda çok istekliydi. Irak alimleri ve İran edebiyatçılarını çağırarak Tebriz'i değişik ilim ve sanat alanında bir merkez yaptı. Değişik ilimlerin tahsili için birçok medreseler açtı, müderrislere görevler tahsis ederek onlara aylıklar bağladı¹⁴¹¹.

Meclisinde ilmi tartışmalara pek ziyade kıymet verip bunlardan hoşlanan, anlama ve kavrayış kabiliyeti yüksek olan Uzun Hasan Bey ile oğulları Halil ve Yakub Hanlar namına da ilmî eserler yazan Devvânî, Ak-Koyunlu ailesi zamanında pek rahat yaşamıştı¹⁴¹².

Uzun Hasan İranlı şairlere karşı bol atiyeler ve ihsanlarda bulunarak cömertçe davranmıştır. Fakat sarayında Türkçe konuşulduğu bir tarafa bırakılırsa,

¹⁴⁰⁸Hinz, a. g. e., s. 99.

¹⁴⁰⁹İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 225.

¹⁴¹⁰Minorsky, *Review*, s. 160.

¹⁴¹¹Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 254.

¹⁴¹²İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 225.

maiyetindeki şairler arasında ehemmiyetli bir Türk ismine rastlamamaktayız. Bununla beraber Câmî'nin Uzun Hasan Bey'in sarayına yaptığı ziyaret bir istisna teşkil eder. Eseri Batı ülkelerinde tanınmış olan pek az İran klasiklerinden biri sayılan ve vaktinde pek beğenilen bu şair, Mekke'ye gitmek üzere 1472 Ağustos'unda Herat'tan yola çıkmış, dönüşte Haleb'e vardığı günde, Uzun Hasan Bey de Tercan'da yenilmişti (12 Ağustos 1473). Câmî buradan sonra Bire üzerinden Âmid'e varmış ve harp halinin doğurduğu kargaşalık yüzünden emniyetle seyahat edebilmesi için oranın valisi Mehmet Bey, onun yanına muhafız olarak 300 Türkmen katmıştı; kendisi bunların himayesinde 17 Ekim 1473 tarihinde Tebriz'e varmıştır¹⁴¹³. Câmî burada Uzun Hasan'ın huzuruna kabul edildi. Câmî'nin münşeati arasında Uzun Hasan'a yazmış olduğu bir mektup da vardır. Bu mektup, Uzun Hasan tarafından daha önce yazılan ve Hicaz yollarının emniyeti ile ilgili Gürcistan muharebesinden Câmî'ye bazı bilgiler aktaran bir yazının cevabıdır¹⁴¹⁴.

Tercan muharebesinde Fâtih'in eline düşen Ak-Koyunlu alimleri arasında Mevlana Mahmud Şarihî (Bu zat sonradan Edirne defterdarı ve kadısı olmuştur), Şirazlı Mehmed Münşî ve fıkıh alimi İmam Ali sayılmaktadır. Osmanlılar'ın, Uzun Hasan'ın yüzlerce cilt el yazması kütüphanesini ele geçirdikleri anlaşılmaktadır. Ebu Said'in hattatı Nişabur'lu Abdülhay, Mekan ovası zaferinden sonra (1469) Uzun Hasan'ın teveccühünü kazanarak hükümdarın ölümüne kadar Ak-Koyunlu sarayında kalmıştır¹⁴¹⁵.

Fâtih, Ak-Koyunlular'ı Otlukbeli Muharebesi'nde yenilgiye uğrattıktan sonra, esirleri öldürmüştü fakat Kadı Mahmud el-Şureyhî gibi ilim ve irfan sahibi

¹⁴¹³Hinz, a. g. e., s. 103.

¹⁴¹⁴Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 57.

¹⁴¹⁵Hinz, a. g. e., s. 99.

olanları bunun dışında tutmuştu¹⁴¹⁶. Fâtih, esirler arasındaki Mehmed el-Münşi'ye ise ikram ve ihsanda bulunmuştu¹⁴¹⁷. Fâtih Sultan Mehmed'in Ak-Koyunlu alim ve ediplerini İstanbul'a götürmesi Ak-Koyunlular'ın, Osmanlı ilim ve edebiyatı üzerinde etkili olmalarına sebep olmuştur. Esasen, Timur ve oğulları zamanında başlayan Doğu ve Batı Türk temasları iyi neticeler vermişti. Irak ve Azerbaycan'da genellikle muamele Farsça olmakla beraber, bu dili anlamayan Türk zümrelerine, ve Timurlular'a yazılan yazılar Uygurca olmuştu. Uygur kültür geleneği, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri'ni idare edenler arasında yaşamaya devam ediyordu¹⁴¹⁸. Bu kültür geleneği Ak-Koyunlular vasıtasıyla Osmanlılar'a da geçmişti. Mesala Ak-Koyunlular zamanında resmî dil Farsça olmakla beraber Türkler arasında Uygur yazılı Doğu Türkçesi kullanılmaktaydı. Fermanların başına daima doğu Türkçesi ile "Sözümüz" diye yazarlardı¹⁴¹⁹. Bu sebeple Fâtih Sultan Mehmed Otlukbeli zaferini Ak-Koyunlu beylerine bildirmek için, fetihnameyi Uygur harfleri ile ve Doğu Türkçesi'yle yazarak, yarlığa "Sultan Mehmed sözüm" başlığı ile başlamıştır. Bütün bu temasların neticesinde de Timurlular zamanında Uygur yazısıyla inkişaf eden Türkçe edebiyat Fâtih zamanında İstanbul'da alaka uyandırmıştır¹⁴²⁰.

Hasan Bey'in oğlu Yakub Han zamanında babasının devrindeki ilim, şiir ve musikî hayatı daha mükemmel olarak devam etmiştir¹⁴²¹. Bu dönemde şairlere

¹⁴¹⁶Müneccimbaşı, a. g. e., Terc., s. 283.

¹⁴¹⁷Müneccimbaşı, a. g. e., Terc., s. 284.

¹⁴¹⁸Z. Velidi Togan, *Türk Tarihi*, s. 380.

¹⁴¹⁹Bkz. H. M. Tabâtabâi, a. g. e., s. 74-89 vd.; Busse, a. g. e., s. 154 vd.

¹⁴²⁰R. Rahmeti Arat, a. g. m., s. 303; Z. Velidi Togan, *Türk Tarihi*, s. 381.

¹⁴²¹İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 226.

verilen önem, Gülşenî ve Kadı İsa arasında meydana gelen şu hadiseden açıkça anlaşılmaktadır. Gülşenî, Kadı İsa'nın yanında bulunduğu bir sırada Sultan Yakub'un makbul şairi Molla Şehidî, Kadı'ya bir alâ kaside diyerek kasideyi ona arz etmiş, Kadı İsa da buna karşılık ona bir at, yirmi bin akçe ve bir hil'at vermişti. Otuz gün geçtikten sonra şair yine bir kaside getirmiş ve bu öncekinden daha alâ olmuştur. Onun, "Bunun caizesi daha ziyade olmak gerekdir." demesi üzerine, Kadı İsa gayet huzursuz olup Molla Şehidî'yi bir işe göndermiş, sonra Gülşenî'ye "Musrifi gördün mü, önceki ay da bu kadar verdik, zayi edip yine gelmiş benden mal ister." demiştir. Bunun üzerine Gülşenî Kadı'ya, "Ben seni himmet sahibi bilirdim, sen had-i erzel-i nâs etmişsin." diyerek Kadı'yı tenkid eder. Kadı İsa bu duruma son derece üzölmüş ve İbrahim Gülşenî, "Eğer Şehidî günde bir kaside getirse, caizesini arttırıp vermek gerekir." diyerek şairlere verilen önemi belirtmiştir¹⁴²².

Yine Türk edebiyat tarihinde yakın zamana kadar varlığı bilinmeyen Ak-Koyunlu şair Ahmedî, yeni bulunan bir Yûsuf u Zelîha Mesnevisi'nden hareketle ilim alemine tanıtılmıştır. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde (yazma nr. 51) Ahmedî adına kayıtlı bulunan Yûsuf u Zelîha'nın, ilk bakışta İskendername müellifi Ahmedî'ye isnad edilen bir eser olabileceği izlenimini uyandırmakta ise de, "Sebeb-i telif" bölümünden onun Ak-Koyunlu hükümdarlarından Sultan Yakub zamanında (1478-1490) kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu durumda 815'te (1412-13) vefat eden Ahmedî'ye ait olamayacağı kesindir. Nitekim şair de eserini Ak-Koyunlu ümerâsından Sûfi Halil'in isteği üzerine yazdığını belirtmektedir. Ahmedî hakkında şimdilik bilinenler, Ak-Koyunlu hükümdarlarından Sultan Yakub zamanında yaşadığı, Anadolu'ya sefere çıkan Sûfi Halil'in bir gece kendisini çağırarak bir "Kıssa-i Yûsuf" yazmasını

¹⁴²²Gülşenî, a. g. e., s. 124-125.

istediği, onun da ertesi gün ordudan ayrılarak Tebriz'e gelip eserini elli yedi günde tamamladığından ibarettir. Ak-Koyunlu Ahmedî'nin bir başka eseri de bugüne kadar Ahmedî'ye ait sanılan Attar'ın Esrarnâme adlı eserinin tercümesidir (1479-1480). Yine Sûfi Halil adına Tebriz'de ele alınan Esrarnâme tercümesinin birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁴²³.

Ak-Koyunlu ümerâsı arasında şairlerle bu derecede yakın ilgilenmeler, Ak-Koyunlu toplumunda şairlere verilen önemin bir göstergesidir. Yakub Bey döneminde, Azerbaycan, Irak ve Diyarbakır'daki karışıklıklar bittikten sonra Ak-Koyunlu sarayına şairler de gelmeye başlamışlardı¹⁴²⁴. Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında yaşayan büyük şair Camî, bazı vesilelerle Yakub'la yazışmakla kalmamış Sultan Yakub ve kardeşi Yusuf'un adına da birkaç kaside kaleme almıştır¹⁴²⁵. Câmî'nin dîvânında Sultan Yakub Bey'e yazılmış türlü öğütler ve felsefi nasihatlerle dolu bir kaside vardır. Genç Sultanın Câmî'ye karşı gösterdiği saygı ve bağlılığın derecesi ile Câmî'nin zamanın sultanlarına nispetle ona karşı pek açık konuşması bu kasideden pek güzel anlaşılmaktadır. Bazı parçalarını nakletmemiz faydalı olacaktır: "İnsafınla memleketi öyle şenlendir ki, orada gariplerin gönlünde vatan hasreti kalmasın / Bilgi nurları saçan alimi kayır ki, mum gibi ayağı ateş içinde şamdanı olsun."¹⁴²⁶

¹⁴²³Nihat Azamat, "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yûsuf u Zelîha, Esrarnâme Tercümesi", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 348-351; Nihat Azamat, "Ahmedî, Akkoyunlu", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 167.

¹⁴²⁴Minorsky, *Persia*, s. 41.

¹⁴²⁵Woods, a. g. e., s. 150; Terc., s. 243.

¹⁴²⁶Ali Asgar Hikmet, a. g. e., s. 59-60.

Bu dönemde Şiraz'da doğup büyüyen Ehlî iyi bir eğitim almıştı. Onun hocaları arasında Celâleddin Devvânî de bulunmaktaydı. Ak-Koyunlu sarayına intisap ederek Yakub Bey'i öven şiirler yazmıştır¹⁴²⁷. Sultan Yakub Azerbaycan'ın Göyçay kasabasının bir köyünde küçük yaşlarda çobanlık yaparken, karşılaştığı Habibî'yi sarayına alarak yetiştirmişti. Habibî ilk şiirlerini Yakub Bey'in saltanat yıllarında yazmıştı¹⁴²⁸. Sultan Yakub'un sarayında misafir ettiği bir diğer şair de Kişverî idi¹⁴²⁹. Sultan Yakub'un meclisinde yer alan ünlü şairlerden biri olan Derviş Dihkî, sultanın yakınları arasında yer almıştı¹⁴³⁰. Yine Sultan Yakub zamanında sarayın iltifatını kazanmış olan ünlü Ak-Koyunlu şairlerinden Şeyh Ahmed Albardaklı, dönemin edebiyat sözlüğü niteliğinde olan Câmîü'l-Envâ'il-Edeb'l-Farsî adlı bir eser yazmıştı¹⁴³¹. Usta bir nazım üstadı, hattat ve müzik bilgini de olan Bennaî tenkide pek düşkündü bu özelliğinden dolayı ileri gelen Timurlu devlet adamlarından şair Mir Ali Şir hakkında yazdığı hicvinden ötürü Herat'tan kaçmak zorunda kalmıştı. Bennaî, Sultan Yakub'un sarayında, Behram ve Behruz adındaki kitabını yazmış ve bu hükümdarın ölümünden sonra Mehmed Şeybanî, Herat'ı eline geçirince evine dönmüştü. Çeşitli sebeplerle Herat'ta tutunamayan şairler bu şekilde Ak-Koyunlu başkentine dolmuşlardı¹⁴³². Bunun neticesinde de şiirde yeni usulpların

¹⁴²⁷Sam Mirza, a. g. e., s. 103; Ali Naci Tokmak, "Ehl-i Şirazi" DİA, c. X, s. 533.

¹⁴²⁸Cengiz Sadıkoğlu, "Habibî", DİA, c. XIV, s. 374-375.

¹⁴²⁹Sam Mirza, a. g. e., s. 101.

¹⁴³⁰Sam Mirza, a. g. e., s. 107.

¹⁴³¹Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 496-497.

¹⁴³²Hinz, a. g. e., s. 102.

doğmasına vesile olmuşlardı. Meselâ, Baba Figani ve Benâf gibi şairlerin, Fars şiirinin Hint esinli tasavvufî biçimlenişine katkıda bulunmuş olmaları olasıdır¹⁴³³.

Sultan Yakub'un veziri, kadısı ve sadr olan Kadı İsa Saveci, iyi bir devlet adamı olduğu kadar iyi bir şairdi. Onun, söylediği birçok şiirleri de vardı¹⁴³⁴. Güzel yazısı ve Türkçe ile Farsça şiirleri olan, edip, şair ve musikişinasları himaye ile namına pek çok kasideler yazılan Yakub Han devri, bu ailenin ilme verdikleri yarım asırlık en parlak devir addedilmektedir. Hükümdarın mahremi olup, kıymetli alim ve yüksek bir şair olan Kadı İsa Saveci ile Şeyh Şerefüddin Mahmud Dergüzini ahfadından Necmüddin Mesud, dîvân katipliği ve nişancılık eden meşhur İdris Bitlisî ve Tarih-i Âlem Aray-ı Eminî'nin müellifi Fazlullah b. Ruzbehan ve Ebubekr-i Tihrani'nin oğlu alim ve şair Mevlana Şah Mahmud ve Yakub Han'ın pek ziyade teveccühünü kazanmış olan şair Mevlana Hürremî ve şairlerden Emir-i Hümayun, Harezmlî Mevlana Enisî, daha bir hayli edip ve şairler bu devirde yüksek varlıklarını göstermişlerdir. Fazlullah'ın babası Ruzbehan, Ak-Koyunlu ümerâsından olup Yakub Han'a Samere-t-ül-Eşcar isimli eserini ithaf etmiştir¹⁴³⁵.

Ak-Koyunlu Ahmed Bey de bilgin ve şairleri himaye etti. Azerbaycan şairi Ziya-i Ordubad, büyük Özbek şairi Mir Alişir Nevai önderliğinde Horasan'da şairlik eğitimi gördükten sonra, Güney Azerbaycan'a dönerek Ahmed Bey'in medhiyecisi oldu ve ondan bol miktarda ihsanlar aldı¹⁴³⁶.

¹⁴³³Woods, a. g. e., s. 150; Terc., s. 242.

¹⁴³⁴Abbas al-Azzâvî, a. g. e., s. 281.

¹⁴³⁵İ. H. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 226.

¹⁴³⁶İ. P. Petrushevsky, a. g. m., s. 34.

3-Minyatür ve Resim:

Ak-Koyunlular, minyatür sanatına da önem vermişlerdi. Ak-Koyunlu döneminin minyatür sanatçılarının başında Abdülhay Neysaburî gelmekteydi. Onun Kara-Koyunlu Pir Budak'ın isteği ile başladığı Nizam-ı Hamse adlı çalışması 1478'de Sultan Halil tarafından tamamlattırılmıştır. Eser bugün Topkapı Sarayı Müzesinde bulunmaktadır¹⁴³⁷. Yine Yakub Bey döneminde önemli saray ressamlarından olan Şeyh el-Yakubî ve Derviş Mehmed'in katkıda buldukları kayda değer bir hamse Yakub Bey dönemi ile ilişkilidir. Bu eser de Topkapı Sarayı'nda bulunmaktadır¹⁴³⁸. Heşt Behişt sarayının büyük salonunda birçok resimler yapılmıştı. Bu resimler savaş sahnelerini, Osmanlılar'dan Uzun Hasan'a yollanan elçi heyetlerini, Uzun Hasan'ın at üstünde, köpekler ve atmacalarla düzenlediği av partilerini ve başka sahneleri canlandırıyor¹⁴³⁹.

4-Hat:

Ak-Koyunlular hat sanatına da önem vererek bu alanda hattatların yetişmesi için nakışhaneler kurmuşlardı. Sultan Halil Şiraz'da vali olarak bulunduğu yıllarda, Şiraz nakışhanesini kurmuştu. Bu nakışhanede çalışan Abdürrahim-i Harizmi Sultan Halil'in vefatından sonra, Sultan Yakub'un Tebriz sarayında açtığı nakışhaneye girmişti. Sultan Yakub tarafından kendisine "Can dostum" anlamına gelen Enîsî mahlası verildi. Sultan Yakub'un ölümünden sonra da Rüstem Bey'in iltifatlarına mazhar oldu. Ak-Koyunlular'dan üç hükümdarın yanında çalıştığı için Ak-Koyunlu

¹⁴³⁷F. Çağman-Z. Tanındı, **Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Sanatları Minyatürleri**, İstanbul 1979; Metin Sözen, a. g. e., s. 33.

¹⁴³⁸F. Çağman-Z. Tanındı, **The Topkapı Saray Museum**, Translated, expanded and edited by J. M. Rogers, Boston 1986, s. 88.

¹⁴³⁹Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 430.

hattatı olarak tanınmıştır¹⁴⁴⁰. Yine Ak-Koyunlu hattat ve şairlerinden olan Abdürrahîm-i Harizmî'nin kardeşi Abdülkerîm-i Harizmî, Sultan Yakub'un Tebriz'deki sarayında hattatlık yaptığı için Yakubî nisbesiyle anıldı¹⁴⁴¹.

5-İmar Faaliyetleri:

Ak-Koyunlular imar faaliyetine önem vererek birçok önemli yapı meydana getirmişlerdi. Bunlardan çinileri ve zengin taş süslemesinden dolayı önemli olan Safa veya İparlı Camii, Diyarbakır'da Uzun Hasan tarafından yaptırılmıştı¹⁴⁴². Gövde bölümü dışında, minaresi diğer camilerindekinden farklı olan Şeyh Matar Camii, Diyarbakır'da Ak-Koyunlu Kasım Bey tarafından yaptırılmıştı¹⁴⁴³. Ak-Koyunlular'ın daha önce yapılmış olan yapılardan farklı sanat yapıları meydana getirmeleri Türk sanatında yeni denemeleri oluşturmuştu.

Ak-Koyunlular'ın meydana getirdikleri bazı yapılar bugün maalesef mevcut değildirler. Bunlardan Balıklı Safa ve Mevlevî tekkeleri daha önce Diyarbakır'da mevcuttular. Bunlardan Balıklı tekke veya zâviyesi, Balıklı Mescidi'nin yanında idi. Uzun Hasan tarafından yaptırılan bu eserler tamamıyla yıkılmış, arsa haline getirilmiştir¹⁴⁴⁴.

¹⁴⁴⁰Ali Alparslan, "Abdürrahîm-Harizmî", DİA, c. I, İstanbul 1988, s. 291.

¹⁴⁴¹Ali Alparslan, "Abdülkerîm-i Hârizmî", DİA, c. I, İstanbul 1988, s. 251.

¹⁴⁴²Metin Sözen, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul 1971, s. 48.

¹⁴⁴³Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 456.

¹⁴⁴⁴Şevket Beysanoğlu, a. g. e., c. II, s. 566.

Ak-Koyunlu hatunları da önemli yapılar yaptırmışlardı. Bunlardan Saray Hatun, bir ara Harput'u idare ederken Saray Hatun Camii'ni yaptırmıştı¹⁴⁴⁵. Yine 889/1484 yılında tamamlanmış olan ve Kara-Koyunlu Cihanşâh'ın Muzafferiye'sinden birkaç kat büyük olan Nâsiriye Camii ve medresesi, Uzun Hasan'ın vasiyeti ile yaptırılmıştı. Bu medrese gibi Nâsiriye yapısının diğer bölümleri depremler ve diğer olayların neticesinde harap olmuştur¹⁴⁴⁶. Bu tür yapıların yanında hükümdarlar dinlenmek için de bazı bahçeler yaptırmışlardı. Sultan Yakub'un yaptırdığı Bağ-ı Şimal, onun dinlenmek için seçtiği yerlerden biri idi. Sultan Yakub istirahatte bulunduğu anlarda, burada kuzey rüzgarının esmesi onun gönlünde sevinçli hisler uyandırdığından, buraya kuzey rüzgarı bahçesi denilmiştir¹⁴⁴⁷.

¹⁴⁴⁵Faruk Sümer, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", *Bellekten*, c. LIV, Sayı 210, Ankara 1990, s. 631-632.

¹⁴⁴⁶Abdülali Kâreng, a. g. e., s. 229; Woods, a. g. e., s. 150; Terc., s. 242.

¹⁴⁴⁷Abdülali Kâreng, a. g. e., s. 157.

SONUÇ

Ak-Koyunlu Devleti, Selçuklular, İlhanlılar ve Celâyirîliler'in daha önce hakim oldukları topraklar üzerinde kurulmuştu. Bundan dolayı Ak-Koyunlu Devleti'nin iç yapısında bu devletlerin teşkilâtlarının büyük tesirleri olmuştur. Bu etkilenme ile birlikte Ak-Koyunlular kendilerine has bir devlet teşkilâtı meydana getirmişlerdir.

Ak-Koyunlu Devleti'nin XV. yüzyılın ortalarında artık yarı göçer bir emirlik olmadığı, varlığını Herat ve Bursa'da şiddetle hissettirdiği görülmektedir.

Ak-Koyunlular'ın hakimiyet anlayışında Bozkır karakterli Türk Devlet geleneğinin ağırlığı mevcut idi. Buna göre hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanmıştı. Devlet ise Bayındır hanedanının ortak malı sayılırdı. Bu anlayıştan hareket eden bir hanedan üyesi, rakiplerini yenerek hükümdar olurdu. Bu bakımdan Ak-Koyunlular, diğer pek çok Türk devleti gibi bir çok iç savaştan sonra hükümdarını belirleyebilmekteydi. Bu olumsuz durum, Ak-Koyunlular'ın esaslı bir şekilde devlet teşkilâtlarını kurlmalarını geciktirmiştir. Kara Yülük Osman Bey öldüğünde tek bir miras yasası bulunmadığından, bu durum Ak-Koyunlular'ı yirmi yıldan fazla bir süre için iç kavgalara sürüklemiştir.

Ak-Koyunlu hakimiyet anlayışında, hükümdarın asil bir nesepten gelmiş olması gerekmektedir. Ak-Koyunlular'da ideal hükümdar, Türk devlet geleneğine uygun olarak yüksek ahlakî değerler ve soyluluk gibi diğer üstün vasıfları şahsında bulunduran kişi idi. Buna bağlı olarak Ak-Koyunlu hükümdarlarının cesaret, kahramanlık, cömertlik, bilgelik, âdaletli ve akıllı olma gibi özelliklere sahip olması gerekirdi. Ak-Koyunlu hükümdarları, yaşadıkları dönemin bir özelliği olarak bazı hükümdarlık alâmetlerine sahiptiler. Bunlar unvan, lâkap, hutbe, sikke, taht, çetr, bayrak ve nevbetti.

Ak-Koyunlu Devleti'nde hatunlar ve şehzadeler devlet yönetiminde önemli bir güce sahip olabilmekteydiler. Bunların içerisinde Saray Hatun, komşu devletler ile ilişkilerde önemli bir misyona sahipti. Ak-Koyunlu Devleti'nin diğer önemli bir hatunu Selçukşah Hatun, hükümdarlık seçimlerinde bile son derece önemli bir güce sahip bulunmaktaydı. Bunların yanında Ak-Koyunlular, komşu devletler ile siyasi evlilikler de yapmışlardı. Devlet, hanedanın ortak malı olarak kabul edildiği için şehzadeler birer hükümdar adayı idiler. Bunların yetiştirilmesine son derece önem verilmekteydi, bunun için de onlar eyâletlerin yönetimine atanmaktaydılar. Şahzâdeler atandıkları eyâletlerde, merkezdeki saraya benzer bir saray teşkilâtına sahip bulunmaktaydılar. Bunların maiyetinde eyâlet kuvvetleri bulunmaktaydı. Şehzadelerin hükümdar olması, çoğu zaman onların kabiliyetlerine bağlıydı.

Ak-Koyunlular'ın saray hayatında çeşitli gelenekler mevcuttu. Bunlardan veliahtlık tayini hükümdar tarafından yapılmaktaydı. Fakat atanan veliaht çoğu zaman hükümdar olsa bile, bu fazla uzun sürmezdi. Çünkü hanedanın diğer üyeleri bir süre sonra hükümdar olabilmek için mücadeleye girişirlerdi ve çoğu defa da hükümdarlığı ele geçirirlerdi. Elçilik seçiminde ise bazı özelliklere dikkat edilirdi; meselâ elçinin soylu olmasına, güzel konuşmasına ve bilgili olmasına özen gösterilirdi. Karşılama ve uğurlama merâsimleri ise hükümdarın kendisini ziyarete gelen önemli şahsiyetleri veya savaşta yenilen hükümdarı karşılaması ile gerçekleşmekteydi. Sevinç tezâhürleri ise genellikle sünnet, evlilik ve şehzadelerin doğumları münasebetiyle gerçekleşmekteydi. Saraya sığınma geleneği düşmanlarından kaçanların sık sık baş vurdukları bir korunma yöntemi idi.

Ak-Koyunlu Devleti'nde saray memurları bulunmaktaydı, bunlardan inaklar hükümdarın müsahepleri olup yolculuk ve eğlencelerde tatlı sözlerle onları meşgul ederlerdi. Eşikağası, kapucubaşı anlamına gelmekteydi; kapucu ise eşikağasının maiyeti olan kapıcılardı. Eşikağası önemli beyler ve onların

oğullarından seçilirdi. Kuşçu ve Parsçı, av esnasında hükümdarın yanında bulunarak, av köpeği, doğanlar ve atmaca gibi hayvanların bakımı ile ilgilenirdi. Emîr-i ahur, sarayın ve hükümdarın atlarından sorumlu idi. Ayakçılar sarayın düzenlemiş olduğu düğünler ve eğlencelerde içeceklerin dağıtılması ile ilgilenirlerdi. Ferraşlar, çadırların kurulması gibi görevleri yerine getirerek tören alanlarının düzenlenmesinden sorumluydular. Nakkâreciler nevbet çalınmasında görev yapmaktaydılar.

Devletin en önemli kararları büyük dîvânda alınırdı. Devlet ricali olarak vezirler, emîrler ve lalalar önemli konumlara sahiptiler.

Ak-Koyunlular hakim oldukları bölgelerin gelişmesi için çabalamışlardı. Özellikle Uzun Hasan Bey merkezî hakimiyetin güçlenmesine, teb'a üzerindeki vergilerin oranını düşürmeye ve ticâretin gelişmesi için de Moğollar döneminden kalma ticâret vergisi olan Tamga'yı kaldırmaya çalıştı, fakat emîrler buna razı olmadıkları için ancak miktarında azaltma yapabildi.

Uzun Hasan Bey'in yapmış olduğu kanunnameler, Doğu Anadolu'da Osmanlılar tarafından 16. yüzyılın ortalarına kadar, Safevîler tarafından ise I. Şah Abbas'a kadar uygulanmıştır.

Ak-Koyunlu askerî teşkilâtı insan unsuru olarak daha çok göçebe Türkmenler'den oluşmaktaydı. Bu bakımdan kabilevî bağlar güçlü idi. Ak-Koyunlular techizat bakımından çağın gerisinde kalmışlardı. Uzun Hasan Bey, bu eksikliği görerek Venedikliler'den top gibi ağır silahlar elde etmeye çalışmış, fakat bu sıralarda Osmanlılar ile mücadeleye girdiği için, bu amacını gerçekleştirememiştir. Bunun sonucunda da Osmanlılar ile yaptığı Otlukbeli Savaşı'nda ağır bir yenilgi almıştır.

ÖZET

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, XIV-XV. yüzyıllarda Doğu Anadolu ve İran'da hüküm sürmüş olan Ak-Koyunlu Devleti'nin teşkilât yapısı incelenmektedir.

Ak-Koyunlular, esaslı bir şekilde devlet teşkilâtlarını Uzun Hasan zamanında oluşturmaya başlamışlardır. Ak-Koyunlu hakimiyet anlayışında Bozkır karakterli Türk devlet geleneğinin ağırlığı mevcut idi. Devlet, Bayındır hanedanının ortak malı sayıldığı için hanedanın erkek üyelerinin tümü hükümdar olabilirdi.

Ak-Koyunlular'ın saray hayatında bazı adet ve merâsimler mevcuttu. Ak-Koyunlu Devleti'nde İlhanlılar ve Timurlular'daki gibi dergah veya devlethane denilen saray teşkilâtı bulunmaktaydı. Ak-Koyunlu Devleti'nde vakıf araziler ve suyurgal olarak bağışlanan mülk araziler vardı.

Ak-Koyunlu askeri gücü genel olarak göçebe Türkmen aşiretlerinden oluşmaktaydı. Ordu eski Türk teşkilâtının tesiri ile takım, bölük, tabur ve alaya benzer olarak koşun, tip ve fevc gibi kısımlara ayrılmıştı.

SUMMARY

This study, which was prepared as a doctorate thesis, deals with the state organization of the Aq-Qoyunlu who ruled in Eastern Anatolia and Iran during the XIVth and XVth centuries.

As a matter of fact, the Aq-Qoyunlu started to form their own state organization during the time of Uzun Hasan. In the understanding of the Aq-Qoyunlu sovereignty, the effect of the ancient steppe Turkish tradition was great. On account of the fact that the state was regarded as the associated possession of the Bayandor dynasty, to be a sovereign was possible for all of the male members of the dynasty.

In the palace life of the Aq-Qoyunlu were also some traditions and ceremonies. The Aq-Qoyunlu state had a palace organization as that of the İl-Khans and Timurids named as Dervislodge or Dawlatkhana. The Aq-Qoyunlu state had civil territories granted as soyurgals and waqf lands.

The military power of the Aq-Qoyunlu, in general, consisted of the nomadic Turkoman tribes. The army was divided into some parts as Koşun, Tip and Fevc.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBAS AL-AZZÂVÎ, **Tarih el-İrak Beyne ihtilâleyn el-Hükûmt el-Türkmaniyye**, c. III, Bağdad 1939.
- ABDÜLHÜSEYN-İ NEVÂÎ, **Esnâd ü Mukâtebât-ı Târihî-yi İnan ez Timur tâ Şah İsmail**, Tahran 1341.
- ABDULLAH MERVÂRİD, **Şerefnâme**, İst. Ün. Ktb. F. 87. Alm. Terc. ve faksimile Neşr. Hans Robert Roemer, Staatscreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nama des Abdullah Marwarid in Kritischer Auswertung, Wiesbaden 1952.
- ABDURREZZAK SEMARKANDÎ, **Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn**, Neşr. M. Şafi, Lahor 1946-1949.
- AFŞAR, İrac, "Chand Farmân Marbut be Yezd", **FIZ**, XI, (1963/1342).
- AHMED TEVHİD, **Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu**, IV, İstanbul 1321.
- AKA, İsmail., "Timur'un ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri, "Türk Kültürü Araştırmaları", XXII/1-2, 1984.
-, **Mirza Şahrüh ve Zamani**, Ankara 1994.
-,"Şahrüh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV, 1989.
-, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hakimiyeti", **Türk Kültürü**, Sayı 325, Ankara 1990.
-, "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı", **Türk Kültürü**, Sayı 430, 1999.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, **Osmanlı Kanunnameleri**, İstanbul 1991.
- AKSÜT, Ali Kemali, **Erzincan** 1932.

- ALİYARLI, Süleyman, "XIV. Yüzyılın sonu XV. Yüzyılın başlangıcında Halk utopiyaları ve bid'atçı hareket siyasi birlik meyli", **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1996.
- ALLEN, W. E. D., **A History of Georgian People**, London 1932.
- ANDREASYAN, H., "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **TED**, Sayı 3, 1973.
- ANONYMOUS, **Tadhkirat al-Muluk**, Translated and explained by V. Minorsky, London 1943.
- ARAT, Rahmeti, "Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Yarlığı", **TM**, VI.
- ARJOMAND, Said Amir, **The Shadow of God and The Hidden Imam**, Chicago 1984.
- ARTUK, İbrahim, "Mardin'de Akkoyunlu Hamza'nın Mezarı", **SAD**, I, 1969.
- ARTUK, İbrahim-Cevriye, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki Sikkeler Kataloğu**, c. II, İstanbul 1974.
- ÂŞIKPAŞAZÂDE DERVİŞ AHMED, **Tevâriḥ-i Al-i Osman**, İstanbul 1332.
- AUBİN, Jean, "Les Relations Diplomatiques entre les Aq-qoyunlu et les Bahmanides", **Iran and Islam**, ed. C. E. Bosworth, Edinburgh University Press 1971.
-, "Un Soyurghal Qara-Qoyunlu Concernant Le Buluk De Bawanat-Harat-Marwast", **Documents from Islamic Chanceries**, Oxford 1965.
- ATAR, Fahreddin, **İslâm Adliye Teşkilâtı**, Ankara 1979.
- AYKAÇ, Mehmet, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar**, Ankara 1997.
- AZAMAT, Nihat, "Ahmedî Akkoyunlu", maddesi, **DİA**, II.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBADÎ, **Bezm-u Rezm**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.

- BABA FİGANİ ŞİRAZİ, *Divân-ı Ash'âr*, ed. A. Suheyli Khanssari, Tahran 1961/1340.
- BARBARO, Giosafat, "Travels of Josafa Barbaro", Trans. W. Thomas, *Travels in Tana and Persia*, Ed. Lord Stanley, London 1873.
- BARKAN, Ömer, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih vesikaları*, Sayı 1-2, İstanbul 1941.
- BARTHOLD, V. V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: H. D.Yıldız, Ankara 1990.
- EL-BÂŞÂ, Hasan, *el-Elkâb el-İslâmiyye fi et-Tarih ve el-Vesâik ve el-Âsâr*, Kahire 1957.
- BAYGU, A. Şerif, *Erzurum Tarihi*, I-II, İstanbul 1936.
-, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi", *TAD*, II/2-3, 1964.
-, "Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a karşı kati mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu harbinin başlaması", *Belleten*, XXI/82, Ankara 1957,
- BAYRAKTAR, Mehmet, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991.
- BERCHEM, Van Max, *Materiaux Pour un Corpus inscriptionum Arabica*, Rum, Caire 1910.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul 1963.
-, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1998.
- BİZBİRLİK, Alpay, *16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002.
- BLACHERE, R., *Histoire de la Litterature Arabe*, Paris 1952-1966.

- BOSWORTH, C. E., **The Islamic Dynasties**, Edinburgh 1967.
- BOYLE, John Andrew, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi", Çev. Berin U. Yurdadoğ, **Belleten**, c. XXXIX, Sayı 156
- BROCKELMANN, C., **Geshichte der Arabischen Litteratur**, Leyden-Brill 1937-1949.
- BROME, Michael, **A Handbook of Islamic Coins**, London 1985.
- BROWNE, Edward, **A Literary History of Persia**, Volume I-II-III-IV, Cambridge 1977.
- BRYER, Anthony, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, V, London 1980
- BUHL, Fr., "Mahmel", maddesi, **İA**, VII.
- BUSSE, H., **Untersuchungen Zum Islamischen Kanzleivesen und Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden**, Cairo 1959.
- CATERİNO ZENO, "Travels in Persia", Trans. C. Grey, **A Narrative of Travels of Italian in Persia**, London 1873.
- CONTARİNİ AMBROSİO, **The Travels of the Magnificent M. Ambrosio Contarini**, Trans. S. A. Roy, **Travels in Tana and Persia**, Ed. Lord Stanley of Alderly, London 1873.
- ÇAY, M. Abdulhalûk, "Akkoyunlu ve Karakoyunlular", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987
- DEMİRTAŞ, Faruk, "Bozulus Hakkında", **DTCFD**, c. VII, Sayı 1, Ankara 1949.
- DEVLETŞAH, **Tezkiretü'ş-Şuara (Devletşah Tezkiresi)**, Çev. N. Lugal, İstanbul 1957.
- DEVVÂNÎ, Celâleddin, "Arznâme", **Milli Tetebbular Mecmuası**, II/V, 1331, İng. Terc. V. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1479", **BSOAS**, c. X, London 1939.
- DUKAS, **Bizans Tarihi**, Çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.

EBU BAKR-İ TİHRANI, Kitab-ı Diyarbekriyye, Akkoyunlular Tarihi, c. I-II, Neşr. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1993.

EFENDİYEV, O. A., "Institut Suyugal Tsentrallistiskaya Politika Praviteley Akkoyunlu i Pervih Sefevidov" Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke. Bartoldovskiye Çteniya 1975, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatırı, Moskova 1979 ("Soyurkal Sistemi, Akkoyunlu ve İlk Safevî Hükümdarlarının Merkezileştirme Siyaseti", Yakın ve Orta Doğuda Feodal Toprak Sahipliğinin Şekilleri ile ilgili Makeleler Topluluğu, Moskova 1979).

EMİN, Şemis Şerik, Ferheng-i İstilâhât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul, Tahran 1357.

ERDEM, İlhan, "Ak-Koyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler", Tarih İncelemeleri Dergisi, VI, 1991.

....., "Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, XV/26, Ankara 1991.

....., "Akkoyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", DTCTD, XXXIV/ I-2, 1990.

....., Akkoyunlu İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1999.

....., Akkoyunluların Askeri Teşkilâtı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1988.

....., "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", OTAM, Sayı 4, Ankara 1993.

EREL, Şerafeddin, Nadir Birkaç Sikke, İstanbul 1963.

- ERZİ, Adnan Sadık, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar",
Belleten, XVIII, Ankara 1954.
- FARZALI, Şahin Fazıl, "Hunbaha vergisi ve Sultan Mehmet Fatih'in 1473 Tarihinde
Akkoyunlu Sarayına Gönderdiği iki Mektup Hakkında", **XII. Türk
Tarih Kongresi**, c. III, Ankara 1999.
- FAZLULLAH B. RUZBİHAN, **Tarih-i Alem Arâ-yı Emîni**, Fâtih Kütüphanesi,
no: 4431; Neşreden John E. Woods, **Tarikh-ı Alam-ara-yı amîni**,
London 1992; İng. Çev. V. Minorsky, **Persia in AD. 1478-1490**,
London 1957.
- FERZELİYEV, Şahin, **Azarbaycan XV-XVI. Esrlerde**, Bakü 1983.
- FERUDUN BEY, **Münşaatu's-Selatin**, I-II, İstanbul 1274.
- GAFFARÎ, **Tarih-i Cihan-ârâ**, Neşr. Hasan-ı Nerakî, Tahran 1343.
- GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, İstanbul 1981.
- GİOSAFATTE BARBARO, "Travels of Josafa Barbaro", Trans W. Thomas, **Travels
in Tana and Persia**, ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873.
- GÖKALP, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1976.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki
Akkoyunlu Ümerası", **TM**, IX, İstanbul 1951.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1993
- HAFIZ EBRU, **Zübdetü't-Tevârih**, Süleymaniye ktp. Fâtih nr. 1371.
- HAMDULLAH-I MÜSTEVFÎ, **Nüzhetü'l-Kulûb**, Yay. G. Le Strange, London 1915.
- HASAN-I RUMLU, **Ahsenü't-Tevârih**, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, Tahran 1349.
- HİKMET, Ali Asgar, **Camî Hayatı ve Eserleri**, Çev. M. N. Gençosman, İstanbul
1994.
- HİNZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, Çev. Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.

- HİNZ, Walther, "İslâmda Ölçü Sistemleri", Çev. Acar Sevim, **Türklük Araştırmaları**, Sayı 5, İstanbul 1990.
- HOCA SADEDDİN, **Tacü't-Tevarih**, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.
- HONDMİR, **Habibü's-Siyer**, Yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333; İng. Terc. W. M. Thackston, c. III, Harvard University 1994.
- HUART, C. L., "Fars", maddesi, **İA**, IV.
- İBN ARABŞAH, **Acaib el-Makdur**, Terc. Nazmizâde, İstanbul 1277.
- İBN BİBİ, **El Evamir'ül-Ala-ıye Fi'l-Umuril-Ala-ıye**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İBN İYAS, **Bedai ez-Zuhûr fi Vekâi ed-Duhûr**, Neşr. Muhammed Mustafa, Kahire 1982.
- İBN KEMAL, **Tevarih-i Al-i Osman**, Millet ktp, Ali Emiri, nr. 29-32, VII. Defter; Hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara 1991.
- İBN TAGHRÎ BİRDÎ, **An-Nucum az-Zâhire fi Mulûk Mısır Wal Kahira**, Yay. William Popper, 1909-1936.
-, **Havâdis ud-duhur**, Yay. William Popper, Berkeley 1932.
- İDRİS-İ BİTLİSÎ, **Heşt Behişt**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farça yazmalar kısmı, no: 619.
- İLHAN, M. Mehdi, **Âmid (Diyarbakır)**, Ankara 2000.
- İMAMÎ, M. Taki, **İran Moğolları Devlet Teşkilâtı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.D.T.C.F. kütüphanesi, nr. 140, Ankara 1972.
- İNALCIK, Halil, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914**, Cambridge 1994; Türkçeye Çev. Halil Berktaş, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İstanbul 2000.

- İNALCIK, Halil, "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar"
Belleten, Sayı 93, Ankara 1960.
-, "The Khan and The Tribal Aristocracy", **Harvard Ukrainian
Studies**, V.III/ IV, 1979-1980.
- İSKENDER BEG TÜRKMEN, **Tarih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî**, I-II, Neşr. İ. Afşar,
Tahran 1334-1335.
- JAHN, Karl, "Tebriz Doğu ile Batı arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi", Çev. İsmail
Aka, **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XIII/24,
1979-80.
- JAMALİ, M. K. Youssef, **The Life and Personality of Shah Ismail I.**, Thesis
Submitted for the Degree of Doctor of Philodphy, University of
Edinburgh 1981.
- EL-KALKAŞANDİ, Ebu el-Abbâs Ahmed b. Ali, **Subh el-Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ**,
Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, 15 cilt, Beyrut 1987.
- KÂRENG, Abdülali, **Âsâr-ı Bastani-i Âzerbaycan**, I, Tahran 1351.
- KEÇİK, M. Şefik, **Briefe Und Urkunden aus der Kanzlei Uzun Hasans**, Freiburg
1976.
- KOCA, Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı
Hâkimiyet Sembolleri", **Belleten**, Sayı 224, Ankara 1996.
- KONUKÇU, Enver, **Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri
ve Önemi Paneli**, Ankara 1998.
- KONUR, Himmet, **İbrahim Gülşenî**, İstanbul 2000.
- KONYAR, Basri, **Diyarbakır Kitabeleri**, II, Ankara 1936.
- KOPRAMAN, K. Yaşar, **Aynî'nin İkdu'l-Cuma'ında XV. y.y'a ait Anadolu
Tarihi ile ilgili kayıtlar**, Yayımlanmamış Doktora Tezi,
A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi, nr. 149, Ankara 1971.

- KOPRAMAN, K. Yaşar, **Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri**, Ankara 1989.
- KÖPRÜLÜ, F., "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler", **İslâm ve Türk Hukuku Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul 1983.
-, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981; İng Terc. **Some Observations on the Influence of Byzantine Institutions on Ottoman Institutions**, Translated, edited, and with an introduction and postscript by Gary Leiser, Ankara 1999.
- KÖYMEN, M. Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, c. III, Ankara 1992.
- KRUMBACHER, K., **Geschichte der Byzantinische Literatur**, München 1897.
- KURAT, Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Tataristan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.
- LAMBTON, A. K. S., **Landlord and Peasant in Persia**, Toronto 1953.
-, **Continuity and Change in Medieval Persia**, London 1988.
-, **State and Government in Medieval Islam**, New York 199.1
-, "Mongol Fiscal Administration in Persia", **Studia Islamica**, Volume LXIV, 1986.
-, "Two Safawid Soyurghals", **BSOAS**, Volume XIV.
-, "Some Reflection on the Persian Theory of Government", **Studia Islamica**, Volume V.
-, "Justice in The Medieval Persian Theory of Kingship", **Studia Islamica**, Volume XVII.

- LENGERUDÎ, Rıza Rızazade, "Akkoyunlu", **Dairtü'l-Ma'arifi-i Bozorg-i İslam**, Tahran 1369.
- LEWIS, Bernard, "İslâm Devlet Müessesesi ve Telâkkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. II. kısım 2-4, İstanbul 1960.
- LOWICK, Nicholos, **Islamic Coins and Trade in Medieval World**, edited by Joe Crib, Norfolk 1990.
- MAHMUD GÂVAN, **Riyazü'l-inşa**, Neşr. İbn Hüseyin-G. Yezdani, Haydarabad 1948.
- MAHMUDOV, Y. M, **Azerbaycan'ın Avrupa ülkeleri ile Alakaları**, Bakü 1986.
- MAHMUDOV, Y. M., **Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar**, Bakü 1989.
- MARGOLİOUTH, D. S., **Lecture on Arabic Historians**, Calcuta 1930.
- MAYER, L. A., **Bibliography of Muslim Numismatic**, London 1954.
- MAZZAOUI, M. Michel, **The Origins of The Safawids**, Wiesbaden 1972.
- MEHMED NEŞRÎ, **Kitâb-ı Cihan-nümâ**, Yayımlayanlar: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara 1995.
- MEMMEDOV, Süleyman, "Akkoyunlu Devleti" **Azerbaycan Tarihi**, c. I, Bakü 1994.
- MİLLER, W., **Trebzioned: The Last Greek Empire**, London 1926.
- MİNORSKY, V., "A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu", **BSOAS**, IX, 1950.
-, "Nasir Al-Din Tusi on Finance", **Iranica**, Publications of the University of Tahran, V. 775, 1964.
-, "The Aqqoyunlu and Land Reforms", **BSOAS**, XIV, 1955.
-, **Karakoyunlu Cihanşah ve şiirleri**, Çev. Mine Erol, **SAD**, II, Ankara 1970.

MİNORSKY, V., *La Perse entre la Turquie et Venise*, Paris 1933.

....., "The Clan of Qarakoyunlu Rulers", **Fuat Köprülü Armağanı**,
İstanbul 1953.

MİRCAFERİ, Hüseyin, *Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân*, İsfahan 1375.

MİROĞLU, İsmet, "Akkoyunlu Beylerinden Ferruḡşah Bey'in Vakfiyesi", *Belgeler*,
XV/19'dan ayrı basım, Ankara 1993.

....., *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı ve Erzincan Kazası*, İstanbul
1975.

....., *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.

MUHYİDDİN GÜLŞENİ, *Menakıb-ı İbrahim Gülşeni*, Neşr. Tahsin Yazıcı,
Ankara 1982.

MUSLİH AL-DİN LARİ, *Mir 'at Al-Advar*, Nurosmaniye ktp., nr: 3156.

MÜNECCİMBAŞI, Lütfullah, *Sahaifü'l-Ahbar*, c. III, İstanbul 1285.

ONULLAHİ, S.M., *XIII-XVII. Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakü 1982.

ÖGEL, Bahaddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.

El-Ömerî, İbn Fazlullah Ahmed Yahya, *et-Tarif bi-el Mustalah eş-Şerif*, Neşr.
Semîr ed-Durûbî, Kerek 1992.

ÖRS, Derya, *Fazlulâh b. Ruzbihân-i Hunci ve Tarih-i Alem-ârâ-y-i Emîni'si*, A.
Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,
Ankara 1988.

PALABIYIK, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray
Teşkilatı*, Ankara 2002.

PAYDAŞ, Kâzım, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", *Türk Dünyası Tarih
Dergisi*", Sayı 129, İstanbul 1997.

- PETRUSHEVSKY, I. P., "Vnutrennyaya Politika Ahmeda Akkoyunlu", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana, Seriya İstoriya, Filosofiyai Pravo*, 1942, no:2 ("Akkoyunlu Ahmed'in Dahili Siyaseti", *Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Haberleri*, no:2, Bakü 1942).
- R. QUIRING-Zoche, "Aqqoyunlu", *EI*, V.
- RABİNO, H. L., "Coins of Jalair, Karakoyunlu, Mushasha and Akkoyunlu Dynasties", *The Numismatik Chronicle*, Seri X , London 1950.
- ROMER, H. R., "The Türkmen Dynasties", *The Cambridge History of Iran*, Volume VI, Cambridge 1993.
- ROSENTHAL, F., *A History of Muslim Historiography*, Leyden-Brill 1963.
- SALİM, Necati, *Otlukbeli*, İstanbul 1933.
- SAM MİRZA, *Tuhfe-i Sami*, Tahran 1314.
- SANJIAN, Avadis K., *Colophons of Armenian Manuscript*, Cambridge 1969.
- SAVORY, R. M., "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of İsmail I", *BSOAS*, Volume XXIII, London 1960.
-, "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Tahmasp I", *BSOAS*, Volume XXIV, London 1961.
-, "Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safawid Empire", *BSOAS*, Volume XXVII, London 1964.
- SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1997.
- SİNCLAİR, T. A., *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, I-II-III-IV, London 1990.
- SÖZEN, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981.
-, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Çev. C. Köprülü, Ankara 1987.

STOREY, C. A., **Persian Litterature**, London 1953.

STRANGE, G. Le, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1905.

SÜMER, Faruk, "Akkoyunlular", maddesi, **DİA**, II.

....., **Karakoyunlular**, Ankara 1967.

....., **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999.

....., **Safevî Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976.

....., "Akkoyunlular", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 40, İstanbul 1986

....., "Az tanınmış bir Türk hükümdarı Uzun Hasan Bey", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 19, İstanbul 1988.

ŞAKİROĞLU, Mahmut, "Lochhart, L. Morozzo Della Rocca, R., Tiepolo, M. F., I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini (=Venedik Elçileri Barbaro ve Contarini'nin İran'a Seyahatleri). Roma, MCML-XXIII,XIII+415 Sayfa.I harita.Ayrıca belge fotokopileri. Yayınlayan: Istituto Italiano Per IL Medio ed Estremo oriente. 'Il Nuovo Ramusio' serisinin VII. cildi: Raccolta di Viaggi, testi e documenti relativi ai repporti fra l'Europa e l' Oriente a cura dell' ismeo hk." **Bellesten**, c. XLII, Sayı; 165, Ankara 1978.

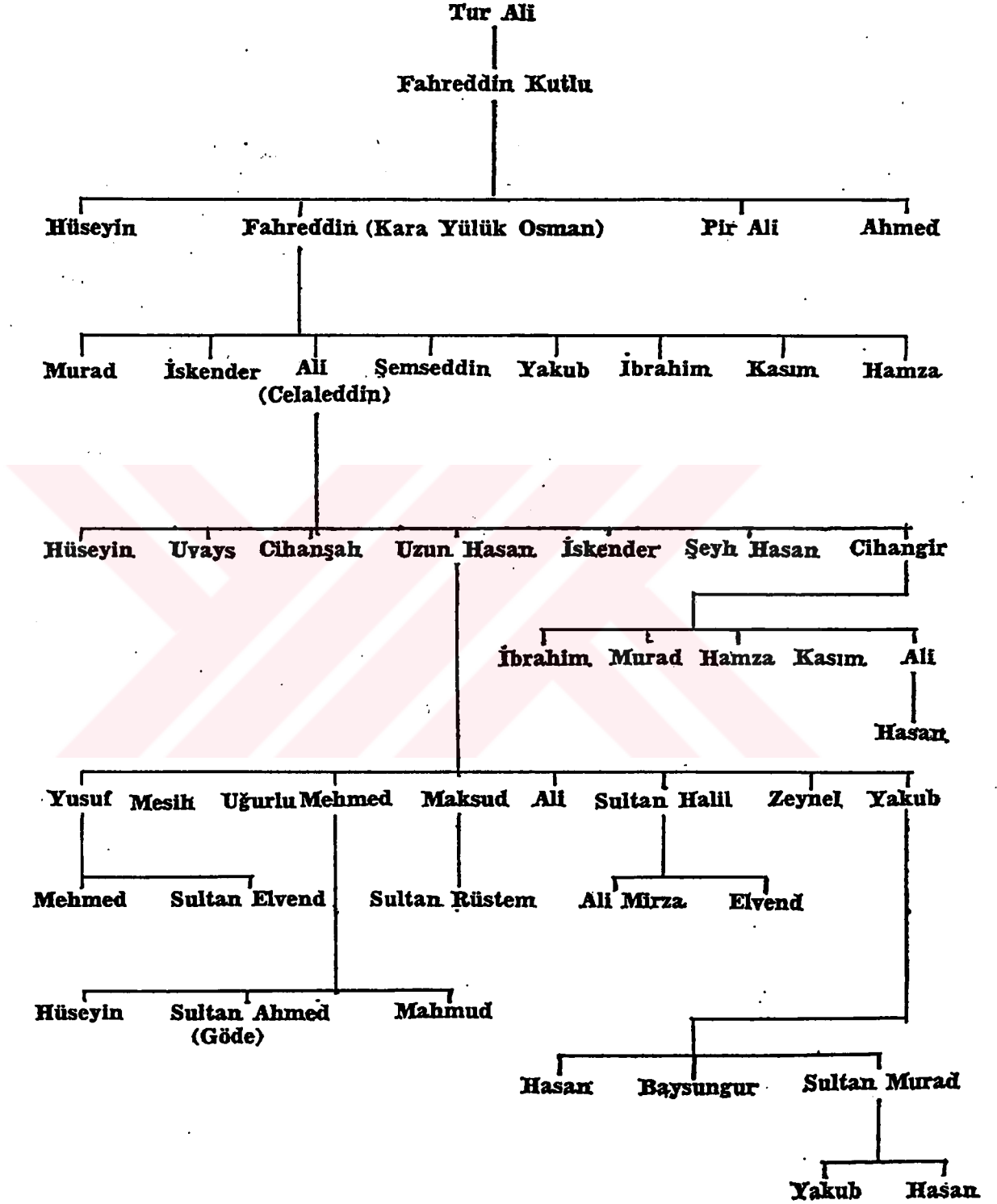
ŞEREFHAN, **Şerefnâme**, Terc. M. Emin Bozarslan, I-II, İstanbul 1971-1974.

ŞEREFEDDİN Ali-i Yezdî, **Zafernâme**, Yay. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336.

TABÂTABÂÎ, H., **Farmânâ-yi Türkmân-i Karakoyunlu ve Akkoyunlu**, Tahran 1352.

- TACİZÂDE SADÎ ÇELEBÎ, **Münşeat**, Neşr. Adnan Erzi- Necati Lugal, İstanbul 1956.
- TANSEL, Selâhattin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, Ankara 1999.
- TEKİNDAG, Şahabettin, "Fatih ile Çağdaş bir Memlûk Sultanı Aynal el-Ecrut", **İ. Ü., Ed. Fak. Tarih Dergisi**, Sayı 23, İstanbul 1969.
- TEMİR, Ahmet, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", **Türk Kültürü**, Sayı 118, Ankara 1972.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu**, Fasikül I, İstanbul 1938.
- TUĞ, Salih, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Ankara 1963.
- TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993.
- TURAN, Şerafeddin, "Fatih Sultan Mehmed ve Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", **TAD**, III, 1965.
- TURUN BEY, Ebü'l- Feth, Hazırlayan: A. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984.
-, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1970.
- ÜNAL, M. Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989.
- WANSBROUGH, John, "A Mamluk Letter of 877/1473," **BSOAS**, Volume XXIV, 1961.
- WOODS, John, E., **The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire**, Chicago 1976, Türkçe Terc. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.
-, "An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/ Ninth Century Iranian Foreign Relations" **Journal of Near Eastern Studies**, Volume XXXVIII, 1979.

- VRYONÍS, Jr. Speros, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971.**
- YAHYÂ-YÎ KAZVİNÎ, Lübbü't-Tevârih, Yay. Seyyid Celâleddin-i Tahranî, Tahran 1315.**
- YAZICI, Tahsin, "Cüneyd-i Safevî", maddesi, DİA, VIII.**
- YİNANÇ, M. Halil, "Akkoyunlular", maddesi, İA, I.**
-, "Baysungur ", maddesi, İA, II.
-, "Cüneyd", maddesi, İA, III.
- YÜCEL, Yaşar, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", Belleten , c. XLIV/194, Ankara 1986.**
- EZ-ZÂHİRÎ, Halil b. Şahin, Zubtedu Keşf el-Memâlik fi Beyân et-Turûk ve el-Mesâlik, Neşr. Ravaisse, Paris 1894.**
- ZAHİRÜDDİN-İ MARAŞÎ, Tarih-i Gilan ve Deylemistan, H. L. Rabino, Reşt 1330.**
- ZEYDAN, Corci, Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi, Terc. Zeki Megamiz, İstanbul 1328.**

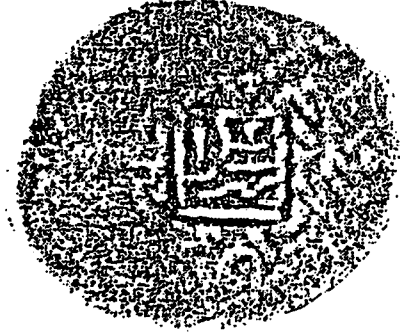
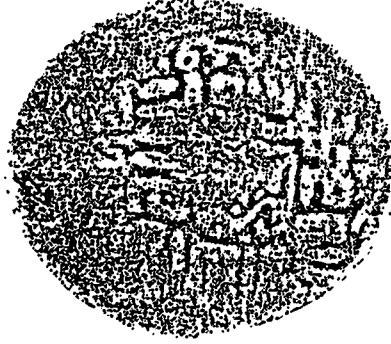
Ak Koyunlular'ın Şeceresi

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarih adlı eserden, c.VIII.

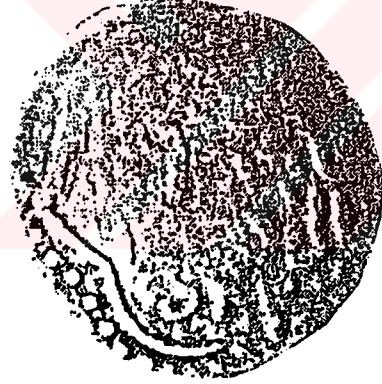

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'in bayrağı (Topkapı Sarayında)
İ.H.Uzunçarşılı'nın Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri adlı eserinden

S. Cemal Turabî Tabâtâbaî'nin Sikkeha-yı Akkoyunlu adlı eserinden

Uzun Hasan Bey'e ait gümüş bir sikke.

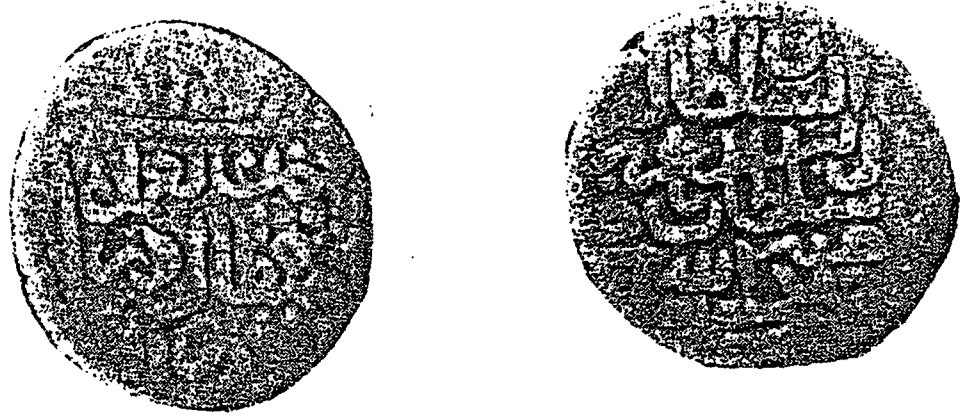

Uzun Hasan Bey'e ait başka bir sikke.

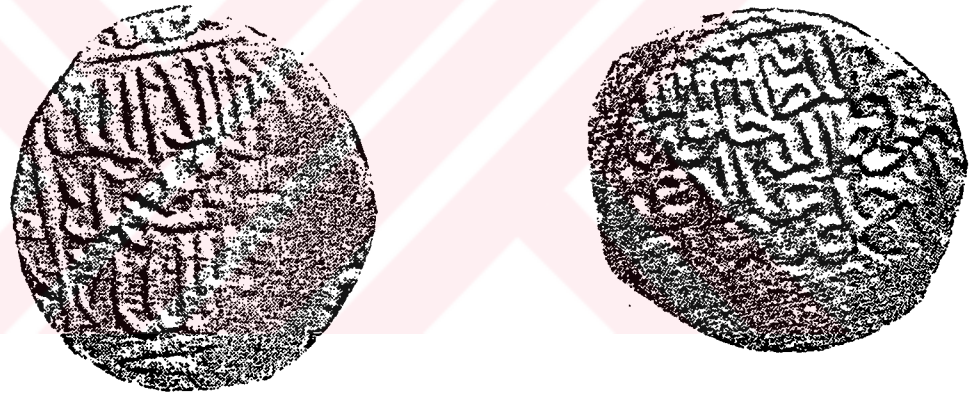

Yakub Bahadır Han'ın Sari'de kesilmiş bir sikkesi.

S. Cemal Turabî Tabâtâbaî'nin Sikkeha-yı Akkoyunlu adlı eserinden.

Baysungur Han'a ait gümüş bir sikke.

Sultan Ahmed Bahadır Han'a ait gümüş bir sikke.

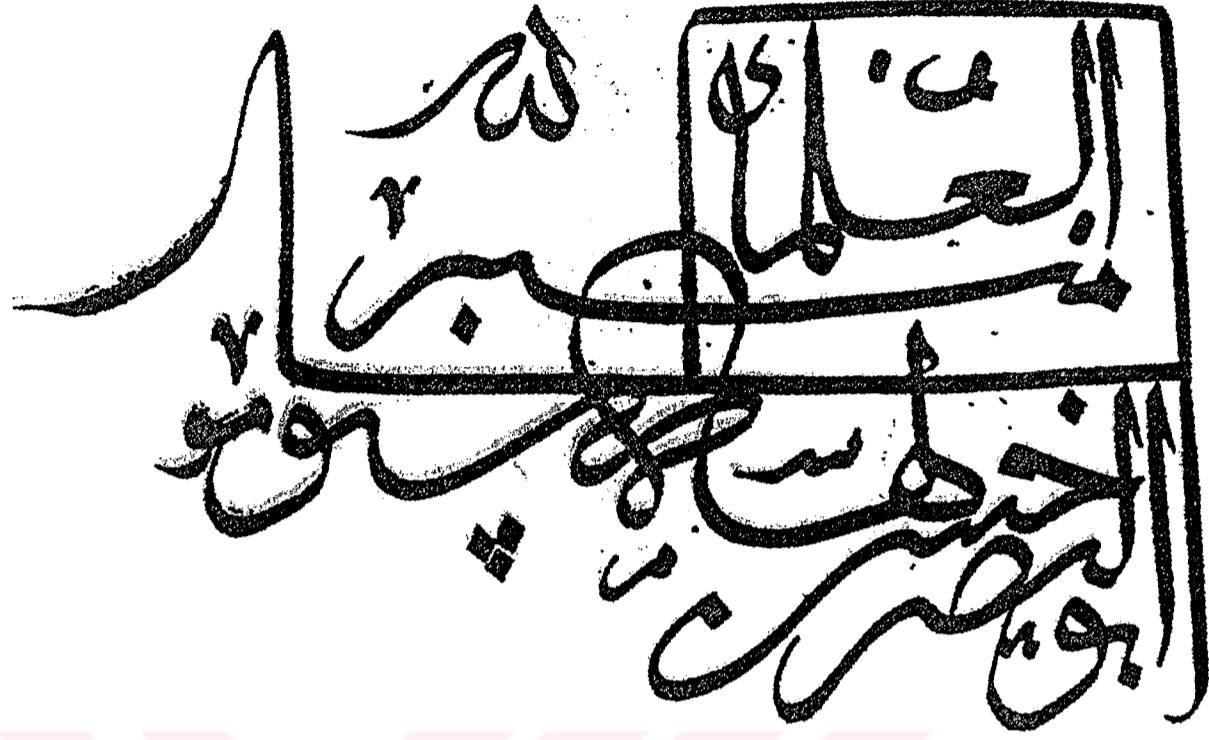

Murad Ak-Koyunlu'ya ait gümüş bir sikke.

Y.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
GÖZMÜHÜRÜNE BAĞLI

Ak-Koyunlu hükümdarlarının Tamgaları

S. Cemal Turabî Tabâtâbâf'nin Sikkeha-yı Akkoyunlu adlı eserinden.

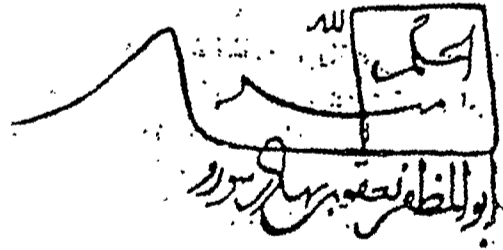
Ebu'l-Nasr Hasan Bahadır Han

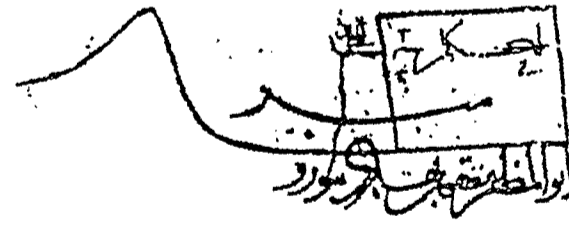
Ebu'l-Nasr Hasan Bahadır Han

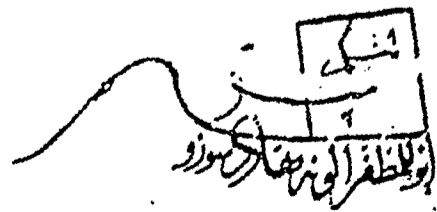
Ebu'l-Nasr Hasan Bahadır Han

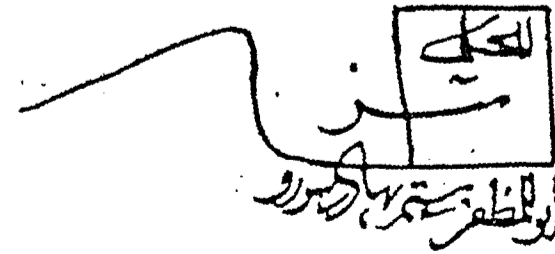
Ebu'l-Muzaffer Yakub Han

Ebu'l-Muzaffer Yakub Han

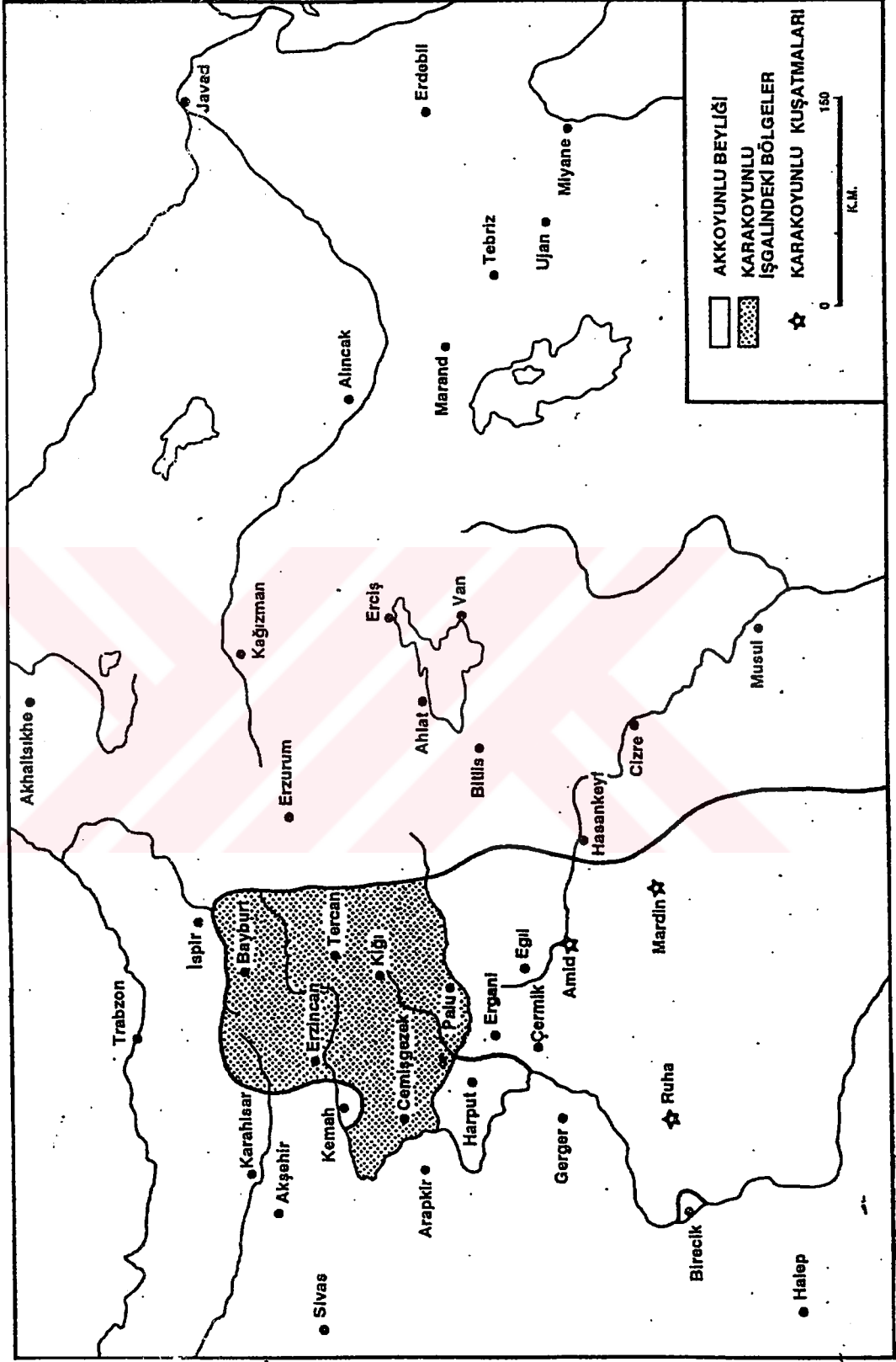

Ebu'l-Muzaffer Elvend Han

Ebu'l-Muzaffer Rüstem Han

John Woods'un Akkoyunlular adlı eserinden.

John Woods'un Akkoyunlular adlı eserinden.

